

Тофтул М. Г.

*Сучасний словник з
етики*

**Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2014**

УДК 17(075.8)
ББК 87.7
Т63

*Рекомендовано Вченою радою
Житомирського національного агроекологічного університету
(протокол № 6 від 26 лютого 2014 року.)*

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор А.А.Герасимчук;
доктор філософських наук, професор В.І. Муляр.

Т63 **Тофтул М. Г.**

Сучасний словник з етики : Словник. – Житомир:
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.

ISBN 978-966-485-156-2

Словник містить визначення більше чотирьохсот термінів, в яких з'ясовується: зміст основних понять теорії та історії моралі; вклад відомих теоретиків моралі в розвиток етики, зокрема й українських; біля ста термінів і висловів на давньогрецькій, латинській та інших іноземних мовах; даються приклади влучних афоризмів, що стосуються відповідних моральних проблем.

Адресується студентам вищих навчальних закладів. Прислужиться і всім, хто звертається до етики з метою підвищення рівня своєї моральної культури чи просто цікавиться теорією та історією моралі.

**УДК 17(075.8)
ББК 87.7**

А

Абб'яно Нікола (1901 – 1990) – італійський філософ, основоположник “позитивного (оптимістичного) екзистенціалізму”, який, на думку автора цієї концепції, відмежовується від ірраціоналізму і створює своєрідну “вічну філософію” людського існування, яка дає людині змогу зрозуміти саму себе, інших людей, оточуючий світ. Вона займається не лише створенням понятійної картини світу, але переймається й такими проблемами, як життєвий вибір, рішення, турбота, страждання, осмислення яких є необхідною умовою для розуміння людиною самої себе, інших людей, оточуючого світу. Центральне місце у філософії **А.** займають проблеми етики, зокрема проблеми свободи, можливості вибору, відповідальності, смислу життя. Філософія, на його думку, має прикладний характер. Вона спрямована на пошуки мудрості, прагне керувати життям людини, створити єдиний і цілісний образ життя, до складу якого входять усі його аспекти, прагне визначити, захистити і гарантувати людині зайняти певну життєву позицію стосовно самої себе, інших людей, світу загалом. Філософія має справу не з термінами, а із вчинками, вибором, рішеннями. Виходячи з “універсальної” формули “можливості можливостей”, **А.** заперечує грубий детермінізм людського буття, стверджує, що в житті завжди можна проявити ініціативу, із різних можливостей вибрати таку, яка стане основою здорового і стабільного буття, і нести відповідальність за свій вибір, свої вчинки, загальний історичний розвиток суспільства і людства. Виступаючи проти крайнощів: “людина може зробити із себе все”, і “майбутнє людини наперед визначене”, **А.** вважає, що, хоча вибір людини й обмежений, вона має цілу низку можливостей реалізувати себе. Навіть природні, вроджені передумови людини є всього лиш умовами, що обмежують її можливості, а не причинами, що детермінують її майбутнє. **А.** прагнув збагнути “золоту середину” між граничною індивідуалізацією людини і її “розчиненням” у суспільстві, піддаючи критиці типові для традиційного екзистенціалізму тлумачення смерті і песимістичні висновки із цих тлумачень. **А.** наполягав на тому, що смерть – це те, що підштовхує екзистенцію до життя, активної діяльності, те, що людина повинна прийняти як необхідну умову існування, якщо вона хоче залишатися вірною самій собі, прагне здійснити в житті щось значуще, а не займатися дрібницями. Тобто смерть у **А.** виконує мобілізуючу функцію. Справжньою причиною песимізму **А.** вважає не природу людини, а економічні,

політичні, соціальні та духовні чинники, оскільки їх розвиток не зробив більшість людей Землі щасливими. Споживацька психологія, егоїстичні інтереси, звеличення насилля й аморалізму зрештою призводять до песимізму, наслідком чого є розчарування, безвихідь, закриття дверей у майбутнє. На допомогу має прийти мудрість, яка народжується активно налаштованою і практично спрямованою філософією. І саме позитивний екзистенціалізм виконує роль такої філософії, допомагаючи людині зрозуміти саму себе, інших людей, світ. Вона означає також фундаментальний вибір, рішення, турботу, страждання, тобто завдяки філософії людина може жити справжнім життям. Оскільки позитивний екзистенціалізм розкриває перед людиною необмежені горизонти можливостей, то він і є справжнім гуманізмом. Центральне місце у філософії **А.** займає проблема свободи, яка, на його думку, має сенс лише стосовно буття. Бути чи не бути свobodною, людина вирішує в ході вільного вибору, завдяки якому вона стає сама собою. Справжнім буттям людини, субстанцією “я” **А.** вважає невизначеність і свободу, які є як умовою реальності, так і людської долі, а також основою співіснування з іншими людьми, завдяки якому людина може реалізувати своє “я”. Істотною властивістю природи людини, на думку **А.**, є час, оскільки саме час розкриває перед нею нескінченну кількість можливостей. Взаємопереходи минулого і майбутнього утверджують історичність людського буття, яка реалізує одночасно і людське “я”, і субстанцію екзистенції, тобто субстанцію існування. Історичність народжується з напруження між плінним і минулим часом і вічністю, які одночасно і перебувають у зв'язку з історичністю, і протистоять їй. Завдяки історії людина народжується і формується як істинна сутність. Людина як існування, на думку **А.**, є органічною частиною світу як тотальності. Неприйняття світу є відмовою від справжнього існування, а прийняття створює натуральну основу існування як умову тілесності. Якщо техніка, на його думку, є “зустріччю” між людиною і природою, своєрідним інструментом впливу на речі, то мистецтво є поверненням її до природи (і як таке воно є історією). І це повернення є справжнім вільним вибором, завдяки якому людина утверджує свою свободу. Повертаючись до природи, людина рятує природу від часу і “вбудовує” її в історію. Рішення вирішувати не має відтінку наперед визначеності і перебуває в руках людини – “людини, що вибирає”. Вибір людини залучає її до стосунків з іншими людьми, які гарантуються нормою власної можливості. Ми даємо людям спосіб розуміти нас іншим людям лише в тій мірі, в якій ми розуміємо самих себе. Характеризуючи моральні проблеми, **А.**

називає такі її аспекти: 1) проблема смислу моральних виразів буденної мови, тобто правил вживання моральних висловлювань у цій мові; 2) проблема логічної структури вищеназваних моральних висловлювань або принаймні взагалі прескриптивних висловлювань; 3) проблема різноманітності моральних оцінок і, отже, різноманітності використання моральних висловлювань в людських групах на одному і тому або на різних рівнях розвитку; проблема, яку необхідно розглядати на основі соціологічних спостережень; 4) проблема відношень між мораллю і професійними технічними правилами, між мораллю і економікою, між мораллю і правом, між мораллю і релігією тощо. Причому, на думку **А.**, жодна з цих проблем сама по собі не є філософською проблемою моралі.

Основні твори: “Структура екзистенції”; “Позитивний екзистенціалізм”; “Історія філософії” (у 3-х т.); “Мудрість філософії і проблеми нашого життя”; «Вступ до екзистенціалізму”.

Абеляр П'єр (1079 – 1142) – французький філософ, теолог і поет, представник середньовічного вільнодумства, один із засновників діалектичної схоластики. У суперечці номіналістів і реалістів займав проміжну позицію, створивши власне вчення, яке пізніше назвали концептуалізмом (зауважимо, що **А.** був учнем номіналіста І. Росцеліна та реаліста Гільома з Шампо). Основним принципом етичної концепції **А.** було проголошення повної моральної відповідальності людини за свої вчинки, як добрі, так і гріховні. Прагнучи узгодити віру з розумом, **А.** висунув вимогу розумного тлумачення релігійних догматів, протиставивши авторитету віри авторитет розуму і науки: не “вірити, щоб розуміти”, як вважав Ансельм Кентерберійський, а “розуміти, щоб вірити”. Осягнення істини, на його думку, передбачає сумнів, який він вважав необхідним засобом відшукування істини. Саме сумнів при доведенні християнських догматів був головною причиною осуду церквою його вчення. Єдиним джерелом істини, на його думку, є діалектика і Священне письмо. Свідомість, розум людини є джерелом усіх її вчинків. Навіть до моральних принципів, які вважалися божественними, він ставився раціоналістично. Так, гріх він називав учинком, здійсненим людиною всупереч розумним переконанням. Основна роль Христа, на його думку, полягає не в тому, що він своїми стражданнями зняв з людства його гріховність, а в тому, що Христос своєю розумною моральною поведінкою показав людям приклад істинного життя. **А.** постійно проголошував і захищав думку про те, що мораль і моральність є наслідком розуму, практичним втіленням розумних переконань людини, які, в першу чергу, і закладені в людську свідомість Богом. Очевидно, саме тому **А.** назвав етику

практичною наукою і навіть – “ціллю всіх наук”, оскільки в кінцевому підсумку будь-яке знання повинне знайти своє втілення в моральній поведінці, яка відповідає наявним знанням. Маючи свободу волі, людина може не лише грішити, а й бути добродісною. **А.** наголошував на природних, а не божественних першоосновах моральності. Сумління, на його думку, природний закон, притаманний усім людям. Цей закон виступає критерієм моральності: вчинок “по совісті” не є гріховним. Гріховним, на його думку, є не сам вчинок, а намір порушити моральний закон, визнаний більшістю людей. Сумління як природний закон притаманне всім людям. Саме воно і є критерієм моральності. Вчинок, який здійснюється згідно із сумлінням, не можна вважати гріховним. Сам по собі вчинок, на думку **А.**, не є ні добрим, ні злим, усе залежить від намірів. Тому він вважав, що язичники, які переслідували Христа, не здійснювали ніяких гріховних дій, оскільки їх дії не суперечили їх переконанням. Не були гріховними, на думку **А.**, й ті античні філософи, які хоча й не були прибічниками християнства, але діяли згідно зі своїми високими моральними переконаннями. Відстоюючи право індивіда на самостійність і щастя, **А.** писав, що віра, набута без сприяння розумової сили і прийнята без самостійної перевірки, не гідна свободної особистості. Схильність **А.** до толерантності виявилася в ідеї віротерпимості, яку він проповідував. Кожна релігія, на його думку, містить у собі зерно істини, тому християнство не можна вважати єдиною істинною релігією. Визнаючи божественне одкровення, він вважав, що Святе письмо як таке, що є результатом творчості окремих осіб, повинно підлягати критиці розуму. І справді, хіба можна одночасно прийняти тлумачення Святого письма, пропонованого православною церквою, католицизмом і численними християнськими сектами, які вважають, що тільки вони правильно його тлумачать. **А.** створив свою школу. Його лекції були популярними. У нього було багато учнів.

Основні твори: “Діалектика”; “Вступ до теології”; “Пізнай самого себе”; “Так і Ні”; “Історія моїх бідувань”; “Діалог між Філософом, Іудеєм і Християнином”.

Аболіціонізм (лат. *abolitio* – скасування, знищення) – суспільний рух, спрямований на припинення дії якихось законів, на відміну або скасування певного рішення уряду, на усунення когось із керівної державної посади тощо. Аболіціонізм виник у ХІХ столітті під час руху за ліквідацію рабства у США і згодом став одним із способів громадянського волевиявлення, вираження та здійснення суспільних інтересів. Так, відомий аболіціоніст У.-Л. Гаррісон і його однодумці вважали, що звільнення рабів від рабства необхідно здійснювати не шляхом

політичної боротьби, революції, а з допомогою моральної пропаганди. Критикуючи рабовласників, він апелював до їх совісті і почуття обов'язку, протиставляючи “лихих” рабовласників “добрим”. Виступаючи у Філадельфії, Гаррісон проголосив лозунг: “Нам потрібний моральний землетрус!”. Одна з груп його прибічників навіть організувала “Американське товариство моральних реформ”, яке виступало за моральну пропаганду на захист негрів-рабів. Моральний осуд рабства у США знаходимо у романах тогочасних письменників (романи “Хижина дяді Тома” Гарріет Бічер-Стоу і “Білий раб” Р. Хільдрета).

Абсентеїзм (лат. *absens* – відсутній) – байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадсько-політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків, насамперед – свідоме ухилення виборців (електорату) від участі у голосуванні. **А.** є проявом багатьох негативних моральних якостей людини – пасивної життєвої позиції, соціальної байдужості, відсутності почуття патріотизму тощо. Звичайно, існують обставини, які сприяють **А.**, проте вони, як правило, є скоріше приводом, ніж причиною громадської пасивності людей. Такими обставинами є недосконалість будь-якої виборчої системи держави, невіра в те, що голосуванням можна вплинути на долю свого народу і свою власну тощо. Щоб перебороти **А.**, деякі держави юридично чи морально впливають на виборців. Так, неучасть у виборах в Італії призводить до моральних санкцій, у Мексиці – до штрафу або позбавлення волі, у Греції й Австрії – до тюремного ув'язнення на строк від кількох місяців до одного року.

“Абсолют” (лат. *absolutus* – довершений, безумовний, необмежений, від *absolvo* – звільняю, завершую) – одне з базових понять культури людства. Визнання абсолюту є фактично аксіомою, проте для “психологічної переконливості” йому надають статус принципу, вихідного фундаментального положення, в якому виражається найзагальніша основа (природа й сутність) усього суцього і найвища цінність для людини. До аксіом людство вдається не лише при поясненні локальних наукових питань, але й при розв'язанні фундаментальних проблем відношення “людина – світ”: місця і ролі людини у світі, проблеми життєрозуміння, життєвідчуття і переживання свого буття у світі. Щоб визначити оптимальний зразок життєдіяльності і поведінки людини як особистості, людство створило поняття “ідеал”, проте розуміння ідеалу, його прийняття і життя згідно з ідеалом не завжди дає можливість людині почувати себе затишно у світі. Причиною подібного неспокою є, по-перше, наявність багатьох ідеалів, часто явно протилежних, а по-друге, створюючи ідеал, часто абстрагуються від того, що подібний ідеал нерідко ігнорує ту обставину, що

життя людини залежить і від характеру суспільства й держави, в якій вона проживає, і більш того – від природи і сутності того нескінченного і таємничого світу, в якому протікає її життя та існування суспільства й людства, і який протистоїть їй практично і духовно. Враховуючи ці та деякі інші обставини, людина неодмінно має розв'язати питання: цей світ можна підкорити чи хоча б умилювати. Наслідком таких роздумів є створення поняття “абсолют”, тобто “надідеал”, необхідне для людини як минущої, смертної, несамодостатньої істоти, яке мало б компенсувати у якійсь мірі цей її недолік.

Абсолютизм етичний (лат. *absolutus* – безумовний, необмежений, довершений) – методологічний принцип тлумачення природи і сутності моралі, згідно з яким у поняттях моралі та категоріях етики відображаються вічні і незмінні начала (закони Всесвіту, апіорні істини, Божественні заповіді), які не залежать від конкретно-історичних умов суспільного життя людей, їх потреб та інтересів, історичних законів розвитку людства, становлення людини як особистості. Представники **А.** піддавали критиці релятивізм, згідно з яким моральні норми мають умовний, мінливий характер; вважали закони моралі безумовними, непорушними, нічим не обмеженими, такими, яких повинні дотримуватися всі люди. Вони категорично заперечували твердження про відносність й умовність моралі. Наполягаючи на безумовності й універсальності моральних вимог, прибічники **А.** нерідко приходили до ригоризму і догматизму (протилежною крайністю є релятивізм, який, як правило, ігнорує наявність абсолютного начала в моралі, що спричиняє інші крайнощі – суб'єктивізм та волюнтаризм). Принципу **А.** дотримувались такі мислителі: Сократ і Платон, оскільки, на їх думку, добро є абстрактною, вічною і незмінною ідеєю, ідеєю-сутністю, протилежною всьому мінливому й обумовленому в матеріальному світі; англійський філософ Е.-Е.-К. Шефтсбері, який вважав, що уявлення людей про мораль мають вроджений характер, що вони незмінні і не можуть бути обґрунтованими характером людських потреб, інтересів чи суспільної корисності; Кант і Спенсер. Принципу **А.** дотримуються інтуїтивісти, які вважають, що поняття добра й обов'язку є незмінними і безумовними, а всі моральні істини є самоочевидними і не потребують логічного обґрунтування. Раціональним моментом **А.** є захист абсолютного моменту змісту моралі, оскільки вона є діалектичною єдністю абсолютного й відносного.

Авангардизм (франц. *avant-gardisme*, від *avant-garde* – передовий загін) – рух у художній культурі ХХ ст., який порвав з існуючими нормами і традиціями, перетворивши новизну

виражальних засобів у самоціль. Авангардисти істотно змінили погляди на природу, сутність і призначення людини. Вони заперечували не лише канони естетики, а й моральні норми. Вдаючись до лозунгів духовної свободи від традицій і соціальних умовностей, вони проповідували аморалізм, звеличували війну як “гігієну світу”, закликали знищити високі ідеали, музеї і бібліотеки, проповідували дикий анархізм.

Авантюризм політичний (франц. *avanture* – пригоди, ризик) – активна участь у політичному житті людини, яка нехтує знанням закономірностей суспільного життя, реальної обстановки, в якій їй доводиться діяти, тощо. Авантюристична політика, як правило, завершується поразкою і тягне за собою тяжкі соціальні наслідки. Така діяльність зазнає (повинна зазнавати) не тільки політичного і правового осуду, але й морального.

Августин Аврелій (354 – 430) – християнський теолог, філософ, єпископ, видатний представник західної патристики, який за свої заслуги був названий Блаженным (святим). Шлях його духовних пошуків був складним і суперечливим. У молодості він захоплювався маніхейством (релігійним ученням, згідно з яким добро і зло, світло і тьма є споконвічними і рівноправними началами буття, які перебувають у постійній боротьбі), скептицизмом і неоплатонізмом. Лише тридцятирічним прийняв християнство і розпочав роботу по створенню оригінального вчення, вибудовуючи його на вірі у святість Біблії. Центральною проблемою теології і філософії, за **А.**, є проблема Бога.

Природа і людина, людське суспільство створені Богом і залежать від нього. **А.** вважають “учителем благодаті”, яку він розуміє як необхідність відновлення людської природи, зіпсованої гріхопадінням Адама і Єви. Спасіння, на його думку, залежить від Бога, божественної благодаті в людському серці. **А.** розробив концепцію свободи волі, яка ґрунтувалася на розрізненні таких феноменів, як “бажати” (*velle*) і “могти” (*posse*). При цьому свободу він розуміє не як здатність вибору, а як здатність виконання. Історичний процес Августин характеризує у вченні про два “гради”, які принципово відрізняються, – земний і небесний. У першому стосунки між людьми ґрунтуються на любові до себе, доведеної до презирства до Бога (це персоніфікується в образі Каїна), а в другому, небесному (церква) – на любові до Бога, доведеної до презирства до самої себе (в образі Авеля). Основні засади етики **А.** : Бог – джерело і критерій моралі, яка протистоїть земній чуттєвості. Вся повнота добра втілена в Богові, а джерелом зла є первородний гріх. Християнські чесноти, на думку **А.**, несумісні з

дохристиянськими, поганськими (язичницькими). Це насамперед пасивність, смиренність, безсумнівна віра в Бога і надія на небесне спасіння, крайній аскетизм і відмова від власної індивідуальності, беззастережне дотримання приписів Бога (церкви).

У своїй “Сповіді” **А.** на прикладі особистого життя демонструє марність людських зусиль, нездатність людини звільнитися від гріха. Те, що він без свідомих зусиль прийшов до добродетельності через розпусність, здавалося йому неприродною подією, дивом, яке можна пояснити лише дією благодаті Божої. Цей висновок істотно вплинув на його етичну концепцію, в якій явно ігнорувалися свідомі вольові зусилля людини на шляху до морального самовдосконалення. Свобода волі, якою наділив людину Бог, має виключно негативний смисл, оскільки робить людину схильною робити гріх. Тому істинний християнин повинен знищити в собі гріховне свавілля. Надіятися можна лише на провидіння. Етичне вчення **А.** ґрунтується на євангельській презумпції милосердної любові (*caritas*), яку він розуміє як вищу форму розвитку чуттєвої сфери людини, здатної надати справжнього смислу всім виражальним засобам людської мови.

Основний твір: “Сповідь”, “Про град Божий”.

Авіценна (Ібн Сіна) (980 – 1037) – вчений, філософ, лікар, музикант. Жив у Середній Азії та Ірані. Продовжував традиції арабського аристотелізму, частково – неоплатонізму. **А.** приписується понад 420 творів. Він створив своєрідну класифікацію наук, розділивши всі науки на практичні і теоретичні. Практичні науки, на його думку, розглядають проблеми поведінки людини в суспільстві і сім’ї, а також людину загалом, як таку. Етика є практичною наукою. Її ціллю є досягнення людиною блага, прагнення до удосконалення. Великого значення **А.** надавав душі, оскільки саме душа дає змогу людині жити осмислено, керує її вчинками, спрямовує її до моральності.

А. високо цінував справедливість (20-томний рукопис його праці “Книга справедливості” не зберігся). Справедливість як ідеал можлива, на його думку, лише при постійному вдосконаленні душі шляхом пізнання, яке поступово звільняє душу від кайданів чуттєвості. На цій стадії досягається “останній щабель людяності”. Моральному вдосконаленню має передувати виявлення власних недоліків. Самовдосконалення передбачає виховання в собі таких моральних чеснот: помірність, сміливість, мудрість і справедливість. Названі та інші чесноти в **А.**, як і в Аристотеля, займають проміжне положення між порочними крайнощами: сміливість – між боягузством і безрозсудністю;

справедливість – між пригнобленістю і схильністю пригноблювати; помірність і щедрість – між жадібністю і марнотратством. На думку **А.**, одні і ті ж психічні сили можуть бути джерелом як добрих, так і поганих вчинків людини. Йдеться насамперед про силу гніву, уяви, жадоби. На відміну від цих, вроджених сил, моральні якості людина набуває у процесі життя шляхом вироблення відповідних звичок. Вища міра моральності досягається людиною за умови, що благо вона творить ради самого блага, без будь-якого розрахунку, а вище щастя – коли в людини запанує гармонія в “практичній частині душі”.

Основні твори: "Книга зцілення"; "Настанови й зауваги"; "Канони медицини"; "Поділ теоретичних наук".

Аврелій Марк Антоній (121 – 180) – представник пізнього античного стоїцизму, римський імператор, автор твору “До самого себе”, в якому йдеться про особливості і шляхи самоідентифікації людини, її самовдосконалення та осягнення єдності з космічним цілим. Етику раннього стоїцизму, істотною властивістю якої був фаталізм, **А.** прагнув переосмислити з позицій свободи як космічного, так і людського духу. Філософські твори цього мислителя писалися не стільки для читача, скільки для самого себе, для особистого духовного самовдосконалення. Хоча його філософія часто перегукується з ідеями стоїків, кініків, епікурейців тощо, **А.** увійшов в історію філософії як оригінальний, самобутній мислитель. Його вчення виникло з почуття повної безпорадності, слабкості, нікчемності і покинутості людини, яка доходить до безвихідності і відчаю. Людське життя він називає боротьбою і мандрівкою по чужині, а посмертну славу – забуттям. Людина, на його думку, трійчаста: у неї є тіло – воно тлінне, є душа і є керівне начало, тобто розум – її геній, її божество, витвір і частина світового божественного розуму. Саме він обумовлює гармонійний, справедливий порядок у Всесвіті, в який і повинна включатися людина, що керується розумом. Людина повинна пестувати його, не кривдити нічим нижчим, не осоромлювати “генія, що живе у грудях”, тобто ніколи не вважати для себе корисним те, що коли-небудь буде спонукати тебе переступити обіцяне, забути сором, ненавидіти кого-небудь, підозрювати, клясти, лицемірити, побажати чого-небудь такого, що ховають за стінами й замками. Справді розумно і морально чинить той, хто відкидає суєтні прагнення до зовнішніх благ, стоїть вище своїх пристрастей. Той, хто віддав перевагу своєму розуму, духу, генію, служінню чесноті, не надягає трагічної маски, не видає стогонів. А основною нагородою за все це буде основне – повний спокій духу, коли досягнута абсолютна рівновага всередині і зовні – із

навколишнім світом, бо стоїчний життєвий вибір полягає у згоді із самим собою. Це найвища цінність, якою може володіти людина. Внутрішня гармонія, відчуття єдності з усім світом становлять для нього ідеал.

Важливою проблемою для **А.** було з'ясування того, як поєднується зумовленість долі богами і свобода вибору людини. “Вони, – пише **А.** про богів, – влаштували так, що цілком від самої людини залежить, впасти чи не впасти в істинне зло”. З іншого боку, найвища мета для нього – жити добродішним життям, тобто у відповідності до законів природи. **А.** приймає і любить свою долю. *Amor fati* (любов до долі) – одне із найзнаменитіших понять стоїцизму. Разом з тим, за **А.**, свобода вибору дозволяє людині відмовитися від прийняття долі, хоча ця відмова нічого не змінить у світовому процесі. Будь-яка спроба змінити що-небудь у впорядкованому світі, порушити “план цілого” підлягає осуду, оскільки є несправедливою стосовно природи і суспільства. Досягнення моральної досконалості залежить не від суспільних відносин, а виключно від індивіда, заглиблення в самого себе, осягнення гармонії Всесвіту, швидкоплинності людського життя, невідворотності смерті. Причину того, чому люди почувають себе нещасними **А.** вбачає в тому, що люди постійно бажають того, що знаходиться поза їхніми можливостями. Ми беззахисні перед усілякими випадками, мінливостями долі, хворобами, смертю. Люди жагуче прагнуть здобувати блага, які їм недоступні, уникнути неминучого лиха. Єдине, що в нас не можна забрати, – це воля діяти відповідно до розуму. Воля творити добро є тією неприступною фортецею, яку кожен може спорудити в самому собі. Лише тут людина віднайде свободу, незалежність, гідність і основне – порозуміння із самим собою. Особливе місце у вченні **А.** займала проблема смерті. Думка про неминучу смерть, за словами **А.**, змушує людину замислитися про нескінченну цінність кожної миті життя, проживати кожен день як останній у своєму житті, працювати на межі своїх можливостей, віддавати себе цілком справі, до якої покликаний.

Основна праця: “До себе самого”.

Автáркія (грец. *autarkeia* – самозадоволення) – політика самоізоляції, замкненого, самодостатнього господарювання, відокремлення держави від зовнішнього світу і відмова від економічних, політичних, культурних та інших зв'язків з іншими державами. Політика самоізоляції негативно впливає на розвиток моралі, котра, як відомо, має вселюдський характер.

Автокράтія (грец. *autos* – один і *kratos* – влада) – форма правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі (повновладному, самодержавному правителю) і не

контролюється будь-яким представницьким органом. Оскільки при такій формі правління громадяни не мають свободи вибору в своїй діяльності, то ця діяльність, як правило, має позаморальний характер, тобто не може оцінюватися як прояв добра чи зла.

Автономія (грец. *autos* – сам і *nomos* – закон) – 1) наявна міра незалежності будь-якого явища від зовнішньої причини його зумовленості; 2) в етиці – стадія морального розвитку особистості, яка характеризується здатністю самостійно створювати або вибирати моральні правила для свого життя і поведінки; здатність людини як суб'єкта етичного відношення до самовизначення на основі власного світогляду, “власного законодавства”. **А.** особистості відстоювали ще мислителі Давньої Греції. Так, Сократ заявляв: “Я не здатний коритися нічому з усього, що в мені є, крім того переконання, яке після ретельної перевірки представляється мені найкращим”. Загальним принципом поведінки вважав А. М. Лютер, виступаючи проти авторитаризму римсько-католицької церкви. Проблему **А.** аналізували англійські мислителі Е.-Е.-К. Шефтсбері і Ф.Хатчесон, на думку яких, визначати адекватність моральних суджень і вчинків необхідно в їх незалежності від впливу авторитету, а також утилітарних, гедоністичних, релігійних та інших мотивів. Логічно довершену концепцію **А.** створив І. Кант, який пов'язував **А.** не лише із свободою вибору особистості, а й з тим, що у своїх вчинках суб'єкт морального відношення керується найзагальнішими принципами, фактично – обов'язком. Справжня **А.** несумісна з егоїстичним свавіллям, оскільки вона ґрунтується на принципі альтруїзму, який приписує співчуття до інших людей, безкорисливе служіння їм, навіть готовність до самозречення в ім'я їх блага і щастя. Моральна **А.** дає змогу самовдосконалитися, самореалізуватися, не втратити самовладання, зберігати гідність в найдраматичніших життєвих ситуаціях – перед лицем соціальних загроз, стихійного лиха і навіть загрози смерті.

Автономна і гетерономна етика (грец. *autos* і *nomos* – закон) – етична теорія, яка, обґрунтовуючи природу і сутність моралі, виходить із її власних законів і надає моральним засадам самодостатнього характеру. Заклик людини до самостійності, або автономії, характерний для сучасної етичної думки (екзистенціалізм, інтуїтивізм тощо). Правда, ідея **А. е.** містилась уже у працях англійських мислителів – Е.- Е. -К. Шефтсбері, Ф. Хатчесона та ін.. Так, Шефтсбері створив теорію морального почуття, згідно з якою, людина спроможна розрізнити добро і зло лише завдяки притаманного їй особливому моральному почуттю. Це почуття вважалось незалежним від соціального досвіду і

матеріальних потреб людини. Причому мораль тлумачилась не як відображення соціального буття людей, а чимось первинним. Людина, на думку Шефтсбері, має природну схильність до милосердя та прагнення обстоювати загальне добро та суспільні інтереси. Звідси випливав висновок, що мораль не потребує якихось надприродних санкцій, не залежить ні від чого, зокрема і від релігії. Своєрідним обґрунтуванням автономності моралі була концепція, запропонована І. Кантом, який вважав, що мораль має апіорний (додосвідний) характер: людське буття повинне стати втіленням самоочевидних моральних принципів. Безумовну і абсолютну форму, в якій розум проголошує моральний закон, Кант назвав “категоричним імперативом”, який він визначав таким чином: “... поступай лише згідно з такою максимою, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом”. Або: “... поступай так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу”. Поведінка людини є моральною, за Кантом, лише за умови, що вона мотивована виключно повагою до морального закону і вільна від позаморальних спонук – себелюбства, бажання щастя, користолюбства. Раціональним моментом **А. е.** є те, що мораль справді автономна в тому розумінні, що вона є відносно самостійною, має свою специфіку, власну логіку виникнення і розвитку, не є безпосереднім наслідком суспільного буття. Але разом з тим мораль є гетерономною в тому розумінні, що в кінцевому підсумку джерелом моралі є суспільне буття, яке перебуває за її межами. Тому **А. е.** протиставляють **гетерономній** (грец. *heteros* – інший) **етиці**, яка пояснює сутність моралі, виходячи із зовнішніх щодо неї начал, вважає, що мораль має похідний характер і виводиться із феноменів користі, насолод, щастя. Різновидами гетерономної етики вважають: гедонізм, який обґрунтовує моральні вимоги прагненням одержати насолоду і уникнути страждань; евідемонізм, в якому за основу моральної поведінки приймають прагнення до щастя; утилітаризм, який джерело моралі вбачає у корисності.

Вперше термін “гетерономна етика” застосував Кант для позначення етичного вчення французьких матеріалістів XVIII ст., які обґрунтовували мораль, виходячи з “природи людини”. На противагу цим теоріям Кант висунув принципи автономної етики, сформульовані у його праці “Критика критичного розуму” – автономність індивідуальної волі та “обов'язок заради обов'язку”. Пізніше ці кантівські ідеї розвивали різні школи етики, зокрема неокантіанство, інтуїтивізм та інші.

Авторитаризм (франц. *autoritarisme*, від лат. *autoritas* – вплив, влада) – одна з форм догматизму в обґрунтуванні моралі, що виявляється в тлумаченні моральних вимог. Замість об'єктивних аргументів на користь необхідності саме таких моральних вимог **А.** вказує на авторитетну особу (Бог, людина, яку вважають авторитетною), від якої вони виходять. При цьому порушують правила аргументації, припускаючись логічної помилки “сам сказав”(лат. *ipse dixit*). **А.** характерний, зокрема, для релігійних вчень. Так, неопротестантизм єдиним джерелом моральних вимог вважає абсолютну волю Бога, яка не піддається раціональному аналізу. **А.** передбачає сліпе виконання приписів авторитета без розуміння їх смислу. В дійсності зобов'язуюча сила моральних вимог залежить не від їх автора, а від того, що вони виражають об'єктивні закони розвитку суспільства і людини як особистості. Недемократичний характер **А.** полягає в тому, що він передбачає сліпе виконання людьми моральних приписів навіть за умови нерозуміння їх смислу. На відміну від моральних вимог юридичні набувають сили в результаті офіційного законодавства держави, яка проголошує ці норми і виражає їх письмовому вигляді.

Авторитет (лат. *autoritas* – вплив, влада) – популярна особа (група людей або організація), що користується повагою, довірою інших людей у тій чи іншій сфері життєдіяльності чи й у суспільному житті загалом і здатна впливати на їх погляди і поведінку. Розрізняють абсолютний, або заслужений **А.** і відносний, або незаслужений. **А.** є одним з факторів налагодження і підтримки суспільної дисципліни і наступності в розвитку колективу чи суспільства. Крайнощами **А.** є авторитаризм (тобто проголошення безумовної віри у непогрішимість авторитету і сліпа покора йому, наприклад, “вождизм”) і нігілізм, який виявляється в запереченні будь-якого значення **А.** в житті суспільства, зокрема й морального. Якщо **А.** ґрунтується на тверезій, об'єктивній оцінці його діяльності, то він є одним із факторів суспільної дисципліни і наступності в розвитку суспільства. “Липові” ж **А.** приносять велику шкоду окремим людям і суспільству загалом.

Афоризми: “Істина – дочка часу, а не авторитету” (Ф. Бекон); “Щоб створити нове, необхідно похитнути авторитет існуючого” (?); Авторитет – не аргумент (див.: “Аргумент до авторитету”).

Агафологія (грец. вчення про добро) – частина практичної філософії або етики, в якій з'ясовується природа і сутність “вищого блага”. За Сократом, вищим благом є злиття ідеї чесноти з ідеєю блаженства. І вища чеснота складає і вище щастя. Відношення названих моментів поняття “**А.**” стало предметом жвавих суперечок між різними школами античної філософії

після Арістотеля, які віддавали перевагу життєвій мудрості перед мудрістю світовою. Тотожність чесноти і щастя, про яку говорив Сократ, тлумачилася епікурейцями так, що перша є добре розрахованим прагненням щастя. Стоїки ж вважали, що блаженство полягає виключно в прояві чесноти. Ця суперечність вчення про **А.** увійшла в середньовічну та новітню етику таким чином, що до поняття про вище благо як злиття чесноти і щастя стали домішувати погляди стоїків і евдемоністів. Поняття про вище благо має логічне вираження психологічного факту, що полягає в загальному припущенні, про такий устрій світу, при якому людина, яка живе праведно, щаслива. Іншими словами, поняття про вище благо є прямим наслідком ідеї морального світового порядку.

Агресивна поведінка – поведінка, яка спричиняє шкоду іншим людям. **А. п.**, як правило, пов'язують із негативними емоціями (наприклад, із гнівом), негативними мотивами (наприклад, із прагненням нашкодити), з негативними установками (наприклад, шовіністичними упередженнями) і руйнівними діями. Типовими проявами **А. п.** є конфліктність, лихослів'я, примус, негативне оцінювання, погрози застосування фізичної сили тощо. Основними мотивами **А. п.** є прагнення домінування над людьми і використання їх у своїх цілях та схильність до руйнування. Дослідники цієї проблеми називають демографічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні фактори **А. п.** Особливо загрозливою причиною цього негативного явища є неконтрольована державою пропаганда агресії, насильства та жорстокості. У наш час це відбувається кожного дня (а можливо, й кожної години). І немає навіть найменшої надії на припинення цього розгулу порнографії і пропаганди жорстокості, який (розгул) виключно згубно впливає на підростаюче покоління. Психологія і педагогіка мають значні досягнення у з'ясуванні природи і сутності агресії, виробили форми і методи боротьби із цим злом. Проте виховна робота батьків, викладачів школи і вузів навіть за умови бездоганного знання цих методів приречена на поразку у боротьбі з цим злим монстром (випущеним із пляшки Джином) – сучасними “засобами масової інформації”. Фахівці пропонують такі завдання по корекційній роботі з агресивно налаштованими дітьми (і дорослими): формування адекватної оцінної діяльності; розвиток емпатії і почуття гумору; формування терпимого ставлення до поглядів, уподобань та смаків інших людей; зміна ворожих намірів на товариські, гуманні; виховання інтересу до інших людей тощо. Агресивна людина, як правило, має такі негативні моральні якості: віроломність, жорстокість, дратівливість і запальність, грубість, нахабність, мстивість,

неввічливість, сварливість, схильність до хамства, цинізм, запальність, нетерпимість, непристойність, зарозумілість, черствість, безсердечність, неввічливість, непристойність, чванливість.

Адаптація (лат. *adaptatio*, від *adapto* – пристосовую) – 1) пристосування до зовнішніх умов; 2) моральна **А.** – соціальна адаптація, що виявляється в пристосуванні людини як особистості до життя в соціальному оточенні (сім'я, трудовий колектив, інші соціальні групи) у відповідності з моральними вимогами в цьому оточенні і своїми особистими уявленнями про добро і зло, потребами, інтересами тощо. **А.** відбувається у процесі соціалізації людини, критичного засвоєння норм і цінностей соціального середовища, інтеріоризації моральних цінностей колективу, тобто трансформації зовнішніх щодо неї загальних моральних вимог в самовимоги. **А.** проходить кожна людина у процесі свого індивідуального розвитку завдяки освіті і вихованню, трудовій і професійній підготовці.

Адаптація соціальна – процес інтеграції індивіда в суспільство, в результаті якого відбувається формування його самосвідомості і рольової поведінки, здатності до самоконтролю і самообслуговування тривалого процесу інтеграції індивідів у суспільство; процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, а також результат цього процесу. *Співвідношення* названих компонентів, які визначають характер поведінки людини, залежить від ціннісних орієнтацій індивіда і від можливостей їх досягнення в соціальному середовищі.

Адекватна поведінка (лат. *adaequatus* – прирівняний) – поведінка, що відповідає конкретній життєвій ситуації, в якій перебуває людина. Морально адекватною є поведінка людини, яка ґрунтується на принципах добра і справедливості. Неадекватною є протилежна поведінка людини, яка ігнорує загальнолюдські принципи, норми або правила поведінки. Іноді вдаються до поняття “афект неадекватності”, яке визначається як негативний емоційний стан людини, що виникає у зв'язку з невдачами в її діяльності, і виявляється в ігноруванні самого факту невдачі або небажанні визнати себе її винуватцем. Афект неадекватності виявляється в імпульсивних діях.

Адміністративна етика (нім. *administrieren* – керувати, від лат. *administrare* – керувати) – вид професійної етики, наука про застосування моральних принципів і норм до діяльності і поведінки посадових осіб в апаратних структурах державної влади і місцевого самоврядування, дотримуючись яких керівник чи державний службовець визначає моральні стандарти до виникаючих в установі проблем, самостійно аналізує ці стандарти і несе особисту відповідальність за прийняті рішення.

А. е. досліджує таке коло проблем: визначення складових **А. е.**; питання дотримання **А. е.**; особливості взаємних стосунків представників держави і громадян, зокрема інституційний тип взаємовідносин державних службовців і підприємців. Вона досліджує всі моральні аспекти діяльності державних службовців і керівників і містить у собі такі основні компоненти: 1) цінності – переконання, думки, взаємовідносини індивідів, ставлення соціальних груп і суспільства в цілому до таких питань, як свобода, справедливість, відповідальність тощо; 2) стандарти і норми – принципи, що визначають дії людей відповідно до законів, кодексів і правил; 3) особливості зовнішнього середовища – умови, в яких здійснюється діяльність державних службовців (політичні, соціальні, культурні); 4) організаційна поведінка – різні форми діяльності службовців, орієнтовані на цінності конкретного суспільства або установи, організації в рамках визначених стандартів і норм.

Фактично **А. е.** шукає відповідь на такі питання: як виявляється добро і зло у поведінці державних службовців; які умови і мотиви сприяють їх високоморальній поведінці; як прищепити їм високі моральні принципи. Від успішного розв'язання цих питань залежить моральний клімат в органах державного управління будь-якого рівня. Щоб поведінка державних службовців була адекватною відповідним стандартам і нормам, необхідний внутрішній і зовнішній контроль і такі механізми, які дали б змогу реалізувати ці норми на практиці. Внутрішній контроль і здійснюється завдяки моральним принципам, якими керуються службовці, особливо при прийнятті ними управлінських рішень. Світова практика, історичний досвід свідчить про те, що державні службовці повинні мати не тільки професійні знання, вміння і навички, а й такі моральні якості, як чесність, справедливість, відповідальність перед законом, поважне (а ще краще – шанобливе) ставлення до громадян, самодисципліна. В останній час автори звертають особливу увагу на ті риси, якими має володіти адміністратор, ділова людина. Ось деякі з них: компетентність, рішучість, уміння приймати рішення, високий рівень відповідальності, працездатність, гостре відчуття специфіки ділової ситуації, чесність, комунікабельність. Чимало етичних аспектів містить у собі проблема стилю керівництва. Реформування державної служби в Україні вимагає підвищеної уваги до моралі в діяльності адміністративного апарату всіх рівнів., оскільки саме від цього залежить довіра громадян до влади взагалі і їх участь у вирішенні соціально-політичних питань. До того ж моральна обстановка в країні далеко не найкраща: бійки депутатів парламенту на очах у десятків

мільйонів телеглядачів, засилля кінофільмів, в яких пропагується жорстокість та насильство і паралельне поступове вилучення з навчальних програм вузів курсу етики (іноді це робиться під безглуздим гаслом поєднання курсу етики із курсом іншої дисципліни, назва якої теж починається з літери “Е” – естетики). У демократичних державах Заходу проблеми **А. е.** перебувають у центрі уваги. Так, у США існує досить розвинене законодавство в галузі **А. е.** Відповідні акти з питань етики приймаються Конгресом, законодавчими органами штатів і місцевою владою. Основними напрямками діяльності тут є введення обмежень зі встановленням відповідних санкцій за їх порушення. Так, заборонено приймати на роботу близьких і родичів, приймати подарунки вартістю більш визначеної суми тощо.

Айєр Альфред Джулс (1910 – 1989) – англійський філософ і логік, представник логічного неопозитивізму. В останні роки працював у сфері лінгвістичної філософії. У центрі уваги його досліджень перебувала проблема верифікації знань. Формування традиційних філософських (“метафізичних”) проблем тлумачив як “науково-неосмислені”, оскільки вони, на його думку, не належать ні до логічних тавтологій (законів сучасної логіки), ні до емпіричних гіпотез, а виникають вони внаслідок логічних або лінгвістичних помилок. Навіть твердження про існування Бога він вважає неосмисленим. Оскільки “твердження, що Бог існує є безглуздим, то і твердження атеїста, що Бога немає, рівно безглузде, бо осмислене суперечить тільки осмисленому висловлюванню”. У праці “Проблема пізнання” досліджував різні аспекти сприйняття, пам’яті, “чужих свідомостей” тощо. Свою філософію (у праці “Центральні питання філософії”) назвав “удосконаленим реалізмом”. **Д.** заперечував можливість наукової етики, оскільки етичні поняття нібито не мають об’єктивного змісту, а головною функцією етичних висловлювань є вираження суб’єктивних емоцій (емотивізм), тому вони не є ні істинними, ні хибними. Предметом дослідження етики, за **Д.**, може бути лише мова моралі і етики (метамова), а не сама мораль. Осмисленню, на його думку, піддаються лише висловлювання описової етики – фіксація фактів реальної поведінки в конкретних життєвих ситуаціях.

Основні твори: “Основи емпіричного знання”; “Мислення і значення”; “Проблема знання”.

Аксіологія етична (грец. *axia* – цінність і *logos* – учення) – теорія, що аналізує філософські питання моральних цінностей. Загальна **А.** досліджує всі види цінностей – моральні, естетичні, прагматичні тощо. **А.** виникла у другій половині ХІХ ст., а термін “**А.**” був запропонований лише на початку ХХ ст. французьким філософом П. Лапі. Правда, питання, що

стосувалися природи і сутності цінностей, ставились упродовж усього історичного процесу становлення філософії. **А.** як сферу етики, у центрі якої є проблеми добра і зла, іноді відрізняють від *деонтології* – теорії обов'язку. Основним питанням етичної **А.** є питання про те, що становить собою добро, є воно об'єктивною властивістю вчинків людини, її ставлення до інших людей чи чимось суб'єктивним.

Активність (нім. *aktiv* від лат. *activus* – діяльний) – діяльне ставлення людини до світу, спрямоване на реалізацію певних цінностей, принципів, ідеалів. Оскільки ж цінності та ідеали можуть бути різними (добрими і недобрими), то однозначно оцінити **А.** саму по собі, без врахування її морального змісту, спрямованості неможливо. **А.** людини, орієнтована на критерії прогресу, є неодмінною умовою реалізації гуманістичного ідеалу. Така **А.** є неодмінною рисою високоморальної людини. Правда, вона залежить не лише від характеру людини, її сили волі, знань, умінь і навичок, а у значній мірі і від її соціального положення, зокрема від наявності в суспільстві правових гарантій прояву громадянами ініціативи та її реалізації. Правда, історія свідчить про те, що неординарні особистості іноді виявляли виключну **А.** у найнесприятливіших умовах. Необхідною умовою **А.** є наявність у людини моральної свободи, її непримиримість до будь-яких проявів зла і готовність боротися з ним. Прикладом може бути активна боротьба антифашистів проти гітлерівського режиму в Німеччині, так званих дисидентів проти авторитарного режиму в Союзі тощо. Саме завдяки **А.** людина самоудосконалюється, самореалізується.

Афоризми: “Активність – це інтерес, що діє в рамках належного”; “Стимул – рушій активності”; “Звички пригнічують активність”; “Активність дурня істотно відрізняються від активності розумного”.

Актуалізація зв'язків (лат. *actualis* – діяльний) – відтворення у свідомості людини думок, уявлень, почуттів, умінь і навичок, різних форм поведінки й емоційного стану тощо. Періодична **А.** у свідомості людини моральних почуттів і оцінок, морального досвіду є неодмінною умовою морального вдосконалення і самовдосконалення. Моральне виховання передбачає **А.** моральних почуттів вихованців і збагачення позитивним моральним досвідом, зокрема з допомогою відповідних творів мистецтва, який знову-таки має час від часу піддаватись актуалізації. Теорія морального виховання передбачає створення таких ситуацій, які дають можливість пробудити відповідний моральний досвід, який допоможе підготувати вихованців до сприймання нових етичних знань, до виникнення нових почуттів, що знайде реалізацію в моральній поведінці. Засобами

А. морального потенціалу можуть бути яскравий приклад, спогад, наведення прикладу певного вчинку (позитивного чи негативного), встановлення причини та наслідку його прояву тощо.

Акуратність (лат. *accuratus* – ретельний, точний, від *accurare* – точно виконувати, піклуватися) – риса особистості, яка виявляється в старанності при виконанні справ, філігранності, точності, вимогливості, добросовісності, ретельності, дбайливості, підтягнутості, неухильності, беззастережності, організованості і зовнішній охайності. **А.** називають людину, яка не лише тримає себе в чистоті, охайно одягається, регулярно миється, слідкує за собою, прибирає у квартирі, а ту, яка і прагне до порядку у своїх справах: все робить вчасно і якісно. **А.** перебуває в тісному зв'язку з дисциплінованістю і культурою праці. Надмірна зацикленість людини на зовнішній **А.** іноді призводить до невиправданої скрупульозності, педантизму, дріб'язковості. Протилежні терміни – “недбалість”, “неохайність”, “неакуратність”, “неорганізованість”.

Алкоголізм (арабськ. “*алкеголь*” – одурманюючий) – хвороба, викликана систематичним зловживанням спиртними напоями, звичкою до них і відповідними психофізичними розладами. **А.** робить руйнівну дію як на організм людини, так і на її духовне обличчя, поведінку, мораль: вона халатно ставиться до роботи, часто прогулює, псує обладнання і сировину, часто міняє роботу, а то й живе за рахунок близьких людей і зрештою деградує. Потяг до алкоголю пояснюється, зокрема, його компенсаторною роллю. Його вживання, як правило, спочатку викликає стан ейфорії, душевного задоволення, знімає стрес. Проте пізніше людину нерідко охоплюють невиправдані спалахи гніву, вона буянить, втрачає почуття відповідальності за свої вчинки. Для стану похмілля характерні інші почуття: пониження життєвого тону, песимістичний настрій, невіра в себе. Термін “**А.**” увів у науковий обіг шведський лікар Магнусе Гусе в середині ХІХ ст. Обставин, які сприяють виникненню і поширенню **А.**, є дуже багато. Вживання алкогольних напоїв вписане в культурні традиції чи не всіх народів. Правда, воно завжди строго регулювалось: п'янство завжди строго засуджувалось звичаями і традиціями. Проте, як свідчить історія, застілля не завжди піддаються контролю і нерідко перетворювалися на дикі п'янки і навіть оргії (деякі епохи античної Греції і Риму). Вольові методи боротьби з **А.**, як свідчить практика, позитивних наслідків не дають. Заборони, проголошення “сухих законів”, заклики до *абстиненції* (*abstinentia* – здержливість) виявилися неефективними. Варто зауважити, що схильність до **А.** іноді передається генетично. Необхідною умовою успішної боротьби з

А. є залучення вихованців до творчих колективів, формування високої культури спілкування, створення умов для творчої самореалізації молодих людей.

Афоризми: “Навіть в думках про алкоголь треба бути тверезим”; “П'янство – мати всіх пороків”; “Багато вина – мало ума”; “Пий, та ума не пропий”; “Коли п'яний в шинку скаче, то жінка дома плаче”.

Аль-Газалі (повне ім'я – Абу-Хамід Мухаммад ібн-Мухаммад аль-Газалі) (1058/1059 – 1111) – середньовічний мусульманський теолог, філософ, суфій. Як прихильник суфізму **А.-Г.** заперечував істинність як чуттєвого, так і раціонального пізнання, наявність причинних зв'язків між явищами природи. Те, що ми називаємо причинним зв'язком, на його думку, є звичною послідовністю подій у часі. Істинне знання досягається завдяки божественному проясненню, яке відбувається шляхом злиття душі людини з Богом. Визнаючи божественне осяяння, він виправдовував містицизм суфіїв. У своїй головній праці “Воскресіння наук про віру” **А.-Г.** розробив релігійно-філософську і етичну концепцію, надаючи великого значення проблемі духовного самоочищення та самовдосконалення людини. Чесноти **А.-Г.** поділяв на позитивні, які втілюються в добрих справах, і негативні, котрі проявляються в здатності людини утримуватися від недобрих вчинків. Людські вади **А.-Г.** поділяє на три групи: ті, що перебувають у зв'язку з частинами тіла (червевоугодництво; неконтрольований статевий потяг; пустослів'я, брехня, наклеп, донос); ті, завдяки яким людина прагне самоствердитись (заздрощі, марнославство, злість) і пов'язані з користолюбством, любов'ю до високих чинів, лицемірством, зарозумілістю. Чесноти, на його думку, виробляються в певному порядку: спочатку покаяння, помірність, бідність, терпіння і вдячність Богу, потім етапи духовного самовдосконалення – правдивість, страх, покладання надії на Бога. Моральнісну поведінку людини **А.-Г.** пояснює Божою допомогою, завдяки якій людина стає здатною розрізняти моральні і аморальні вчинки, добро і зло, з'являється бажання робити добрі справи. Аналізуючи питання про свободу волі людини і божественне її призначення, **А.-Г.** розвивав концепцію привласнення згідно з якою людина вільна вибирати між добрими і поганими вчинками, що нібито пропонується їй Аллахом, і тому несе за це відповідальність. Разом з тим він вважав, що божественне провидіння постійно втручається в хід подій. Намагаючись перебороти цю суперечність, **А.-Г.** вдається до концепції привласнення (*касба*), згідно з якою людська дія займає проміжне положення між чистим примусом, який панує у фізичному світі, і абсолютною свободою волі, притаманній Богу.

В кінці життєвого шляху, на думку **А.-Г.**, людина приходять до всепоглинаючої любові до Бога, в якій зосереджуються всі основні види любові: до себе і свого існування, до тих, хто робить тобі добро; до краси фізичної і духовної, до краси як прояву гармонії і таємничого споріднення двох душ.

Основні твори: “Відродження наук про віру”; “Настанова правителям”; “Про начала”; “Еліксир щастя” тощо.

Альтруїзм (франц. *altruisme*, від *alter* – інший) – моральний принцип, згідно з яким благо іншого і він сам морально є більш значущим, ніж особисте “Я” і його особисте благо; принцип, що полягає у співчутті до інших людей, безкорисливому служінні їм, у готовності жертвувати для їх блага власними інтересами до самозречення. Поняття “**А.**” було введено в етику французьким мислителем О. Контом, який сформулював принцип “*vivre pour autrui*” – “жити для інших”. Конт розрізняв характерний для тварин інстинктивний **А.**, що об'єднує індивіда з родом, а пізніше руйнується цивілізацією, і **А.**, що виникає і розвивається уже в її рамках і перетворюється в кінцевому результаті в спонтанну вроджену властивість, що об'єднує всіх людей. Моральне вдосконалення людей, за Контом, відбувається у процесі виховання соціального почуття **А.**, яке має протистояти егоїзму. Подібні ідеї розвивались і раніше. Принцип **А.** фактично визнавався ще буддизмом, стоїцизмом (пізня Стоя), християнством, зокрема Франціском Ассізьким (середньовіччя), Е.-Е. К. Шефтсбері, Ф. Хатчесоном, Д. Юмом, А. Смітом, Ж.-Ж. Руссо, І. Гердером та ін (Новий час). Як принцип життя **А.** виражається в максимі “Роби так, щоб твій особистий інтерес служив чужому інтересу” але при цьому слід враховувати, що правило “Не зашкодь” превалює над правилом “Допомагай ближньому”. Принцип **А.** спрямований проти егоїзму, який культивувався і культивується в експлуататорському суспільстві. Цей принцип, як і “золоте правило моралі” та християнська заповідь “Возлюби ближнього свого як самого себе” виражають свою адресованість егоїстичному відособленому індивіду. Саме тому **А.** неодмінно передбачає самозречення, оскільки в умовах взаємної відособленості інтересів турбота про інтереси ближнього можлива лише за умови ущемлення власних інтересів. У наш час **А.** аналізується в контексті практичних стосунків між людьми на матеріалі різноманітних форм солідарності, благодійності, філантропії, взаємодопомоги тощо. **А.** переосмислюється також в контексті етики турботи.

Аморалізм (грец. *a* – заперечна частка і лат. *moralis* – моральний) – характеристика поглядів, лінії поведінки і способу життя особистості, яка ґрунтується на нігілістичному ставленні до людини і суспільства, загальнолюдських моральних цінностей.

Як **А.** характеризують також і політику, що проводиться партіями, корумпованими кланами чи корпораціями, яка ґрунтується на ігноруванні загальнолюдських норм моралі, а в кінцевому підсумку – і прав та свобод громадян. **А.** – це і повна безпринципність при реалізації своїх інтересів, і відвертий цинізм, людиноненависництво, і граничний нігілізм індивідуалістично настроєної людини. Наслідком **А.** є заперечення моралі, принципів добра, справедливості, сумління і виправдання жорстокості, цинізму, мізантропії (людиноненависництва), підступності, обману, проповіді розпусти тощо. До аморалізму належать і теоретичні спроби виправдати аморальні вчинки людей, зокрема заклики визнати законним використання будь-яких засобів для досягнення нібито моральних цілей (макіавеллізм, єзуїтство). В історії етики були численні спроби теоретично обґрунтувати принципи **А.** Це стосується насамперед скептицизму, релятивізму і волюнтаризму. **А.** проповідували Фр. Ніцше, Л. Клагес, ідеологи фашизму і сталінізму.

Поняття “аморальний” і “неетичний” іноді ототожнюють, проте це різні поняття. Аморальним є вчинок, який суперечить нормам моралі, а неетичним – вчинок, який суперечить нормам, які рекомендує наука про мораль, – етика. А норми моралі не завжди збігаються з нормами, які рекомендують теоретики моралі.

Аналітична етика – 1) ряд шкіл і напрямів сучасної (переважно англійської) етики, єдиною спільною властивістю яких є аналітичний стиль мислення, ретельне визначення ключових понять, прагнення до логічної прозорості етичних міркувань; 2) сфера досліджень, спеціальним завданням яких є аналіз мови етики із застосуванням підходів і методів, розроблених в аналітичній філософії (метаетика).

Анархізм (грец. *anarchia* – відсутність початку, безвладдя) – соціально-політична доктрина та суспільно-політичний рух, який проголошує своєю метою звільнення особистості від усіх різновидів економічної, політичної та духовної влади і побудову суспільства, в якому відсутнє панування людини над людиною. На думку анархістів, безумовна свобода людини як вища цінність виключає будь-яке управління нею зовні, навіть демократичну державу, оскільки демократія є пануванням більшості. Суспільне життя людей має будуватися на взаємній згоді і самоуправлінні, а свобода реалізуватися в асоціації, де кожен керує лише собою. Асоціації повинні входити у федерації, зберігаючи автономію. Існує кілька різновидів анархізму. Для етики анархізму характерні принципи егоїзму.

Анахронізм (грец. *anachronismos*, від *ana...* – назад і *chronos* – час) – 1) помилка в літочисленні, хронології подій; перенесення на будь-яку епоху рис минулого, що їй не властиві. 2) Пережитки старовини, застарілі звичаї, погляди, вчинки, що не відповідають духу часу.

Анексія (лат. *annexio* – приєднання) – примусове приєднання, захоплення однією державою території або частини території, яка належить іншій державі (або будь-якого простору, що перебуває у спільному користуванні (Антарктида, відкрите море, дно світового океану). Анексія завжди є порушенням міжнародного права, а отже, і принципів моралі. Міжнародно-політичне ставлення до анексії закріплене юридично в Гельсінкському заключному акті, де, зокрема, зафіксовано, що держави будуть “... утримуватися від того, щоб перетворювати територію одна одної на об’єкт воєнної окупації або застосовувати інші прямі чи непрямі способи використання сили”.

Анімізм (лат. *anima, animus* – душа, дух) – донаукові уявлення первісних народів, які виявляються у вірі в наявність душі у всіх предметах і явищах живої і неживої природи. Одухотворювались не лише тварини і рослини, а й ріки, озера, гори, сонце, зірки тощо. На думку англ. етнографа Е.-Б. Тайлора, відправною точкою для **А.** послужили роздуми давньої людини над двома групами питань: 1) що складає різницю між живим і мертвим тілом; і 2) що є причиною сну, екстазу і хвороб. Природа, що викликала у первісної людини жах і безпорадність, будучи одухотвореною, ставала зрозумілішою і ріднішою. Саме завдяки **А.** виникли перші зародки морального ставлення людини до природи. Традиційно як моральні (чи аморальні) характеризувались лише стосунки між людьми. Проте зародки екологічної моралі виникли ще в первісному суспільстві. Правда, при цьому слід враховувати синкретичний характер свідомості тогочасної людини.

Аномія (франц. *nomie* – відсутність закону, організації, від грец. *a...* – не, без і *nomos* – закон) – стан суспільства, за якого відсутня чітка, несуперечлива регуляція поведінки індивідів, унаслідок чого утворюється нормативний вакуум, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не набрали чинності. **А.** часто спостерігається у суспільстві, що зазнає швидких змін, в общинах і соціальних групах, що зазнають катастрофічних стресів. У подібних суспільствах (общинах чи соціальних групах) люди почувають себе незатишно, переживають почуття відчуження, апатії.

Антисфен із Афін (прибл. 435 – 375 до н. е.) – давньогрецький філософ, учився у Сократа, софістів, зокрема у

Горгія, пізніше відійшов від своїх учителів, хоча до софізмів звертався постійно), засновник школи кініків, номіналіст, предтеча стоїцизму і скептицизму. Основним завданням філософії вважав дослідження внутрішнього світу людини, з'ясування того, що є для людини благом. Бути добродішним, на думку **А.**, є благом для людини. Вихідним принципом його філософії як відносно самостійної системи був принцип послідовного й жорсткого аскетизму, нормативною мірою якого визнавалася природа (природне). Він віддавав перевагу особистим інтересам над державними. Заперечуючи державу і традиційну релігію, він (і Діоген) одним з перших назвав себе громадянином усього світу, космополітом. Принцип аскетизму він послідовно застосовував як у філософії і теології, так і в етиці, політиці, педагогіці. Метою пізнання, зокрема й філософського, вважав збіг морального і природного в автаркії (незалежності) від соціального впливу і людських установлень. У центрі уваги **А.** були проблеми етики, розв'язуючи які, мислитель, на думку **А.**, повинен керуватися передусім розумом. У сфері етики **А.** теж дотримувався аскетичного підходу – не відчувати нужди ні в чому, задовольняючись малим, щоб домогтися тієї самодостатності, яку божество має завдяки наявності надлишкових благ. Досягнення щастя він зводив до добродішності, якої необхідно навчатися, не впадаючи в надмірну вченість (принцип мінімалізації). Добродішність, на його думку, полягає в дієвому зміцненні здатності душі і тіла всупереч зовнішнім обставинам і при обмеженні потреб. Заперечував державу, необхідність політичної діяльності і соціальної умовності, які суперечать природі. Поділ людей на панів і рабів вважав протиприродним.

Виступаючи проти багатобожжя, **А.** говорив: “Народних богів багато, а природних – один. В основі його етики лежить вчення про автаркію, самодостатність, досягнути якої людина може лише шляхом обмеження своїх потреб, завдяки постійній праці і уникненню пагубних для неї насолод і розкоші. **А.** був послідовним і безкомпромісним прибічником принципу “відповідності форми життя її внутрішньому змісту”. Його прибічників і послідовників, кініків, пізнавали навіть по зовнішньому вигляді – короткий плащ на голому тілі, довга борода, посох і жебрацька сумка. Відомі назви біля семидесяти його творів. Збереглися ж лише кілька уривків і два ранні софістичні тексти – “Аякс” і “Одиссей”. **А.** заперечував усі державні закони і соціальні умовності, вважаючи зразком побудови людського суспільства життя тварин. Високо цінуючи вміння розрізняти добрих людей від лихих, вважав, що держави гинуть саме тоді, коли її громадяни не можуть відрізняти добрих

людей від недобрих. За словами **А.**, “Красива дружина – загальне надбання, а некрасива – покарання для чоловіків”.

Антиуто́пія (грец. *anti...* – префікс, що означає протилежність, протидію тощо, і *topos* – місце; буквально: місце, що не існує) – ідейна течія, яка спрямовує критику (сатиру) на демократичні та гуманістичні ідеали. На відміну від утопії, антиутопія заперечує можливість реалізації соціальних ідеалів та досягнення справедливого суспільного устрою. **А.** виходить з того, що будь-які прагнення збудувати справедливий суспільний устрій ведуть до катастрофічних наслідків. На Заході в суспільній думці значного поширення набула думка, що утопія є насильством над дійсністю, людською природою і сприяє утвердженню тоталітарного режиму. Показовою є переоцінка ролі утопій американським філософом і соціологом Л. Мемфордом. Якщо на перших порах в утопіях він вбачав перспективну програму перебудови суспільства на справедливих засадах, то пізніше (в повоєнний період) він вважав утопію “жахом, який реалізується”. На нашу думку, ідеї соціалістів-утопістів, сповнені пафосом справедливості, священні, проте їх реалізація (в Росії, а тим більше – в Північній Кореї, Камбоджі) надовго позбавила ці ідеї привабливості. Наслідки дикої практики реалізації ідеї соціалізму і породили ідейну течію антиутопії.

Антифонт (5 ст. до н. е.) – давньогрецький філософ-софіст, один із перших професійних учителів філософії і ораторського мистецтва. Одні дослідники творчості **А.** називають його адептом радикального індивідуалістичного аморалізму, другі – космополітом-анархістом, а треті – безпристрасним соціологом, який досліджував сучасне йому суспільство. Він протиставляв соціальне начало людини її “природі”, стверджуючи, що “природа” – це істина, а право – це всього лиш думка, гадка, підкреслював штучний, нетривкий характер усього того, що є справою людських рук. У своєму творі “Істина” він протиставляв умовність соціальних і моральних норм істинній “природі” людини. Усі соціально-правові норми, закони, як і “загальноприйняті норми” моралі оголошував конвенціональною фікцією (*докса*), ворожою природі людини. Етику розумів як “мистецтво бути безтурботним”. Обмежена заборонами і умовностями природа змушена розривати “кайдани” у кожному зручному випадку. **А.** захищав принципи індивідуалізму, проголосив гедоністичний постулат: максимум утіхи, мінімум страждань. Справедливість, на його думку, – це лицемірство і вимушене дотримання законів. Тому для людини найбільш корисний спосіб дотримуватися справедливості такий: при свідках поважати закон, а без свідків – вимоги природи. Примат

“природи” над “законом” приводить **А.** до висновку про неприродність соціальних і расових привілеїв, тобто до ідеї рівності всіх людей: “Від природи ми всі і в усьому створені однаково – і еліни і варвари”. На його думку, дотримуватися природного закону необхідно навіть тоді, коли доводиться порушувати людські закони. Будучи евдемоністом, **А.** часто протиставляв щастя і насолоди. Він був першим мислителем західної цивілізації, який констатував трагічний конфлікт природного і штучного в соціальному середовищі, коли людина, прагнучи жити щасливо, не може досягнути цієї мети, оскільки на перешкоді стоять сформовані соціумом установки. Деякі дослідники називають **А.** творцем найстародавньої анархічної системи. Будучи переконаним, як і всі софісти, у силі слова, проводив лікувальні бесіди у спеціально пристосованому приміщенні з людьми, які втратили душевну рівновагу і шукали допомоги.

Основні твори: “Істина”, “Про згоду”, “Розмова про державу”.

Антифундаменталізм – методологічна позиція, згідно з якою фундаменталізм як спосіб мислення (насамперед у сфері соціального пізнання) перебуває у глибокій кризі, необхідною умовою виходу з якої є зміна парадигм наукового мислення, перехід від фундаментальної до поліфундаментальної логіки наукового пізнання. Фундаменталістським ідеалом керувалось усе попереднє суспільствознавство, проте у наш час він, на думку антифундаменталістів, вичерпав свій евристичний потенціал, не задовольняє сучасних потреб суспільствознавства, а тому втратив підстави для претензій на універсальне, монополістичне значення.

Антифундаменталісти вважають, що сьогодні формується нова мисленнева парадигма, яка стосується не лише суспільствознавства, а й усього наукового пізнання, – поліфундаменталізм, перехід до якого називають інтелектуальною революцією, зміною в самому гносеологічному фундаменті мислення. Характер цієї революції переконливо виражає висловлювання “світ, у якому істина одна, а заблуджень багато, закінчив своє існування”. У центрі сучасної інтелектуальної революції знаходиться фундаменталізм, стосовно якого **А.** є опозицією, а поліфундаменталізм – позитивною альтернативою. **А.** поки що не наважуються змоделювати більш-менш цілісну позитивну концепцію, яка була б внутрішньо узгодженою і послідовною в реалізації свого творчого потенціалу. Проте деякі з істотних її принципів можна назвати. Це насамперед принципи багатомірності і доповнюваності. Багатомірність полягає в тому, що об'єкт пізнання може мати не одну сутність (“іпостась”), а кілька. А тому багатовимірний об'єкт

є поліфункціональним, тобто характеризується різними сутнісними вимірами, в певному розумінні це – “неодносутнісний об'єкт”. Так, праця К. Маркса “Капітал”, на нашу думку, будучи унікальним за оригінальністю і глибиною понятійною моделлю капіталізму, моделює соціальну реальність то як суспільство, систему суспільних відносин, то як систему діяльностей чи функціональних місць. Людина ж у цій моделі фігурує як наповнення конкретних функціональних місць. Потрапивши в певне місце, вона діє згідно з нормою, яка керує ним. Тому діяльність, поведінка людини, згідно з цією моделлю, приречені на несвободу, Така нормована поведінка є строго соціалізованою, навіть детермінованою (жорстко визначеною, обмеженою). Індивідуальність, унікальність особистості виступає тут чимось негативним, що лише розладнує функціонування суспільства як системи, як цілого. Поліфункціональна система в цій ситуації буде не заперечувати теорію Маркса, а пропонувати ще одну систему знань, де інша сутність, інша “іпостась” – людина як унікальна істота, що має своє відносно самостійне буття, свободу волі, вибору, – мала б можливість себе реалізувати. Фундаменталізм тривалий час був способом мислення, до якого вдавалися не лише в суспільствознавстві, а й у гносеології, етиці, релігієзнавстві тощо. Так, гносеологічний фундаменталізм ґрунтується на переконанні в можливості одержати таке висхідне очевидне знання, яким можна обґрунтувати подальший пізнавальний процес і гарантувати його результатам повну достовірність. Він передбачає можливість охоплення єдиною теорією різноманітного емпіричного матеріалу, зведення його до певного закону, принципу, субстанції, першоначала. Поняття “фундаменталізм” перебуває у зв'язку з “монізмом”, “абсолютизмом”, “універсалізмом”, передбачає неблаганний закономірний рух історії. Свобода тут зводиться до загальної необхідності.

Етичний фундаменталізм ґрунтується на переконанні в існуванні універсально-організуючих моральних цінностей, вірі в можливість і необхідність формування уявлення про універсальне благо і припустимість “нав'язування” цього блага всім людям. Він претендував на володіння “останньою істиною” у сфері етики, не припускав правомірності, а тим більше права на існування іншої, альтернативної точки зору. Обґрунтовуючи безперспективність фундаменталізму, **А.** використовують не тільки логічні, а й фактичні аргументи, зокрема політичні, моральні тощо. Розуміння специфіки соціального пізнання визначається ідеологією., яка виступає його передумовою, результатом і навіть образом належного майбутнього (наприклад, комунізм у марксистській ідеології). На захисті фундаменталізму,

як правило, стоїть ідеологія, яка захищає свою методологію соціального пізнання теоретично, а іноді й практично. Кожна ідеологія, захищаючи інтереси певних соціальних груп, видає їх за загальнонародні, вдаючись до понять “світовий прогрес”, “універсальні цінності”, людська природа” тощо. Не випадково, що впродовж історії фундаменталізм виявлявся у різних формах соціального насилля, зокрема в тому, що індивідуальне повністю підпорядковувалось соціальному, і люди ставали носіями не своїх, а класових, релігійних чи національних ідей та ідеалів. Роль моралі в житті суспільства принижувалась чи й ігнорувалась. **А.** зазначають, що новий спосіб мислення перебуває ще у процесі становлення, але уже твердо можна говорити про такі його принципи, як багатомірність і принцип доповнюваності, наслідком чого є толерантне ставлення до пропонувананих нових ідей, гіпотез тощо. Поліфундаменталізм дає про себе знати уже в тому, що ми нарешті відмовились від оцінок філософських систем як наукових чи ненаукових (згадаймо часи, коли єдино науковою оголошувалась лише так звана марксистсько-ленінська філософія, а всі інші називались ненауковими, а то й реакційними).

Антропогенез (грец. *antropos* – людина і *genesis* – походження, народження) – походження і розвиток людини в органічному, психічному та соціокультурному відношенні; еволюційний, філогенетичний процес виникнення і розвитку людини як біосоціальної істоти, органічно пов’язаний із трансформацією її початкової інстинктоподібної трудової діяльності, формування свідомості, членороздільної мови та поступовим переростанням первісних спільнот стадного зразка у форми людської колективності. **А.** вважається небувалим в історії органічного світу якісним стрибком із біологічної сфери розвитку в соціокультурну. Етика звертається до **А.**, зокрема осмислюючи проблему виникнення моральної форми свідомості, з’ясовуючи специфіку доморальних норм співжиття первісних людей (табу, дозволи), причини диференціації свідомості первісної людини і виокремлення її моральної форми як якісно відмінної від доморальної (свідомість людини, як відомо, тривалий час мала синкретичний характер.). Ці знання проливають додаткове світло на природу і сутність моралі.

Антропоцентризм (грец. *anthropos* – людина і *centrum* – центр, осереддя) – світоглядний принцип, згідно з яким людина є центром Всесвіту і вищою його метою. Класичного формулювання принцип **А.** набув уже у відомому висловлюванні Протагора “Людина є мірою всіх речей”. Виник **А.** на ґрунті антропоморфізму. Правда, людина тоді ще не виокремлювала себе із природи. В епоху середньовіччя поширеним був **А.**

християнського толку, згідно якого людина вважалась вершиною божественного творіння, його вінцем. Правда, **А.** іноді протиставляють християнству як монотеїстичній релігії, згідно з якою центром усього є Бог. В епоху Відродження в центрі уваги знову була людина. На думку І. Канта, людина завжди має бути метою і ніколи засобом. Принцип **А.** є основним і в сучасній філософській антропології, яку представляють М. Шелер, Г. Плейснер, А. Гелен та інші мислителі. Згідно з поглядами Шелера, всі центральні проблеми філософії можна звести до запитання: що є людина? У Новий час **А.** протиставлявся філософським і соціологічним концепціям, в яких суверенність індивіда порізному протиставлялась суспільним структурам. Так, найпереконливіше визначення сутності людини як сукупності всіх суспільних відносин К. Маркса пізніше було ототожнене з визначенням людини в цілому (сутність + явище), наслідком чого було варварське ставлення в Союзі до людини як живої істоти, яка будучи носієм сутності, сукупності суспільних відносин, не перестає бути унікальною самоцінною живою істотою.

Термін "**А.**" набуває різного значення в різних науках (у філософії, екологічній етиці, лінгвістиці тощо). Так, у філософії під **А.** розуміють зосередженість філософських досліджень на проблематиці людини. Розрізняють релігійний і світський, або секуляризований, **А.** Основним недоліком **А.** є виправдання ним негативного або й варварського ставлення до природи, дискримінація її самоцінності. Предмети і явища не тільки неживої, а й живої природи розглядаються як такі, що можуть бути лише засобом, що задовольняє утилітарні потреби людини. Людина оголошується господарем природи, а тому має право одержувати із оточуючого світу потрібні їй ресурси навіть шляхом кривдження інших біологічних видів. Однією з основних причин екологічної кризи сучасна етика вбачає в **А.** Вагомим аргументом для спростування **А.** є еволюційне вчення Ч. Дарвіна, яке опустило людину із невиправданих висот і визначило її місце серед інших живих істот.

Апатія (грец. *apatheia* – безпристрасність, нечутливість, байдужість) – байдужість, відсутність співчутливого ставлення до світу; стан, при якому понижені або повністю втрачені внутрішні спонуки, інтереси, емоційні реакції. Особливого значення термін "**А.**" набув в етиці стоїків, які позначали ним істотну властивість добродесного стану (мудрості), позитивну здатність переборювати афекти, зберігати душевну незворушність, не радіти з того, що викликає насолоду у звичайних людей, не зазнавати страждань від усього того, чого бояться люди, навіть смерті, зберігати такий стан спокою, при якому почуття і пристрасті не заважають діяльності розуму.

Мудрець, який досяг **А.**, у своїй поведінці керується одним лише розумним моральним законом. **А.** “знешкоджує” пристрасті, які негативно впливають на істинність моральних суджень, що виявляється в упередженості мислення, і сприяє його ефективності. Вченню про **А.** передували концепції Давньої Індії, зокрема вчення про нірвану як абсолютний спокій, що вважався найвищим станом людської душі. Про зв'язок пристрастей і мислення писав ще Арістотель. Правда, він вимагав лише помірності пристрастей, обмеження їх негативного впливу на процес мислення. Принцип **А.**, відчуженості від земних пристрастей пізніше був використаним в християнській етиці.

Апель Карл Отто (1922 р.) – німецький філософ, один із основоположників сучасної версії постмодернізму. Фундаментальною основою його концепції є презумпція “лінгвістичного повороту” у філософії, що орієнтує філософські дослідження на аналіз мови як вихідної реальності людського буття. Сучасна філософія, на його думку, не є ні онтологією, ні гносеологією. Сьогодні вона стає реакцією на “значення” або “смысл” мовних виразів (“аналізом мови”). На його думку, не тільки теоретична, а й практична філософія, зокрема етика, повинна методологічно бути опосередкованою філософським аналізом слововживання, а отже, філософією мови і мовлення. Етика, за **А.**, є дискурсивною, тобто розглядає особливий вид комунікації – дискурс – в якості метаінстанції щодо соціальних інститутів (моралі, політики, права). **А.** реформував кантівський категоричний імператив: “Чини тільки згідно з максимою, виходячи з якої ти на підставі реальної згоди з учасниками чи їхніми представниками або (замість цього) на підставі відповідного розумового експерименту в змозі припустити, що наслідки і побічні наслідки в задоволенні інтересів кожного окремого учасника, очікувані із всезагального дотримання даної максими, можуть бути без примусу прийняті всіма”. Він сформулював подвійний регулятивний принцип для етики відповідальності: по-перше, у всіх діях слід виходити з того, щоб забезпечити виживання людського роду як реальної комунікативної спільноти.; по-друге, з того, щоб здійснити в реальній ідеальну комунікативну спільноту. Тільки в мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути вироблені морально-практичні норми. **А.** вважає етику відповідальності етикою збереження буття реальної комунікативної спільноти й реалізації в ній ідеальної комунікативної спільноти.

Основні твори: “Ідея мови в традиції гуманізму...”; “Трансформація філософії”; “Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенційної моралі”; “Суперечності щодо застосування трансцендентально-прагматичного підходу”.

Аполітичність (*a* – заперечна частка і грец. *politikē* – політика) – пасивне або байдуже (дійсне або удаване) ставлення до суспільного життя і політичної діяльності. **А.**, як правило, поширена серед найбільш відсталих, несвідомих соціальних шарів суспільства. Але може бути і свідомим вираженням байдужості, індиферентності. **А.** є людина, яка стоїть осторонь від громадсько-політичного життя або ухиляється від участі в ньому. **А.** – це невизначеність у політичних поглядах, що веде за собою відсутність визначеності громадянства, патріотизму, байдужість до долі свого народу, близьких, нащадків. **А.** люди не мають уявлення про своє майбутнє і майбутнє своєї країни, не намагаються змінити світ. В історії кожного народу були перемоги і поразки, періоди розквіту і деградації. Деякі народи навіть зникли з лиця Землі. **А.** громадян є однією із причин поразок, деградації і навіть зникнення народу, зокрема в результаті його “поглинання” іншим народом. Результатом **А.** є ціла низка моральних вад – безпринципність, індивідуалізм, егоїзм, відсутність патріотизму, почуття колективізму, співчуття, взаємодопомоги.

Апологетика (грец. *apologeomai* – захищаю) – система раціональних аргументів, що має на меті обґрунтувати істинність тієї чи іншої релігії, системи вірувань чи поглядів; розділ теології, покликаний захищати віровчення за допомогою раціоналістичної аргументації; *перен.* тенденційне вихваляння чого-небудь або кого-небудь. Апологет – особа, що розробляє (або використовує) певну систему логічного, раціоналістичного захисту певного віровчення чи теоретичної концепції. Апологетами, зокрема, називали християнських мислителів, що діяли в добу поширення нової релігії в умовах, коли вона зазнавала утисків і переслідувань з боку оточення язичників і держави. **А.** характерна не лише для християнства, а й для інших релігій, зокрема, іудаїзму.

Афоризми: “Жоден астроном не може бути атеїстом. Порядок, за яким існує світ, вимагає, щоб за цим стояв розум Бога” (Дж. Джінс); “Споглядання природи змушує мене підносити хвалу могутності Бога” (Ж. Кальвін); “Якщо я виявив у собі бажання, яке ніщо не може задовольнити в цьому світі, то єдине логічне пояснення цьому в тім, що я був створений для іншого світу” (С. Льюїс).

Апробативні теорії моралі (лат. *approbare* – схвалювати, визнавати) – теорії, в яких походження і сутність моралі вважаються санкціонованими, встановленими чийось авторитетом (у залежності від того, хто чи що вважається таким авторитетом – Бог, моральне почуття людини чи суспільство), розрізняють такі три види **А. т. м.** : 1) теологічні, згідно з якими

єдиним законодавцем моралі є Бог, а добро – це те, що відповідає його волі. Прикладом першого виду може бути етичне вчення неопротестантизму, в якому вищим законом моралі вважається безумовна воля Бога; 2) психологічні, згідно з якими добро – це те, що схвалюється моральним почуттям (теорія морального почуття). 3) соціально-апробативні, творцями яких були французькі соціологи Е. Дюркгейм і Леві-Брюль. Згідно з їх теорією “колективних уявлень”, моральні оцінки і приписи позбавлені будь-якого об'єктивного і пізнавального сенсу і ґрунтуються лише на тому, що вони санкціоновані владою суспільства. А тому вони не мають логічного значення, тобто не є ні істинними, ні хибними. Зрештою психологічне і соціально-апробативне розуміння моралі привело їх до скептичної і нігілістичної її інтерпретації (емотивізм, логічний позитивізм). Загалом **А. т. м.** заперечують наявність об'єктивних критеріїв моральних оцінок, наслідком чого є відмова від раціонально-критичного ставлення людини до моральних принципів, норм, приписів і прийняття їх на основі сліпої віри чи суб'єктивної схильності.

“**Арете**” (грец. – добротність, доброчесність) – багатозначне поняття. Це зібраність, налагодженість, придатність, гармонія тощо. Так, давньогрецький філософ Прокл називав етичні, політичні, катартичні, теоретичні та фізичні **А.** Піфагор називав **А.** будь-яке благо, зокрема добротність, добру якість. Платон називав **А.** моральні чесноти і разом з тим писав про **А.** очей, вух, тіла загалом, **А.** коней, собак, землі, води тощо. Не було одностайності і в розумінні шляхів досягнення **А.** Одні мислителі вважали, що **А.** у значній мірі має вроджений характер і притаманна благородній людині, інші наполягали на тому, що **А.** залежить від свідомих зусиль людини і навіть від державного устрою. Так, Платон писав, що добрі природні задатки за умови правильного навчання дають добрі результати, зокрема змогу виховати доброчесну людину. Але це можливо лише в правильно побудованій державі, структура якої аналогічна будові людської душі, тому **А.** – мета законодавства. Правда, Платон висловлював й інші думки: немає **А.** ні від природи, ні від навчання, і якщо вона комусь достається, то за божественною долею. За Гесіодом, **А.** – висока моральна чеснота, для досягнення якої необхідні спеціальні зусилля. До **А.** необхідно прагнути, оскільки насолоди смертні, **А.** ж безсмертна (Периандр). Демокріт вважав, що **А.** досягається завдяки благочестю, якому слід навчатися, зокрема з допомогою переконливого слова. Шанувати **А.** означає шанувати істину. За Арістотелем, оскільки в душі є розумна і нерозумна частини, то **А.** поділяються на етичні і діаноетичні, або **А.** натури і розуму.

Великого значення надавав Арістотель **А.** як середині (мірі). Доброчесності, на його думку, властива середина. Так, серединою між боягузством і відважністю є мужність, між скупістю і марнотратством – щедрість. Проте визначити цю середину в життєвих ситуаціях дуже непросто, а тому їй непросто досягти **А.**, відповідної чесноти. З мірою пов'язували **А.** й деякі інші античні мислителі. “Ні до чого не слід прагнути надмірно, середина найкраща, – так, Кірен, ти знайдеш **А.**, яку знайти важко”, – повчав Феогнід. На думку Епікура, **А.** природні і перебувають у нерозривному зв'язку з приємним життям. Представники неоплатонізму розвивали вчення про ієрархію **А.** Так, Плотін виділяв катартичні і теоретичні **А.**, підкреслюючи, що у Бога – у сфері розуму – не **А.**, а їх зразки-парадигми. Деякі античні мислителі пов'язували **А.** з помірністю, поміркованістю, стриманістю, скромністю. Так, Геракліт називав стриманість (рос. “воздержанность”) найбільшою **А.** Софісти оголосили **А.** дисципліною, якої вони могли навчити за певну плату. Протагор навіть оголосив себе “учителем “**А.**”.

Аристократичний етос (грец. *aristos* – кращий, *cratos* – влада і *etos* – стійкий характер) – спосіб життя, для якого притаманний особливий набір моральних цінностей і установок еліти (франц. *elite* – найкраще, добірне) класових суспільств – рабовласницького, середньовіччя і частково нового часу. Соціальною передумовою **А.е.** було благородство походження, яке цінувалось аристократами незмірно вище від будь-яких матеріальних благ (зневажливо ставились навіть до дуже багатих купців і лихварів). Аристократія, як правило, була невеликою замкненою групою, в якій всі знали один про одного все. Тому контроль за поведінкою особи здійснювався з допомогою внутрішньостанової громадської і почуття сорому. Характерною рисою **А.е.** був культ гостинності, постійний обмін дарами і послугами. Аристократія вела дозвільний спосіб життя і морально виправдовувала лише такі сфери діяльності, як управління, релігію, війну, спорт. Особливо високо аристократи цінували військові заняття, а тому особливу увагу приділяли фізичному удосконаленню. Притаманні і приписувані аристократам чесноти оповиті в громадській думці ореолом особливої значущості. Найвищою чеснотою вони вважали відвагу, а найбільшою моральною вадою – боягузтво.

Арістіп із Кірени (прибл. 435 – прибл. 355) – давньогрецький філософ, засновник кіренської школи, творець і найбільш послідовний представник гедонізму в етиці. В молодості був учнем Сократа, перебував під впливом софістів. **А.** досліджував проблему призначення людини і досягнення людиною вищого блага. Від Сократа і софістів **А.** перейняв переконання в тому,

що практичні справи важливіші від теоретичних. Як і Протагор, він вважав, що знання є виключно чуттєвим і до того ж відносним. Більш того, він наполягав на тому, що ми пізнаємо тільки власні стани, а не речі, що викликають ці стани. Речі, на його думку, існують поза свідомістю людини, але вони непізнавані. Людям доступні лише відчуття речей, які є єдиним джерелом знання, зводив відчуття до почуттів задоволення і страждання. Ці почуття, на його думку, є мірилом добра і зла, істини і хиби. Правда, **А.** зазначав, що людина не повинна ставати рабом насолод, у неї повинна бути міра і розумність. “Краща доля не в тому, щоб утримуватися від насолод, – писав **А.**, – а в тому, щоб панувати над ними, не підкоряючись їм”. Коротко сутність етики **А.** можна викласти у таких тезах:

1. Приємність – єдине благо (основна теза), а прикрість – єдине зло.

2. Приємність, єдине благо – це скороминучий, хвилинний стан, який триває поки є збудник. Така “частковаприємність” – мета життя, а щастя – це тільки комплекс частковихприємностей. “Частковаприємність гідна того, що б її жадали саму по собі, а щастя не саме по собі, а з огляду на частковіприємності, що їх воно охоплює”. Нерезонно зрікатися нинішньоїприємності задля прийдешнього щастя. Потрібно ловитиприємність, яка трапилась. Ідею доктрини **А.** можна передати влучним виразом “*carpe diem*” (дослівно – “лови день”; переносно – “насолоджуйся моментом”, “будь щасливим у цю секунду”).

3. Приємність – тілесної природи: “Тілеснаприємність, писав Арістип, – це мета життя”.

4. Приємність – це стан позитивний. На відміну від уявлень деяких пізніших гедоністів, які вважали її (приємність) за стан негативний, стверджуючи, що вона полягає у відсутності страждань, **А.** заперечував, що сама відсутність страждань і прикрості – то вжеприємність, бо, на його думку,приємність і прикрість – це види руху, який у нас відбувається, тоді як відсутністьприємності, як і відсутність прикрості – це, власне, відсутність такого руху.

5. Приємності різняться тільки інтенсивністю, натомість не різняться між собою якістю, тобто немаєприємностей, які самі по собі були б вищими чи нижчими від інших. Усе рівною мірою добре, коли рівною мірою даєприємність, навіть чеснота є цінною лише в міру дарованої неюприємності. “Приємність, зазначав **А.**, відрізняється відприємності тільки тим, що єприємнішою від іншої”.

В **А.** було багато прибічників. Крім його дочки, внучки та Арістіпа Молодшого, до них належали Теодор (його називали

Атеїстом), Гегесій, Аннікерід та інші. Проте концепція **А.** була настільки односторонньою, що навіть його учні змушені були піддати її істотній критиці. Так, Теодор визнавав, що справжнім добром і метою життя є не хвилиний стан приємності, а постійна радість, а злом – не хвилинна прикрість, а постійна печаль. Скороминущу приємність він не вважав найвищим добром, а скороминущу прикрість не визнавав найбільшим злом. Гегесій відмовився від визнання позитивного характеру приємностей, вважаючи, що позитивних приємностей досягти не можна, а тому за мету життя слід ставити відсутність турбот і печалей. Аннікерід відходив від доктрини свого вчителя, визнавши існування якісної відмінності між приємностями, закликаючи гедоністів служити дружбі, любові, вітчизні, які здатні дарувати нам вищі приємності. Нову гедоністичну школу через сто років створив Епікур, синтезувавши те, що зробили його попередники, насамперед **А.** (див.: Епікур).

Арістотель (384 – 322) – давньогрецький філософ, який, навчаючись у Платона, так і не визнав себе його учнем, що засвідчує загальновідомий вислів “Платон мені друг, але істина дорожча”. Саме його погляди зумовили орієнтацію на загальне: істину, право, мораль. **А.** першим назвав етикою науку, що вивчає сферу людських стосунків, поведінку індивіда як розумної і суспільної тварини, визначив її місце в системі інших наук (між психологією – наукою про індивіда, його душу і політикою – вчення про державу). Щоправда, деякі етичні проблеми, насамперед проблему вищого блага, він зараховував до компетенції політики, яка, на його думку, «встановлює, які з наук потрібні в державах, а також, які науки і в якому обсязі повинен вивчати кожний”.

У своїх студіях з етики **А.** прагнув з'ясувати предмет цієї науки, природу щастя, сутність і види блага, здатність людини досягти його. Та найбільше філософ переймається сутністю доброчесності, досліджував види та можливості їх виховання, сутність і види справедливості. Блага («те, до чого все прагне») **А.** поділив на три види: зовнішні; ті, що стосуються душі; ті, що стосуються тіла. Кожен із цих видів відіграє певну позитивну роль. Так, для щастя потрібні зовнішні блага, оскільки неможливо або важко здійснювати прекрасні вчинки, не маючи для цього жодних засобів. Часто це роблять завдяки друзям, багатству, політичному впливу. Однак головними є блага, що стосуються душі. Маючи певні прагнення, людина ставить перед собою відповідні цілі. Цілей, а також, і видів їх досягнення багато. Вищим благом є ціль, бажана сама по собі, а інші цілі бажані задля неї. Це благо стосується найважливішої з наук – політики. Її мета охоплює цілі інших наук і тому є властивим

благом людини. Особливо важливим вважають благо держави, але найвище благо – щастя. А благоденство і благополуччя ототожнюють зі щасливим життям. Проте для багатьох «щастя – це щось наочне й очевидне, скажімо задоволення, багатство чи пошана». Причиною такого розуміння щастя є наявність у людини, крім «розумної», ще й «рослинної» та «нерозумної» частин душі.

У різних людей розуміння щастя різне. Часто навіть одна й та сама людина по-різному тлумачить його. **А.** пояснює це тим, що уявлення людей про благо і щастя формуються на основі власного способу життя. Серед основних способів життя він виокремив життя, сповнене насолод, державний і споглядальний способи. Багато людей свідомо обирають життя, сповнене насолод, виявляючи цим свою ницість. Не кращий і державний спосіб життя, для якого благом і щастям є пошана, почесні. Найвищим він вважав споглядальний спосіб життя, який повною мірою доступний лише богам, а частково мудрецам. **А.** не поділяв твердження Платона про існування, крім конкретних благ, блага як такого, ідеї блага, завдяки якій існують блага конкретні. Якби воно було, то послуговувалось такими категоріями, як «сутність», «якість», «кількість», «міра», «відношення», «час», «місце», а тому благо «не може бути чимось всезагальним і єдиним. Адже тоді воно визначалося б не в усіх категоріях, а тільки в одній... Оскільки для всього, що об'єднується однією ідеєю, існує й одна наука, то й для всіх благ існувала б тоді одна якась наука. Насправді, наук багато». Завдяки цьому **А.** дійшов висновку, що благо «як щось загальне, об'єднане однією ідеєю, не існує». На його думку, для з'ясування сутності щастя як мети дій, чогось довершеного і самодостатнього необхідно виходити з призначення людини. Розглядаючи щастя як діяльність душі і вчинки за участю здорового глузду, **А.** вважав призначенням людини діяльність впродовж усього життя, оскільки «...один день чи короткий час ще не роблять людину щасливою або блаженною».

Зі щастям як найвищим благом пов'язані, за переконанням **А.**, моральні якості людини. Характеризуючи чесноти, він вважав, що в людині існують рослинна душа (відповідає за споживання, ріст, розмноження), тваринна душа (від неї залежать відчуття жадання) і розумна душа (керується розумом), яка властива тільки людині. Одні чесноти він називав мислительними (мудрість, розумність), інші – етичними (щедрість, розсудливість): «...розмірковуючи про вдачу, ми не говоримо, що людина мудра чи розумна, але говоримо, що вона витримана чи розсудлива. Водночас і мудрого ми хвалимо за [його душевний] склад, а ті склади [душі], які заслуговують на

похвалу, ми називаємо доброчесностями». Мислительні чесноти виникають і розвиваються, на його думку, завдяки навчанню, а етичні (моральні) породжуються звичкою. Жодна з етичних чеснот не виникає від природи: тільки діючи справедливо, людина стає справедливою, розсудливо – розсудливою, а діючи мужньо, стає мужньою. **А.** вважав, що дуже багато, можливо, навіть усе, залежить від того, до чого людина привчається з дитинства. Однак знання чеснот ще не робить людину доброчесною, для цього необхідні відповідні вчинки. Наприклад, справедливість і розсудливість «народжуються при частому повторенні справедливих і розсудливих вчинків». Навчання придатне для морального вдосконалення лише тих, хто здатний сприймати все відповідно. Правильне виховання можливе в суспільстві, в якому існують добрі закони.

А. першим проаналізував структуру людської поведінки. Розглядаючи проблему свободи волі, він поділив усі людські дії на самохітні (добровільні), несамохітні (недобровільні) і змішані. Різняться вони за принципом дії, що міститься в людині чи поза нею. Так, хвалити чи судити людину можна, лише маючи певність, що вона відповідальна за своєю дію. Певний вид діяльності, її предмет є метою, а воля – прагненням до мети. Вони перебувають у взаємозв'язку. Досягнення мети передбачає вибір засобів, тому моральний характер мети зумовлює використання тільки моральних засобів. Моральний характер мети зумовлює використання тільки моральних засобів. Процес вибору засобів полягає у деліберації (зважуванні всіх «за» і «проти», обдумуванні, виборі), а завершується наміром. Моральна цінність вчинку обумовлена характером мети і відповідністю результату наміру. Тільки та людина, яка навмисно, а не випадково здійснила справедливе чи добре, заслуговує на повагу.

Щоб визначити межі свободи людської волі, **А.** намагався з'ясувати, як співвідносяться з нею складові поведінки людини (дії, засоби, мета). Приміром, самохітні дії і вибір засобів, який залежить від глибини і ґрунтовності деліберації цілком залежить від людини. Правда, самохітність дії і навіть деліберація поширюються як на моральні, так і на аморальні вчинки. Від людини залежать як доброчесність, так і негідність, оскільки вона вільна діяти тоді, коли має змогу втриматися від дії і сказати «ні» або може сказати «так». Мета, на відміну від дій і засобів, визначається людиною лише на початку, адже неможливо втримати кинутий камінь, хоча кинути його, чи ні – залежить від людини. Прагнення до блага пов'язане з якостями характеру, а оскільки кожна людина певною мірою відповідає за свої вчинки, то і вибір цілей, прагнення до справжнього блага чи до того, що лише здається благом, тією самою мірою самохітні.

На думку **А.**, душа містить пристрасті (переживання), здатності і етичні устої (склад душі). Пристрастями (переживаннями) він вважав те, чим супроводжується задоволення чи страждання: потяг, гнів, страх, відвага, заздрість, радість, любов, ненависть, туга, жалість та ін. Здатності – те, що робить людину підвладною цим пристрастям, завдяки чому її можна розгнівати, примусити страждати, розжалобити тощо. Етичними устоями (складом душі) **А.** вважав те, внаслідок чого людина добре чи погано володіє своїми пристрастями. Ні чесноти, ні вади не є суттю пристрастей, тому що за них людей не хвалять і не судять, а за чесноти і вади вони заслуговують на хвалу чи осуд. Доброчесність передбачає свідомий вибір, а пристрасті не належать до навмисних дій. Пристрасті і здатності людина має від природи, а доброю чи поганою від природи вона не буває. Етична (моральна) доброчесність позначається на пристрастях і вчинках людей, що виявляється в їх надлишку, нестачі чи середині. Доброчесності властива середина (міра). Так, серединою між боягузством і відважністю є мужність; між скупістю і марнотратством – щедрість. Для визначення середини потрібне вміння вибирати між надлишком і нестачею, тому доброчесним бути важко. Проте не кожен вчинок і не кожна пристрасть можуть мати середину, оскільки вже в назвах деяких пристрастей (злорадство, безсоромність, заздрість) і вчинків (перелюбство, крадіжка, дюдиновбивство) міститься погана якість, а отже, погані вони не через надлишок чи нестачу.

А. вважав, що благо і добро певною мірою обмежені. Правильний вчинок здійснюють єдиним шляхом, тому це зробити важко, а помилитися – легко. Таких помилкових шляхів безліч, ось чому досконалі люди одноманітні, а погані – багатоманітні. Для досягнення моральних цілей необхідно поєднувати мислительні й етичні доброчесності, тому що лише осмисленні прагнення стають моральними. І, навпаки, істинна думка перестає бути благим наміром, якщо поєднується з прагненням. На відміну від Сократа **А.** не зводив моральність до знань, проте його етика теж раціоналістична, оскільки критерієм моралі він вважав поєднану зі здоровим глуздом практичність. Її **А.** трактував як правильну і розумно набуту душевну властивість, яка стосується людського блага (добра) і зла, тому в життєвих справах перевагу слід надавати людині практичній. Однак практичність пов'язана з частковим, мінливим, іноді навіть з випадковим, через те її не вважають найвищою чеснотою. Найвищим є необхідне, пізнати яке здатна мудрість, що уособлює найважливіше знання. Проте у практичному житті це найважливіше безпосередньо не виявляється, саме тому

мудреці не можуть керувати державою (цим твердженням **А.** заперечує Платонові). Пізнаючи істину і вивчаючи необхідне, вони дуже далекі від часткового і мінливого.

Ідеалом морального життя він вважав життя мудреця, тому що споглядання істини є найприємнішим з усіх узгоджених з доброчесністю видів діяльності. Споглядальна діяльність самоцінна, завдяки їй досягається блаженство. Проте тільки життя богів справді блаженне, людське життя може бути блаженним наскільки, наскільки в ньому присутня споглядальна діяльність. Також важливою в етиці **А.** є проблема справедливості. За його словами, поняття «справедливість» має багато відтінків і означає як справедливість взагалі (правильну поведінку стосовно інших з погляду норм права, звичаїв або суспільної думки), так і доброчесність правильної поведінки стосовно інших. Справедливість у вузькому розумінні він тлумачив як особливу етичну доброчесність. Аналізуючи цю проблему, **А.** вирізняв розподільчу й урівнюючу справедливість. Розподільча справедливість вимагає не рівного розподілу (матеріальних благ, почестей), а такого, що відповідає принципу гідності, оскільки «справедливе при розподілі... має враховувати певне достоїнство». З цим пов'язані деякі проблеми, оскільки прихильники демократії достоїнством вважають свободу, прихильники олігархії – багатство, а прихильники аристократії – доброчесність. Урівнююча справедливість поширюється на економічні відносини і правові норми. За **А.**, обмін буває самохітним (продаж, купівля, застава, позика, завдаток, платіж тощо), несамохітним, таким, що здійснюється потай (крадіжка, перелюбство тощо) або підневільним (посоромлення, полонення, умиртвіння тощо). Вдаючись до понять, якими послуговуються в торгівлі при обміні товарів, філософ зазначив, що урівнююча справедливість полягає в рівному обміні (між вигодою і втратою). Справедливості у сфері економіки відповідає еквівалентний обмін, за якого кожна сторона не одержує вигоди і не знає втрат (збитків). І хоча такий обмін не дає їм переваг, у певному сенсі він вигідний для них. У сфері права роль відновлювача справедливості виконує суддя як представник закону держави. Його завдання полягає в тому, щоб відшкодувати завдані збитки шляхом співмірного покарання, тобто своєрідного вирівнювання збитків.

Розглядаючи справедливість як доброчесність, **А.** основну її особливість убачав у спрямованості на інших людей. Найкращою людиною він вважав ту, яка чинить справедливо стосовно інших, тому справедливість не є частиною доброчесності, а всією доброчесністю, а несправедливість – не частиною зіпсованості, а зіпсованістю загалом.

Отже, **А.** узагальнив досягнення етичної думки своїх попередників, зокрема Демокріта, софістів, Сократа, Платона, розвинув і поглинув деякі з їхніх ідей. А певні етичні проблеми сформулював і спробував їх уперше розв'язати. Правда, його поглядам властиві й недоліки: історична обмеженість, політичні симпатії до монархії, раціоналізм. Так, раба як власність іншої людини він залишив поза мораллю, жінок – за те, що пристрасті у них переважають над розумом, зарахував до істот «другого сорту». Вважаючи споглядання вищим видом діяльності, недооцінював діяльність економічну, політичну, фізичну.

Основні твори: “Про душу”; “Фізика”; “Про виникнення і знищення”; “Про небо”; “Про частини тварин”.

Ар-Рази (латинізоване Разес), Абу Бекр Мухаммед ібн Закарія (865 – 925/ 934) – іранський філософ, учений-енциклопедист і лікар. У своїй праці “Духовна медицина” він показує, як, борючись зі своїми пороками і недоліками, людина може підкорити свої пристрасті розуму і вести добродієсне життя. Аналізуючи переживання задоволення, **А.-Р.** пов'язує його з поверненням людини до природного стану, а почуття мук, болю розглядає як вихід з цього стану. На його думку, страху перед смертю не повинно бути, оскільки із знищенням тіла душа теж втрачає буття. А при вірі в загробне життя страху тим більше не повинно бути, бо згідно з цією вірою на людину там чекає перебування у кращому світі. **А.-Р.** наполягав на тому, що людському розуму притаманний абсолютний суверенітет, який виявляється в його (розуму) незалежності від будь-якого авторитету при розрізненні істинного і хибного, добра і зла, корисного і шкідливого. У книзі “Філософський спосіб життя” мислитель висловлює думку, що втіленням морального ідеалу є життя Сократа.

Основні твори: “Насолода”; “Філософський спосіб життя”; “Духовна медицина”; “Ознаки благополуччя і щастя”; “Медична книга...”.

Архаїзми (грец. *archaios* – стародавній) – 1) мовна одиниця, що на певному етапі є застарілою в мові або зовсім вийшла з мовного вжитку; 2) будь-який пережиток старовини, зокрема й у сфері моралі. Так, у деяких народів зберігається звичай оголювати ті частини тіла, що є непристойним для цивілізованих народів; зберігаються застарілі стосунки між батьками і дітьми, між чоловіком і дружиною. І в наш час є народи, в яких права жінки (юридичні і моральні) порушують, зокрема обмежуючи їх політичних прав, змушуючи закривати обличчя в присутності чужих чоловіків тощо. У деяких народів гостю пропонують на ніч свою дружину.

Архетипи. Архетипи української духовності. Архетип (грец. *arche* – початок і *typos* – тип, образ; прототип, проформа) – прообраз, початковий образ, ідея, первісна форма для наступних утворень. Поняття “**А.**” зустрічається уже у творах Платона. До нього вдаються в “аналітичній психології”, розробленій Юнгом, яка дає про себе знати в сучасній культурології. Платон під **А.** розумів зразок, що осягається розумом, “ейдос”, у схоластів – природний образ, відображений у розумі, в Августина – споконвічний образ, що лежить в основі людського пізнання. Доповнюючи ідею Фрейда про “особистісне несвідоме”, Юнг виявив “колективне несвідоме”, котре трактував як загальнолюдську основу (“грибницю”) душевного життя індивідів, наслідувану, а не сформовану на основі індивідуального досвіду. Структуроутворюючими елементами “колективного несвідомого” є, за Юнгом, “архетипи” – універсальні моделі несвідомої психічної активності, які спонтанно визначають людське мислення і поведінку. Самі архетипи не мають конкретного психічного змісту, але архетипічні уявлення (символи) як результат спільної роботи свідомості і “колективного несвідомого”. Символи – це єдність прозорої свідомості образу і таємного та неексплікованого змісту, що стоїть за ним і веде в несвідомі глибини психіки. Сама міфологія і релігія мурують “захисну стіну” символів, яка дає змогу свідомості асимілювати небезпечно-самостійну енергію архетипу несвідомого і тим самим гармонізувати людську психіку. За історичною мінливістю конкретних символів Юнг вбачав інваріантність архетипу, що дає змогу зрозуміти істотні подібності в різних міфологічних та релігійних системах і факти відтворення у сновидіннях і мареннях фрагментів древніх езотеричних системах. Основу духовного життя людини складає досвід, який передається від минулих поколінь наступним і є сукупністю архетипів, які, проектуючись на зовнішній світ, визначають своєрідність культури етносу.

Українські архетипи, як і архетипи інших народів, даючи про себе знати як символи у міфах, фольклорі, казках, обрядах і традиціях, є узагальненням історичного досвіду наших предків. Визначення українського менталітету передбачає з'ясування специфіки **А.** нашого народу. Українська культура пройшла тривалий час виникнення, становлення і розвитку з прадавніх часів до сучасності. На її розвиток впливали такі фактори: природні умови і географічне середовище, міграційні процеси, елементи культури інших народів. Упродовж багатьох століть на території сучасної України одні племена та етноси змінювались іншими. У процесі формування українська культура брали участь киммерійці, скіфи, сармати, гуни, слов'яни, половці тощо.

В основі процесу становлення нашої культури була культура місцевого населення, яке вбирало елементи культур перелічених етносів. Дослідники проблеми **А.** називають, як правило, такі **А.** української культури: **А.** філософії серця, **А.** антропо-центризму, **А.** софійності світу, **А.** природи. Іноді додають ще деякі інші, зокрема **А.** етичної цінності вільності особистості. На нашу думку, перелічені **А.**, насамперед їх назви, потребують уточнення хоча б тому, що ці терміни є сучасними і не дають збагнути ті таємничі риси нашої культури, які настільки природні, звичні для нас, що ми їх навіть не помічаємо. Парадоксально, що представникам інших культур вони зразу “впадають у очі”. Завойовники, щоб підкорити інший народ, намагаються насамперед позбавити його національних **А.** Прикладом цього є сумнозвісний циркуляр Валуєва, а ще переконливішим – голодомор 1933-го р., організований Москвою. Били по самому вразливому місці – по селу, яке зберігає національну мову, звичаї, національні **А.** Спосіб життя в русифікованих містах згубно діє на національні **А.** Саме тому, ті, хто із селян утік до міста, як правило, мав шанс вижити. Але, будучи русифікованими, ці втікачі (а серед них є і мої близькі родичі) втратили ту специфічну рису духовності, яка формувалася тисячоліттями і яку майже не можна повернути. Ми є свідками того, що русифіковані українці нерідко гірше ставляться до тих, хто зберіг свої **А.**, ніж представники інших народів. І вони в цьому, як правило, не винні. Про таємничу специфіку національних **А.** свідчить хоча б той факт, що переклад поезії Т. Шевченка, О. Пушкіна чи П. Шеллі на іноземну мову втрачають те, за що вони цінуються.

Аскетизм (грец. *asketes* – добре навчений, борець; від *aske* – той, хто в чомусь вправляється) – 1) моральний принцип і відповідний спосіб життя людини, що полягає в крайньому обмеженні її матеріальних потреб, добровільній відмові від життєвих благ і насолод, придушенні чуттєвих прагнень, приреченні себе на додаткові труднощі і страждання з метою досягнення високої міри внутрішньої свободи, самовдосконалення, викорінення поганих звичок, досягнення ідеалу (морального, релігійного тощо) 2) *переносн.*: аскет – людина, яка веде суворий спосіб життя, вкрай обмежуючи свої життєві потреби.

У первісному суспільстві **А.** виявлявся у формуванні фізичної витримки, здатності долати нестатки, як засіб самовдосконалення чи підвищення статусу індивідів і певних груп людей. Ідеться про деякі табу, ініціації, побутову обрядовість, насамперед обряд посвячення юнацтва в статус дорослих, який вимагав тривалого недоїдання, ізоляції від

людей, заподіяння тілесних мук. Пізніше ідеї **А.** виявляються у філософських і релігійних ученнях. Перші прояви ідеї **А.** мали місце в ученнях піфагорійців, кініків, стоїків, релігійних системах Давнього Сходу. Так, стоїки терміном “**А**” позначали, зокрема, “вправи у чеснотах”, з допомогою яких набували здатності утримуватись від нерозумних пристрастей: страху, скорботи, гніву, насолоди тощо. Християнський аскетизм монахів і аскетів був спрямованим на придушення й умертвіння чуттєвої природи людини. Йдеться не лише про статеve утримання, але й відмову від насолод, які приносять людині споглядання, слухові і смакові відчуття тощо. Католицизм розглядає **А.** як етику монахів (чернецтва), протестантизм – як слідування утилітарно-етичним нормам: бережливість, помірність, працьовитість, а православ'я вважає **А.** загальнохристиянським моральним обов'язком, що здійснюється в різних формах, зокрема у формі чернецтва, і розуміє **А.** як свідоме набуття християнських чеснот і досягнення релігійно-моральної досконалості. Протиставляючи духовне тілесному, земне небесному, християнство розглядає аскетичне подвижництво як шлях до возз'єднання людини з Богом.

Асоціальна людина (герц. *a* – заперечна частка і *socialis* – товариський, громадський) – це соціально байдужа людина. Сутність людини – сукупність суспільних відносин, тому спроби уникати цих відносин негативно впливає на духовний світ людини, зокрема й на її мораль, яку вона освоює у процесі соціалізації, інтеріоризації нею загальних моральних вимог у специфічні самовимоги. **А. л.** – це людина яка, не визнаючи соціальних норм, прийнятих у певному суспільстві, ігноруючи їх, втрачає зв'язок з реальністю в плані своєї поведінки, деморалізується, почуває себе розгубленою, “закинутою” в чужий для неї світ. Психологи і соціологи вперши вдались до поняття “**А. л.**” у першій половині ХХ ст. При цьому до такої категорії включали різні групи людей; найчастіше – жебраків, бродяг, бездомних, повій, циган тощо. **А. л.** слід відрізнити від антисоціальних, оскільки останні не просто байдуже, а вороже (принаймні – з неприязню) ставляться до інших людей чи суспільства загалом.

“Атараксія” (грец. *a* – заперечна частка і *taraxia* – незворушність, відсутність хвилювання, душевний спокій) – категорія давньогрецької етики, що характеризує ідеальний стан душі людини, який виявляється в безтурботності, незворушності, спокої. Античні мислителі вважали, що саме в стані **А.** мудрець здатний до неупереджених розмірковувань. Шлях досягнення **А.** вони розуміли по-різному. Так, Епікур вважав **А.** єдиним справді щасливим станом людини. Це стан спокою, який досягається

шляхом пізнання, переборення страху, забобонів, досягнення душевного спокою і внутрішньої гармонії. Цей стан, на його думку, виникає тоді, коли людина відкидає віру в загробне життя, не боїться богів, оскільки вони байдужі до людей, уникає політики і чванливої компанії, оточує себе тільки вірними друзями і, найголовніше, стає відкритою, чесною особою, гідною довіри. Скептики вважали, що стан **А.** досягається помірністю, утриманням від суджень про добро і зло, істинність і хибність, примиренням з дійсністю. Так, на думку скептика Піррона, людина не може розрізняти істинні і хибні судження, справжні і фальшиві відчуття, тому **А.** є спокоєм, що виникає при відмові від суджень про догми і все неочевидне, не припиняючи водночас докопуватись до істини. Наслідком такої життєвої позиції, за Пірроном, є стан незворушності і відсутність страждань. "**А.**" як чеснота вважалась не лише моральною, а й естетичною категорією, оскільки в ній відображається як гармонія внутрішнього стану людини, максимально врівноваженої душі, так і гармонія Космосу. Стоїки, прагнучи до спокою в думках, теж часто використовували термін "**А.**", але все ж віддавали перевагу терміну "апатія" (відсутність пристрастей). Раціональним "зерном" поняття "**А.**" є те, що ідеальний стан самопочування людини включає момент душевного спокою, безтурботності. Проте переоцінка цього моменту, його абсолютизація суперечить ідеалу людини, насамперед її активності, необхідності наявності в неї активної життєвої позиції.

Атфільд Робін (1941) – англійський історик науки і філософ, який спеціалізується у сфері екологічної філософії й екологічної етики, досліджує етичні аспекти в осмисленні екологічної проблематики взаємовідношення людини і природи як всезагального морального принципу і морального закону людського буття. Відношення "Людина – природа" **Р.** розглядає як проблему діалогічної етики. Екологічна ситуація, яка склалася сьогодні у світі, на його думку, вимагає перебудови мислення людства і кожної конкретної людини. "Екосистеми, – пише **Р.**, – повинні бути збережені заради самих істот, що їх підтримують. Тому немає проблеми вибору між людьми і біосферою: причина збереження останньої лежить у сфері людських інтересів й інтересів інших істот...". **Р.** належить до консервативного напрямку в екологічній етиці, виступає проти радикального розриву з науковою, філософською і культурною спадщиною західноєвропейських традицій. На його думку, комплекс ідей "управління природою" як вираження світової місії людини досить міцно укоренився в європейській культурі і не втратив свого значення і понині. "Управління природою", на його думку, можна узгодити з екологічною відповідальністю, а екологічно

переосмислена традиція етичного утилітаризму достатня для визначення філософських передумов і загальних принципів екологічної етики. **Р.** критикує як моральний атомізм, який визнає визначальним благо і життєві інтереси окремих видів, так і холізм, який віддає перевагу благу всієї біосфери. Відкидаючи нормативну етику з її установкою на непорушність прав особистості, холісти, за **Р.**, блокують ідеї доброго ставлення до всього живого. Класифікуючи етичний утилітаризм, **Р.** висловлює думку про самоцінність індивідуальних живих істот та їх видів, необхідність повноти розкриття їх природжених здібностей або потенцій, сприяючи їх фундаментальним інтересам. Живих істот **Р.** поділяє “за моральнісним статусом” за аналогією з людиною, яка має духовні, розумові і психічні здібності. Чим виразніше виявляються зачатки або функції цих здібностей, тим вищим є статус тієї чи іншої істоти. Відповідно, земля, неживі предмети, екосистеми і біосфера загалом не повинні мати моральний статус. В цьому **Р.** розходиться з поглядами ідеологів “етики землі”, зокрема з О. Леопольдом, наполягаючи на тому, що “не-люди” не можуть бути повноправними суб'єктами морального відношення. На думку **Р.**, у християнстві зникає антропоцентричний погляд на природу, і Біблія може стати потужною підвалиною для формування екологічної етики з її повагою до природи.

Основний твір: “Етика і екологічна турбота”.

Афективно-вольові теорії моральної цінності (лат. *affectivus*, від *affectus* – душевне хвилювання, пристрасть) – напрям у сучасній етиці й аксіології, для якого характерне розуміння природи і сутності моральних цінностей як результатів психічного відношення людини до відповідного об'єкта. Прибічники **А.-в. т. м. ц.** вважають, що моральну достойність вчинку людини, її характеру тощо зумовлене не притаманними їй властивостями, а є результатом певного психологічного ставлення до відповідного об'єкта. Це ставлення, на їх думку, має афективно-вольову природу. Афективно-вольова сфера психіки людини – це система емоційних та вольових рис людини, що, будучи значною мірою пов'язаною з інтелектуальними процесами, водночас є відносно незалежною від них, детермінованою властивостями темпераменту та психологічної конструкції людини, пов'язаною з інстинктами, потребами та мотивами поведінки. Емоційні стани постають у формі емоцій, почуттів та афектів; вольові процеси виглядають як боротьба різно-спрямованих мотиваційних тенденцій, уявна побудова майбутньої ситуації подолання внутрішніх перешкод тощо. Визнавши афективно-вольову природу ставлення людини до явищ, представники цих концепцій роблять висновок, що

значення цих явищ для людини необхідно виводити із суб'єктивного ставлення до них. При цьому суспільне походження моральних оцінок підмінюється чисто психологічним, залежним лише від емоційно-вольового складу людей. Прибічники цих теорій на словах визнають об'єктивність моральних цінностей, аргументуючи це твердження їх інтерсуб'єктивністю, тобто тим, що вони викликають однакове ставлення багатьох людей. Проте однакове ставлення багатьох людей до чогось не обов'язково ґрунтується на об'єктивних підставах хоча б тому, що воно може мати випадковий характер.

Афіліація (англ. *to affiliate*, від *affigere* – приєднувати). В сучасній літературі **А.** визначають то як емоційний зв'язок людини з іншими людьми, який характеризується взаємним сприйняттям і прихильністю, то як прагнення і потребу людини у встановленні, збереженні та зміцненні добрих стосунків з іншими людьми. До **А.** включають прагнення до зближення людей, приятелювання, товаришування, дружбу, любов. Формування потреби **А.** розпочинається у сім'ї з раннього дитинства і залежить від взаємин, які в ній культивуються. Негативно впливають на становлення та розвиток **А.** конфліктні ситуації, які виникають у сім'ї, при спілкуванні з однолітками тощо. При цьому людина переживає такі почуття, як самотність, відчуженість, неспокій. Американський психолог Г. Мюррей вважав, що мотивом **А.** є прагнення заводити дружбу, радіти іншим людям, любити їх, співпрацювати і спілкуватися з ними у груповій взаємодії. Афіліативні стосунки можуть бути спрямованими як на знайомих, так і на незнайомих людей і виявляються у позитивних мовленнєвих висловлюваннях, дружжелюбному виразі обличчя, у позах, жестах тощо. Розвиток **А.** сприяє формуванню цілої низки позитивних моральних якостей – доброті, щирості, привітності, ввічливості, чуйності, совісності, чесності, довірливості, надійності, толерантності тощо.

Ахімса (санскр.) – поведінка і образ дій людини, при яких першою моральною вимогою є ненанесення шкоди – ненасильство; поведінка, що веде до зменшення зла у світі, будучи спрямованою проти самого зла, а не проти людей, які його творять (відсутність ненависті). **А.** передбачає ненасилля, неубивство, ненанесення шкоди всьому живому (людям, тваринам, рослинам) ніде і ніяким чином – ні думкою, ні словом, ні ділом. У християнстві **А.** відповідають заповіді “Не убий” і “Возлюби ближнього твого, як самого себе”. Видатним практиком принципу ахімса був Махатма Ганді, який, організувавши серії кампаній громадянського опору, мирним шляхом домігся незалежності Індії. “Для мене, – писав Ганді, – ненасилля – не просто філософська категорія, це закон і суть мого життя”.

Ацентризм. Розчарування прихильників постмодернізму в можливості визначити єдині фундаментальні і достовірні принципи теорії культури привело деяких мислителів до висновку, що таких принципів не існує і не може існувати, а тому жодна теорія культури (зокрема й аксіологія та етика) не має пріоритетного значення. Наслідком такого розуміння культури є “безмежний плюралізм”. Так, за словами Ф. Гваттарі, “все пригодне, все прийнятне”. Ціннісні пріоритети, на думку Ф. Джеймісона, віднесено до “відкинутих у сучасній теорії”, оскільки в ній немає місця для поділу на істинне і хибне, прийнятне і неприйнятне. Найважливішою характеристикою розуміння культурного середовища взагалі є переконання у відсутності центру не тільки в спеціально нормативному смислі (експліцитне офіційне санкціонування), але й у смислі загальноаксіологічного – (імпліцитні цінності переваг і домінування). Як писав Ж.- Ф. Ліотар, в постмодерністському культурному контексті “всі колишні центри притягання, які створювалися національними державами, партіями, професіями, інституціями й історичними традиціями, втрачають силу”. Етика, на їх думку, за самою своєю сутністю є не просто аксіологічною, але й програмно-нормативною, а тому не може бути конституційована в традиційній своїй якості в умовах мозаїчної організації культурного цілого, що припускає принципово позаоцінну рівність і практичну реалізацію співіснування різноманітних (аж до альтернативних і навіть таких, що взаємно виключаються) стратегій поведінки. Тому, на думку, Д. Мак-Кенса, етика можлива лише як “відкрита” і “множинна” При цьому під “множинністю” він розумів не просто “кількісний плюралізм”, а принципову відмову від будь-яких конститутивних канонів.

A bad compromise is better than a good lawsuit (лат.) – Поганий мир кращий доброї сварки.

“Ab altero expectes, alteri quod teceris” (лат.)– “Чекай від іншого того, що сам ти зробив іншому” (П. Сір).

“Ab amicis honesta petamus” (лат.) – “Тільки у друга треба питати правди” (Ціцерон).

Ab imo pectore (лат.) – Від щирого серця.

Abeunt studia in mores (лат.) – Звичка стає характером.

“Absit invidia verbis!” (лат.) – “Нехай слова не ранять!”.

“Aditum nocendi perfido praestat fides” (лат.) – “Довір'я, виявлене віроломному, дає йому можливість шкодити “(Сенека).

Ad valorem (лат.) – За гідністю.

Ad poenitendum properat, cito qui iudicat (лат.) – Хто швидко вирішує, скоро кається.

Aegroto dum anima est, spes est (лат.) – Поки живу, доти надіюсь.

Alter ego est amicus (лат.) – Друг – це друге я.

“Amicus certus in re incerta cernitur” (лат.) – “Справжній друг виявляється в біді” (Ціцерон).

Amicus verus cognoscitur amore more ore re (лат.) – Справжній друг пізнається любов'ю, ставленням, словом, ділом.

Amor non est medicabilis herbis (лат.) – Кохання травами не лікують, оскільки немає ліків від кохання.

“Amor omnia vincit” (лат.) – “Кохання все здолає” (Вергілій).

Animis opibusque parati (лат.) – Готові душею і тілом.

Arma potentius aequum (лат.) – Справедливість сильніша від зброї.

Arte et humanitat labore et scientia (лат.) – Мистецтвом і людинолюбством, працею і знанням.

As you sow, so you reap (англ.) – Що посієш, то й пожнеш.

Audaces fortuna jufat “Сміливим доля допомагає”(Вергілій).

Aut bene, aut nihil (лат.) – Або добре, або нічого.

Б

Базальні емоції – природжені емоції, на основі яких розвиваються складніші, соціально детерміновані емоційні процеси, стани і емоціонально-особистісні якості людини. До **Б. е.** відносять радість, страх, гнів, задоволення тощо. Докопуючись до основи основ виникнення моральних почуттів, етикам доводиться враховувати досягнення психології у цій сфері досліджень. Її, зокрема, цікавить послідовність: базальні емоції – > найпростіші соціальні емоції – > моральні емоції.

Баранович Лазар (1620 – 1693) – український мислитель-богослов. Бог, на його думку, створив людину і наділив її розумом та свободою волі, які мають бути спрямованими на пізнання Бога, шлях до якого лежить через самопізнання, віру і містичне споглядання. Разом з тим він висловлював віру в людину, силу людського розуму, просвітництво і моральне самовдосконалення суспільства. Людину повинні цікавити і ті справи, які відбуваються на землі, бо саме на землі “мудрость и целость наше иматъ быти на основаніи крепком”. **Б.** намагався примирити античну любов до всього земного з аскетизмом середньовічного християнства. На думку **Б.**, моральність визначається не відразою до всього земного, людського, а розумним самообмеженням, вибором співвідношення між земним і небесним.

Осмислюючи перспективи людини у світі, він вважає найвищою метою людського існування царство Боже, в обрисах якого втілилась одвічна мрія людини про ідеальне суспільство, в якому панує мир, рівність, любов і злагода. Інтегруючою силою в ідеальному світі **Б.** вважає любов, яка є не лише високою християнською доброчесністю, а й необхідною умовою досягнення суспільної гармонії. Думаючи про багатостраждальну Україну, **Б.**, мабуть, не вірячи в державно-політичні засоби оновити країну, вважав, що нове суспільство може бути лише наслідком “воскресіння із мертвих”, тобто духовного перетворення суспільства, яке дасть можливість перебороти існуюче моральне безладдя. Важливими у цьому процесі є високоморальна поведінка людей, добрі справи, здатність захищати мир і спокій в суспільстві. **Б.** високо цінував народну культуру, рідну українську мову, обстоював національну та релігійну самостійність України, вважав, що краще залежати від константинопольського патріарха, ніж від російського.

Основні твори: “Меч духовний”; “Труби словес проповідних”.

Барт Карл (1886 – 1968) – швейцарсько-німецький богослов, мислитель, один із засновників діалектичної теології. В ранній період своєї творчості поділяв погляди ліберального богослов'я, дотримувався оптимістичних поглядів на людину і її майбутнє, мріяв про братство людей, про царство Боже на землі. Але початок першої світової війни змусив його відмовитися від ліберального богослов'я. Про це він писав, що одного серпневого дня 1914 р. він зрозумів що богослов'я XIX ст. уже не має доброго майбутнього, що він більше не може поділяти погляди цих богословів ні на етику і догматику, ні на розуміння Біблії та історії. Працюючи пастором у селі, **Б.** усе більше переконувався в тому, що те, чого його вчили богослови, не давало йому змоги нічого конкретного сказати простим людям про їх практичні і духовні потреби. Замість “доброї людини”, про яку так багато говорили ліберальні богослови, він стикався зі світом, повним гріха. Ще більше розчарувався він у сучасних богословах на початку тридцятих років, коли вони масово підтримали нацистів, які зробили спробу підкорити собі церкву: “Серед цих інтелігентів (які підтримували нацизм – автор) я виявив, з жахом, імена майже всіх моїх богословських учителів, яких я так поважав...”.

Б., як і багатьох гуманістично налаштованих людей, надзвичайно вразив той факт, що обидві світові війни розпочала країна, яка славилась на весь світ своїми мислителями, інтелектуалами. Мабуть, саме тому він не вірив у можливість розуму пізнати істину. Правильні почуття, розум і мораль, на його думку, не допомагають людині. Тільки Бог може сам відкритися. Тому ми спочатку пізнаємо Людину Ісуса, а потім пізнаємо усіх людей через наше знання про Нього. Пізнаючи Бога, ми повинні вдаватися до діалектики, враховувати суперечливість явищ. При цьому прагнути синтезувати виявлені протилежності не обов'язково: “Теза й антитеза можуть залишитись без синтезу”. Богослови не повинні боятися антиномій (зокрема й антиномічності понять моралі), парадоксів. Слово Бога треба розуміти не буквально. **Б.** критикували за те, що в його богослов'ї майже не залишається місця для людини. Проте він прямо говорив, що він не поділяє богословського звичаю приниження значущості людської природи.

Основні твори: “Послання до римлян”; “Слово Бога і слово людини”; “Ансельм”.

Безсоромність – щось непристойне; негативна моральна якість людини, яка свідомо і демонстративно нехтує (чи й зневажає) загальноприйнятими нормами поведінки. Безсоромна людина, як правило, має такі моральні вади: відсутність сорому, вульгарність, непристойність, цинізм, нахабність, брутальність, схильність до хамства, лихослівність, грубість, безсовісність,

самовпевненість, невічливість; Іноді – дратівливість, сварливість, розпутність.

Афоризми: “Безсоромність – терплячість душі до ганьби заради вигоди” (Платон); “Страшний не гріх, але безсоромність після гріха”(І. Златоуст); “Втрачений сором не повернеш” (Сенека); “Скромність – середина між безсоромністю і незручністю” (Арістотель); “Ми часто червоніємо через безсоромність іншого, котрий звинувачує нас у чомусь” (Кант).

Бекон Френсіс (1561 – 1626) – англійський філософ, природодослідник і державний діяч, відомий як палкий захисник індуктивного методу. Переймався він і багатьма проблемами моралі про що, зокрема, свідчить його праця «Досвіди, або Напуття моральні і політичні». Він писав про природу людини і її смерть, благо та його види, доброту і добродушність, манери і звичаї, звички і виховання, любов і щастя, лицемірство, хитрість, заздрість, марнославство тощо. Майже кожному із цих феноменів (або парі протилежних) присвятив окреме есе (всього – 58).

Б. є одним із творців концепції природної сутності моралі. Предметом етики він вважав волевиявлення людини, яке організовує і спрямовує її розум, приводить у дію афекти. Проте воно (волевиявлення) може бути дезорієнтоване позірними благами. Віддаючи належне етичним вченням минулих епох, **Б.** стверджував, що його попередники не звертали достатньо уваги на джерела моралі, засади моральних уявлень людини. Намагаючись з'ясувати їх, філософ «натуралізував» мораль. На думку Бекона, кожній людині притаманні такі прагнення: прагнення до індивідуального блага, що робить її цілісною; до суспільного блага, що робить її частиною іншого, більшого, цілого.

Прагнення до суспільного блага, за його переконаннями, є важливішим, оскільки воно зорієнтоване на збереження загальної форми, що особливо переконливо виявляється у взаєминах між людьми. **Б.** обґрунтував переваги активного блага над пасивним, блага вдосконалення над самозбереженням. У цьому сенсі неможливо порівняти, наприклад, насолоду від виконання бажаної і змістовної справи з почуттям задоволення від споживання їжі, сну, примітивних розваг. Високо цінуючи суспільне благо, діяльний спосіб життя і самовдосконалення особистості, він не приймав моральні ідеї кіренаїків, епікурейців, стоїків і скептиків, оскільки, на його погляд, споглядальність, душевна безтурботність, самозаспокоєність, самообмеження, пасивність не можуть наповнити життя смыслом, зробити людину по-справжньому щасливою (давав про себе новий спосіб виробництва). Філософ був переконаний, що вчення про благо, його природу, види і ступені необхідно доповнити вченням про

моральне виховання людської душі («Георгікою душі»). Відповідно, етика повинна сформулювати принципи і норми, які б сприяли долученню людей до блага, формуванню моральної культури, з'ясуванню шляхів і методів морального виховання. Центральною категорією в осмисленні суспільного блага **Б.** вважав «обов'язок», який виявляється у приязні людини до інших людей, у спеціальних обов'язках, пов'язаних з фаховою діяльністю, становищем людини тощо. Особливого значення він надав вихованню доброти, розвитку альтруїстичного (безкорисливого) начала в людині.

Доброту **Б.** розглядав як турботу про благо людини, відповідні діяння: «З усіх чеснот і достоїнств доброта є найбільшою, бо природа її божественна; без неї людина – лише сутне, шкідливе і жалюгідне створіння, не краще плазуна. Доброта відповідає євангельському милосердю; надмірність у ній неможлива, можливі лише заблуди». За його переконанням, «схильність творити добро закладена глибоко в природі людській», крім того, існує «вроджена злісність». Людей, яким вона властива, він вважав «помилками природи», «найкращим матеріалом для створення великих політиків». Однак це не завадило йому проголошувати ідеалом державного устрою монархію, переоцінювати роль природничих наук у житті суспільства, закликати до «боротьби з природою», «штурму неприступних укріплень природи» (що суперечить сучасній екологічній етиці, але відповідало тогочасному способу виробництва). Щоправда, **Б.** належать і такі слова: «..людина – слуга і тлумач природи.. , і природа перемагається тільки підкоренням їй». У своїх творах, критикуючи далекі від дійсності моральні проповіді, він підкреслював значення етики для практичної діяльності. За своєю природою людина егоїст, тому правитель повинен керуватися знанням людської природи, вміти використовувати знання її особливості. Чи мова йде про скритність і удавання, про доброту чи задрісність, на його думку, на перший план завжди виступає користь.

Основні твори: «Новий Органон»; «Про принципи і начала»; «Успіх навчання»; «Нова Атлантида».

Бенефіціарій (лат. *beneficiarius* від *bonum* – благо і *facere* – робити, здійснювати) – об'єкт благодіяння, людина або група осіб, на користь яких здійснено благодіяння. Якщо обов'язок благодіяння виділяється в особливий вид обов'язку особистості перед усіма останніми людьми і суспільством (деонтичний інтуїтивізм), то **Б.** розглядаються як єдина зацікавлена особа, яка має потребу в моральнісному вчинку благодійника, а суспільство загалом та інші особи – байдужі стосовно цього вчинку.

Бентам Ієремія (1748 – 1832) – визначний англійський соціолог і юрист, основоположник теорії користі, або

утилітаризму. Етику він визначав як вчення про засоби досягнення щастя, а мораль – як мистецтво його максимального збільшення. Згідно з його етичною концепцією, діяльність і поведінка людини є моральною тоді, коли вона керується правильно осмисленими інтересами індивіда, які не суперечать інтересам колективу, а, навпаки, служать примноженню загального добра і щастя. **Б.** вважав, що для людської природи характерні такі визначальні властивості:

- усі люди від природи є подібні, бо формулюють свої думки з того самого матеріалу – вражень та їхнього впливу, і рівні;
- усі прагнуть одного і того ж: здобути те, що становить для них інтерес. Це можна визначити, як прагнення досягнути якнайбільшого задоволення своїх потреб;
- для людської природи характерний розум, завдяки якому людина в змозі зрозуміти, у чому полягає її справжній інтерес;
- людська природа не є незмінна: завданням виховання є допомога людині зрозуміти її власний інтерес.

Керуючись таким розумінням людини, **Б.** стверджував, що прагнення людини не можуть суперечити людському розуму, більш того, мораль індивіда і суспільства не протистоїть інтересові (користі), а є тільки втіленням рівноваги інтересів. Отже, головним завданням правників і політиків є гармонізація індивідуальних інтересів. **Б.** заперечував консервативний культ традицій і традиційних цінностей і пропонував іншу основу людського буття – утилітаризм, або користь. Уже у своїй першій праці “Фрагменти про уряд” він писав: “Користь є ознака і ступінь добродетності, вірності.., і обов'язок сприяти щастю є головний обов'язок, який містить у собі всі інші”. Принцип користі, на думку **Б.**, є очевидним і не потребує доведення. До того ж він є загальним і охоплює як законодавство, так і мораль. В основу теорії **Б.** покладено такі принципи:

- отримання задоволення і уникнення страждань становить сенс людської діяльності (при цьому принцип корисності він поширив на всі галузі законодавства – цивільне, кримінальне, державне);
- мораль твориться всім тим, що орієнтує на досягнення найбільшого щастя (добра) для найбільшої кількості людей. Людині притаманне прагнення до щастя. Це повною мірою стосується і людського суспільства, тому головною турботою уряду і найперше законодавчої влади повинно бути сприяння благу для всіх;
- максималізація загального блага шляхом установлення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів є метою розвитку людства.

У скороченому вигляді сутність своєї концепції **Б.** виражав з допомогою формули: найбільшим добром є “найбільша кількість задоволення”, або щастя “найбільшої кількості людей”. Реалізація цієї формули, на думку **Б.**, має бути метою законодавства, яке повинно менше карати, а більше виховувати. Принцип корисності **Б.** протиставляє принципам аскетизму і довільності (симпатії), перший з яких ґрунтується на самозреченні людини, а другий ототожнює з відмовою від будь-якого принципу, оскільки не дає переконливих критеріїв для розпізнавання добра і зла. Будучи прихильником демократії, **Б.** виступав не тільки за демократизацію державної влади, а й за демократизацію суспільства, його політичної системи. У зв'язку з цим він стояв за розширення виборчого права, зокрема за надання виборчого права жінкам, підкреслював роль таких інститутів демократії, як вільна преса, збори громадськості, які могли б ефективно контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влади.

Основні твори: “Принципи моралі і законодавства”; “Деонтологія, або наука про мораль”; “Нариси нової системи логіки” та ін.

Бергсон Анрі (1859 – 1941) – французький філософ, представник інтуїтивізму та “філософії життя”. Основою метафізично-космічного процесу, за **Б.**, є життя як “порив”, прагнення до творчих перетворень. Він вважав, що “творча еволюція” є цілеспрямованою і однією з її цілей є свобода, яка реалізується у побудованому на християнських етичних засадах у “відкритому суспільстві”. Осягнути життя можна лише завдяки інтуїції, яка безпосередньо проникає у предмет, зливаючись із його індивідуальною природою. Інтуїція – це самоосягнення життя. Вона протистоїть інтелектуальним методам, орієнтованим у пізнанні не на динамізм, а на статику. У центрі його уваги була проблема прогресу людського суспільства, його критерії і спрямованість, його космологічні передумови, його смисл для людини як свobodного співтворця процесу космічної еволюції.

Б. розрізняє два типи суспільств, два типи соціальної організації, співвідносячи їх із двома типами моралі. Статистична мораль, на його думку, це система звичок, стійких стереотипів соціального інстинктоподібної поведінки, що доводяться до автоматизму, навичок спілкування, жорстко заданих і незмінних норм, які є безособистісними і які авторитарно підтримуються в ім'я збереження суспільної дисципліни та ієрархічно субординованого керованого порядку. Статистична мораль домінує в закритому суспільстві, яке перебуває в еволюційному глухому куті й існує тільки в ім'я самозбереження. Відкритим **Б.** називає таке суспільство, в культурі якого виникає і одержує свій природний розвиток

динамічна мораль. Первісним джерелом цієї моралі служить інтуїтивно-емпатичний досвід внутрішнього переживання екзистенційного духовного “пориву”, який породжує релігійно-містичне почуття співпричетності зі світовим цілим, почуттям світової гармонії. В динамічній моралі, за **Б.**, втілюються принципи свободи і любові, втілюється первісна інтуїція життєвого “пориву”. Динамічна мораль є особистісною за своєю сутністю. Вона реалізується в суспільстві у тій мірі, в якій вона втілюється в його конкретних особистостях, які стають носіями високих моральних зразків, високої життєвої мудрості, ідеалів справедливості, любові і милосердя. Подібні зразки не можуть бути нав'язаними ззовні. До їх можна дорости, лише за умови свободного вибору і постійного морального самовдосконалення.

Основні твори: “Час і свобода волі”; “Матерія і пам'ять”; “Два джерела моралі”; “Творча еволюція”.

Бердяєв Микола Олександрович (1874 – 1948) – російський та український релігійний філософ, публіцист. Філософська концепція **Б.** ґрунтується на принципі свободи, ідеях особистості, творчості й об'єктивації тощо. Значне місце в його працях займали проблеми моралі. Так, у книзі “Про призначення людини. Досвід парадоксальної етики” **Б.** розрізняє три типи етики: *етика закону*, *етика спокути* і *етика творчості*. *Етика закону*, на його думку, – це етика моральних норм і заборон. Вона поділяє людей на добрих і злих. Добрі ті, які виконують норми і заборони, а злі – ті, хто їх не виконує. Роль етики закону полягає в тому, щоб приборкати і дисциплінувати інстинкти людини і організувати порядок у суспільстві. Етика закону регулює життя абстрактної людини, вона відволікається від конкретних людей. Закон за своєю сутністю покликаний залякувати. Він не знищує гріха, але, наганяючи страх, тримає зло (гріх) у певних межах. *Етика спокутування*, на його думку, була проголошена християнством у Новому Завіті. В основі цієї етики, за **Б.**, лежить не абстрактна ідея добра, а особисте ставлення людини до Бога і ближнього. Людина вважається такою, що має свободу волі, свободу вибору. Наслідком цього є переконання, що людей не слід ділити на добрих і злих, оскільки лиходій може перетворитися на праведника, а справедливий – на лиходія. Чому новозавітна етика є етикою спокутування? Тому що християнська етика знає таємницю забуття і стирання минулого. Відмінність між етикою закону і етикою спокутування полягає і в тому, що перша вимагає виконання закону і норми від іншого, а друга вимагає, перш за все, вимогливості до себе і поблажливості до ближнього. Для *етики творчості*, на думку **Б.**, боротьба із злом полягає не стільки у припиненні і знищенні зла, скільки у творчому здійсненні добра і творчому перетворенні

злого в добре. Досліджував **Б.** і немало інших моральних проблем. Цікавим і оригінальним є, зокрема, його тлумачення проблеми теодицеї, або Боговиправдання.

Аналізуючи історію Росії, **Б.** писав, що в Росії необхідність оформлення величезних просторів призводить до становлення деспотичної держави. Це було характерним і для радянської держави, в якій інтереси народу теж приносились у жертву могутності держави. А на Заході, писав він, усе тісно, обмежено, стисло. Саме ці умови сприяють внутрішньому прогресу, розвитку освіти, цивілізації.

Основні твори: “Смисл історії”; “Призначення людини”; “Свобода і Дух”; “Рабство і свобода”; “Російська ідея”.

Бережливість (ощадливість) – позитивна моральна якість, чеснота, яка виявляється у дбайливому, ощадливому ставленні людей до матеріальних і духовних благ. Якщо в економіці під **Б.** розуміють насамперед економічність, прагматичну доцільність, то в етиці – шанобливе ставлення до названих благ, результатів людської праці, оскільки опосередковано це ставлення є ставленням до інших людей. Іноді **Б.** розуміють спрощено, зводять до заборон типу “не псувати...”, “не ламати...”, “не рвати...”, “не викидати...”, “не забруднювати...” тощо. Але ж чеснота **Б.** належить насамперед активній, ініціативній, творчій людині. Вона є результатом не тільки наявності відповідних знань, умінь і навичок, але й моральної культури. Протилежними **Б.** моральними якостями людини є марнотратність, схильність до розтринькування благ, невиправданій розкоші. **Б.** повинна бути розумною, в іншому разі вона може перетворитися в протилежну якість. Занадто бережливих людей називають скнарами, скупими. Правда, деякі економісти наводять досить вагомі аргументи на користь жорсткої **Б.**, зокрема аналізуючи так звані парадокси **Б.** Значення **Б.** постійно зростає. По-перше тому, що в речах, з якими мають справу люди, акумулюються все нові й нові результати науки, техніки і технології, а по-друге, у зв'язку з екологічною кризою, загрозливість якої постійно зростає.

Афоризми: “Бережливість може вважатися дочкою розсудливості, сестрою помірності і матір'ю свободи “ (С. Смайлс); “Будь-який марнотратник – ворог суспільства, будь-яка бережлива людина – благодійник”(А. Сміт); “Після порядку і свободи бережливість – одна із самих невід'ємних частин свобідного правління” (К. Кулідж); “Багатша за всіх людина бережлива, бідніша за всіх – скряга” (Н. Шамфор); “Бережливість похвальна, якщо вона не рідна сестра скупості, а, навпаки, поєднана із щедрістю” (Сенека).

Бізнесу етика – складова етики ділових відносин, яка досліджує особливості функціонування і розвитку моралі у сфері

підприємницької, комерційної діяльності і формулює для цієї сфери відповідні рекомендації. Складність виконання цих завдань полягає в тому, що моральні і утилітарні відношення є чи найбільш несумісними, оскільки перші орієнтовані на добро, а другі – на користь. У сфері підприємницьких відносин чи не найчастіше виникають на цьому ґрунті суперечності і конфлікти, недопущення чи усунення яких перебувають у центрі уваги **Б.е**. Деякі мислителі висловлювали думку навіть про несумісність бізнесу і моралі, але практика передових країн Західної Європи і США свідчить, що значну частину суперечностей і конфліктів можна усунути при бажанні конфліктуючих сторін. Ділові відносини охоплюють не тільки виробничу, організаційну і правову сфери, бо навіть дуже близькі люди час від часу є їх суб'єктами. Загалом етика ділових відносин досліджує безособистісні, практично-утилітарні відносини людей з метою їх гармонізації, гуманізації, узгоджує їх (на стільки це можливо) з моральними вимогами. **Б. е.**, формулюючи загальні принципи і правила моральних відносин у підприємницькій діяльності, враховує їх специфіку у різних сферах цієї діяльності. Так, вона аналізує моральні виміри діяльності менеджера, моральні аспекти у ставленні фірми до найманого працівника тощо. Вона, зокрема, робить перелік і формулює ділові і моральні якості, які повинен мати менеджер, націлює його на те, як прогнозувати і уникати типових конфліктів, які можуть виникнути в його діяльності. Так, з'ясовуючи моральні аспекти у ставленні фірми до найманого працівника, **Б. е.**, обґрунтовує, зокрема, вимоги, яких має дотримуватися роботодавець, звільняючи працівника. Ось лише деякі з них:

- працівника може бути звільнено лише з *поважної* причини;
- при звільненні працівника необхідно дотримуватися “належного процесу”;
- звільнення з роботи повинне мати якомога менше шкідливих наслідків для працівника і роботодавця.

Біоетика (грец. *bios* – життя і етика) – вчення про моральний аспект діяльності людини, яка (діяльність) стосується відношення людини до самої себе як живої істоти і всього живого. Це синтетична наука, яка впритул стикається з іншими науками про світ живих істот чи навіть пересікається з ними. Пояснюючи причини і обставини, які викликали до життя цю науку, різні вчені називають різні факти-аргументи. Так, американські дослідники цієї проблеми називають такі факти: по-перше, рух за громадянські права афроамериканців; проведення акцій за визнання прав “жінок, американських індіанців, інвалідів, розумово відсталих осіб”; протести проти війни у В'єтнамі; по-друге, стрімке зростання біомедичних розробок та технічного

забезпечення в медичній практиці та породжувані ним суперечливі результати (апарати штучного дихання, трансплантація органів, аборти, сурогатне материнство, евтаназія тощо). Вперше термін “**Б.**” з'явився в 1927 р. Пізніше, з 1969 р. ним дуже часто послуговувався американський онколог і біохімік В.-Р. Поттер. У широкому розумінні **Б.** визначають як науку, що досліджує соціальні, екологічні, медичні та соціально-правові проблеми, які стосуються як людини, так і будь-яких живих організмів (як елементів екосистем), що оточують людину. Фахівці цієї науки в залежності від розуміння її предмета пропонують різні набори принципів біоетики (поки що не існує єдиного розуміння співвідношення біоетики, етики медичної та екологічної). Деякі фахівці називають такі принципи **Б.** : принцип “не нашкодь”, принцип “твори благо”, принцип справедливості. Ці принципи є прийнятними для всіх названих етик. Стосовно інших принципів, то більшість із них мають локальний характер. Наприклад, принцип “поваги автономії пацієнта”, який іноді називають принципом **Б.** Усвідомлення людством тієї істини, що розвиток наук, техніки та удосконалення технологій, спрямованих на задоволення утилітарних потреб, не є самоціллю. Більш того, виявилось, що розвиток наук і техніки може загрожувати здоров'ю людини та глобальними екологічними катастрофами. Поттер назвав **Б.** наукову дисципліну, що мала постати як результат діалогу природничих наук та гуманітарних. Відсутність такого діалогу робить, на думку Поттера, наше майбутнє сумнівним, тому єднання біології та етики можна розглядати як своєрідний “міст у майбутнє”: “Сьогодні ми повинні усвідомити, – писав Поттер у праці “Біоетика: міст у майбутнє”, – що етика людини більше не може вивчатися без реалістичного осмислення екології в широкому розумінні цього слова. Етичні цінності не повинні розглядатися поза біологічними факторами... виживання всієї екосистеми є своєрідною перевіркою системи цінностей”. **Б.** , вважав Поттер, може не тільки пояснювати природні феномени, а й дати можливість тримати під контролем “небезпечні знання”. Вона повинна стати “наукою виживання”, “новою мудрістю”, щоб забезпечити людство “знанням про те, як використовувати знання” для досягнення соціального блага та покращення якості життя. При нинішньому ставленні до природи, на думку Поттера, майбутнє людства не гарантовано. “Існування світу, – за словами вченого, – не повинно залежати від терпіння Природи зносити наші образи та її здатності безкінечно підтримувати життя наших нащадків”. Разом з тим він не виступав за мораторій для нових знань, а лише закликав до розумного їх використання. **Б. е.** називають Живою етикою. Деякі фахівці розрізняють ці теорії.

Біоцентризм – світоглядна концепція, згідно з якою окремі особини живих істот, насамперед ссавців і птахів, є морально значущими і потребують турботи. **Б.** протиставляється антропоцентризму, згідно з яким людина – це господар природи, що має право змінювати і використовувати навколишній світ, рахуючись лише зі своїми інтересами. **Б.** є одним із відгалужень екоцентризму – течії біоетики, який виходить із уявлень про явний пріоритет збереження екологічної сфери планети (включаючи її неживі елементи) над задоволенням поточних потреб людини. При цьому екосистему в цілому вони розглядають як самостійну цінність. **Б.**, на відміну від екоцентристів, не акцентують уваги на проблемах збереження неживої природи, надаючи перевагу представникам біосфери, живим організмам, рахуючись навіть з їх індивідами (точніше – особинами). **Б.** – противники спесицизму.

Біхевіоризм (англ. *behavior* – поведінка) – напрям психології, що зводить поведінку людей до механічних, машинноподібних актів у відповідь на зовнішні подразнення. Позитивною рисою **Б.** є спроба строго науково досліджувати психіку людини, оскільки у психології мало місце “фантазування”, ігнорування об'єктивних проявів психіки людини, яке не рахувалося з принципами наукового дослідження – доказовістю, об'єктивністю тощо. Негативною рисою **Б.** є ігнорування тих проявів свідомості, які не мають чітко окреслених виявів-наслідків. Скажімо, чимало людей поводить досить пристойно, якщо брати до уваги самі по собі їх вчинки, ігноруючи мотиви, якими вони керувалися, здійснюючи ці вчинки. На нашу думку, в своїх дослідженнях **Б.** керуються принципами грубого, примітивного матеріалізму. В Союзі теж діалектичний матеріалізм часто (особливо тоді, коли це вигідно було партії) підмінявся примітивним варіантом матеріалізму. Згадаємо переслідування тих вчених, які досліджували проблеми генетики, кібернетики тощо.

Благо – позитивна цінність предметів і явищ для людини. Природні і суспільні явища стають благами постільки, поскільки вони задовольняють позитивні потреби людей, сприяють прогресу суспільства й окремої особистості. Іноді **Б.** ототожнюють з *добром*, проте добро є вищим, точніше – найвищим благом. Поняття “**Б.**” є ширшим за обсягом, тобто родовим стосовно поняття “добро”. Ще в античній етиці до обсягу поняття “**Б.**” включались не тільки досконалість морального строю душі, а й багатство, удача, здоров'я та інші явища, наявність яких часто не залежить від волі людини. А подібні явища не належать до моральної сфери, тобто до сфери добра чи зла.

Афоризми: “Єдине благо – це знання, єдине зло – неучтво” (Ч. Діккенс); “Благо окремої людини або окремої нації перебуває у зв'язку із загальною для всіх справою” (Аристофан); “Благими намірами дорога в пекло вимощена” (Демокрит); “Благі наміри – ніщо, якщо вони не перетворюються на добрі справи” (Діоген); “Вище благо досягається на основі фізичного і розумового здоров'я” (Цицерон).

Благодать (євр. “ген”, грец. *charis*) – у християнському богослов'ї це прояв Божої милості щодо людини у тій чи іншій формі, тобто у наданні тих чи інших благ – “благо даті” Іншими словами, Бог надає людям певні блага просто як вияв любові до них, не вимагаючи нічого взамін. Це є ідеальною моделлю для стосунків людей у сім'ї і суспільстві, яка лежить в основі Євангелія. Правда, існує інша точка зору (точка зору старозавітного Закону-Тори), за якою люди отримують блага від Бога не просто так, а для того, щоб виконувати протягом життя його волю і слідувати його вказівкам (теологи намагаються узгодити ці точки зору). Широковживаний у Св. Письмі термін “благодать” має суб'єктивне значення (благовоління, щедрість, вдячність) і об'єктивне (дар). Ф. Аквінський зазначав, що **Б.** у звичайному розумінні – це доброзичливість, дар, вдячність. Друге значення виводиться з першого, а третє з першого і другого. Останнім і найбільшим даром Бога для людства є Ісус Христос, Єдинородний Син, Втілене Слово: Христос – це уособлена Божа благодать. Види **Б.** згідно з однією з версій тлумачення Біблії: **Б.** несотворена (сам Бог, який уділяється людям); **Б.** сотворена (дар, даром даним людям); **Б.** Божа (**Б.**, що розглядається як незалежна від заслуг Христа, наприклад, **Б.** Адама); Благодать Христова (та, що впливає із заслуг Спасителя); **Б.** зовнішня (та, що торкається людини ззовні, наприклад, Євангеліє); **Б.** внутрішня (що вливається в дух людський, діючи на його сили); благодать даром дана (що бог дає людині для добра інших, наприклад, **Б.** пророцтва); **Б.** добродійна (призначена для добра того, хто її одержує); **Б.** діюча (динамічний перехідний дар, наприклад, імпульс на волю людини); **Б.** постійна (освячуюча: постійний дар, що в злуці з душею, наприклад, віра і любов). Існують і інші класифікації **Б.**

Благодійність (філантропія) – діяльність, за допомогою якої приватні ресурси добровільно і безплатно розподіляються їх власниками з метою сприяння нужденним людям, вирішення суспільних проблем, а також удосконалення умов суспільного життя. **Б.** носить (на відміну від милостині) організований, переважно безособовий характер і спрямована на суспільно значущі цілі. Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” так визначає **Б.:** “Благодійництво – добровільна

безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги». Специфічними формами **Б.** є меценатство, спонсорство і волонтерська діяльність. В інших визначеннях називають такі властивості **Б.**: добровільність і безкорисливість (не передбачає одержання прибутків); адресується соціально незахищеним групам людей, не тільки біднякам, а й громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, студентам та некомерційним і неполітичним організаціям, які відчують нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань; **Б.** здійснює недержавна організація.

Соціальні критики **Б.** називають численні аргументи на користь її шкідливості (в кінцевому підсумку):

- за допомогою благодійності імущі класи намагаються відкупитися від експлуатованих ними трудящих і зняти гостроту соціальних антагонізмів, тому **Б.** – джерело соціального і морального зла, “самообман нечистої совісті”;

- **Б.** – різновид бізнесу, інструмент політичного та ідеологічного впливу; звільнити суспільство від злиднів можна лише за умови масштабних структурних соціальних перетворень;

- наслідком **Б.** є масовий і самовідтворюваний шар утриманців, які живуть лише на допомогу з бідності і ні на що інше не здатні.

Прихильники **Б.** називають свої аргументи:

- навіть мріючи про майбутнє справедливе суспільство, нерационально відмовлятися від **Б.** В існуючому суспільстві;

- філантропічна допомога не завжди розбещує (вона повинна стимулювати ініціативу, активність, винахідливість);

- справжня **Б.** може і повинна забезпечувати людей не предметами споживання, а засобами, за допомогою яких вони можуть самі собі допомагати, для чого **Б.** повинна стати освіченою, науковою, технологічною, контрольованою.

Сучасна **Б.**, на думку фахівців, повинна стати діяльністю, що має на увазі планомірний розвиток суспільства і широкомасштабне покращення життя людей.

“Благородство” – поняття багатозначне. У різні історичні епохи його визначали по-різному. У рабовласницькому суспільстві **Б.** могли вважатись лише вільні громадяни. У феодальному – лише люди знатного походження, дворяни. При цьому їх з самого дитинства навчали знанням і мистецтву, знайомили з правилами “доброго тону”, манерами, прийнятими у вищому суспільстві і необхідними для несення відповідальності, яка накладалася на них походженням. Не тільки кріпаки, а й купці та лихварі (навіть дуже багаті) не могли претендувати на

статус **Б.** Іншими словами, **Б.** розглядалось як уроджена, спадкова властивість людини (про це свідчить і етимологія цього слова – “благо” і “родство”). Різновидом благородства є шляхетність. При цьому за терміном “**Б.**” закріплювався певний зміст, наприклад, у кодексах поведінки і честі рицаря. У наш час зміст поняття “**Б.**” збагатився, наповнився гуманістичним і демократичним змістом. **Б.** – сукупність високих моральних чеснот. Благородна людина керується високими моральними мотивами, які є для неї природними, мають внутрішній особистісний характер, а не детермінуються зовнішніми вимогами, приписами, заборонами, тобто живе за своїм моральним “кодексом”, не озираючись на більшість, думку натовпу. Бути благородною для неї – це постійний стан її душі. Вона добра, порядна, чуйна, душевна, чесна, справедлива, безкорислива, самовіддана і морально стійка (правда, одні з названих чеснот є для неї основними, визначальними, а інші – похідними). Для благородної людини характерні такі риси: чистота помислів; міцна віра і тверда воля; готовність відповісти за свої слова і справи, оскільки вона не бере на себе нездійснених обов'язків; готовність допомогти тому, хто цього потребує; готовність вибачити; відвертість, бо їй нічого приховувати і соромитись; здатність піднятися над своїми егоїстичними інтересами, перебороти свої низькі пристрасті – злорадство, заздрість, бажання помсти; співчуття; поблажливість до менш обдарованих людей; прагнення творити добрі справи, не вимагаючи нічого натомість. Не випадково, що Конфуцій називав ідеал людини благородним мужем. **Б.** є наслідком постійної праці, самовдосконалення, виховання і самовиховання.

Афоризми: “Благородна кров – випадковість долі; благородність вчинку характеризує високе” (К. Гольдоні); “Благородність – це готовність діяти всупереч своїм інтересам” (С. Довлатов)”; “Благородний муж звинувачує себе, мала людина звинувачує інших”(Конфуцій); “Коли нам платять за благородний вчинок, його у нас відбирають” (Н. Шамфор).

Больцано Бернард (1781 – 1842) – чеський філософ, математик і теолог. Філософія **Б.** є синтезом платонівського вчення про “істини в собі” та атомістичного вчення про діалектику простих субстанцій, які взаємодіють і змінюють одна одну. Науковчення **Б.** включає в себе аналітичний огляд традиційних логічних учень, критику психологізму в логіці, оригінальну концепцію дедуктивної логіки. **Б.** – попередник Кантора, творця теорії нескінченних множин. Дослідники його творчості вважають, що саме етичні принципи лежать в основі всієї творчості **Б.** Етика, подібно до математики, на його думку,

може бути побудована на основі вихідних аксіом, основних істин. Керуючись принципами раціоналізму, **Б.** писав, що ясне і правильне у логіці корисне і для етики. Щоб обґрунтувати сформульований ним основний моральний закон, **Б.** спеціально зайнявся дослідженням логіки (і досяг помітних результатів). Досліджуючи логіку норм (деонтичну логіку), він став одним із піонерів у цій галузі. Критикуючи етику Канта за формалізм, **Б.** писав: "Не категоричний імператив Канта, а сприяння всезагальному благу є вищим моральним законом". Моральні принципи **Б.** ґрунтуються на переконанні в тому, що прагнення людини до щастя має природний характер. Щоб уникнути натуралістичного обґрунтування принципів етики, він ставить вищий моральний закон навіть над Богом. Етичні погляди **Б.** були близькі до евідемонізму, проте сам філософ особливо високо цінував етику утилітаризму І. Бентама (нагадаймо основний моральний принцип Бентама: моральним є те що "...принносить найбільше щастя найбільшій кількості людей"). Формулювання основного морального закону у **Б.** близька до точки зору Бентама. Бог, вважав **Б.**, займає у всесвіті досить почесне місце, але його присутність не є необхідною. Він дає ніби певну моральну санкцію на існування світу і є регулятивною ідеєю та ідеалом досконалості. Але водночас над Богом стоїть моральний закон.

Захищаючи думку про безсмертя людини, **Б.** писав, що віра в безсмертя має моральну перевагу над невір'ям, оскільки без віри значущість людського життя, всіх справ людини дуже мала. Людина стає подібною до тіні на стіні: зараз вона є, а завтра її немає. Віра в безсмертя нескінченно підносить смисл і значущість людських вчинків та їх результатів, а відсутність віри в безсмертя душі знецінює всі наші зусилля по вдосконаленню нашого духу. Релігію **Б.** вважав найважливішим засобом морального вдосконалення людини, її виховання. Релігія у **Б.** фактично підпорядкована моралі. Високо цінуючи значення філософії, він писав, що справжній філософ не тільки знає істини, які спряють нашому щастю, а живе згідно з цими істинами. Загалом у царині етики (соціальної етики) **Б.** захищав ідеї рівності і прогресу, намагався розв'язати суперечність між совістю та громадянським обов'язком, а принцип всезагального блага вважав вищим моральним законом.

Основні твори: "Книжечка про найкращу державу"; "Науковчення"; "Парадокси нескінченного"; "Що таке філософія".

Боягузтво – характеристика поведінки людини в певній ситуації, що виявляється у відмові в якійсь дії (вчинку), причиною чого є страх. **Б.** завжди вважалось негативною якістю людини, починаючи з первісного суспільства (згадаймо ініціації в первісному суспільстві, пов'язані з переведенням юнаків до

вікового класу дорослих чоловіків). Протилежною характеристикою людини є сміливість, мужність, яка завжди високо цінувалася у Давньому світі (особливо у Спарті), в епоху середньовіччя (виключно висока моральна чеснота, особливо у рицарів), у дворян Нового часу, у захисників Батьківщини завжди у всіх народів. **Б.** слід відрізняти від виправданої обачності, обережності. Сам по собі страх є нормальним і природним захисним механізмом будь-якої живої істоти. У цьому механізмі знаходить своє відображення інстинкт самозбереження. Проте обставини життя нерідко вимагають переборення страху, придушення в собі цього сильного інстинкту, який іноді заважає захищати добро. Страх мають усі. Сміливих, мужніх людей поважають саме за те, що вони завдяки наявності сили волі здатні перебороти страх, захищаючи честь, справедливість, добро. Образи героїв, мужніх людей займають істотне місце у світовому мистецтві. Не забувають митці і боягузів.

Афоризми: “Боягузтво ніколи не може бути моральним” (М. Ганді); “Жорстокість є завжди результатом страху, слабкості та боягузтва” (К.-А. Гельвецій); “Боягузи завжди здатні нагнати страху на інших”(?); “Боягузтво – мати жорстокості” (М. Монтень); “Боягуз і герой відчують одне й те саме. Вони просто діють по-різному” (М. Тайсон)..

Брутальність. Спочатку слово “**Б**”. означало жорстокість і грубість, самовпевнене нахабство, яке межує з хамством. У 1922 р. Сталін у відповідь на характеристику Леніна (“Сталін – надмірно брутальний, а ця хиба, яку можна толерувати в нашому середовищі, в контактах між нами, стає нестерпною на становищі генерального секретаря”) визнав таку оцінку: “Сам знаю, що я брутальний і гострий, але нічого не вдієш, таким народився...”.

Сьогодні, на думку деяких психологів, цей термін отримав інше значення. **Б.** називають мужнього і жорсткого (але не жорстокого) чоловіка, поруч з яким будь-яка жінка знає, що він не підніме на неї руку, і взагалі почуває себе як за кам'яною стіною. А його (**Б.** чоловіка) жорсткість і деяка вульгарність та розв'язність змушує товаришів злитися на нього через заздрість. При цьому вони (психологи) вказують на необхідність відрізняти справді брутального чоловіка від підроблено **Б.**, який є нещирим і ненадійним, особливо в екстремальних ситуаціях. Справді **Б.** тепер називають дійсно справжнього чоловіка, який завжди може постояти за себе і захистити тих, кого він любить. І хоча він не всім подобається через свою гордовиту поведінку, прямолінійність і деякий наліт вульгарності, близькі йому люди знають, що він хороша людина і на нього можна покластися в

будь-якій ситуації. Такі хлопці, як правило, стають добрими чоловіками і батьками. З часом вони стають мудрішими і спокійнішими, а мужність і шарм залишаються з ними на все життя. На нашу думку, для позначення названого поняття необхідно було б вибрати інший термін або придумати новий.

Бусідо (японськ. – “Шлях воїна”, від *бусі* – норми) – кодекс поведінки японського стану самураїв (його ще називають морально-етичним вченням), який складається із *gisi* (вірності) та *giri* (справедливості) і вимагає від людини мужності і правдивості. Основи **Б.** виникли практично одночасно з формуванням класу воїнів у IX – X ст. Цей кодекс вимагав безмежної відданості і вірності своєму сюзерену, готовність виконати будь-який його наказ, визнання військової справи єдиним заняттям, гідним самурая, доблесті, самовдосконалення (загартування духу і волі), самовідданості (людини без власного Я) і самовладання. Життя і смерть самурая були підпорядковані тільки закону честі і самурайського обов'язку. У XVII ст. положення кодексу були систематизовані військовим теоретиком Ямага Соко. Багато чого в **Б.** запозичено з етики конфуціанства, синтоїзму і буддизму (особливо секти Дзен), згідно з яким центральним життєвим органом людини є не серце, а черевна порожнина. У конфуціанстві була запозичена характеристика “благородного мужа”, якому притаманні чесноти вірності, дотримання обов'язку і честі. Чесноти “благородного мужа” поєднувались у **Б.** з буддистським байдужим ставленням до смерті і, як наслідок, байдужим ставленням до життя, вірою в можливість переродження в кращій якості в залежності від того, як удалось прожити і завершити своє життя. Шлях до ідеалу в **Б.** лежав через неймовірно важкі психофізичні вправи дзен-буддизму, тренування зі зброєю, бої і смерть, як правило, методом харакірі (“харакірі” – “Різати живіт”: “*хара*” – живіт і “*кіру*” – різати). Почуття звичайної людини не мали для самурая ніякого значення, були йому невідомі. Хоча кодекс самурая ніколи не формулювався офіційно в письмовому вигляді, він мав виключно великий вплив на формування світогляду, філософії, особливо етики і життєвих принципів військового стану і загалом усього японського народу. Правда, деякі норми поведінки самураїв були викладені в “Законах про військові будинки” (“Буке сьохатто”. З опублікованих праць найвідомішою була книга бувшого самурая Ямамото Цунетомо “Хагакуре” (“Сховане в листі”), опублікована в 1716 р. Автор цієї книги акцентував увагу воїнів на почесності і навіть необхідності насильної смерті для самурая. В ситуації, коли честь воїна хоча б випадково була принижена, необхідно негайно обирати смерть.

Як правило, воїни дотримувались цієї поради, і ритуальне вбивство – *сеппуку* (харакірі) – було поширене надзвичайно широко. Популярність різних видів харакірі іноді досягала таких розмірів, що правителям Японії доводилося боротися з ними законодавчо. У кінці XIX ст. **Б.** став моральним кодексом для всіх японців. Прикладом дії **Б.** у час другої світової війни були смертники – камікадзе.

Бюрократизм (франц. *bureau* – бюро, контора і грец. *kratos* – влада) – система відношень і звичаїв, зумовлена безконтрольністю держави; канцелярщина, зволікання, тяганина, зневажливе ставлення до суті справи під виглядом або заради дотримання формальності. **Б.** слід відрізнити від бюрократії, яка є неодмінною умовою функціонування держави і становить собою адміністративну систему організацій, що складається з ряду офіційних осіб, посади і пости яких утворюють ієрархію і які різняться формальними правами і обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність. **Б.** виявляється у бездушному ставленні службовців і керівників до громадян, у формалізмі, безініціативності, круговій поруці, холуйському ставленні до колег, які перебувають на вищому щаблі бюрократичної системи. Моральні вади бюрократів важко і перерахувати.

Афоризми: “Бюрократизм – це гігантський механізм, який приводиться в рух пігмеями (О. Бальзак); “Бюрократизм є неминучим елементом будь-якої державності” (?); “Заходь тихо, говори чітко, проси мало, виходь швидко” (І. Фоменко); “Безглузда робота перетворює людину в бюрократа” (Ф. Іскандер); “Незалежно від того, заснована держава чесними людьми чи розбійниками, керувати нею все рівно будуть бюрократи” (В. Швобель).

Beatitudo non est virtutis praemium sed, ipsa virtus (лат.) – Блаженство не нагорода за доблесть, а сама доблесть.

Bellum omnium contra omnes (лат.) – Війна всіх проти всіх.

Calamitas virtutis occasio (лат.) – Біда дає привід для мужності.

Benefacta male locata malefacta arbitror (лат.) – “Благодіяння, виявлене недостойному, я вважаю злодіянням” (дослівно – Цицерон).

Bona fide (лат.) – Щиросердно, добросовісно; “вірою і правдою”.

Bonne mine au mauvais jeu (франц.) – Добра міна при поганій грі; невдоволена людина вдає, ніби все гаразд.

Brefi mann (лат.) – Короткою рукою; без формалізму, швидко.

В

Вади моральні (див. *Порок*).

Валла Лоренцо (1405/1407 – 1457) – італійський мислитель-гуманіст, прибічник етики Епікура, який різко критикував християнський аскетизм, етику стоїків, оскільки був переконаний, що визначальну роль у житті людини відіграє насолода. Вважав природним усе те, що служить самозбереженню людини, її щастю. Сенс земного буття вбачав у одержанні його від природи, зокрема від споглядання краси людського тіла, задоволення матеріальних і духовних потреб. Він вірив у силу людського розуму, захищав ідею віротерпимості, свободу наукових досліджень. На його думку, чоловік і жінка мають право на кохання і шлюб. Традиційному ідеалу життя як споглядання **В.** протиставляв ідеал діяльної людини, формування якої пов'язане з вихованням сили волі. Великого значення надавав практично-утилітарному ставленню до дійсності, вважаючи корисність природним принципом і визначальним критерієм діяльності людини, основними чеснотами якої є здатність бачити вигоду і діяти згідно з принципами вигоди і розрахунку. Це означає, що він сповідував індивідуалізм, намагаючись поєднати принцип жити для себе, з вигодою для себе з принципом взаємної любові між людьми, яка дарує своєрідну насолоду.

Ван Чун (27 – 97/104) – прибічник поглядів Ян Чжу, який присвятив етичним проблемам основні свої праці. Основою всього суцього, зокрема й неба, він вважав *ці* – першоматерію, субстанцію світу, яка є життєвою силою, властивою всім живим істотам. Вона не містить нічого надчуттєвого й містичного. Світ і людина, за цією теорією, матеріальні. Людина, належачи до тварин, найвища і найцінніша серед них, оскільки здатна пізнавати світ. Її поведінка і життя детермінуються (визначаються) природою, однак необхідними є і виховання, освіта. Виховуючи людину, слід спиратися на властиві людській природі розумність і здатність до пізнання. Людина прониклива і розумна, оскільки наділена п'ятьма моральними якостями (гуманністю, почуттям обов'язку, почуттям міри, мудрістю і вірністю), які кореняться в п'яти її внутрішніх органах (серці, печінці, шлунку, легенях, нирках). Якщо ці органи починають хворіти, розум людини затьмарюється. Поведінка людини може стати моральною чи аморальною тому, що людина за своєю сутністю діяльна (іноді Ван Чун повертався до ідеалу даосизму, який ґрунтувався на принципі недіяння). Основою діяльності, а відповідно, й моральності є

бажання (прагнення, потреби), зумовлені чуттєвою природою людини. На основі різних точок зору на природу людини (добра за своєю природою; зла від народження, хоча піддається вихованню; зла від природи, і зупинити її спроможна тільки сила) Ван Чун доводив, що більшості людей не властиві від природи ні добро, ні зло, а їх моральні якості формуються поступово завдяки активності в навчанні і вихованні. Дехто з них творить благо, не прагнучи до цього.

Основні твори: “Трактат про звичайну мораль”; “Про виховання характеру людини”; “Критичні міркування” (з них збереглася лише остання).

Ввічливість – форма взаємин між людьми, що виявляється в уважності, доброзичливості, бажанні добра іншій людині, в коректності, люб'язності, делікатності і такті, в готовності зробити послугу тому, хто цього потребує; риса характеру, моральна якість людини, що характеризує поведінку особи, для якої повага до людей стала повсякденною нормою і звичним способом поводження з оточуючими. Протилежними щодо **“В.”** поняттями є **“грубість”** і **“хамство”**. Неввічливі люди, як правило, зарозумілі, зневажливо ставляться до інших людей. Під **В.** зазвичай розуміють уміння і звичку шанобливо і тактовно спілкуватися з людьми, готовність вислухати протилежну сторону і знайти компроміс. Вона вважається проявом добрих манер і знання етикету. **В.** дає змогу людям почувати себе комфортно в компанії і уникати напруженості в стосунках. Ввічлива людина є уважною, привітною, ласкавою, тактовною, делікатною. Розрізняють **В.** формальну, чисто зовнішню, прищеплену вихованням, вишколенням, але не сприйняту серцем холодної егоїстичної людини, і **В.** внутрішню, джерелом якої є доброзичливість, увага до ближнього, глибоке почуття солідарності з ним. Першу, як правило, засуджують: **“Ввічливість – це узаконене підлабузництво”**. Проте її теж потрібно цінувати хоча б тому, що вона потребує певних зусиль, бо вимагає самоопанування й уважності (хоч і вимушеного) до інших. Людина, яка не вміє панувати над своїми пристрастями, ніколи не буде навіть формально ввічливою. Як зазначав німецький філософ Г. Кайзерлінг, **“Людина не може бути досконалою внутрішньо, якщо зовнішньо поводить себе недосконало...”**. **“Квіти можуть бути гарні, навіть коли вони не пахнуть, але квітка гарна – подвійно гарна. Людина сувора може бути добра, але людина добра й ласкава – подвійно добра...”**. Формальної **В.** можна досягти завдяки знанню відповідних правил етикету і вмінню їх застосовувати. Внутрішня **В.** передбачає інтеріоризацію цих вимог у самовимоги. **“Істинна В.,** за словами Ж.-Ж. Руссо, полягає в доброзичливому ставленні до

людей”. **В.** треба бути не тільки у діях, але й у словах, у тоні, у жестах і міміці. **В.** високо цінується християнством. “Знай, мій предорогий брате, – писав Франціск Асізький, – що ввічливість – прикмета Бога, який із ввічливості дає своє сонце і дощ однаково праведникам і неправедникам...”. **В.** українського народу неодноразово відзначалася іноземцями. Так, англійський вчений Е.-Д. Кларк, відвідавши Україну на початку ХІХ ст., писав у своїй книзі “Подорож до Росії, Криму й Туреччини”: “Ми зустрічали валки українців, що різняться ... від інших мешканців Росії. Це дуже шляхетна раса. Вони виглядають міцніші та кращі від москалів і перевищують їх у всьому... Вони чистіші, запопадливіші, чесніші, благородніші, ввічливіші, відважніші, гостинніші, побожніші та менше забобонні...”. Оскільки розуміння **В.** у різних народів не завжди збігається, то іноді частина співбесідників може почувати себе ніяково, соромиться грубості своїх манер чи неввічливої, на їх думку, поведінки присутніх. Англійські вчені П. Браун і С. Левінсон розрізняють два види **В.**: позитивну і негативну. Перша форма **В.** ґрунтується на зближенні комунікантів, а друга – на встановленні дистанції між комунікантами. У позитивній **В.** виражається повага до потреби людей у тому, щоб їх цінували і розуміли, а в негативній підкреслюється право співбесідників на вибір тієї чи іншої ситуації шляхом використання висловів типу “Якщо Ви не заперечуєте...”, “Якщо Вам не трудно...” тощо. Основою поділу **В.** на види може бути і їх гендерна відмінність. Японські вчені вважають, що у східній культурі, на відміну від західної, **В.** є не довільним актом, а відображенням соціальної ієрархії. В японській мові існують засоби вираження двох рівнів ввічливого спілкування. Один для близьких, рідних і друзів, а другий для всіх інших. Крім цього існують різні мовні засоби для ввічливого звертання у залежності від статі, віку, соціального статусу, ступеня близькості тощо.

Афоризми: “Ввічливість – перша найголовніша приємна чеснота” (Т. Джефферсон); (“Будь ввічливий з усіма, товариський з багатьма, фамільярним з деякими” (Б. Франклін); “Ввічливість породжує і викликає ввічливість” (Е. Роттердамський); “Будь з усіма ввічливий, але не за панібрата” (В. Шекспір); “Навіть ввічливість буває образлива, коли підкреслюється” (Грасіан-і-Моралес).

Вдячність – ставлення людини до того, хто зробив їй послугу, благодіяння, яке виявляється в особливому почутті готовності відповісти взаємним благодіянням. Поняттям протилежним **В.** є невдячність. Зазначимо, що бувають ситуації, коли обов’язок **В.** вступає в суперечність з іншими принципами моралі – чесності, патріотизму тощо, тобто принципами вищими від принципу **В.**

Доводиться бути “невдячним”, наприклад, до того, хто підбиває тебе на аморальні вчинки як відплату за зроблену тобі послугу.

Афоризми: “Вдячність – ознака благородства душі” (Езоп); “Вдячність – борг, який потрібно сплатити, але якого ніхто не має права чекати” (Ж.-Ж. Руссо); “Вдячність більшості людей – не більше як приховане очікування ще більших благодіянь” (Ф. Ларошфуко).

Великодушність – моральна якість, яка виявляється в тому, що гуманність ставлення особи до інших людей перевищує міру загальноприйнятих норм або виявляється і в ставленні до того, хто її сповна не заслужив. Прикладом **В.** є гуманне ставлення до переможеного, відмова потерпілого від реалізації права на покарання кривдника тощо. Правда, **В.** не слід ототожнювати зі всепрощенням, яке сприяє поширення зла. Протилежним поняттям великодушності є “бездушність”.

Вернадський Володимир Іванович (1863 – 1945) – український мислитель, вчений-енциклопедист (засновник вчення про біосферу та ноосферу, генетичну мінералогію, біогеохімію тощо). Його твори мали велике значення для виникнення та розвитку екологічної етики. Про те, що творчість **В.** мала етичну спрямованість свідчать хоча б принципи, якими він керувався, створюючи своє вчення. Це принцип єдності людини і природи, принцип моральної відповідальності вченого, принцип соціальності науки тощо. Поняття ноосфери у **В.** відображає новий стан в еволюції природи, що перебуває в нерозривному зв'язку з виникнення людської свідомості. Ключовою ідеєю вченого є його думка про те, що перехід біосфери в ноосферу тобто в царство розуму, є закономірним і невідворотним етапом у розвитку матерії, а центральною темою – вчення про ноосферу, яка становить собою єдність біосфери і людства. Процес переходу біосфери в ноосферу, за **В.**, несе в собі риси свідомості, цілеспрямованої діяльності, творчої праці. Він один із перших ґрунтовно займався питанням відношення людини до природи як проблеми етики.

Традиційно етика вважалась наукою, предметом якої є моральні стосунки між людьми. Моральний аспект відношення людини до природи ігнорувався чи принаймні недооцінювався (звичайно, причетність її до морального відношення між людьми опосередковано не заперечувалась). Іншими словами, етика **В.** протистоїть традиційній, антропоцентричній етиці, яка мирилась з егоїстичним розумінням людини як господаря природи, що покликаний її змінювати. Вона визнає самоцінність природи. Людина не є самодостатньою живою істотою, що живе окремо за своїми законами, вона співіснує всередині природи і є її частиною. Звідси випливає необхідність ноосферної свідомості,

ноосферної духовності, моралі й етики, які повинні регулювати відношення людини з природою – з живими істотами, розглядуваними на надорганізмному рівні, тобто на рівні різного роду угруповань, популяцій, видів тощо, взятих в якості екосистем. Ноосферна свідомість, на думку **В.**, спирається на ноосферно-орієнтований синтез наук, ноосферну духовність, мораль і етику, що передбачає відповідальність людства за все живе на Землі, за збереження біосфери як “дому людства” на Землі. Ноосферна свідомість має космопланетарний характер. Людина повинна мислити і діяти в планетарному вимірі.

Засновниками екологічної етики частіше всього називають німецького мислителя А. Швейцера і американського мислителя, вченого-еколога О. Леопольда. Причиною цього, мабуть, було те, що західноєвропейські й американські вчені не були знайомі з творчістю **В.**, про що свідчить відомий англійський учений Дж. Лавлок, ініціатор перекладу основної праці українського мислителя. **В.**, як кажуть, був філософом у науці і вченим у філософії. Людину, вид *homo sapiens* він розглядав не як остаточний, а як проміжний, перехідний до принципово іншого, досконалішого виду. Він вважав себе “глибоко релігійною людиною” і відчував релігію “як найглибший прояв особистості”. Фрагменти світу, які дають біологія, хімія, геологія та інші науки, **В.** синтезував в єдиний, цілісний планетарний феномен. У філософській творчості **В.** головною була ідея переходу біосфери в ноосферу. У процесі розробки концепції **В.** вдався до поняття “жива речовина”, під якою розумів сукупність усіх живих організмів. Осмислюючи цей феномен, він робить такі висновки: жива речовина є носієм і джерелом продукування біохімічної енергії; поява сучасної людини і розвиток людського суспільства привели до нового формоутворення цієї енергії – “енергії людської культури”, або “культурної біогеохімічної енергії”, яка є геологічною силою і визначальною причиною геологічної історії планети; ця біохімічна і соціальна енергія розуму та серця людини є рушійною силою перетворення біосфери в ноосферу, “царства живої природи” – в “царство розуму”. Майбутнє людства він пов'язував не із соціальним ладом, а із ноосферною спільнотою збратаного людства. Всупереч офіційній ідеології **В.** високо цінував окрему унікальну, самостійну людину та свобідну наукову думку.

Будучи патріотом, **В.** передбачав щасливе майбутнє свого народу, який обов'язково посяде гідне місце і в Європі, і в світі. Ще п'ятнадцятирічним юнаком **В.** писав у своєму щоденнику: “Страшенно притісняють українців... У Росії зовсім заборонено друкувати моєю рідною мовою... У Києві, коли в якомусь домі побачать портрет Шевченка, то його відбирають”. Після смерті **В.**

“старший брат” намагається відібрати у нас і цього геніального українського вченого, “присвоїти” його.

Основні твори: “Біосфера і ноосфера”; “Наукова думка як планетарне явище”; “Жива речовина і біосфера”; “Публіцистичні статті”; Про науку”; “Де кілька слів про ноосферу”; “Етика” (незавершена).

Взаємний альтруїзм (реципрокний альтруїзм) – вид соціальної поведінки, при якій індивіди ведуть себе з деякою долею самопожертви стосовно один одного, але нерідко в тому випадку, якщо чекають відповідної саможертви.. Термін “**В. а.**” увів соціобіолог Р. Трайверс. Цей тип поведінки притаманний не тільки людям, а й деяким тваринам. Так, собаки та кішки часто приймають осиротілих кошенят, білченят, проявляючи про них турботу, як про своїх власних малюків. Дельфіни підтримують хворих або поранених особин свого виду, плаваючи під ними протягом багатьох годин та одночасно підштовхуючи їх до поверхні води таким чином, щоб вони могли дихати. Число прикладів можна продовжити. На нашу думку, термін “**В. а.**” стосовно тварин потрібно брати в лапки, щоб не розуміти його в буквальному значенні. Деякі форми **В. а.** (взаємодопомогу людей в екстремальних ситуаціях, підтримку безпорадних, хворих, дітей, престарілих) називають “непрямим взаємним альтруїзмом”, оскільки в цьому випадку передбачається “послуга у відповідь на послугу”, хоча б непрямим чином – через посередництво “третьох осіб”, які пізніше можуть прямо чи опосередковано віддячити за допомогу.

Взаємодопомога – діяльність індивідів, спрямована на взаємну підтримку з метою виживання і збереження групи. Стосунки **В.** ґрунтуються на основі спільних інтересів і цілей. Колективи, групи людей надають не тільки практичну допомогу, а й емоційну, зокрема в ситуації, коли член групи прагне позбутися почуття песимізму, ізоляції, самотності, нерозуміння людей, які його оточують. Атмосфера довіри і підтримки в колективі допомагає людині об'єктивно оцінити ситуацію, яка склалася в її житті, відчутти в собі сили і впевненість, необхідні для подолання внутрішніх і зовнішніх труднощів, вселяють почуття оптимізму.

Вибір моральний – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків, стосовно відповідних принципів, рішень і дій. Аналіз проблеми **В. м.** пов'язаний із з'ясування таких феноменів, як моральний намір та моральна спонука.

Видова дискримінація, видовий шовінізм, видовий терор, видовізм (англ. speciesist, від лат. speciesismus) – система використання насилля з метою усунення чи обмеження інших видів живих істот, які є “конкурентами” людини, шляхом їх поголовного або часткового винищення, знищення місць вирощування потомства і проживання. **В.д.** означає різну важливість, права та значущість окремих організмів виключно на основі їх видової належності. До цього терміна звертаються здебільшого адвокати прав тварин, на думку яких, **В. д.** є забобоном подібним до расизму або сексизму (див.: *сексизм*). Прибічники **В.д.** наполягають на тому, що така їх позиція немає ніякого відношення до моралі. Теоретичною основою **В.д.** є антропоцентризм. Проявом **В.д.** є видовий терор проти так званих шкідників мисливського господарства (вовк, лисиця), рибного господарства (сіра чапля, баклан), “нечистих” тварин – змії, сов, кажанів, жаб тощо. Прикладом дикого видового терору була сумнозвісна кампанія в Китаї по знищенню горобців (50-ті роки). Результатом цієї кампанії було знищено біля 2 мільярдів горобців. Другим приголомшливим прикладом було знищення вовків у Росії (тільки в 1988 р. там було знищено 15425 цих тварин). Принципи екологічної (і насамперед біологічної) етики несумісні з **В.д.**

Вимогливість – високий рівень вимог до поведінки і діяльності людей, самого себе чи умов життя. Необхідною умовою **В.** є визнання відповідальності за свою діяльність та поведінку того (тих), кому ставлять вимогу. Про **В.** до людей мова йде тоді, коли говорять про дотримання норм співжиття і співпраці в колективі; про самовимоги – коли йдеться про особистість, її становлення і самовдосконалення; про **В.** до умов життя – коли умови життя людини чи колективу залежать від держави, організації чи роботодавця, на яких лежить відповідальність за забезпечення цих умов. **В.** має місце і в родинних та особистісних стосунках між людьми. Перший тип **В.** (дотримання норм співжиття) майже завжди закріплений у письмовій формі. Другий (**В.** до рідних, друга чи коханої людини) має усний і нечітко визначений характер. Третій (самовимоги, – теж усний і ще більш невизначений. Перевага письмових **В.** полягає в тому, що вони чітко визначені, перевага других і третіх (неписаних) полягає в тому, що завдяки цьому вони дають змогу на свободу вибору, тобто завжди мають моральний характер. До того ж така **В.** робить її норми універсальними, оскільки в них “врахована” нескінченна кількість життєвих ситуацій, в яких з цими нормами доводиться рахуватися.

Вина (винуватість) – психічно-моральний стан, який переживає людина, яка порушила моральні або правові норми.

Протилежним поняттям щодо “В.” є “правова”. Стан В. виражає моральне відношення, в якому людина перебуває до інших людей і суспільства загалом. Оскільки людина сама обирає спосіб дій і відповідальність перед людьми за свої вчинки, то вона є винною, якщо проігнорувала свою відповідальність, знехтувала прийнятими моральними чи правовими нормами і не виконала свого морального (чи правового) обов'язку. Моральна В., на відміну від правової, не карається, а засуджується громадською думкою. Високоморальна людина переживає свою В., що виявляється насамперед у переживанні почуття сорому (у “муках совісті”), каятті.

Афоризми: “Перша умова виправлення – усвідомлення своєї вини” (Сенека); “Де не було умислу, там немає вини” (Л. Тіт); “Сильний шукає вину в собі, слабкий – в обставинах” (Нейяк); “Почуття вини – найдоступніший індикатор зради обов'язку” (Ю. Хабермас).

Винниченко Володимир Кирилович (1880 – 1951) – український політичний і державний діяч, письменник, який вважав, що мораль “завше існувала для пригноблених, а пануючі визнавали її лише як стримуючий, примусовий, караючий засіб для плебея. Самі ж вони ... тримались іншої моралі: “після нас хоть потоп”. У своїй відвертій і щирій праці “Морально-естетична позиція” він писав, що особисто не раз “... почував себе моральним злочинцем, – я ходив до простітуток, любив іноді випити, доводилось із-за конспірації брехати своїм же товаришам, бути нечесним з найближчими людьми, робити часто несправедливі і брутальні вчинки”. На його думку, неможливо, щоб людина “не збрехала, не обманула ...”, але визнання можливості красти, обманювати спричинить цілковите здичавіння людей. Мораль є не ідеалом, чимось недосяжним, а живою нормою, яка регулює людські відносини, і аж ніяк не “караючою силою”. У людей і в багатьох тварин, за його словами, існує інстинкт “груповості”, і не виключено, що саме “примусово-караюча мораль була причиною того, що багато людей втратили сей великий соціальний інстинкт”.

Під впливом марксизму В. утвердився в думці про відносність, класовий характер моралі, прийшов до висновку, що сучасну йому мораль необхідно відкинути і керуватися принципом концентрації, раціонального використання сил. Такий підхід він назвав “чесністю з собою”. Поступово звільняючись від соціалістичних поглядів, В. обґрунтував свою утопічну ідею побудови “Єдиної Федеративної Конкордистської республіки землі”, яку вважав передумовою реалізації “надконкордистської” мети – встановлення відносин у Всесвіті з іншими планетами на основі “Всесвітнього закону сполучення і

погодження сил”. Ці міркування він виклав у трактаті “Конкордизм”, у якому зосереджувався на розгляді етичної проблематики. Головним, на його думку, є побудова справедливої держави землян, здатної забезпечити справді щасливе життя людей. Усі попередні програми боротьби проти нещастя і побудови щасливого життя зазнавали невдач, оскільки хибно пояснювали причину нещастя, вбачаючи її або в гріховності людини, або в тому злі, яке спричиняють експлуататори, іновірці, іноземці та ін. Щастям, за переконанням **В.**, є те, що вселяє постійну радість життя. Для цього необхідні узгодження, врівноваження людиною таких життєвих цінностей, як здоров'я, багатство, слава, кохання, розум тощо, досягти яких вона прагне впродовж усього життя. Особливого значення **В.** надавав утвердженню колективістської за природою моралі конкордизму. Моральним гаслом в етиці конкордизму є не “Ти мусиш!”, а “Якщо ти хочеш, то ...”. Тому вона відкидає будь-які “приписи-накази”, визнаючи тільки “правила-поради”. Конкордистська етика розробляє правила, адресовані як індивіду, так і колективу. Індивід, на думку **В.**, має підпорядкувати себе таким правилам:

1. В усіх сферах життя звільнитися від гіпнозу релігії, бути простою частиною природи.

2. Бути у згоді з іншими, нешкідливими живими істотами на землі.

3. Не послуговуватись нічим, непритаманним природі людини.

4. Бути цілісним (чинити так, щоб кожна дія була результатом узгодження головних сил – розуму, почуттів, волі).

5. Бути чесним із собою (“... виводь на поверхню свідомості кожен підсвідому думку твою, кожне приховане почуття, не старайся з легкодухості, чи надмірного егоїзму, чи зі страху загубити свої звички та лукавити з собою, не бійся бути правдивим і сміливим, насамперед перед собою”).

6. Бути погодженим у своїм ділі.

7. Бути послідовним.

8. Не намагатися любити ближніх без власної оцінки і не претендувати на їхню любов, не будучи цінним для них.

9. Пам'ятати, що всі люди, в тому числі й індивід, якому адресовані побажання, хворі на страшну хворобу – дизконкордизм. Боротися з нею слід не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, співучастю.

10. Жити тільки зі своєї праці.

11. Кохатися з тим, з ким любо кохатися, а сім'ю створювати тільки з тією людиною, “яку ти всією душею і всім тілом твоїм хотів би мати за матір (батька) дітей твоїх”.

Ставлення індивіда до колективу, на думку **В.**, має бути підпорядковане таким правилам: 1. Не панувати і не підлягати пануванню. 2. Бути ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активною, відданою клітиною його. І тоді навіть страждання за нього буде вищою радістю.

Індивідуальне моральне самовдосконалення **В.** вважав необхідною, але недостатньою умовою досягнення щастя, оздоровлення суспільства. На його думку, програма індивідуального морального вдосконалення має доповнюватися приписами колективної моралі, що передбачає реалізацію відповідних соціально-економічної, політичної та інтернаціональної програм. У соціально-економічній програмі він сформулював перше правило колективної моралі – узгодження з індивідом. Політична програма має бути спрямованою на звільнення від догматизму, тоталітаризму, диктатури, утвердження принципів демократії, істотною ознакою якої є свобода. А програма вдосконалення міжнаціональних відносин повинна спрямовуватись на побудову рівноправного демократичного суспільства на планеті, встановлення зносин у Всесвіті з іншими планетами, несприйнятними для яких є націоналізм, національний егоїзм. У серці й мисленні **В.** знайшли свій відгук усі потрясіння ХХ ст. Він змінював політичні погляди, намагався своєю участю в політиці, літературною творчістю, філософськими працями прислужити ідеї щастя людини. Очевидно, що саме тому проблеми моралі пронизують його теоретичну і художню спадщину.

Основні твори: “Відродження нації”; “Заповіт борцям за визволення”; “Політичні листи”; ”Щоденник”; “Твори” (у 23 т.).

Витримка – позитивна моральна якість, в якій виявляється одна з граней самовладання людини; уміння і звичка контролювати свою поведінку, володіти собою, своїми рухами, своїм мовленням, утримуватися від дій, які усвідомлюються як неадекватні з прагматичних, моральних чи якихось інших міркувань. Мати **В.** означає – вміння підпорядковувати свої дії досягненню поставленої мети, бути здатною переборювати труднощі, здійснювати контроль над своїми емоціями. **В.** свідчить про вольові якості людини, що з особливою переконливістю виявляється в екстремальних ситуаціях. Витримана людина, володіючи собою, здатна стримувати свої почуття, володіє своїм настроєм, не допускає імпульсивних дій. Вона навіть в екстремальних умовах не втрачає присутності духу, зберігає холонокровність, уміє “взяти себе в руки”. Витримана людина терпляча як стосовно короткочасних подразників (наприклад, різкий біль), так і до тривалих (нудна робота, тривале чекання). Вона може переносити знегоди і терпіти нестатки та злигодні, які

викликають у неї фізичні страждання, стримувати, коли це необхідно, свої потреби (голод, спрагу, потребу у відпочинку тощо). **В.** особливо потрібна людям, яким доводиться діяти в екстремальних ситуаціях, для людей багатьох професій, наприклад, для педагогів, Спокійний, упевнений у собі педагог, який не підвищує голос, не розгублюється ні при яких обставинах, уміє володіти собою, як правило, користується великим авторитетом серед учнів (і студентів). Витримана людина, як правило, має такі моральні чесноти: сила волі, самовладання, сміливість і мужність, рішучість, розважливність. Формування **В.** є необхідним елементом морального виховання.

Вихована людина – та, що дотримується правил пристойності і має численні моральні чесноти, насамперед люб'язність, ввічливість, привітність, чемність, делікатність, коректність. **В. л.** шанує гідність і честь не тільки інших людей, а й свої власні, оскільки вони (честь і гідність) найістотніші властивості людини як особистості. Гідність дана людині від народження. Людину не можна позбавити гідності. Проте **В. л.** береже цю моральну цінність, як зіницю ока. Турбуючись про власну гідність, людині доводиться не робити того, що суперечить чинному законодавству своєї держави (якщо державний лад є прогресивним) і принципам, нормам і правилам моралі. Щоб заслужити ж честь, людині доводиться не тільки не робити недозволеного, а й багато працювати над собою, самовдосконалюватись, зайняти гідне місце в суспільстві. Лише та людина набуває честі, яка внесла істотний вклад в розвиток науки, техніки, медицини, мистецтва, у розвиток свого трудового колективу, держави чи й людства. Імена людей, які домоглися високої честі, залишаються в історії свого народу чи й людства. Правда, деякі з цих імен (нерідко при переоцінці цінностей) викреслюють із списку історичних осіб, залишаючи їм ганебну “славу” Герострата (Гітлер, Сталін та ін.).

Виховання – процес систематичного цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою підготовки її до виробничої і культурної діяльності. **В.** перебуває в тісному взаємозв'язку з освітою та навчанням. Якщо завдяки освіті людина освоює світ інтелектуально, одержує теоретичну, понятійну модель світу, “переносить світ у свідомість”, то завдяки вихованню вона освоює його з допомогою почуттів, робить його небайдужим, створює оцінну картину світу, “переносить освоєний світ у серце”. Головною метою виховання є формування всебічно розвиненої особистості.

Метою **морального виховання** є формування моральної культури: освоєння нею моральних цінностей, вироблених людством; формування позитивних моральних якостей (чеснот);

вироблення здатності орієнтуватися у своїй діяльності й поведінці на гуманістичний ідеал; набуття навичок жити згідно із принципами, нормами і правилами моралі, яка має загальнолюдський характер.

Вишенський Іван (прибл. 1550 – 1621/ 1633) – український письменник-полеміст, філософ, орієнтований на греко-візантійські і давньоруські духовні цінності. Його погляди на мораль (як і на теорію пізнання, право, мову, освіту) ґрунтувались на загальнофілософській концепції співвідношення Бога, світу і людини. Він протиставляв створений Богом трансцендентний світ як світ істини і добра світу тимчасовому, нестабільному, гріховному, тобто світу зла, в якому панує неправда, жорстокість, свавілля, зрада і насильство. Смысл людського життя **В.** вбачав у набутті людиною найвищого рівня духовності, її перевтілення у “внутрішню” людину. Досягається такий стан, на його думку, за допомогою самозаглиблення, самопізнання, морального вдосконалення, перетворення християнських істин у свої внутрішні, особистісні. Оцінки радянських дослідників творчості **В.** були неоднозначні. Одні справедливо називали його виразником і захисником інтересів бідняків, а інші звинувачували його в багатьох “гріхах”, зокрема в байдужому ставленні до свого народу (мабуть, тому, що він не закликав народ до революції. Перемогти світ зла, на його думку, можна каяттям у гріхах, молитвами, зреченням життєвих благ, очищенням від скверни).

Чи не основною ідеєю творчості **В.** був протест проти соціальної нерівності. Він писав, що люди є рівними від природи: королі та царі “только властію сродство людське превосходять, а плотію і кровію і смертію всім ровни суть”. **В.** висунув ідею соборності, суть якої полягала в тому, щоб жити “соборно один одного ісправляючи, а не одному над всіма володіти”. Він зазначав, що Бог дав владу для того, щоб утверджувати закон і справедливість, а не чинити свавілля”. У своєму творі “Писание до всех обще в Лядской землі живущих” він описує занепад релігійності і моралі в Польській державі. **В.** звертається до українців, литовців, поляків, які жили на території Речі Посполитої, з такими словами : “Де-бо нині в Лядській землі віра, де надія, де любов, де правда і справедливість суду, де покора; де євангельські заповіді, де благоговійне і благочестиве християнство?” Все назване свідчить про те, що **В.** усе своє життя присвятив критиці зла, несправедливості, моральної деградації. Живучи на чужині, він уболівав за долю України, прагнув бути корисним їй. У своєму творі “Іван Вишинський і його твори” І. Франко писав: “Ніколи ще до того часу сильні миру сього, світські чи духовні, не чули від простого южноруса таких гордих, рішучих

і потрясаюче сильних слів. Віє з них, хоч несвідомо для самого автора, той свіжий, новочасний дух емансипації особистості людської з пут всемогучої традиції... І тут треба було чималої відваги моральної, щоб кинути могутим ієрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огненним посланієм”.

Основні твори: “Виявлення диявола-світодержця”; “Благочестивому князю Василю (Послання до князя Василя Острозького); “Порада”; “Послання до всіх взагалі, хто в Лядській землі мешкає”; “Послання до єпископів”.

Відвертість – готовність людини повідомити насамперед про приватні, інтимні аспекти свого життя чи прихованні для інших людей сторони свого життя. **В.** цінується як прояв чесності, довірливості до співбесідника. **В.** часто, але не завжди, передбачає близькість, інтимність стосунків між людьми. Але у **В.** повинна бути розумна міра, оскільки недоречна, небажана відвертість (особливо між незнайомими чи малознайомими людьми) може розцінюватися співбесідником як порушення етикету. **В.** часто носить форму сповіді. Іноді, будучи в стані відвертості, людина прагне “зняти тягар із душі”, повідомити про свої негативні уподобання, пороки, комплекси або вчинки. **В.** може бути пов'язаною з потребою в пораді з приводу тієї чи іншої ситуації. Ті, хто потребує **В.**, схильні звертатися до психологів чи священників, які є професійними конфідентами. У такій же ролі часто виступають і друзі (навіть випадкові знайомі, наприклад, попутники в поїздах). Протилежним поняттям стосовно “**В.**” є потайливість. Відверті люди, як правило, мають багато позитивних моральних якостей, насамперед щирість і довірливість. Проте, загалом позитивно оцінюючи **В.**, треба враховувати, що людина, яка невинувато відкриває, “вивертає” всю свою душу, спустошує її (як кажуть, продукти, видихаючись, пропадають). Людина як відносно самостійна одиниця буття має свої духовні кордони. Різним співрозмовникам вона може розкрити лише окремі “відсіки” своєї душі, але ні перед ким (навіть перед собою) вона не розкриває себе повністю. При спілкуванні з рідними вона може розкрити одні аспекти свого духовно-емоційного життя, при спілкуванні з друзями – інші, при спілкуванні з коханою людиною вона може розкрити найпотаємніші думки і почуття, але ніколи не розкривається повністю. І це не моральна вада, а норма.

Афоризми: “Відверта мова, подібно до вина і любові, викликає таку ж відвертість” (М. Монтень); “Відвертість хороша тоді, коли вона взаємна” (А. Аншероні); “Краще різка відвертість, ніж зрадницька мовчанка” (Г. Тютюнник); “Ніщо не вбиває хороші стосунки швидше, ніж повна відвертість” (Д. Новотні); “Відвертість – зовсім не довірливість, а тільки погана звичка розмірковувати вголос” (В. Ключевський).

Відносини моральні. Людина як особистість є носієм багатьох суспільних відносин. Ще Арістотель писав, що людина є політичною істотою. К. Маркс дав глибоке визначення сутності людини: "... у своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин". Людина є не тільки політичною істотою, а й моральною, релігійною (віруюча людина) тощо. Вступаючи в різні суспільні відносини (політичні, моральні, естетичні, утилітарні, релігійні, вона виявляє різні грані своєї сутності, вдається до різних своїх сутнісних сил, керується різними критеріями оцінки. Будучи суб'єктом політичного відношення, вона орієнтується (повинна орієнтуватися) на критерії прогресивного розвитку держави, суспільства, окремих громадян, на справедливість; морального – на принципи добра; естетичного – на закони краси; релігійного – на священні заповіді; практично-утилітарного – на користь. Парадоксально, але в різних названих відношеннях людина іноді здається неподібною самій собі (будучи суб'єктом певного відношення, людина в більшій чи меншій мірі деактуалізує всі інші грані своєї сутності). Дають про себе знати критерії оцінок, до яких вона вдається в різних відношеннях до об'єктів сприймання і взаємодії. Варто лише "заглянути в душу" людини у ситуації, коли вона перебуває в театрі, на улюбленій виставі, і порівняти з її світобачення і переживанням буття, яке охоплює її душу в довжелезній черзі за вкрай потрібним їй (чи тим більше – голодній дитині) дефіцитним товаром. При будь-якому відношенні людини до дійсності вона не перестає бути (повинна бути!) суб'єктом і морального відношення, не перестає контролювати свою поведінку, орієнтуючись на принципи добра. Слід зазначити, що встановити факт перебування людини саме у **В. м.** до дійсності за її реальною поведінкою, вчинками та їх наслідками неможливо, оскільки дотримуватись моральних норм людина може й з огляду на інші мотиви, насамперед прагматичні. Наприклад, людина може дотримуватись вимог екології, та коли вона позбавлена почуття любові до природи, не здатна відчувати і переживати її красу, не має "почуття родинної уваги до природи" (М. Пришвін), то таке відношення не можна вважати моральним.

Вірність – моральна якість, яка характеризує сталість у ставленні до людей і справи, у виконанні обов'язку, у відданості відповідним принципам і моральному ідеалу. Термін "вірність" є багатозначний. Це і власне вірність, і відданість, і незрадливість, і щирість, і певність, надійність. Зазначимо, що **В.** може бути і злом. Так, фанатики-терористи, які часто вбивають ні в чому не винних людей (своїх співвітчизників, одновірців) теж комусь (і чомусь) вірні, проте ця **В.** часто є джерелом зла.

Афоризми: "Дружба має різні прояви, але закон у неї один – вірність" (М. Коцюбинський); "Вірність – це покарання за

кохання” (С. Радомська-Вітек); ; “Між зрадою і невірністю є велика різниця. Зрада стосується тіла, невірність – душі” (?); “Вірність, як повітря, можна відчутти тільки її відсутність” (?).

Віроломство (букв. *ламати віру*) – негативна моральна якість, що характеризує зловмисні підступні дії, свідомий обман чужого довір'я, кричуще порушення прийнятих зобов'язань. **В.** називають такі дії: навмисне порушення обіцянки чи угоди; наклеп або донос на людину, спричинений корисливими мотивами; порушення клятви; свідоме введення в оману людини з метою прагматичного використання дій обманутого співбесідника; інтриганство тощо.

Афоризми: “Крутіїство, віроломство – прийоми дурнів, у яких не вистачає розуму на те, щоб жити чесно” (Б. Франклін); “Жіноче віроломство корисне тим, що виліковує чоловіків від ревнощів” (Ж. Лабрюйер); “О жінки, вам ім'я – віроломство” (В. Шекспір).

Віталій з Дубна (2- га половина XVІ ст. – при бл. 1640 р.) – український поет, філософ і релігійний діяч, відомий своєю збіркою поетичних і прозових творів “Діопатра, або Зеркало і відбиття життя людського на тому світі...”, до складу якої входили, зокрема, загальнофілософські твори, морально-етичні роздуми, вислови власні і перекладені на старослов'янську мову з грецької та латинської мов, віршовані епіграми морально-дидактичного змісту. Ця збірка неодноразово перевидавалась у XVII і XVIII ст. (поширювалась у рукописних списках). **В.** високо цінував принцип самопізнання, надавав великого значення розуму, висловлював немало оригінальних думок про проблеми етики, зокрема про моральні чесноти і вади.

В одній людині, писав **В.**, є “дві людини настільки з'єднаних, що одна з них без іншої бути не може, і водночас одна від одної настільки відмінна, що життя однієї є смертю іншої, настільки міцно між собою поєднані, бо, будучи двома, насправді ж є одним, і будучи одним, є в той же час двома. Заради чого Апостол дав їм різні імена, назвавши одну духом, іншу – плоттю, одну – душею, іншу – тілом, одну законом розуму, іншу – законом тілесних похотей, одну – “внутрішньою людиною”, іншу – “зовнішньою”. У людині слід цінувати передусім “внутрішню людину” – дух, душу, розум, адже вона вічна, а тіло минує (“Якщо любиш плотть, то підкори її розуму й ні в чому не раболіпствуй”). Любов до краси тілесної є забуттям розуму, оскільки краса і добродієність рідко коли вживаються в людині. Тому вона повинна прикрашати душу, бо тільки така краса є вічною, “усяка ж інша краса марна, тлінна, найкоротша й швидкоплинна, безумна й швидкогинуча. Джерелом добра, на думку **В.**, є Бог, адже “добрі справи обов'язково повинні поставати від першої й найвищої доброти, оскільки всяке добро виникає з найбільшого добра”.

В. стверджував, що людина наділена можливістю вибору, свободою волі, тому оцінити її однозначно неможливо: “Тому що чекав, щоб людина, за власним своїм зволенням вирішуючи справи і внаслідок її власного вибору, була наречена чи доброю, чи злою. Це означає, що наявність свободи волі дає людині змогу вільно вибирати між добром і злом, робить її суб'єктом моральних відносин. Причиною багатьох страждань, на думку **В.**, є сама людина. Необхідно віддалятися від того в собі, що є “зовнішньою людиною”: “Віддалятися від самого себе і підкоряти свої пристрасті боротьбою зі своїми власними нахилами і приведенням “зовнішньої людини” до покірності і слухняності, щоб царювала вільно “внутрішня людина”, є перемога значно більша, ніж покоряти царства мирські...”. А для цього слід розвивати й “виховувати” розум шляхом самопізнання і гартувати волю. Розум потребує виховання й тому, що думка може бути як джерелом добродетності, так і гріха. Необхідною умовою “виховання” розуму є самопізнання. Зло, за переконанням **В.**, слід шукати не в зовнішньому світі, а в собі, а тому необхідно гартувати волю, навчитися панувати над собою: “Міцність і воля добродетельної людини проявляється у перемозі над собою й у підкоренні пристрастей. Засуджуючи захоплення земними благами, багатством, **В.** зазначав що справжнім багатством є те, що збагачує душу чеснотами. До “ознак справжньої шляхетності” він зараховував щедрість, визнання добродійності, людинолюбство, душевну мудрість і великодушність, здатність терпіти страждання й заповнювати думки свої великими справами. У різних місцях “Діоптри...” він веде мову і про такі чесноти:

- віра (“Віра є велика річ, але без діл мертва”);
- працелюбство (“Уникай передусім неробства й розкошування, яке є матір'ю всіх пороків”);
- доброта (її **В.** протиставляв злостивості);
- чиста совість (“Шляхетна людина ні в чому не може відчувати такої радості, як у чистій совісті”);
- правдивість (“люби правду...”; “Правда є коренем миру і спокою, зі спокою народжується справжня радість”);
- мудрість (вона є протилежністю пожадливості);
- розсудливість (протиставляється безумству);
- здатність терпіти (протиставляється малодушності).

Добродетельність людини, на думку **В.**, виявляється насамперед у здатності орієнтуватися у світі моральних цінностей, умінні відрізнити добро від зла. Він звертає увагу насамперед на такі пороки: незнання себе, самолюбство, пожадливість, хтивість, погордливість, пихатість, ненависливість, гнівливість, злостивість, мстивість тощо. Позбавитись їх, на думку **В.**, можна завдяки

моральному самовдосконаленню, яке передбачає самопізнання, виявлення і викорінення своїх пороків.

Основний твір: “Діоптра, або Зеркало і відбиття людського на тому світі...”.

Волюнтаризм (лат. *voluntas* – воля) – напрям у філософії, який не визнає об'єктивних законів, дотримується принципу індетермінізму і розглядає волю, як найвищий принцип буття. Наслідком визнання цієї концепції є захист свавілля, ігнорування законів і норм співжиття людей, які в кінцевому результаті є відображенням об'єктивної необхідності розвитку людини як особистості і суспільства загалом.

Вольтер (1694 – 1778) – франц. філософ, письменник, історик, один із засновників Просвітництва. Проблеми моралі завжди були у центрі його уваги. У найбільшій своїй праці “Філософський словник” він розкриває погляди багатьох мислителів на філософію (метафізику), релігію, політику, етику. Основою соціальної філософії, на його думку, є концепція “просвіченого правління”, спрямована на мирне перетворення суспільства засобами просвіти. **В.** виступав проти тиранії, захищав свободу всіх громадян і їх рівність перед законом. На його думку, хоч воля людини визначається законами універсуму і конкретними причинами, які впливають на її поведінку, вона все ж спроможна здійснювати свободу вибору, спираючись на розум. Критикуючи невиправданий оптимізм Лейбніца, **В.** у своїй повісті “Кандид”, показав, що світ сповнений зла. На його думку, саме моральні норми є ефективним регулятором поведінки людини, і вони дають змогу забезпечити гармонійний взаємозв'язок людини і суспільства. На його переконання, мораль є загальною для всіх людей, в усі часи. Обгрунтовуючи цю думку, **В.** писав про тотожність основних життєвих потреб та психологічних рис людини. Звертаючись до “золотого правила”, він пояснював чимало моральних проблем.

Основні твори: “Філософські листи”; “Нарис про звичаї та дух націй”; “Кандид”; “Філософський словник”; “Філософія історії”.

“Вульгарність” (лат. *vulgar* – простонародний) – поняття, що немає однозначного визначення. Найчастіше вульгарністю називають відсутність добрих смаків, грубу лексику, лихослів'я, непристойні манери поведінки, невдалий вибір одягу, нудизм, все те, що називають безсоромним тощо. Вульгарна людина має багато моральних вад, насамперед, безсоромність, розв'язність, схильність до хамства, цинізм, лихослівність, нахабність, нечемність, легковажність, самовдоволеність, грубість, брутальність, нахабність, нерозважливність, безпринципність. Причиною **В.** може бути і відсутність цивілізованості. Цілком пристойна жінка із відсталих племен у сучасному європейському

місті мала б вульгарний вигляд уже тому, що в неї не прикриті ті частини тіла, які жінки цивілізованого світу прикривають.

Афоризми: “Уникнути вульгарності – це мистецтво” (Й.-В. Гете); “Вульгарність починається там, де посередність прагне бути оригінальною” (С. Веденє); “Заборонити говорити вульгарності, і суспільство оніміє” (Р. Шакір-Алієв); “Вульгарність – це потаскана дотепність” (?); “Вульгарність не *що*, а *як*” (Г. Мамін).

Вчинок – важливий елемент поведінки людини, що виявляється у її практичній дії, яка робиться у відповідності з прийнятим наміром. При цьому людина керується певними мотивами – прагматичними, політичними, національними, моральними тощо (імпульсивні дії не вважаються вчинком). Оскільки дію саму по собі не можна оцінити, то звідси випливає висновок, що сама дія є однією з істотних елементів складного феномена (вчинку), до складу якого входять і ті прояви свідомості та самосвідомості людини, які передували її дії і викликали її до життя. Тому до складу **В.** включають такі компоненти: мотив, намір, ціль, відповідну дію (власне **В.**), самооцінка своєї дії і врахування оцінки іншими людьми наслідків своєї дії. Одні фахівці вважають, що основним компонентом **В.** є мотив, інші – сама дія, її наслідки. На нашу думку, при прагматичному підході, прагматичній оцінці основними компонентами вчинку (і єдиними чи майже єдиними) справді є дія та її наслідки, а при моральній оцінці основним є те, якими мотивами вона керувалася (*яка вона, людина? А не якою вийшла її дія і наслідки*).

Прагматики іноді заявляють, що людина часто так швидко здійснює **В.**, що мотив просто не встигає “спрацювати”. Проте мотив у звичці спрацювує навіть коли вона діє блискавично, симультанно: він (мотив) міститься у звичці у “знятому” вигляді. Виносячи моральну оцінку дії, потрібно брати до уваги цілі й засоби, до яких, діючи, вдається людина. **В.**, маючи загалом утилітарний, політичний, національний, релігійний чи інший характер, завжди у більшій чи меншій мірі містять моральний момент (за умови, що людина діє свідомо). Скажімо, добуваючи собі засоби, необхідні для життя, людина може і повинна рахуватися із загальноприйнятими моральними нормами. Будучи громадянином держави і беручи участь у політичному житті, людина повинна дотримуватися і моральних норм, а тому її діяльність підлягає не лише політичній, а й моральній оцінці. Коли політичні діячі, будучи неспроможними аргументувати свої думки словами, “обґрунтовують” їх кулаками, то немає у світі людини, яка б визнала, що така “аргументація” робиться в рамках моралі, людяності.

Якщо деякі представники української держави явно ігнорують мову, традиції, культуру свого народу, то назвати таку поведінку (чи тим більше їх спосіб життя!) моральним, не повертається язик. Якщо церковники, виконуючи свої функції, порушують загальноприйняті норми поведінки, то їх діяльність підлягає не тільки релігійній оцінці, а моральній (наприклад, серед них є мільйонери і, кажуть, що навіть мільярдери, і “ніхто не знає” походження їх капіталів), то це несумісно не тільки з християнськими догматами, а й із нормами моралі. Задовольняючи найпростіші потреби, навіть потребу-нужду, людина повинна рахуватися з моральними нормами і, відповідно, стає об'єктом моральної оцінки. К. Маркс писав: “...їжа, питво, статевий акт і т. д. теж суть справді людські функції. Але в абстракції, що відриває від кола іншої людської діяльності і перетворює їх в останні і єдині кінцеві цілі, вони носять тваринний характер”. Іншими словами, людині не слід соромитися ні свого тіла, будь-яких його частин (навіть гордитися своїм тілом – воно найкраще у світі), ні жодних потреб свого тіла. Але при цьому необхідно рахуватися із виробленими людством нормами, вести себе по-людськи. Мода іноді повертає нас до минулого (наприклад деякі сучасні жінки послуговуються нормами пристойності, запозиченими у жінок африканських племен), але ці “вibriки” моди, як свідчить історія, відживуть. Саме **В.**, а не слова, обіцянки, плани найадекватніше характеризують людину як особистість, її характер, рівень моральної досконалості. За позитивні з точки зору суспільства чи колективу **В.** людей часто нагороджують орденами, медалями, грамотами, цінними подарунками тощо. Чисто моральні **В.** нагороджує лише громадська думка. Матеріальна нагорода фактично відбирає в людини право гордитися своїм **В.**

Афоризми: “Коли нам платять за благородний вчинок, його у нас забирають” (Н. Шамфор); “Вище за всі цінуються ті благородні вчинки, які залишаються неявними” (Б. Паскаль); “Слово є вчинок” (Л. Толстой); “Спонукальні причини – ось що визначає цінність людських вчинків”; “Посилатися на погані вчинки інших – це умиватися брудом” (Ж. Петі-Сан).

Vade in pace (лат.) – Іди з миром.

Verba Volant, scripta manent (лат.) – Слова відлітають, написане лишається.

Veritas magis amicitiae (лат.) – Істина дорожча від дружби.

Vim vi repellere licet (лат.) – На силу відповідають силою.

Vir obscurus (лат.) – Темна, сумнівна людина.

Vitae sal amicitia (лат.) – Дружба сіль життя.

Vita sine libertate nihil (лат.) – Життя без свободи – ніщо.

Viva vox docet (лат.) – Живе (усне) слово вчить.

Г

Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770 – 1831) – представник німецької класичної філософії. У філософському набутку **Г.** немає жодної праці, цілковито присвяченої проблемам етики. Проте вся його філософська система в певному розумінні була етикою. **Г.** вважав сучасну йому епоху втіленням гармонії особистості й суспільства, примирення принципів індивідуалізму і колективізму. Відповідно, його етика була моральним виправданням тогочасних грандіозних соціально-історичних змін. У ній історична необхідність ототожнювалась з діяльністю Божественного розуму, який об'єктивує себе у зовнішніх формах суспільного життя. Тому твердження **Г.**, «що розумне, те дійсне, і що дійсне, те розумне» має й етичний смисл. Згідно з ним розум об'єктивував себе у зовнішніх формах суспільного життя, дійсність набула одухотворення, завдяки чому покладено край дуалізму суцього і належного, дійсного і розумного, світу і Бога.

На відміну від Канта, якому належить ідея абстрактного всезагального служіння людству і категоричного імперативу, він обґрунтував поняття «обов'язок», в якому виявляються моменти всезагального, особливого й одиничного в їх органічній єдності. Держава втілює момент всезагального, «громадянське суспільство» (сфера економічних відносин) – особливого, сім'я – одиничного. Добродесний громадянин, за переконанням філософа, повинен бути зразковим сім'янином, старанним працівником, законотворчим підданим держави. У кожній зі своїх праць **Г.** аналізував моральні проблеми: у ранніх творах та у «Феноменології духу» критикував етичні системи своїх попередників; у працях з логіки доводив ефективність діалектичного методу при аналізі категорій етики. Крім того, він багато уваги приділяв проблемам етики в лекціях з історії філософії. Тільки осмисливши його доробок «Філософія права», можна отримати цілісне уявлення про етичну концепцію **Г.** Вона, зокрема, охоплює економічні, політичні, правові, сімейні та інші відносини. Формою самореалізації абсолютного духу на останній фазі його розвитку є моральність, яку філософ вважав субстанцією і рушійною силою всіх матеріальних і духовних суспільних відносин.

Отже, етика **Г.** визнає об'єктивну закономірність розвитку моральності, зумовленість морального життя і поведінки індивіда сукупністю суспільних історичних відносин, крім того, показує діалектичний взаємозв'язок моралі з правом, економікою і політикою. На погляд **Г.**, етика (її він ототожнював із філософією

права) дає достовірні знання тільки про минуле. Вона може бути наукою, якщо позбавиться суб'єктивізму та волюнтаризму, визнає залежність права і моралі від конкретно-історичних обставин. Головною філософ вважав проблему свободи волі. За його твердженням, моральність визначається світовим духом – духовною силою, яка мислиться як принцип усього суцього. Його основною властивістю і методом є самопізнання, що й означає свободу, оскільки вона полягає в пізнанні необхідності і розумності, які приховуються за випадковістю.

Свобода волі, за Г., – основа всіх видів громадянської свободи; політичної, релігійної, моральної тощо. Він спростував всі концепції, в яких категорії «свобода» і «необхідність» виключають одна одну. Ці категорії, на його думку, навпаки, перебувають у діалектичному взаємозв'язку: свобода полягає в пізнанні історичної необхідності, завдяки чому вона (свобода) стає змістовною і дійсною, водночас необхідність є передумовою свободи, її (необхідність) можна досягнути лише за допомогою понятійного мислення, інакше вона є сліпою фатальною силою стосовно людини. Мислення і воля також перебувають у взаємозв'язку. Людина має свободу волі тільки тому, що понятійне мислення вказує їй, чого слід прагнути і як діяти, щоб бажане стало досяжним. Свобода волі, за Г., долає три стадії розвитку: природну волю, свавілля і розумну волю. Природною волею наділені діти і неосвічені люди. Їй властиві безмежність і невизначеність потягів, бажань, схильностей стосовно чуттєвих предметів. Вона є можливістю, а не дійсністю свободи. Крім того, така воля одинична і суб'єктивна, постає як безпосереднє, чуттєве споглядання. Це змушує людину в процесі «самотворення» виходити за межі першої стадії свободної волі і переходити до другої стадії – свавілля. Тут воля постає як здатність окремої людини вільно обирати із багатьох зовнішніх обставин, намірів, потягів, бажань якусь одну обставину чи бажання і надавати їм перевагу. Свавілля є вищою стадією, ніж природна воля, оскільки в ньому присутня свобода вибору. Однак воно постає як формальна свобода: змістом свавілля є випадково обрані індивідом зовнішні обставини або внутрішні потяги, які легко можна замінити іншими випадковими обставинами і потягами. Отже, свавілля – це тільки ілюзія свободи, оскільки воно детермінується не розумною необхідністю, а випадковістю. Його вважають свободою, якщо послуговуються уявленнями, а не понятійним мисленням. Свавілля – точка зору не наукової етики, а пробабілізму – морального принципу, згідно з яким, пояснюючи вчинок, слід керуватися тією інтерпретацією, що виглядає ймовірнішою і прийнятнішою, принципу, який оголошує основою моральних

вчинків людей не необхідність, а ймовірність. Свавілья переборюється на третій стадії розвитку людської волі завдяки розумній волі, яка є свобідною не тільки за формою (як свавілья), а й за змістом. Вона постає як усвідомлення розумності, необхідності дійсності. За **Г.**, індивідуальна воля є проявом всезагальної суспільної волі і повинна підкорятись їй. Тільки в суспільстві й завдяки суспільству людина творить себе, переборює свій природний стан і засобами освіти та виховання розвиває й вдосконалює свобідну волю.

Обґрунтовуючи три стадії розвитку людської свободи волі, **Г.** розрізняв три стадії розвитку об'єктивного поняття «свобода». Будучи «душею всієї дійсності», всезагальне об'єктивне поняття «свобода» (**Г.** вважав категорію «свобода» первинною, а дійсність – вторинною) у процесі саморозвитку реалізується в суб'єктивній людській волі, якою філософ вважав право. При цьому **Г.** розрізняв «право» в широкому розумінні як наявне буття свободи і «право» у вузькому розумінні – як юридичне право. Абстрактне (формальне) право, мораль і моральність він розглядав як три стадії розвитку поняття «свобода». Абстрактним правом, на його погляд, є перша стадія розвитку поняття «свобода волі». Сфера абстрактного права охоплює зовнішнє буття волі людини, яка свавільно реалізує в зовнішньому світі свою одиничну свободу. Свобідною особистістю може бути тільки той індивід, який має приватну власність на речі зовнішнього світу: «...лише у власності особа постає як розум». При суспільній власності індивід не має свободи. Морально справедливою є тільки нерівність приватної власності, яка належить окремим індивідам. Цю думку **Г.** обґрунтував фактами з історії людства. З основної категорії абстрактного права, тобто «приватної власності», він методом дедукції вивів усі інші категорії першої частини своєї етики: «договір», «неправда», «покарання».

Будучи діалектиком, **Г.** вважав вартою уваги проблему історичного розвитку моралі. Визнавав необхідність і правомірність насильницьких дій, спрямованих на знищення існуючого, «визнаного» права і запровадження прогресивних перетворень, зокрема нових моральних норм. Людей, здатних на це, він називав героями, чия воля є наявним буттям (правом) субстанціональної (незмінної) волі всесвітнього духу. А це право вище від будь-якого існуючого права як наявного буття людської волі. До того ж не все існуюче є справді дійсним, а отже, й розумним. Правда, за його словами, герої були тільки в епохи нецивілізованого стану суспільства. Моралю **Г.** вважав другу стадію розвитку поняття «свобода». Сфера моралі обіймає внутрішній аспект свободи волі людини – суб'єктивні переконання, мотиви поведінки, цілі і наміри. Якщо у сфері

абстрактного права людина розглядалась як особистість, що реалізує свою волю в зовнішніх речах, то в моралі вона представлена як суб'єкт, що внутрішньо свobodно визначає свої моральні і аморальні дії. Крім того, якщо абстрактне право вважає, що поведінка людини зумовлена зовнішньою примусовою силою державного закону, то мораль – внутрішніми моментами її свободи волі. Г. ототожнює мораль з внутрішніми переконаннями людини як особливого суб'єкта, які породжують як добродесні, так і аморальні дії. Вона є вищою, конкретнішою й істиннішою стадією розвитку свободи волі індивіда, ніж абстрактне право, оскільки опосередкована всім попереднім розвитком свободи волі на стадії абстрактного права.

Мораль є істиною абстрактного права. Кожна її стадія містить у собі протилежності: умисел і вину, намір і благо, добро і совість. Умисел – одиничне бажання волі людини, що стосується тільки одного формального пункту її вчинку. Істиною одиничного є особливе, тобто те певне всезагальне, яке конкретно міститься в одиничному. Виявив моральної волі особливого суб'єкта в безпосередньому наявному бутті Г. називав вчинком, а вчинок, який збігається з посереднім умислом особливої волі людини, – виною. До вини не належать неадекватні умислу наслідки активної діяльності волі людини, спричинені випадковим впливом зовнішніх чинників. Моральну відповідальність людина несе тільки за вину, але не за дії, зроблені внаслідок відсутності знань. Тому Едіпа, на думку Г., не можна морально звинувачувати у батьковбивстві, оскільки він не знав, що Лай його батько. Якщо категорії «умисел» і «вина» стосуються лише наявного буття діяльності особливої волі людини, то субстанціональний аспект і мета цього наявного буття фіксуються в категоріях «намір» і «благо». Сутністю істинного умислу є намір, тобто всезагальне, яке конкретно міститься в умислі. Наміри притаманні тільки свободній суб'єктивній волі мислячої людини, здатної збагнути діалектичну єдність одиничного і загального. Лише вона має право на намір, на відміну від дітей, ідіотів і божевільних; вони неосудні у своїх діях. Намір є лише одним субстанціональним аспектом вчинків людини, інший, змістовний їх аспект, – благо. Людина як жива істота має повне право вважати метою своїх вчинків задоволення власних потреб, бажань, пристрастей. Реалізацію цього права філософ називав благом, а саме право – правом блага. Благо є необхідним моментом моралі: без його реалізації людина не може виконати свій моральний обов'язок. Крім того, реалізація блага необхідна для збереження її життя, що є основним благом. Г. звертав увагу на тотожність і відмінність блага і щастя. Якщо щастя полягає в задоволенні суб'єктивних та

своєкорисливих потягів, породжених свавіллям окремої людини, суб'єктивного духу, то благо пов'язане із всезагальною субстанціональною волею, обов'язком об'єктивного духу. У ньому узгоджено благо окремої людини і благо суспільства. Саме це узгодження дає змогу піднятися на третю, завершальну стадію моралі – перейти від блага до добра.

На думку Г., добро є реалізованою свободою, тобто об'єктивним, загальним, необхідно розумним, що реалізується в суб'єктивній волі людей. Воно постає як сутність особливої волі суб'єкта, поза ним суб'єктивна воля позбавлена морального змісту й мети. Щоб набути конкретності, визначеності, добро повинно реалізуватися в суб'єктивній волі, інакше залишиться абстракцією. Проголосивши необхідність діалектичної єдності особистісного і суспільного в моралі, Г. надавав перевагу суспільному началу. Це дало йому підґрунтя сформулювати моральний обов'язок, який полягає в тому, що необхідно мати розуміння добра, робити його своїм наміром і здійснювати у своїй діяльності. Кожна людина з допомогою мислення прагне пізнати добро, за винятком розумово неповноцінних, лінивих, а також тих, хто свідомо, за злим умислом ухиляється від виконання свого обов'язку.

Досконале пізнання добра і вміння визначати його мисленням Г. назвав совістю, яка полягає в абсолютній упевненості мислячого індивіда в тому, що він правильно пізнав добро, строго його дотримується у своїх намірах і неухильно послуговується в діяльності. Реалізувати добро можна лише шляхом його об'єктивації в суспільстві, стосунках між людьми. Справжня совість не визнає звичаїв народу і законів держави, які не є необхідними і стали випадковими, а тому нерозумними й недійсними. На рівні моралі совість є тільки формальністю, видимістю, позірністю, оскільки ґрунтується лише на суб'єктивній думці і не може бути джерелом соціального законодавства. Обов'язок індивіда полягає не в тому, щоб відступати у сферу внутрішнього душевного життя й уникати соціальної дійсності, навпаки, він повинен злитися з колективом, активно діяти в ньому, підкоряючись суспільству. Залишаючись у межах формальної суб'єктивності, совість нерідко переходить зі стану добра до стану зла. Такий перехід добра у зло, і навпаки, можливий, оскільки вони перебувають у співвідносній нероздільності: «Зло, подібно добру, має, таким чином, своїм джерелом волю, і остання у своєму понятті так само добра, як і зла». Отже, визначальною протилежністю на стадії моралі є зло. Суб'єктивістське розуміння совісті, добра і зла на цій стадії вимагає переходу до істинної совісті, добра та інших визначень, які змогли б розкрити об'єктивну основу всіх моральних

відносин. Ідеться про необхідність переходу від моралі до моральності.

Моральність, на думку **Г.**, є вищою стадією розвитку об'єктивного духу, істиною, сутністю права і моралі. Він доводив, що саморозвиток абсолютного духу реалізується в людській свідомості, яка в абстрактному праві змушена дотримуватися принципів і норм добра, підкоряючись силі зовнішнього, об'єктивного примусу, а в моралі – піддаючись силі внутрішнього, суб'єктивного пошуку і переконання.

Моральнісна дійсність, життя народу здійснюється, на думку **Г.**, у трьох формах: моральнісних відносинах сім'ї, громадянського суспільства і держави. Це твердження містить імовірність того, що моральне начало наявне не тільки у сфері суспільної свідомості, а й у сфері реальних суспільних відносин. Першою з трьох послідовних форм розвитку моральності є сім'я – природна, чуттєва єдність індивідів. Через диференціацію сім'ї, співвідношення різних сімей і всезагальний розумовий зв'язок приватних осіб моральність піднімається до рівня громадянського суспільства. Моральнісний дух досягає своєї єдності у формі держави як розумного вираження сутності всіх індивідів і примирення їх суперечностей.

Загалом сім'ю **Г.** вважав необхідним соціальним єднанням подружжя їх дітей, заснованим на природному почутті взаємної любові і взаємодовір'ї. Щоб набути «інтелектуального і морального значення», статеве кохання неодмінно має бути оформлене як шлюб, який, однак, не зводиться тільки до статевих стосунків. Твердження І. Канта, що шлюб є торговим контрактом між чоловіком і жінкою на взаємне користування статевими органами., **Г.** назвав негідним. Особливо він критикував романтиків, що проповідували любов без шлюбу, яку філософ розцінював як абсолютну розпусту. Не погоджувався він і з Платоном, що рекомендував скасувати систему сім'ї і шлюбу. Дісталоя від філософа і середньовічній церкві за проповідь безшлюбності як вищого морального стану порівняно з сімейними узами. Він був переконаний, що моральне кохання у шлюбі перебуває у тісному зв'язку з правовими і майновими відносинами власності та вихованням дітей. Крім того, **Г.** захищав суспільний обов'язок батьків перед дітьми, необхідністю морального виховання дітей, взаємне узгодження інтересів членів сім'ї як єдиного органічного цілого, обов'язок кожного безкорисливо турбуватися про сучасне і майбутнє відносин. Водночас він обстоював необмежену волю батька в сім'ї, недооцінював роль жінки в суспільстві та ін. Загалом **Г.** завдяки діалектичному методу й історичному чуттю вдалося розкрити численні грані моралі, які залишалися поза увагою його

попередників. «Етика Гегеля, – стверджував Георгій Плеханов, – була великим кроком вперед, зробленим філософом у сфері наукового пояснення морального розвитку людства».

Основні твори : “Феноменологія духу”; “Наука логіки”; “Енциклопедія філософських наук”; “Філософія права”; “Філософія релігії”; “Історія філософії”; “Філософія історії”.

Гедонізм (грец. *hedonē* – насолода) – один із способів обґрунтування сутності моралі, її природи та функцій. Всю сукупність моральних вимог прибічники **Г.** зводять до однієї загальної цілі – одержання насолоди та уникнення страждань. Причому ця ціль розглядається як основне рушійне начало в людині, закладене в ній природою. Поняттям протилежним “**Г.**” є “аскетизм”. Основоположником **Г.** вважається Арістип, учень Сократа. Арістип розрізняв два стани душі людини: задоволення як м'яке, ніжне і біль як грубий, поривчастий рух душі. При цьому він не цікавився відмінностями між видами задоволення. Шлях до щастя, на думку Арістіпа, полягає в досягненні максимального задоволення і уникненні болю. А сенс життя, за Арістіпом, полягає саме у фізичному задоволенні. За його словами, “... краща доля не в тому, щоб утримуватись від насолоди, а в тому, щоб панувати над ними, не підкорятися їм. Пізніше подібної позиції дотримувалися Епікур, Т. Гоббс, Дж. Локк, П. Гассенді, К.-А.Гельвецій, П. Гольбах та ін.

Героїзм (грец. *hēros* – герой) – особливий характер людської поведінки, що виявляється у здійсненні видатних за своїм суспільним (чи особистісним) значенням дій, які вимагають від людини мужності, стійкості, готовності до самопожертви. Герой береться за розв'язання, як правило, виключних за своїми масштабами і труднощами завдань. Він бере на себе підвищені обов'язки і більшу відповідальність ніж люди, які керуються загальноприйнятими нормами поведінки. Герою доводиться долати особливо складні перешкоди. Історія людства (і українського народу) дають приклади рідкісного **Г.** Трагічно, що героїв українського народу з відомих причин називали ворогами народу, буржуазними націоналістами тощо.

Ми й до цих пір не знаємо багатьох кращих синів і дочок нашого народу, героїв нашої нації, які боролися (а часто й гинули) за свободу свого народу, своєї рідної **української** мови і культури.

Гідність – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні нею своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, в якому визнається її безумовна цінність. **Г.** часто ототожнюють з честю. Проте це різні моральні якості людини. **Г.** людина одержує від народження, а честь треба заслужити своїми

справами. **Г.** ґрунтується на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, незалежно від її соціального стану, расової, релігійної, національної чи професійної належності, незалежно від її репутації. **Г.** володіє кожна людина. Так, суддя, спілкуючись із злочинцем-убивцею, веде себе пристойно, рахуючись із його **Г.** Очевидно, і заборона смертної кари за найтяжчі злочини, якої дотримуються чимало держав, випливає із принципу **Г.**, який передбачає право кожної людини на життя (хоча буденна свідомість і не може примиритися з такою несправедливістю).

Право на **Г.** кожної людини-громадянина закріплене в конституціях багатьох держав та міжнародних організацій. “**Г.**” є одним із ключових понять конституції України (ст. 3, 21, 28, 41, 68, 105). У ній, зокрема, визнано **Г.** (поряд з життям, здоров'ям, честю, недоторканністю і безпекою) “найвищою соціальною цінністю” в Україні (т.3), задекларовано, що “усі люди є вільні і рівні у своїй **Г.** та правах” (ст. 21) та що “кожен має право на повагу його **Г.**” (ст. 28). **Г.** громадян охороняється Цивільним та Кримінальним кодексами України, зокрема у Цивільному кодексі читаємо: “Гідність визнано особистим немайновим благом”; “задекларовано право на повагу і недоторканність “гідності та честі” фізичних осіб”; “зафіксовано право фізичних осіб звернутися до суду з позовом про захист їх гідності”; “приниження “честі та гідності фізичної особи” визнано моральною шкодою, яка підлягає відшкодуванню”. В Україні також діють міжнародні конвенції, що стосуються захисту людської **Г.**, зокрема Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню”, та Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що порушують гідність, видів поводження і покарання. Правда, названі норми іноді порушуються, про що свідчать, зокрема факти, коли представники правоохоронних органів “вибивають у громадян свідчення проти самих себе”.

Афоризми: “Любов до ближнього нехай починається з визнання його життєвої гідності” (В. Юліан); “Гідна людина не та, в якій немає недоліків, а та, в якій є чесноти” (Й. Ключевський); “Дитина, яка терпить менше образ, виростає людиною, яка більше усвідомлює свою гідність” (М. Чернишевський); “Знось з гідністю те, що змінити не можеш” (Сенека); “Істинна гідність подібна до річки: чим вона глибша, тим менше видає шуму” (М. Монтень).

Гізель Інокентій (прибл. 1600 – 1683) – український просвітник, церковний діяч, історик, філософ. Центром людського пізнання він вважав сутне (очевидно, створений

Богом світ), яке має три явища (властивості) – “єдине”, “істинність” і “добре” (“Добре” є властивістю “сутнього”, як і “єдине” та “істинність”). Добре все, що є або може бути. Воно узгоджується з Божим розумом, і тому є істинним, а крім того, узгоджується з Божою волею, а тому є добрим. Навіть “метафізичні сутності” (наприклад, те, що вивчають математичні дисципліни) мають добре або złе значення, бо для них характерне трансцендентальне (несотворене) добро в моральному значенні. Добре не є тотожним досконалому. Окремі люди, наприклад, можуть мати і мають вади. Проте немає підстав стверджувати, ніби Бог створив недосконалу людину. На цій підставі **Г.** робить висновок, за яким “немає нічого сутнього, що не було б таким добрим”. Трансцендентальне добро полягає в узгодженості Бога з самим собою, узгодженості з Божою волею. Оскільки досконалість не є властивістю сутнього, то вона не причетна до трансцендентального добра.

Аналізуючи проблему співвідношення добра і зла, **Г.** доводив, що зло має у собі певні властивості добра. Не можна припустити злого без доброго, бо всяке зло, наприклад, позбавлення волі, але не заперечення (мабуть, він мав на увазі страту), завжди виявляється в якомусь сутньому. Суб'єкт зла, носій зла “є сутнім, а тому як такий він є добрим, у всякому разі на підставі трансцендентального добра, яке впливає із значення сутнього, оскільки воно є таким, що існує. Звідси буває, що те, яке вважається найгіршим, завжди відкрите для якогось розуміння доброго”. А оскільки всяке сутнє є добрим, а добро є бажаним, необхідно з'ясувати, що для засуджених є більш бажаним – буття чи небуття. Буває, що засуджені краще воліли б небуття, ніж буття з його труднощами. Будь-який вибір є правильним, якщо відбувається на користь добра. А бажання небуття, що наче несумісне з Божим ученням, є моральним справедливим і почесним добром. Адже, за вченням Бога, більш сумісним є небуття, ніж буття (мабуть, тому, що земне буття є тимчасовим). Далі **Г.** наводить аргументи, за якими для засуджених краще було б буття, ніж небуття. Адже те є кращим, чого можна бажати. Звідси він робить висновок: те має сутність, що має значення бажаності, бо воно має значення добра. За схоластичним розмірковуваннями **Г.** нерідко простежуються істинні і глибокі думки. Так, твердження “А той суб'єкт, що називається злом, є сутнім, а тому як такий він є добром” є раціональним у тому розумінні, що людина, яка скоїла злочин, не вичерпується цим вчинком, не тотожна скоєному нею злочину. Правосуддя здійснюється стосовно відповідного злочину, а не людини. Адже ця людина є одночасно, принаймні потенційно, і носієм добра. **Г.** стверджував, що в ставленні до Бога людина вільна вибирати.

Наявність у неї свободи волі передбачає відповідальність за свої вчинки і долю загалом перед Богом (у земному і в потойбічному світі), перед собою, іншими людьми, суспільством.

Визнання відповідальності людини за свої вчинки підштовхнуло мислителів до розгляду проблеми громадського обов'язку, патріотизму тощо (цій проблемі **Г.** присвятив свою працю “Світ з Богом людині”. Так виникла філософія “громадського гуманізму”. Складнішою для **Г.** виявилася проблема свободи вибору щодо природи, зокрема й власної та суспільства. Він (і не тільки він, а й інші тогочасні українські мислителі, зокрема, **Г. Кониський**) стверджував, що, будучи вільною у виборі своїх вчинків стосовно Бога, людина не вільна, принаймні не настільки вільна, щодо природи. У зв'язку з цим постало питання про можливість свободи людини у межах природної необхідності і міру цієї свободи. Пошук відповіді на це питання передбачав з'ясування взаємозв'язку між розумом (інтелектом) і волею. При моральному виборі, на думку **Г.**, слід орієнтуватися на ідею добра. І саме розум озброює волю знанням блага, добра і зла (правда, він визнавав і здатність волі впливати на розум, відводив певне місце розсудливості у цьому процесі).

Основні твори: “Твір про всю філософію”; “Філософські аксіоми”; “Мир з Богом людині”.

Гільдебранд Дітріх фон (1889 – 1977) – німецький філософ, який був переконаним опонентом **М. Хайдеггера**. Значну частину своєї творчості він присвятив проблемам етики. В основі його праці “Етика” лежить феномен цінності як первинної данності, яку не можна звести ні до чого іншого: “Всякий раз, коли ми судимо про вчинок з точки зору моральності, ми припускаємо данність цінності, чогось значимого самого по собі”. Виходячи із свого розуміння ієрархії цінностей, **Г.** дослідив найважливіші прояви буття людини: значення цінностей у житті людини, мотивацію вчинків, проблему свободи волі, численні прояви людської свободи, проблему зла, форми існування добра і зла в людині, любов, чуттєвість тощо. На думку **Г.**, існують три основні сфери морального блага: “Сфера вчинків. Нею займається будь-яка етика... До другої сфери відносяться конкретні відповіді: вольові відповіді, що не ведуть до вчинків, але залишаються іманентною діяльністю, і перш за все емоційні відповіді: покаєння, любов, надія, повага, радість або такі акти, як прощення, вдячність тощо... Третьою фундаментальною сферою моральності є сталі якості характеру особистості, тобто сфера чеснот і моральних вад. Це справжня серцевина моральності”. Виходячи із свого розуміння цінностей, **Г.** оригінально тлумачив причини виникнення добра і зла та форми їх існування в людині.

Основні твори: “Етика”; “Метафізика любові” тощо.

Гнів – почуття, що виявляється в бурхливій реакції людини на нанесену їй (або однодумцям, співвітчизникам) образу, заподіяний біль тощо. Будучи загалом проявом біологічного начала в психіці людини, **Г.** разом з тим може містити в собі і моральний аспект. Як емоція гнів виникає автоматично і симультанно, проте в ньому в “знятому” вигляді часто дають про себе знати уявлення людини про добро і зло, справедливість тощо. Як праведне почуття **Г.** Необхідне людині, оскільки орієнтує її в царині моральних (і не тільки моральних) цінностей, є могутньою спонукальною рушійною силою людської активності, спрямованої на утвердження добра і справедливості. Є думки, ніби **Г.** є негативним почуттям, а подібним позитивним є почуття ненависті як більш осмисленіше, соціально-змістовніше тощо. На нашу думку, **Г.** скоріше за все має ситуативний характер (виник – і зник), а поняття “ненависть” характеризує усталене негативне відношення до людини, діяльність якої суперечить принципам добра. **Г.** як прояв ненависті – почуття позитивне. Проте почуття **Г.** (невиправданого **Г.**) може переживати і людина, яка неадекватно реагує на прояви добра і зла. Так, обивателі часто засуджували передових людей своєї нації і нерідко ставилися до них із, “щирою” ненавистю. Обивателю почуття ненависті невідоме, навіть за умови, що він живе в тоталітарній державі. “Ненависть, – писав К.-Р. Сафон, – це дар, який набувається роками”. Немало мислителів вважали ненависть негативним почуттям. “Ненависть, – писав Е.-М. Ремарк, – кислота, яка роз’їдає душу”. Очевидно причиною негативного ставлення до ненависті є ототожнення її з невиправданим гнівом.

Гордия – негативна моральна якість людини, яка виявляється в неадекватній, завищеній самооцінці, звичці ставити себе вище за всіх, надмірній гордості, зарозумілості, бундючності. Така людина визнає правомірною тільки свою позицію. Фахівці із психотерапії стверджують, що **Г.** часто буває наслідком негативних стереотипів. Ми “зомбовані” нашою культурою, сім'єю, способом життя, що може виявитися у негативних стереотипах, вважають вони. І **Г.** заважає нам у потрібний момент скинути ці пута і визнати істинність тих положень, яких визнавати нам не хочеться. Вони рекомендують не консервувати себе і постійно змінюватись на краще, самостійно звільнитися від “зомбування”, від нав'язаних суспільством негативних стереотипів. Як у православ'ї, так і в католицизмі **Г.** вважається одним із смертних гріхів. Іноді його називають основним, а першим – завжди. Ф. Аквінський ще в XIII ст. писав: “Еклезіаст говорить: “Усі гріхи починаються з гордості”. В ісламі **Г.** (*кібр*) теж вважається великим гріхом і причиною інших гріхів.

Афоризми: “Нескінченно маленькі люди мають нескінченно велику гордість” (Вольтер); “Гордовите вибачення – ще одна образа” (Г. Честертон); “Адже і гординя удає із себе висоту душі” (А. Аврелій); “Усе говорити і нічого не бажати слухати є ознакою гордині” (Демокрит); “Хто задирає голову, той спотикається” (грузин. приказка); “Гординя – початок гріха” (Біблія).

Гордість – моральне почуття, в якому відображається висока оцінка людиною своїх досягнень і заслуг (або заслуг сім'ї, колективу, народу, з яким вона себе ідентифікує), осягається відповідність цих досягнень високим стандартам, ідеалу. Орієнтуючи людину на високі ідеали, почуття **Г.** виконує регулятивну функцію. Як прояв самосвідомості особистості воно є формою осягнення і переживання нею своєї власної гідності і честі, самодостатності і суверенності. Почуття **Г.**, з одного боку, є певним підсумком, результатом нашої діяльності, нагородою за успіхи, а з другого, воно є певним початком, оскільки стимулює людину до нових актів творчої високоморальної діяльності і поведінки, допомагає долати труднощі, негаразди, болі. Виправданою є **Г.**, яка є співмірною із заслугами людини чи відповідної групи людей, адекватною самооцінкою. Відсутність почуття **Г.** робить людину пасивною, негативно дає про себе знати в її діяльності та поведінці, руйнує її як особистість. Внаслідок неадекватної самооцінки чи оцінки людиною заслуг соціальної спільноти, з якою вона ідентифікується, почуття **Г.** може набувати спотворених форм, зокрема форми *гордині*, проявом якої є схильність до осуду, образ, бажання помсти тощо.

У різних національних культурах, у різні епохи уявлення про те, що може і що не може бути предметом **Г.**, іноді істотно розходяться. Так, національна **Г.** народів-поневолювачів (Римська імперія, Британська і Російська імперії, зокрема СРСР) нерідко набувала шовіністичної форми, що виявлялося в зневажливому ставленні до підкорених народів, їх мови, культури. Наслідком цього була атрофія національної **Г.** у частини підкорених народів, відмова від своєї мови і культури взагалі і, що особливо парадоксально, зневажливе ставлення до земляків, які не піддавалися духовному згвалтуванню чужинцями. Цікавою і суперечливою є історія формування гендерно детермінованого поняття **Г.**, тобто чоловічої і жіночої (дівочої) **Г.** (цнотливості). У традиційному суспільстві за чоловіком і жінкою закріплювався різний набір якостей, котрі можуть служити предметом **Г.** Предметом чоловічої **Г.** зазвичай вважають силу, досвідченість, соціальний успіх, здатність забезпечити фінансовий добробут родини, а для жінки – насамперед сексуальна стриманість (до шлюбу і за межами стосунків із чоловіком), здатність і уміння догодити чоловікові,

вести хатне господарство тощо (зрозуміло, що представників феміністського руху **Г.** дівчини і жінки розуміли по-іншому). Перекручене розуміння **Г.** часто спостерігається в неформальних колективах. Предметом **Г.** у деяких із них є навіть куріння, вживання алкоголю і наркотиків, хуліганство. **Г.** слід відрізнити від гордині, негативної моральної якості людини. У християнстві гординя є великим гріхом (у католицизмі навіть смертним), оскільки вона робить людину сліпою, самонадійною, такою, що не потребує допомоги Бога, оскільки вірить, що сама і всього може домогтися самотужки. А добившись успіхів, вона не дякує Богу. Іслам теж засуджує *кібр* (зарозумілість, гордовитість), вважаючи його великим гріхом і причиною інших гріхів.

Афоризми: “Гордість притаманна усім людям: відмінність лише в тому, де і коли її виявляють” (Ларошфуко); “Гордість – благородна пристрасть – не сліпа по відношенню до власних недоліків. Цим вирізняється гордовитість” (Г.-К. Ліхтенберг); “Гордість не слід ні подавляти, ні навіть ослаблювати: її потрібно лише спрямовувати на гідні цілі” (К. Гельвецій); “Гордість не виключає скромності” (І. Шевелєв); “Усі останні пороки протилежні чеснотам, одна лиш гордість стикається з ними” (Ф. Бекон).

Гріх – пряме або непряме порушення релігійних заповідей (заповідей Бога, богів, приписів і традицій); рідше – порушення домінуючих моральних правил, норм, встановлених у суспільстві. Гріховним може бути дія (або бездіяльність), слово, думка, бажання, почуття. **Г.** є наслідком акту волі індивіда, є проявом вини і тягне за собою покарання. **Г.** для християн – це не просто проступок чи провина, а й саме бажання не слідувати заповідям, а також те, що суперечить людській природі (адже людина створена за образом і подобою Божою), порочність людської істоти, прояв його занепадої природи, яку він придбав при гріхопадінні. Людина безпорадна перед **Г.** і не може самостійно впоратися з ним. Тільки Бог може позбавити її від цього пороку, врятувати від нього. У християнстві розрізняють такі типи **Г.**: особистий **Г.** – вчинок проти совісті і заповіді Божої; первородний **Г.** – пошкодженість людської природи, що виникла внаслідок **Г.** прабатьків; родовий **Г.** – особлива в даному роді (племені, народі тощо) спадкова схильність до певної пристрасті, обумовлена важкими злочинами свого предка (предків). У Святому письмі **Г.** – це зазіхання людини на повну автономію від Бога та на самочинне вирішення того, що є добром, а що злом. Йдеться про моральну та екзистенційну автономію та розрив усяких стосунків з Богом, які Він зі своєї творчої та спасительної ініціативи встановив із людиною. У богослов'ї поняття “**Г.**” має два основні трактування:

1) протиприродний вчинок, який виявляється у вигляді свобідного та добровільного порушення Божої заповіді; це хвороба особи, її неміч, що є наслідком її недостатньої участі в Божому житті;

2) відвернення особи від Бога, наслідки якого стосуються в першу чергу самої людини, а через неї – людської спільноти загалом та всього створеного Богом світу.

Залежно від того, як гріховні вчинки впливають на життя людини у Христі і як задля них змінюються особисті стосунки любові з Богом, їх поділяють на смертні і повсякденні. Внаслідок смертного **Г.** особа перериває особисті стосунки любові з Богом і не може розраховувати на божественну благодать. Такий вчинок глибоко ранить діючу особу та вбиває її особове причастя з Христом, а також руйнує її чисто людський природний аспект. Внаслідок такого вчинку людина втрачає справжню свободу та впадає в залежність від **Г.**. Таким чином, важкий **Г.** є завжди смертним. Внаслідок повсякденного **Г.** послаблюється інтенсивність участі людини в божественній благодаті. Легкі **Г.** стримують розвиток життя в Христі, роблять неповноцінною іконічну сутність людської особи, зменшують уподібнення образу Божого в людині до його Архетипу. Легкий **Г.** виявляє себе як повсякденний. Загалом можна сказати, що смертні **Г.** – це дії, що суперечать любові до Бога, а повсякденні – це вчинки, не до кінця пронизані любов'ю Бога.

Гріхи смертні і протилежні їм **чесноти** у православ'ї:

- 1) гординя (пиха) ↔ смирення;
- 2) марнославство ↔ безкорисливість;
- 3) гнів ↔ лагідність;
- 4) блуд ↔ цнотливість;
- 5) обжерливість ↔ поміркованість ;
- 6) зневіра ↔ віра;
- 7) Сум ↔ спокій.

Смертні гріхи і протилежні їм **чесноти** у католицизмі:

- 1) гординя ↔ смирення;
- 2) жадоба ↔ щедрість;
- 3) хіть ↔ цнотливість;
- 4) заздрість ↔ доброзичливість;
- 5) обжерливість ↔ поміркованість ;
- 6) гнів ↔ лагідність;
- 7) лінь ↔ працелюбство.

Нещодавно Ватикан вперше за півтори тисячі років переглянув список смертних **Г.**, додавши до існуючих ще сім, які відображають проблеми епохи глобалізації. Згідно з новою концепцією, вічні муки тепер загрожують за “біоетичні” порушення (такі, як контроль народжуваності, тобто аборти),

“сумнівні з моральної точки зору” експерименти (такі, як дослідження стовбурових клітин), вживання наркотиків, забруднення навколишнього середовища, збільшення майнового розшарування, надмірне багатство і дії, що призводять до зростання числа бідних.

Великими гріхами (*кабіра*) в Ісламі є такі:

- 1) *куфр* (невіра);
- 2) убивство людини, яку Аллах заборонив убивати без виправдання;
- 3) звинувачення в перелюбі невинного мусульманина;
- 4) дезертирство з фронту, коли йде війна на захист Ісламу;
- 5) використання відсотків (лихварство);
- 6) використання грошей дітей-сиріт в особистих цілях;
- 7) заняття магією;
- 8) здійснення великого гріха в головній мечеті;
- 9) заподіяння страждань батькам.

Проте, згідно з Кораном, Аллах Усевишній може пробачити будь-який **Г.**, окрім **Г.** невіри, тобто коли людина не вірить у Аллаха або поклоняється не Аллахові, а комусь (або чомусь) іншому. Більш того, навіть коли людина скоїла найбільший **Г.** – **Г.** невіри, але після цього розкалася й увірувала, вона претендує на те, що Аллах її пробачить, але це вирішує тільки Аллах і в Судний день. Вчення про гріхи, безумовно, сприяє моральності віруючих, хоча й не в такій мірі, як би це хотілось.

Громадська думка – форма масової свідомості, в якій явно чи приховано виявляється ставлення різних груп людей (яка є сукупністю багатьох індивідуальних думок) до подій і процесів реального життя, які зачіпають їхні інтереси та потреби. **Г. д.** виражається публічно і впливає (в більшій чи меншій мірі) на функціонування суспільства та на погляди, поведінку і діяльність окремих членів відповідної спільноти. Можливість публічного висловлення населення з актуальних проблем суспільного життя і вплив висловленої вголос позиції на стан моральності відповідної спільноти і суспільно-політичних відносин відображає сутність **Г. д.** як специфічного соціального інституту. **Г. д.** проявляється у формі думок (понять, суджень, умовиводів), переконань, а також у формі чуток, пліток, софізмів. У сучасному суспільстві у формуванні **Г. д.** все більшу (і часто аморальнішу) роль відіграють засоби масової інформації. Формування моральної культури кожної людини перебуває під великим впливом **Г. д.** уже хоча б тому, що моральність контролюється саме цим соціальним інститутом. Кожна людина повинна рахуватися (не може не рахуватися) із громадською думкою. Проте громадська думка може бути і помилковою. Людина як суб'єкт морального відношення сама робить вибір і несе за нього відповідальність.

Пам'ятаючи про це, вона не може не критично ставитись до **Г. д.** Багато знаменитих людей саме тому і стали такими, що критично ставилися до консервативної на той час **Г. Д.**

Грубість – негативна моральна якість, яка виявляється в зневажливому ставленні людини до норм культурної поведінки, її ігноруванні; невиправдана розв'язність, лихослів'я, використання кличок і прізвиськ, хуліганські дії тощо. Хоча під **Г.** зазвичай розуміють насамперед один із зовнішніх проявів нешанобливого ставлення до людей, причиною якого вважають невміння стримувати своє роздратування, проте за цією зовнішньою формою прояву низької моральної культури приховується (і разом з тим виражається) аналогічна низька загальна культура людини:

- неповага до оточуючих, їх запитів, інтересів;
- безсоромне нав'язування їм своєї волі;
- відверта недобррозичливість;
- приниження гідності.

Гуманізм (лат. *humanus* (людяний) від *homo* – людина) – сукупність поглядів, які виражають ставлення до людини, як до найвищої цінності, визнають її гідність і права на свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей. У тоталітарних державах людина сама по собі не цінується. Ставлення до неї визначається її ставленням до влади, її ідеології. Так, у Союзі ідеалісти, віруючі і ті люди, які щиро любили свою націю (крім російської) розглядалися як неповноцінні громадяни або навіть як вороги. **Г.** має тривалу й цікаву історію. Тлумачили його по-різному. Так, Цицерон визначав **Г.** як вищий культурний і моральний розвиток здібностей людини, що прямує до естетично завершеної форми, поєднаної з м'якістю і людяністю. У статуті “Міжнародного гуманістичного і етичного союзу” цей феномен визначається так: “Гуманізм – демократична і етична життєва позиція, яка стверджує, що людські істоти мають право і зобов'язання визначати сенс і форму свого життя. Гуманізм закликає до побудови справедливого, гуманнішого суспільства за допомогою засобів морального виховання, етики, яка ґрунтується на людських та інших природних цінностях, в дусі розуму і вільного пошуку, за рахунок використання людських здібностей...”.

Гуманістична етика – напрям у філософії, що поширився у США в 20-х роках ХХ ст. Автори цієї теорії (І. Файт, К. Гарнет, І Левін та інші) аналізують моральність у тісному взаємозв'язку з психологією окремої особистості. Пізніше проблеми **Г. е.** досліджували інші мислителі, насамперед Ж.-П. Сартр та Е. Фромм. Фромм вважав, що любов до себе, оскільки вона неможлива без любові до інших, є вищою цінністю. **Г.е.**

протистоїть авторитарна етика. Якщо згідно з **Г. е.**, сама особистість визначає критерії моральних чеснот і вад, то авторитарна виходить з того, що норми, встановлені авторитетом чи владою, мають перевагу над індивідуальними. Прихильники **Г. е.** вважають, що саме любов до себе протистоїть самолюбству і егоїзму. На їх думку, якщо людина піклується про себе, то, цінуючи і поважаючи себе, вона є відповідальною, прагне до розвитку, самореалізації, в кінцевому підсумку – до свободи. З людиною, яка любить себе, затишно, з нею добре співпрацювати і спілкуватися. Повага до співрозмовників, навіть опонентів, толерантність, доброзичливість тісно пов'язані із самоповагою людини. Людину, яка поважає себе, уособлює її сумління. Протестуючи проти утиску, приниження, проти загрози стати інструментом в чийхось руках, їй легше зрозуміти і відчутти самоцінність інших людей. Більшість представників цієї етики вважають, що людина доброю народжується. Усе, що в неї є доброго, служить збереженню життя, розвитку людини, а зло спрямоване на її деградацію.

Г. е. деякі мислителі називали індивідуалістичною і егоїстичною. Захисники ж **Г. е.** вважають, що саме любов до себе, самоповага органічно поєднані з такими характерними властивостями людської природи, які виявляються в тому, що людина знаходить себе, своє щастя тільки в спорідненості і солідарності з іншими людьми. Раціональними “зернами” цієї теорії є врахування тієї істини, що норми, правила, за якими живе високоморальна людина, мають глибоко особистісний характер. Якими б гуманними не були правила, які пропонуються зовнішніми силами, особистість щиро виконує їх тільки тоді, коли вони інтеріоризуються, “трансформуються” у свої, глибоко особистісні. Твердження ж прихильників **Г. е.** про те, що моральні якості мають природний характер не відповідає дійсності. Готовність людини прийняти як свої моральні норми, здатність інтеріоризувати їх передбачає складну роботу по вихованню й самовихованню людини.

Наc itur ad astra (лат.) – Ось стежка до слави.

Нoc fac quod cras fieri debet (лат.) – Зроби сьогодні те, що маєш зробити завтра.

Homines dum docent discunt (лат.) – Люди, навчаючи, вчаться.

Homo homini lupus est (лат.) – Людина людині вовк.

Homo sum, humani nihil, a me alienum puto (лат.) – Я людина, і ніщо людське мені не чуже (Теренцій).

Honni soit qui mal v pense (франц.) – Нехай соромиться той, хто погано про це подумає.

Humanum errare est (лат.) – Людині властиво помилятися.

“Habeas corpus” (лат.) – “Ти повинен мати тіло” (буквально); “Пристав арештованого особисто в суд”(змістовно). Згодом ці слова стали початком речення, з допомогою якого формулюють закон про недоторканність особи.

Historia est magistra vitae (лат.) – Історія – вчитель життя.

Noc erat in fatis (лат.) – Так судилося (вираз фаталістів).

Homines bonae voluntatis (лат.) – Люди доброї волі.

Homines nihil, agendo discunt male agere (лат.) – буквально: Нічого не роблячи, люди вчаться робити зло.

Homo homini amicus est (лат.) – Людина людині друг.

Homo sum humani nihil a me alienum puto (лат.) – Я людина, ні від чого людського я не вільний.

Hostis generis humani (лат.) – Ворог роду людського.

Humanitas (лат.) – Гуманізм.

Д

Дармоїдство – соціально-психологічна форма поведінки і спосіб життя людини, що виявляється в стійкому і упертому небажанні працювати, відверненні від трудової діяльності, схильності до нетрудового одержання засобів до існування. Дармоїд веде дозвільний спосіб життя. Зневажає працю, паразитує на результатах праці інших людей. Тотожними або близькими за значенням стосовно слова “Д.” є такі терміни: “ледар”, “нероба”, “трутень”, “паразит”, “нахлібник», «похлібець”, “кровосос”, той, що “протирає штани”. Д., як правило, має дуже багато моральних вад. Особливого осуду заслуговують ті дармоїди, які мають неповнолітніх дітей. Дармоїди дуже часто стають злочинцями. У деяких державах Д. карається законом. Безробітні не відносяться до Д. Хоча відомо, що людина, яка здобула високу професійну підготовку, здатна оперативно освоїти нову кваліфікацію, яка користується попитом, має більшу ймовірність не втратити роботу.

“Дая” (*daya*) – санскритський термін, що означає милосердя, милість, співчуття, прагнення допомогти всім, хто страждає. Той, хто володіє цією якістю, здатний почувати і переживати біль і страждання інших живих істот як своїх власних (мабуть, подібну властивість людини у наш час називають *емпатією*). Спостерігаючи страждання живих істот, він зараз же починає співчутливо діяти з метою допомогти тому, хто страждає. Дая протистоїть *хімсі* (насиллю). Той, хто розвинув у собі *дайю*, вважає за краще вмерти самому, ніж бути причиною смерті інших. В індійських релігіях *дая* вважається однією з божественних якостей і однією з основних чеснот. В індуїзмі *дайя* є однією з чотирьох основ брахманської культури поряд з *тапасом* (аскетизмом), *сат'єю* (правдивістю) і *шаучам* (чистотою). У “Бхагавата-пурані” (одній з вісімнадцяти основних Пуран, священних писань індуїзму) перераховано тридцять чеснот, яких має набути кожна людина. Першими тут названі – *дая*, *тапас*, *сат'я* і *шаучам*. У сикхізмі *дая* – одна із п'яти позитивних якостей, які кожен сікх повинен розвивати у своєму характері.

Демагогія (грец. *demagogia* – букв. керівництво народом) – 1) аморальний спосіб навмисного і цілеспрямованого впливу на публічну громадську думку, на почуття та інстинкти людей за допомогою брехливих, нереалістичних обіцянок, лестощів, спотворених, спекулятивних, навмисне перекручених фактів для досягнення своїх завуальованих, корисливих, нищих цілей;

2) пишномовні міркування, пусті балачки, що приховують які-небудь корисливі цілі. У демагога в хід ідуть обман, популістські гасла (згадаймо передвиборні білборди), спекуляція на інтересах народу, маніпуляція інформацією, апеляція до нищих спонук та забобонів людей, брехливі клятви у вірності народу, висування безвідповідальних програм і обіцянок, наклепи на тих, хто на ділі діє в ім'я народу, нездійсненні обіцянки, розраховані на дешевий ефект. **Д.**, як правило, розрахована на політично відсталі верстви народних мас. Розрізняють демагогію політичну, правову, економічну тощо. У простонародді демагогами називають і базік (балакуни, пустомелі, пустобрехи), людей, схильних до довгих, беззмістовних розмов. Синоніми терміну “демагогія” – “хитрощі”, “облуда”, “словесні викрутаси”, “піаризм”, “словоблудство”, “окозамилування”, “агітація”, “політиканство”, “обіцянки-цяцянки”. Розрізняють **Д.** політичну, економічну (наприклад, у формі реклами), правову тощо. Найпоширенішою є політична демагогія, яку здійснюють окремі особи чи політичні партії. Правляча партія захищає свою політичну, правову та соціальну лінії, а опозиційна (чи опозиційні) критикує. Правова **Д.** – бездумне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність. Найбільшого поширення така форма деформації правосвідомості набуває під час проведення виборів та референдумів і супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами з метою впливу на суспільну думку. Демагогів ми постійно чуємо в тролейбусах, на базарі, в студентських аудиторіях. Людині, яка знає логіку, відразу “впадає в очі” гранична алогічність демагогів, яких зазвичай називають бойкими людьми, базіками, базарними торговками тощо.

Афоризми: “Він не любив розводити демагогію, він любив концентровану...”(?); “Народ проголосував за демагогію” (А. Давидович); “У будь-яке сторіччя наймерзотніші зразки людської натури можна знайти серед демагогів” (Т. Маколей); “Трапляється, звичайно, що демагогічна політика приносить успіх, але успіх цей ефемерний... Рано чи пізно брехливі обіцянки породжують незадоволення і бунт” (А. Моруа); “Та йому палець покажи – стільки нового узнаєш” (Л. Торія).

Демокріт (прибл. 460 – прибл. 370) – давньогрецький філософ, матеріаліст. Будучи прибічником абсолютного механістичного детермінізму і, як наслідку, – фаталізму, він мав би зробити висновок про відсутність у людини свободи волі, можливості вибору, а отже, й моралі. Однак у його творах чітко простежуються принципи відносно цілісної етичної концепції. **Д.**

визнавав існування двох видів законів – природних і встановлених людьми. Порушення перших, на його думку, неодмінно призводить до катастроф, а порушення других може й не мати негативних наслідків, оскільки вони діють в особливій реальності – моралі (ця реальність – душа і розум – складається з особливих атомів). Цими міркуваннями він фактично визнав і наявність свободи волі у людини й існування моралі.

Людина, за **Д.**, є істотою природною, яка в процесі свого історичного розвитку стала істотою суспільною: взаємодопомога сприяла виживанню людей, нужда і досвід навчили їх відрізнити корисне від шкідливого, користь стала основним критерієм доцільності людської діяльності. Доброчесний спосіб життя, за **Д.**, не є вродженим. Здатність переборювати суперечності між живими почуттями і розумом, розпізнавати добро і зло, обирати правильну поведінку залежить від виховання: “Якби діти не примушувалися до праці, то вони не навчилися б ні грамоти, ні музики, ні гімнастики, ні того, що найбільше збільшує доброчесність, – сорому”. Виховання, на думку **Д.**, має передусім моральний характер. У процесі виховання дух має навчитися (і привчитися) черпати насолоду у самому собі, оскільки це і є змістом моральності, доброчесної поведінки. Основним в етиці **Д.** є вчення про найвище благо і чесноти, які, на його думку, є способом досягнення найвищого блага, мети життя. Найвище благо – щастя індивіда, тобто добрий стан духу, самовдоволеність, спокій, рівновага, блаженство.

Мораль як одна з форм буття, самоутвердження людини існує для неї, а не навпаки. Найважливішими чеснотами, на його думку, є мудрість і почуття міри, завдяки яким людина відрізняє те, що справді необхідне для досягнення доброго стану духу, тобто щастя. Мудрість передбачає дар добре мислити, говорити, діяти. Добре мислити означає мати істинні думки, які звільняють людину від невиправданих тривог, страхів (смерті, гніву богів тощо), крім того, від цього залежить її душевне здоров'я. Уміння добре говорити виявляється у відвертості і правдивості, а добрі діяння – у практичній моральності. При цьому підкреслювалась визначальна роль діяльності, поведінки людини. **Д.** вважав, що мудра людина завжди доброчесна, а невіглас приречений на нещастя, оскільки має хибні уявлення про насолоди, щастя і мету життя. Це дає підстави стверджувати, що він дотримувався засад раціоналізму, переоцінюючи роль знань у моральному вихованні. За переконанням **Д.**, почуття міри є неодмінною умовою доброчесності і щасливого життя. Основною ціллю людського життя, щастям, і рушійним його мотивом є, на його думку, добрий настрій, почуття *евтимії* (буквально – благодушність): “Щастя і нещастя – в душі”. Щастя може досягти

кожна вільна (не раб) людина, навчившись переживати почуття *евтимії*, благого стану душі, який не зводиться до почуття задоволення, хоч і містить його. Це стан, при якому душа перебуває у спокої, рівновазі, самовдоволеності, вільна від страхів, забобонів та інших переживань. Добрий настрій є наслідком правильного розмежування насолод. Ці висловлювання свідчать про сповідування ним евдемоністичних позицій.

Д. був першим філософом, який розрізняв об'єктивне і суб'єктивне в моральному акті, зокрема мотив дії (вчинку) і власне дію (вчинок): “Ворог не той, хто завдає образи, а той, хто робить це з наміром”. З'ясовуючи моральність вчинку, він рекомендував враховувати наявність (чи відсутність) єдності бажання і дії: “Бути доброю людиною означає не лише не робити несправедливості, а й не бажати цього...”. Тільки діючи відповідно до своїх переконань, можна бути справді моральним: “Кращий з точки зору чеснот той, хто спонукається до неї внутрішнім потягом і словесним переконуванням, ніж той, хто спонукається до неї законом і силою”. “Не говори і не роби нічого лихого, писав **Д.**, навіть якщо ти на самоті. Учись значно більше соромитись самого себе, ніж інших”. Ці міркування є доказами того, що **Д.** ставив мораль вище права. Хоча в нього зустрічаємо і протилежні висловлювання: “Справи держави потрібно вважати важливішими, ніж усе інше”; “Мудрець повинен підкорятися законам, але жити вільно”. Визнавав він і моральну суверенність, автономність особистості, її право (і обов'язок) самій вирішувати, що таке добро і користь. Деякі висловлювання **Д.** свідчать про його схильність до індивідуалістичних та егоїстичних позицій. Хоча він висловлював і протилежні думки. Так, виявивши суперечність між діяльністю індивіда, спрямовану на задоволення своїх потреб, з існуючими в суспільстві загальноприйнятими зразками поведінки, **Д.** писав, що індивід повинен стримувати свої пристрасті, рахуючись із цими зразками. При розв'язанні цього конфлікту саме розум повинен встановити межі розсудливості. Сором і обов'язок, на думку **Д.**, – це суспільні вартості в індивіді, через яких розум опосередковано впливає на почуття і пристрасті. Сором є способом орієнтації особистості на суспільно санкціоновані форми діяльності, насамперед поведінки. Поза сферою моралі залишав він рабів, оскільки вважав їх знаряддям, яким потрібно раціонально користуватися. Жінок характеризував як пустих, балакучих, лихослівних істот, підкорення яким, на його думку, було б найбільшим безчестям для чоловіка. Отже, основними засадами етики **Д.** є *раціоналізм* (мудрість – найвища чеснота, а розум – критерій правильності

поведінки людини); *утилітаризм* (ототожнення добра з користю, а зла – зі шкодою); *евдемонізм* (визнання щастя визначальною категорією етики і вихідним принципом моралі).

Основний твір: “Великий діакосмос (світоустрій”).

Деонтологія (грец. *deon* – належне і *logos* – учення; наука про належне) – розділ етики, в якому розглядаються проблеми належного. Термін “деонтологія” увів англійський філософ утилітарист І. Бентам, який позначив цим терміном теорію моралі загалом. Пізніше деонтологію як вчення про належне стали відрізняти від аксіології (етичної). Чи не найважливішим питанням етики є проблема співвідношення обов'язку (належного) і добра (ціннісного феномена), деонтології і аксіології. Розрізняють деонтологію медичну, юридичну тощо. Основні завдання юридичної деонтології:

- вивчення норм поведінки юристів;
- усунення несприятливих факторів, конфліктних ситуацій в юридичній діяльності;
- запобігання формальному застосуванню знань при наданні професійно-правових послуг, гуманізація юридичної діяльності;
- визначення напрямів стимулювання і активізації осмислення моральних і професійно-значущих відношень;
- виявлення основних етапів морально-психологічного і професійно-правового їх осмислення;
- визначення значення і ролі раніше вироблених норм професійної діяльності юриста;
- підвищення престижу юридичної професії;
- стимулювання росту правової культури суспільства.

Інші різновиди деонтології мають свої специфічні завдання.

Десять заповідей (християнства). Про моральний ідеал християнства свідчать насамперед його заповіді:

Перша заповідь: “Я Господь Бог твій, нехай не буде у тебе інших богів, крім Мене” (Заклик шанувати Бога).

Друга заповідь: “Не роби собі кумира і всякої подоби з того, що на небі вгорі, або на землі внизу, і що у воді, під землею: не поклоняйся їм і не служи їм” (Заборона ідолопоклонства).

Третя заповідь: “Не згадуй імені Господа Бога твого даремно” (Повеління звертатися до імені Божого тільки в кожній турботі, молитися до Нього, прославляти Його та дякувати йому).

Четверта заповідь: “Пам'ятай день суботній, щоб святити його: шість днів працєю і виконуй у них всю роботу свою, а день сьомий субота для Господа Бога твого” (Веління чесно працювати шість днів, робити свої справи, а сьомий день присвячувати служінню Богу).

П'ята заповідь: “Шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі” (За шанобливе ставлення до

батьків Бог обіцяє довге життя у добробуті).

Шоста заповідь: “Не вбивай”(Заборона вбивства не тільки інших людей, а й самого себе. Заборона самогубства).

Сьома заповідь: “Не чини перелюбу” (Заборона порушення подружньої вірності).

Восьма заповідь : “Не кради” (Заборона привласнення в будь-який спосіб того, що належить іншим).

Дев'ята заповідь: “Не свідчи неправдиво проти ближнього твого” (Заборона робити неправдивий донос, свідчити неправду на суді, обмовляти, робити наклепи тощо). Якби наші земляки дотримувалися дев'ятої заповіді, то сотні тисяч українців не були б замучені у 30-х роках минулого століття.

Десята заповідь: “Не жадай дому ближнього твого, не жадай жони ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані всього, що у ближнього твого” (Заборона не тільки не робити щось погане ближньому, а навіть думати про таке, бажати такого).

Для повнішого уявлення про християнську мораль необхідно осмислити “Нагірну проповідь Ісуса Христа”, враховувати, як воно визначає гріх та класифікує гріхи. Особливо слід враховувати, які гріхи християнство вважає смертними (див.: Гріх).

Дзен (японське – зосередження, споглядання) – свідоме прагнення перебороти існуючі версії буддизму і вернутися до його першоджерел визначало його (**Д.**) принципи. Обоженню буддійських текстів **Д.** протиставив особистий духовний досвід людини. **Д.** закликав перебороти залежність від слів і повернутися до вміння бачити дійсність безпосередньо. Правила **Д.:** відмовитись від ненависті; не звертати уваги на минуці ситуації; зберігати душевний спокій; не мати бажань; перемогти силу впливу речей як чогось, що не заслуговує на увагу; досягти вищої мудрості людини, яка пізнала закон життя і переборола кайдани тлінного буття. Це вчення і в наш час викликає до себе жвавий інтерес.

Дискримінація (лат.*discriminatio* – розрізнення) – умисне обмеження (позбавлення) прав і законних інтересів одних осіб, організацій чи соціальних груп порівняно з іншими (на підставі раси, національності, політичних чи релігійних переконань, майнового стану, віку, статі тощо). У міжнародних відношеннях поняття “**Д**”. охоплює також відношення до держави (або груп держав), зазіхання на їх права, що загрожує загальновизнаним принципам міжнародного права. ООН виключає расову політичну, релігійну та інші види **Д.** в міжнародних відношеннях (ст.55, 62, 73).

Поняття “**Д**” має й інші значення, зокрема медичне, генетичне тощо.

Дисципліна (лат. *disciplina* – вчення, виховання, розпорядок) –

1) твердо встановлений, обов'язковий порядок поведінки членів трудового колективу, громадян, діяльності організації, що відповідає нормам права і моралі суспільства (за умови, що вони збігаються) або вимогам певної організації. У суспільстві завжди існує загальнообов'язкова **Д.** і спеціальна **Д.**, обов'язкова лише для членів певної організації (трудова **Д.**, військова тощо);
2) Цим терміном (“дисципліна”) називають і окрему галузь наукового знання.

Спонукальні причини дисциплінованості людини можуть бути різними – боязнь покарання, прагматичні міркування, бездумна звичка дотримуватися нав'язаних норм і схем діяльності. Позитивною моральною якістю є лише така дисциплінованість, яка є наслідком інтеріоризації особистістю пропонованих їй обов'язків, норм і схем поведінки та діяльності у самовимоги. Правда, і така **Д.** є негативною моральною якістю, пороком, якщо вона не відповідає принципам гуманізму. Ніхто не стане називати німецьких окупантів недисциплінованими, проте назвати їх **Д.** людяною, гуманною не повертається язик. Надто сувора **Д.** часто є шкідливою, оскільки позбавляє ініціативи членів суспільства (чи відповідного колективу) і система суспільства, втрачаючи необхідну гнучкість, перетворюється в бездушну, казенну машину. Розрізняють такі види **Д.**: трудова **Д.** – дотримання правил і норм трудової діяльності, виконання відповідних обов'язків; договірна **Д.** – виконання зобов'язань за договорами; платіжна (фінансова) **Д.** – своєчасне і повне здійснення платежів і розрахунків; технологічна **Д.** – суворе дотримання технологічного регламенту, встановленого згідно з технологічною документацією (названий перелік видів **Д.** не можна назвати логічно досконалим поділом, але в якості прикладу різновидів **Д.** він оправданий). Відсутність **Д.** породжує безпорядок, хаос, наслідком чого є часті конфлікти, зокрема й моральні. Дисциплінованій людині, як правило, притаманні такі чесноти: принциповість, працьовитість, обов'язковість, надійність, пунктуальність, небайдужість.

Афоризми: “Свідома дисципліна – хіба це не справжня свобода?” (М. Реріх); “Дисципліна – мати перемоги” (О. Суворов); “Діяти без правил – саме важке і саме стомлююче заняття на цьому світі” (П. Мандзоні); “Твоя справа – добре виконати покладену на тебе роль; вибір же ролі – справа іншого” (Епіктет); “Дисципліна – мистецтво вселяти солдатам більше страху перед офіцерами, ніж перед ворогом” (К. Гельвецій).

Дія (моральна) – дія, що є наслідком морального вибору; останній, завершальний і явний елемент морального вчинку людини. Одні фахівці вважають дію та її наслідки головним елементом вчинку (а деякі навіть ототожнюють її із вчинком). Інші ж наполягають на тому, що основним елементом вчинку є мотив, без якого **Д.** була б неможливою.

Діяльність (моральна) – особлива сфера життя людини, в якій реалізується єдність її моральної свідомості і практичної діяльності. **Д. м.** має предметно-змістовну визначеність і свою специфіку. Вона в більшій чи меншій мірі дає про себе знати, виявляється в будь-якій діяльності, оскільки моральні вимоги поширюються на всі сфери людського життя. **Д. м.** виявляється через вчинки. Завдяки **Д. м.** людина вступає в певні суспільні зв'язки, які називають моральними відносинами.

“Діяння” – юридичний термін; наприклад, у КК України (стаття 11) цей термін використовується при визначенні поняття злочину. **Д.** (або бездіяльність) є обов'язковою ознакою злочину. **Д.** є суспільно небезпечним, протиправним, конкретним, свідомим і вольовим актом поведінки людини. Протиправність означає, що злочином визнається тільки те діяння, яке передбачається кримінальним законом. Деякі **Д.** не вважаються злочином. Їх називають малозначними (відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України не є злочином вчинене суб'єктом злочину винне **Д.**, передбачене КК, якщо воно через малозначність не становить суспільної небезпеки). Поняття “малозначне **Д.**” теж вводиться до КК, щоб підкреслити, що правосуддя в Україні має здійснюватися на засадах принципів справедливості та індивідуалізації кримінальної відповідальності, за яких формальний момент (кримінальна протиправність типового **Д.**) не може превалювати над фактичним – відсутністю суспільної небезпеки конкретного **Д.** В юриспруденції **Д.**, зокрема й малозначні, завжди містять склад злочину. З точки зору етики будь-які **Д.** (і суспільно небезпечні, і малозначні) мають аморальний характер, оскільки вони суперечать нормам співжиття людей.

“Доблесть” – поняття моральної свідомості й категорія етики, в яких відображається вища душевна мужність, стійкість, шляхетність, висока властивість душі, вища чеснота, великодушність, самопожертва. **Д.** – це свідомо готовність долати будь-які перепони на шляху досягнення високої мети, зберігаючи при цьому гідність і честь.

Добра воля. Віра в існування **Д. в.** ґрунтується або на ілюзіях буденної свідомості, які (ілюзії) виявляються в тому, ніби одні люди мають добру волю, а інші – злу, або є наслідком етичної концепції, яка визнає автономність волі і можливість

сформувати **Д. в.** засобами виховання і самовиховання. Ось як визначають **Д. в.** ті фахівці з етики, які некритично ставляться до уявлень буденної свідомості: “**Д. в.** – це притаманна людині внутрішня спонука чинити на благо всіх задіяних у конкретній ситуації істот. **Д. в.** виявляє себе в здатності діяти згідно з цією спонукою.... Люди **Д. в.** – це ті, хто допомагає навколишнім подолати почуття розгубленості та безпорадності. Люди **Д. в.** є в кожній нації, ідеології, релігії тощо. Їхня основна риса – виявляти дух співробітництва на противагу духу суперництва. Коли люди **Д. в.** зустрічаються одна з одною, до яких політичних, релігійних чи бізнесових кіл вони б не належали, то вони здатні кожне питання, завдання чи проблему вирішити так, щоб були задоволені всі сторони. Саме у створенні такої атмосфери і такої налаштованості полягає робота людей **Д. в.**, а не в пошуку формального компромісного рішення (повторюваність позитивних дій людей з високим рівнем моральної культури сприймається буденною свідомістю як закономірність, яка визначається **Д. в.**). По-іншому пояснює існування **Д. в.** творець оригінальної етичної концепції І. Кант, який керується принципом визнання автономії волі (і не тільки Кант). Сучасні етики, визнаючи автономність волі, переконливо доводять, що добра воля не дана людині від природи. Вона формується у процесі виховання і самовиховання.

“Добро”. **Д.** – одне з основних понять моралі та імперативно-оцінна категорія етики. **Д.** – абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом; найвище благо, ціль цілей, головна мета людського життя. Деякі істотні грані категорії **“Д”**. виявляють шляхом її протиставлення категорії зла, з'ясування їх істотних відмінностей та необхідного взаємозв'язку. **Д.** є самоцінним, не засобом для досягнення інших, локальних цілей. Уявлення про **Д.**, розуміння його феномену перебувають в органічному взаємозв'язку з ідеалами суспільства й особистості. На відміну від прекрасного, яке теж є абсолютною, вселюдською ціллю, що адресується людині у формі художнього образу, **Д.** являється нашій свідомості у натуральному вияві. Розуміння, спосіб тлумачення й аргументація природи і сутності **Д.** і зла істотно впливають на визначення інших категорій етики та етичну концепцію. У цих категоріях найповніше виявляється специфіка моралі. Завдяки категорії **Д.** окреслюється моральний феномен – власне моральний аспект людської діяльності, духовне життя особистості, її поведінки, взаємин між людьми, ставлення до природи. Таємницю природи і сутності **Д.** часто намагалися розкрити за допомогою категорії щастя, ототожнювали з ним, вважаючи істотним моментом у структурі щастя або тим, що

сприяє його досягненню. **Д.** тлумачиться і як людяність, що реалізується у відповідних вчинках людей, виявляється в їх чеснотах. Поняття “**Д.**” є результатом осмислення проблем співвідношення інтересів окремих спільнот і окремої особи, справедливості, можливостей самовдосконалення людини як особистості, усунення причин, які принижують гідність людини, обмежують можливості її самореалізації.

Історично перші уявлення про **Д.** збігалися з уявленнями про благо, прагматичні цінності. Це зумовлено синкретичним характером способу буття первісних людей, їх свідомості. Ототожнення **Д.** з благом зафіксовано у виразах “нажити добра”, “розтринькати добро, нажите батьками” та ін. Феномен **Д.** поступово виокремлювався зі сфери блага. Платон вважав “більшими” благами моральні чесноти людини. Арістотель створив класифікацію благ. Стоїки поділяли все існуюче на благо (**Д.**), зло і байдуже (*адіафора*). Доброчесність розуміли насамперед як знання **Д.** і зла. Доброчесна людина діє відповідно до природних законів, логосу, добровільно підкоряється долі і водночас переконана у своїй автономності. У підсумку **Д.** тлумачили як добродетель, що виявляється у стані апатії, безпристрасності, байдужості, атараксії. У релігійних концепціях природи і сутності моралі, зокрема у християнських, **Д.** протиставлено прагматичності, цінностям повсякденного життя; тлумачиться як втілення божественної волі, адекватність волевияву людини системі відповідних релігійних догматів.

У новий час, коли корисність, прагматичні цінності стали домінуючими, **Д.** знову стали ототожнювати з благом. На думку Спінози, людина керується не моральним законом **Д.**, а прагненням до самозбереження і власної вигоди. Орієнтуючись на ідеї утилітаризму та відвертого егоїзму, Т. Гоббс, П.-А. Гольбах та Дж. Бентам ототожнювали **Д.** з користю. Користь, на думку Бентама, – єдина ціль і норма поведінки, основа людського щастя. Заслугою І. Канта є спроба з'ясування специфіки моралі. На відміну від інших теоретиків моралі, за твердженням яких категорії **Д.** і блага логічно передують поняттю належного і визначають його, Кант вважав “обв'язок” фундаментальним поняттям етики, завдяки якому з'ясовують зміст поняття “**Д.**”. **Д.** – те, що відповідає належному. Прагнучи виявити специфіку морального феномену, Кант оголосив мораль тим, що перебуває поза будь-якою доцільністю і не служить практичним потребам та інтересам людей. Людина має виконувати свій обов'язок заради самого цього обов'язку. Згідно з “категоричним імперативом” Канта, людина має діяти відповідно з такою максимою, керуючись якою вона в той самий час могла побажати, щоб ця максима стала всезагальним законом. Гегель

вважав категорію добра одним із визначень абсолютного Духу. Прагнучи обґрунтувати класовий характер моралі, марксизм ігнорує чи (щонайменше) недооцінює її загальнолюдський характер, що виявляється в характері тлумачення цієї категорії. Так, на думку Ф. Енгельса, уявлення про **Д.** і зло так змінювалися від народу до народу, від століття до століття, що часто суперечили одне одному. Англійський філософ Дж.-Е. Мур проголосив більшість існуючих концепцій етики натуралістичними і дотримувався думки, ніби **Д.** є простою сутністю, яку не можна визначити через інші поняття. В умовах утвердження принципу плюралізму, толерантності, “діалогічної налаштованості” наполягати на можливості однозначного визначення категорії “**Д.**” нераціонально. Разом з тим ще більш нераціонально, негуманно, а часто й злочинно ототожнювати **Д.** і зло. Не можна погодитись із відверто агностичними концепціями природи і сутності **Д.**, які підривають віру в можливість людини, її розум, здатність діяти по-людськи.

Афоризми: “Лише добро одне безсмертне” (Ш. Руставелі); “Усі ми цінуємо добро, лише втрачаючи його безповоротно” (Т. Мор); “Добро і щастя ходять разом” (С. Рамашвілі); “Ми не стільки любимо людей за те добро, яке вони нам зробили, як за добро, яке ми їм зробили” (А. Стерн); “Робити людям добро легше, ніж бути добрим” (Ж. Вольфром); “Прекрасне – це символ морального добра” (І. Кант).

Доброчесність (див.: чеснота).

Довір’я – ставлення до дій особи (до партнера по договору, керівника, знайомого чи друга), яке ґрунтується на переконанні в її вірності, чесності, добросовісності, щирості. Логічний закон достатньої підстави забороняє вірити на слово. Разом з тим необґрунтоване недовір’я до людини (а тим більше – до людей взагалі) – є негативною моральною якістю.

Догматизм – спосіб мислення і відповідний спосіб дій людини, яка послідовно дотримується застарілих поглядів, незважаючи на зміну умов життя. Для **Д.** характерні консерватизм та шаблонність мислення. В історії філософії термін “**Д.**” мав різний смисл. Так, Гегель під **Д.** розумів метод мислення, яким керується **розсудок** людини і формальна логіка (протилежним Гегель вважав спосіб мислення, яким керується **розум** і діалектична логіка). У наш час під догматизмом розуміють не лише характер методу, до якого вдається мислитель, а й політичні, моральні, естетичні та інші застарілі погляди людей, які не відповідають сучасним нормам. Важливо відрізнити справді нове, прогресивне, яке відповідає сучасним нормам суспільного життя від того, що видається за нове, але суперечить принципам прогресу, гуманізму, нормам моралі,

вимогам етики. Так, протести людей старшого покоління проти сучасної пропаганди насилля, аморалізму, розпусти засобами масової інформації іноді називають застарілими, віджилими, консервативними. Мораль має загальнолюдський характер, і чимало її норм зберігають свою цінність впродовж століть і навіть тисячоліть. Настане час, коли багато сучасних моральних “нововведень” будуть засудженні, як прояв аморалізму (прецедент граничного аморалізму, що сьогодні засуджується, був в епоху Відродження, і називали його *антититанізм*).

Афоризми: “Догма є не що інше, як пряма заборона мислити” (Л.Фейєрбах); “Догмати – гарантія прогресу, тлумачити їх небезпечно, доводиться руйнувати” (Ст. Лец); “Снобізм – це догматизм навпаки, а догматизм – це снобізм навпаки” (Є. Євтушенко).

Доля. Віра в існування **Д.** є вірою в те, що весь життєвий шлях людини, суспільства й людства жорстко детермінований, наперед визначений. Крайня віра в таку концепцію виражається у фаталізмі. Християнство протиставило ідеї такої віри ідею *провидіння*. Якщо наслідком прийняття принципу індетермінізму є визнання неможливості людини подумки проникнути в майбутнє (оскільки майбутнє, на думку індетерміністів, не перебуває у зв'язку з сучасним і минулим), то наслідком визнання **Д.** є віра в можливість проникнення в майбутнє людини, тому, що все життя кожної людини наперед “запрограмоване” (“від долі не втечеш”). Оскільки ж віра в долю є *вірою*, має містичним характер, то здогадатись про **Д.** особи можна лише містичним способом, тобто вона доступна лише астрологам, ворожкам, екстрасенсам, чаклунам, магам тощо. На Русі тих, хто пророкував, передбачав майбутнє, віщував, називали віщунами.

Крім неграмотності, існують й інші обставини, які іноді сприяють появі в людини віри в **Д.** По-перше, це випадковості, що іноді “вибивають з колії” навіть знаючу, розважливу і вольову людину, яка свідомо планує своє майбутнє, має високу інтелектуальну культуру, відповідні знання, уміння та навички. Випадок, який принципово змінив життєвий шлях людини може здатися могутньою силою, **Д.** (“лиха доля” більш згубно діє на свідомість людини, ніж “добра доля”, добрий випадок). По-друге, спадковість людини, яка виявляється в її фізіологічній і психологічній залежності від предків. Навіть тривалість життя людини часто перебуває в залежності від тривалості життя батьків, дідів тощо. Віра в **Д.** негативно впливає на формування позитивних моральних якостей людини. І чим сильніша ця віра, тим згубніші її наслідки. Найбільш згубно віра в **Д.** діє на формування сили волі: для чого свідомий вибір, воля, активна

діяльність, творчість, коли від індивіда нічого не залежить, і весь життєвий шлях наперед визначено могутніми зовнішніми силами? Ось деякі з моральних вад, які є наслідком віри в **Д.**: безвілля, безініціативність, пасивність, байдужість, нерішучість, лінивість.

Уявлення про незбагненні сили, які зумовляють усе життя людини, виникли у формі міфів ще до нашої ери. В античній Греції це були мойри, які вважались охоронцями ладу у всесвіті та у стосунках між людьми; вони мали владу й над **Д.** богів. Навіть боги не можуть урятувати людину від смерті, якщо це суперечить **Д.** У Римі їх називали “*парки*”, яких уявляли старими жінками, що прядуть нитку людського життя, **Д.**, при народженні людини. Пізніше **Д.** (фатум) була персоніфікована. В античній Греції її називали Таха, а в Римі – Фортуна. В стародавній Індії проблема **Д.** вирішувалась у системі концепції про переселення душ. Поширеним було уявлення про долю як універсальне космічне начало, згідно в яким сферою розгортання долі був час і простір. Разом з тим уявлення про **Д.** як необхідність часто визнавали людину суб'єктом моральних відносин, оскільки залишали індивіду деяку можливість вибору, можливість віддалити або, навпаки, наблизити фатальні сплетення обставин (наприклад, в “Одіссеї” дії Ахілла).

Приповідки: “Серце віщуна чує добро і зло”; “Коли б чоловік віщим був, то не загинув би”; “Господня воля – наша доля”; “Воля, неволя – така наша доля”; “Щастя не в волі, а в долі”.

Афоризми: “У своїх лихах люди схильні винити долю, богів і все, що завгодно, але тільки не самих себе” (Платон); “У Бога багато обличь: доля, подія, випадок...” (А. Франс); “Те, що людьми прийнято називати долею, є, по суті, лише сукупністю дурочів, що чиняться ними” (А. Шопенгауер); “Щоб стати великою людиною, треба уміти майстерно користуватися усім, що пропонує доля” (Ф. Ларошфуко); “Щастя – це посмішка долі, а доля на посмішки скупа” (І. Шевелєв).

Донцов Дмитро Іванович (1883 – 1973) – український політичний діяч, ідеолог українського націоналізму, автор радикальної етичної концепції. Національну ідеологію він вважав основою свідомості українського народу, а ідеалом і метою української нації – політичний державницький сепаратизм, розрив з Росією, державну самостійність, несприйняття соціалізму. Цієї мети можна досягти лише в боротьбі. Звільнити Україну має героїчна натура. Світовідчуванню націоналізму, на думку **Д.**, характерні панування волі, інтуїція, агресія (не пасивність), віра. Національна ідея для нього є аксіомою, яку не треба доводити. Першою умовою націоналізму є він вважав зміцнення волі нації до життя, влади, експансії, другою –

стремління до боротьби, без якої неможливі ні героїчні вчинки, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ні триумф жодної ідеї, спроможної на те, щоб змінити обличчя світу. Великі ідеї, які рухають масами, крім емоціональності, фанатизму, мають бути наділені й “аморальністю”. Її він розглядав не як звільнення від етичних критеріїв, а як максимум моральної напруженості, підпорядкування особистого загальному, жорстким моральним принципам. Таку аморальність **Д.** протиставляв буденній моралі, яка по-міщанськи виносить моральну оцінку великій ідеї, а до загальнонаціональних справ підходить з міркою приватних інтересів.

Щоб реалізувати право на самовизначення нації, необхідно не тільки перейнятися великою ідеєю, але й мати геній, щоб її здійснити. Перемогти може лише ідея, наділена ознаками “романтичної” доктрини, здатністю просувати розвиток людства хоча б на крок уперед. Не може панувати у світі нація, яка не є корисною своїм пануванням для людськості. Нація, що дбає про “вічне”, мусить визнати необхідність насильства, без якого не розчистити площі для побудови нового. Не народ здійснює великі ідеї, а активна, відважна, спрагнена до влади меншість. Якщо нація хоче стати міцною, вона має черпати енергію з власної ідеї. Воля, сила слова вимірюються силою боротьби, а не стражданням і сльозами. Боротьба за існування є законом життя; перед кожною нацією постає дилема: або перемогти, або загинути. Своїх опонентів **Д.** критикував за переоцінку ними, абсолютизацію ролі розуму, що спричиняє “зменшення вольового процесу” як головного чинника людської діяльності.

Виступаючи за відродження і звільнення української нації, **Д.** обґрунтував відповідну етичну концепцію. Питання моралі він розглядав у контексті сутності націоналізму, національної правлячої еліти, її місця і ролі у відродженні нації і побудові незалежної держави. На його думку, суспільство повинно мати кастовий характер, що дає змогу запобігти хаосу в ньому. Ідея ієрархічності кастового укладу, за його словами, “була незрушним правилом нашого національного життя. Кожна спільнота міцна своїм твердим моральним законом за умови, що правляча верства є для неї живим прикладом і символом. Вона повинна бути твердою і невблаганною щодо себе, не піддаватися матеріальним спокусам, ставити над усе честь і обов'язок, безоглядно вірити у свою справу, свою організаційну ідею, служити їй як найвищій меті, не піддаватися голосу фальшивої “людяності” демократів. Суспільство тримається єдності завдяки пильності провідної касти та її чеснотам, якими **Д.** вважав героїзм, непотурання злу, віру у своє високе покликання, відданість справі, чесність, фанатичне служіння ідеї, відвагу, здатність “стояти і впасти при

своїм ідеалі”. Як тільки сила морального закону слабне, деградує й еліта в гонитві за матеріальними спокусами і насолодами.

Причину втрати Україною державності **Д.** вбачав у відсутності будівничої правлячої еліти. Вища каста є прикладом життя і поведінки для нижчої касты, формулюючи ідеї правдивого і фальшивого, морального і неморального, чесного і безчесного, гідного поваги і осуду, своє бачення краси і потворності. При цьому він зазначав, що зовсім не мав наміру підкреслювати меншовартість верстви підвладної, оскільки “кожний стан і кожна відповідна психіка добрі на своєму місці. Та як тільки психічні прикмети верстви підвладної стають прикметами верстви правлячої – в суспільстві настає катастрофа, оскільки “культура орачів” може бути симпатичною і високоморальною, проте абсурдно було б робити з неї “формуючу засаду для культури людини взагалі”. Правляча каста має прагнути до загального добра, і саме вона має визначати, що є добрим для загалу, не сподіваючись на моральні смаки маси, оскільки маса орієнтується на зовнішні властивості явищ, а не на їх сутність.

Представники “кермуючої верстви” є людьми великої творчої енергії, яка формує людські спільноти. Їх енергію **Д.** порівнював з полум’ям,: “Цим внутрішнім вогнем ... можуть горіти не всі і не кожний, тільки люди особливого типу, особливої вдачі. Їх “володарському духу” властиві “шляхетний порив формотворця”, наявність концепції свого задуму, “тверді руки”. Водночас він стверджував, що творити добро не можна, не рахуючись з інтересами людства, його прогресом, бо “не може утримуватися при житті й пануванні в світі нація, що не є корисною своїм пануванням для людськості”.

Основні твори: “Історія розвитку української державної ідеї”; “Енгельс, Маркс і Лассаль про неісторичні нації”; “Українська державна думка і Європа; “Підстави нашої політики”; “Націоналізм”; “Дух нашої давнини”; “Правда прадідів великих”; “Туга за героїчним”; “Від містики до політики”; “Дві літератури нашої доби”; “Незримі скрижалі Кобзаря”; “Росія чи Європа”.

Дохристиянські вірування українського народу. Дохристиянські вірування українського народу мали форму міфології у вигляді анімістичної віри. Його світогляд мав антропоморфний характер, наслідком чого було формування анімістичної картини буття, тобто одухотворення всього існуючого. Люди вірили, що все, що їх оточує, є живим. Воно, як і людина, почуває, має свої бажання, бореться за своє існування, тому до природи тогочасні люди ставилися, як до живої. В основі тогочасного світогляду стояв культ природи, а релігія була одухотворенням всього суцього, олюднена. Українці, як і інші

слов'янські народи, сповідували багатобожжя. Кожен бог “виконував” свою функцію. Одні боги вважалися добрими, інші – злими. Назвемо відомих богів слов'янських народів, більшість із яких визнавалися і предками українського народу: Сварог, Перун, Даждьбог, Хорс, Велес (Волос), Стрибог, Симарегл, Мокоша, Лада й Ладо, Лель (Полель), Ярило, Купайло, Див (Діва), Тур, Рід і Рожаниця, Троян, Доля, Переплут, Марена.

Драгоманов Михайло Петрович (1841 – 1895) – український соціолог, філософ, історик, етнограф, літературознавець і публіцист, якого одні називали “обрусителем і об'єдинителем”, а інші – мислителем, який багато зробив для збереження і розвитку української культури, вніс помітний внесок у розвиток української етичної думки. Дослідники зазначають, що **Д.** підкреслював етичну зорієнтованість своєї філософії. Вищою цінністю він вважав людину, а вищим критерієм, згідно з яким мають поціновуватися міжлюдські стосунки та міжнаціональні взаємини, є ідея справедливості, яку може досягти вільна особистість. Необхідною умовою досягнення цієї мети він вважав поширення освіти, що має забезпечити усвідомлення людиною себе вільною особистістю, розуміння нею того, що служіння справедливості є її земним покликанням.

Щиро переймаючись долею українського народу, **Д.** мріяв про поступ людства, який він пов'язував із специфічно інтерпретованим соціалізмом – організацією громад і федерацій на засадах спільної власності. Факти життя показують мужикам марність надії на кого-небудь, окрім самих себе. На його думку, люди вже переросли “державні спілки” і прямують до інших спілок – громад, для яких характерне “безначальство”: своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств”. Ця природна сила не тільки доброго, але й злого, часом ще більше посуває мужицтво до нових порядків, ніж усякі проповіді”. На цій дорозі до нового життя громадяни мають допомогти народу наукою, просвітою, бо “Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне від природи мужицтво, – залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки”. Організувати громади повинна українська інтелігенція (“письменні люде”), яка, однак, відірвалася від народу (“українських мужиків”): “Навіть ті з письменних українців, котрі держуться думки мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі одразу можуть переломити в собі те, що в них із батьків і дідів поселила чужа держава й школа, й вернути собі те, що в них вона відняла, – спільність з українським мужиком, наприклад, хоч би у мові. Вони повинні жити серед мужиків, і не тільки словом, а всім своїм способом життя демонструвати ті стосунки, які мають панувати у громаді”.

Громада потрібна людям для поліпшення їх життя, вона повинна бути спілкою вільних осіб. У цьому процесі доведеться “чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих станів. І так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну”. Наука, мистецтво, ремесла мають замінити “теперішні віри”, які є причиною розбрату між людьми. Водночас люди, маючи право на віросповідання, “повинні утримувати церкви й попів на свій кошт”.

Обстоюючи еволюційний, мирний шлях громадського прогресу, **Д.** визнавав, що українське панство не зречеться за власною волею свого панування, тому “простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання” (революції).

Основні твори: “Малоросія в її словесності”; “Література російська, великоруська, українська і галицька”; “Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI – XVII ст.”; “Антракт з історії українофільства”; “Шевченко, українофіли і соціалізм”; “Чудацькі думки про українську національну справу”; “Листи на Наддніпрянську Україну”; “Зібрання політичних творів”.

Дружба. Д., на відміну від приятелювання і товаришування, ґрунтується на істотніших життєвих обставинах, спільності поглядів та інтересів, збігу життєвих цілей, уявлень про сенс життя, серйозній зацікавленості долею один одного і виявляється у взаємодопомозі, внутрішній близькості, прив'язаності, взаємній довірі, щирості, особистій симпатії, відвертості, безкорисливості, відданості і вірності, вимогливості і принциповості, в інтимному спілкуванні. Друг у певному розумінні є найближчою людиною. **Д.** є самоцінною. Друзі допомагають один одному не з корисливих мотивів. Вони часто готові допомогти один одному навіть на шкоду своїм особистим інтересам.

Д. сама по собі є благом. Згадаймо відомий вислів: “Не в службу, а в дружбу”. На відміну від кровних чи родинних зв'язків, **Д.** має індивідуально-вибірковий характер і ґрунтується на взаємній симпатії. Дружні стосунки є глибокими й інтимними. **Д.** часто розглядають як найвищу моральну цінність, вершину істинно людських стосунків. Так, Арістотель вважав **Д.** найнеобхіднішою потребою життя. Ніхто, на його думку, не обирає життя без друзів навіть в обмін на всі блага в житті. **Д.** несумісна з прагматизмом, корисливістю.

Для **Д.** притаманні такі моральні якості: безкорисливість, відданість, чуйність, щирість і сердечність, взаємна довіра, чесність, вірність, уміння берегти таємниці, вимогливість і принциповість, великодушність і відхідливість, здатність пробачати необдумані вчинки, повага до честі й гідності, простота в поведженні. Наявність друга (друзів) є неодмінною

умовою вдоволеності життям. **Д.** є несумісною з егоїзмом і зрадою. В умовах постійного ускладнення відношень між особою і суспільством загострюється потреба в інтелектуальному й емоційному контакті між окремими людьми, наслідком чого є подальша індивідуалізація **Д.**, уявлення про друга як *alter ego* (другого “я”).

Передбачаючи подібність між друзями, справжня **Д.** ґрунтується на тій обставині, що друзі доповнюють і збагачують один одного. Навіть люди високої інтелектуальної і моральної культури рідко наважуються одноосібно кваліфікувати свої особисті стосунки як приятелювання, товаришування чи **Д.** Ідеал **Д.** настільки високий, що претендувати на статус рівня дружби у стосунках між людьми рідко хто наважиться. Будучи глибоким, інтимним почуттям до певної людини, **Д.** передбачає високу до неї довіру, яка виявляється насамперед у відкритті другові своїх таємниць, намірів, станів своєї душі, у вищій мірі самовідкритості, ніж це має місце між приятелями чи товаришами, навіть рідними, не кажучи вже про стосунки зі сторонньою людиною. Правда, і в спілкуванні з друзями є межі відкритості, тому в дружньому спілкуванні потрібен відповідний такт. На нашу думку, навіть у “спілкуванні” із самим собою кожна людина (в більшій чи меншій мірі) розкривається не повністю. Щось приховує від самої себе навмисне чи ненавмисне. **Д.** – це своєрідне мистецтво.

До **Д.** як необхідної умови щастя необхідно готуватися, зокрема навчаючись деяких неписаних правил **Д.** Назвемо деякі з них:

- друзі повинні доповнювати один одного, а не дублювати;
- допомагати людині, яку вважаєш другом;
- бажати другу щастя словом і ділом;
- дбати, щоб другу було приємно у твоєму товаристві;
- ділитися з другом своїми успіхами і невдачами;
- висловлювати другу свою інтелектуальну й емоційну підтримку;
- захищати друга в його відсутності і не критикувати його при інших;
- довіряти другу (необхідною умовою чого є впевненість в його щирості);
- зберігати довірені другом таємниці;
- бути терпимим до його друзів;
- не бути набридливим”;
- поважати внутрішній світ друга;
- хочеш мати друга – будь ним;
- найсприятливіший для дружби вік – юність і рання молодість.

Відверто кажучи, не кожен з нас здатний до дружніх стосунків, а до ідеальних дружніх стосунків готові лише одиниці. Йдеться не лише про людей з моральними вадами, а й про тих, високі моральні якості яких не викликають сумніву. Так, нездатними до дружби можуть бути люди сором'язливі, некомунікабельні, для яких характерна спрямованість на переживання свого внутрішнього світу. Залишаючись на все життя самотніми, вони не заслуговують на осуд. Їм необхідно співчувати.

Decorum (лат.) – Зовнішня пристойність .

De finibus bonorum et malorum (лат) – “Про межі добра і зла”.

De gustibus non (est) disputandum (лат.) – Про смаки не сперечаються.

Delictum commissionis delictum omissionis (лат.) – Правопорушення, що виявилось у вчиненні чого-небудь; правопорушення, яке виявилось у невиконанні.

De mortuis aut bene, aut nihil – Про мертвих не злословлять (букв.); про мертвих або добре, або нічого.

De necessitate virtutem facere (лат.) – Робити з виду добродієність .

Do ut des (лат.) – Даю, щоб і ти дав.

Е

Евдемонізм (грец. – *eudaimonia* – щастя) – напрям в етиці, згідно з яким основою моралі і смыслом життя є щастя. Досягнення щастя є вищим критерієм будь-якої доброчесності і рушійною силою моральних вчинків людини. **Е.** був проявом раціоналізму в етиці. Хоча, як здається, цей напрям в етиці принципово відрізняється від гедонізму, проте в історії етики ці напрями часто поєднувалися. Про це свідчить хоча б творчість Епікура, П. Гассенді, Ж.-О. Ламетрі. Але не завжди. Так, Антисфен протиставляв щастя і насолоди. Він (як і кініки загалом) виставляв як життєвий принцип боротьбу з пристрастями, що поневолили людину. Подібної точки зору дотримувались і кіренаїки. Щастя, на їх думку, залежить не від зовнішніх обставин, а від вироблення правильного відношення до них. Римський прибічник стоїцизму Цицерон також протиставляв стан щастя чуттєвій насолоді. Стоїки характеризували внутрішню свободу людини як радісну покірливість долі, бо значення для них мало лише те, що залежить від її відношення до зовнішніх обставин, а не мінливої долі. Арістотель тлумачив щастя як особливий випадок насолоди, як стійку і гармонійну насолоду. У період Середньовіччя Фома Аквінський надавав поняттю “щастя” специфічного релігійного змісту, протиставляючи його земним радощам. В епоху Відродження прагнення до земного щастя було реабілітовано. Французькі філософи А.-К. Гельвецій та П.-А. Гольбах часто зводили **Е.** до гедонізму. І. Бентам та його послідовники розглядали добро як максимальне щастя для щонайбільшої кількості людей. Одним із критиків **Е.** був І. Кант, який вважав, що мотивом по-справжньому морального вчинку може бути лише почуття обов'язку, а не прагнення до щастя. У східній філософії до **Е.** учень можна віднести буддизм з його постулатом про позбавлення від усіх страждань з метою досягнення *нірвани*. За словами Далай-Лами XIV, “Основна мета людського життя – щастя...”. Сучасні філософи мало звертають уваги на проблему щастя.

Афоризми: “Людина створена для щастя, як птах для польоту” (В. Короленко); “Щасливий, кому вдалося знайти щасливе життя, але щасливіший, хто вміє користуватись ним” (Г. Сковорода); “Будь справедливий, і будеш щасливий” (Ж.-Ж. Руссо); “Є два бажання, здійснення яких може скласти істинне щастя людини, – бути корисним і мати спокійну совість” (Л. Толстой); “Дії не завжди приносять щастя, але немає щастя без дії” (Б. Дізраелі).

Евтаназія (нім. *Euthanasie* від грец. *eu* – добре і *thanatos* – смерть) – 1) тиха безболісна смерть; 2) умертвіння невиліковно хворого для того, щоб припинити його страждання. Розрізняють пасивну і активну **Е.** Пасивна **Е.** – це свідоме, навмисне припинення лікування хворого, щоб його муки швидше скінчились. Активна **Е.** – це навмисне уведення медичних препаратів чи застосування інших дій, які швидко і безболісно припиняють життя людини. При цьому медичні препарати можуть бути уведені або лікарем, або лікар може видати медичні препарати, які пацієнт уводить собі самостійно. Проблема **Е.** обговорюється дуже давно. Більше двох тисяч років вона вважається забороненою медичною практикою. Проблема **Е.** і до цих пір залишається дискусійною. У наш час **Е.** дозволена за певних умов у Голландії, Бельгії, Люксембурзі, Швейцарії, в деяких штатах США, а в багатьох країнах обговорюється питання про її легалізацію. Розрізняють добровільну і недобровільну **Е.** Добровільною є **Е.**, яка здійснюється за згодою хворого. Так, у США немало людей дають письмову згоду на **Е.** Недобровільною називають **Е.**, яка здійснюється без згоди хворого, що знаходиться в комі, але за згодою родичів чи опікунів. У Голландії **Е.** роблять сімейні лікарі. При цьому для смертельного уколу, крім заяви хворого і згоди лікаря, необхідне підтвердження незалежного медика, що хворий справді переживає нестерпний біль, і що хвороба є справді невиліковною. **Е.** як умертвіння породжує численні правові, соціальні і моральні проблеми, які стосуються дій як тих, хто здійснює і дає згоду на умертвіння, так і хворого (нагадаймо, що релігія забороняє людині добровільно йти із життя). Багато лікарів з релігійних чи своїх особистих міркувань відмовляються робити **Е.**

Евтюмія (грец. *eutymia* – гарний настрій, достаток, радість). Демокріт вважав метою життя перебування в милостивому, “доброму настрої – евтюмії”. На його думку, основним принципом існування є перебування в милостивому, безтурботному стані, позбавленому пристрастей і крайнощів. Це не просто лише чуттєве задоволення, а стан спокою, “безтурботності і гармонії”. **Е.** – це “добрий дух“, тобто “такий стан, при якому душа живе безтурботно і спокійно, не бентежитья ні боязню демонів, ні якою-небудь іншою пристрасстю”. Це – урівноваженість, гармонія, розміреність, симетрія, безтурботність, незворушність, безпристрасність, благий стан духу, не тотожний плотській насолоді. Протилежний **Е.** спосіб життя – бунтівливість. Засобами досягнення **Е.** є міра у всьому, помірність, золота середина, адже “прекрасніше в усьому – середина”. Треба бути помірним у насолоді, не прагнути

до минушого, перемагати в собі пристрасті, а цьому вчить філософія: “філософія звільняє душу від пристрастей”. Помірність поширюється Демокритом і на саме пізнання: “Не прагни знати все, щоб не бути в усьому невігласом”. Усі ці моральні приписи розраховані на мудреців, які живуть за законами моралі: “Якби суспільство складалося з одних мудреців, то в праві не було б потреби”.

Егоїзм (лат. *ego* – я) – ціннісна орієнтація людини, що характеризується переважанням в її життєдіяльності корисливих особистих інтересів і потреб стосовно інтересів інших людей і соціальних груп (сам термін “егоїзм” виник у XVIII ст.). Егоїст вважає задоволення своїх особистих інтересів вищим благом. При цьому до інших людей він ставиться як до об'єкта й засобу досягнення корисливої мети. Протилежним феноменом стосовно **Е.** більшість мислителів вважають альтруїзм. Розвиток **Е.** і перетворення його в домінуючу спрямованість особи пояснюється дефектами морального виховання. **Е.** виявляється в ситуації конфлікту, коли задоволення особистого інтересу йде на шкоду інтересам іншої людини (чи інших людей). **Е.** іноді ототожнюють із себелюбством та індивідуалізмом, але це різні якості людини, хоча вони й перебувають у взаємозв'язку. **Е.** класифікують. Ось одна з класифікацій: “диктаторський **Е.**” (виражається в тому, що “всі повинні служити моїм інтересам”; **Е.** особистої винятковості” (основний принцип: “всі повинні дотримуватися моральних принципів, крім мене, якщо це мені вигідно”); “анархічний **Е.**” (основний принцип: усім дозволено переслідувати власні інтереси, як їм заманеться”). Перші два різновиди **Е.** суперечать “золотому правилу” і заповіді любові, оскільки в них порушені принципи рівності і взаємності, а також допускається використання індивідом інших людей як засіб у досягненні власних цілей. Принцип **Е.** відображений у вченнях софістів, Т. Гоббса, М. Штірнера та ін. В якості універсального начала людської активності принцип **Е.** був проголошений в епоху Просвітництва. Деякі мислителі вважають егоїзм необхідною якістю людської природи і пишуть: “Мораль каже, що **Е.** – це найгірше, що є в людині. Нас учать наступати на горло власній пісні заради того, щоб бути зарахованими до лав добрих і гідних людей. Нас учать соромитись своєї власної природи і розігравати з себе тих, ким ми не є, заради сумнівного щастя бути прийнятим у суспільстві людей, що успішно обдурили себе”. Так думає і кожен сучасний мільйонер (про себе), будучи свідком граничного зубожіння значної частини громадян нашої країни. Чи не тому курс етики спочатку приєднали до курсу естетики, а зараз скорочують або й вилучають з програм вузів.

Афоризми: “Є три розряди егоїстів: егоїсти, які самі живуть і жити дають іншим; егоїсти, які самі живуть і не дають жити іншим; нарешті, егоїсти, які самі не живуть і іншим жити не дають” (І. С. Тургенєв); “Будь альтруїстом, поважай егоїзм інших” (С.-Е. Лец); “Егоїзм – такий огидний порок, який ніхто не пробачить в іншій людині і ніхто не визнає в самому собі”(Г. Бічер); “Егоїзм полягає не в любові самого себе, а більшому, ніж має бути, ступені цієї любові” (Арістотель); “Альтруїзм – це керований егоїзм” (М. Лайман).

Екземплярський Василь Ілліч (1875 – 1933) – український богослов, мислитель, у центрі уваги якого були проблеми релігійної моралі, насамперед етичного обґрунтування “віри в Христа”, яка набуває свого смислу, орієнтуючись на нормативне значення заповідей християнства в житті людини і суспільства. Основним лейтмотивом його концепції була проблема узгодження морально-досконалого євангельського ідеалу з практикою державного та церковного життя, далекого, на його переконання, від християнських істин. Успішна боротьба проти соціального зла та церковне відродження, на думку **Е.**, можливі тільки за умови створення суспільного буття, яке ґрунтується на засадах християнського віровчення.

Тільки активно-діяльний характер віри, вважав **Е.**, здатен подолати велику відстань між абсолютно-моральним ідеалом, втіленим у євангельських істинах, та людиною. У всіх його творах виявляється занепокоєння станом зневіри та моральною кризою людини і сучасного йому суспільства. Дотримуючись діаметрально протилежних поглядів, ніж Ф. Ніцше, він писав, що їх об’єднує те, що обидва вони піднімають проблеми морального вдосконалення людини та місця моральних цінностей в її житті. Полемізуючи з песимістично налаштованими авторами і враховуючи досвід історії, **Е.** писав: “Стверджувати, що християнський моральний ідеал, як нескінченно високий, непристосований до життя, значить стверджувати й противне вірі в Христа як Учителя людства, й противне свідченню самої історії”. У політиці теж, на його думку, необхідно керуватися не вузько-егоїстичними і корисними інтересами, а заповідями Христа. **Е.** так формулює вимоги християнської етики: “Перед обличчям такого неузгодження життя та його ідеалу зрозумілим є завдання християнської етики. Вона не повинна прагнути згладити усвідомлення цього розладу життя та ідеалу, а навпаки, пробудити це усвідомлення з метою скерувати життя на шлях внутрішнього перетворення й просвіти його світлом вічної істини”.

Виступаючи проти тих богословів, які виправдовували смертну кару, посилаючись на Святе письмо, зокрема факт

страсти Христа, він називав таке виправдання вкрай аморальним. Багато уваги приділяв **Е.** питанню любові, яка, на його думку, є мірилом не тільки моралі індивіда. Мислитель надає їй статус всезагальності та універсальності. Саме завдяки любові людина переборює егоїзм. Любов розкриває в людині божественні риси, надає безумовного значення людській сутності. Вона, на думку **Е.**, перебуває в нерозривному зв'язку з вірою і передбачає особисте приниження і зречення від власного розуму, завдяки чому очищується від мирського духу і відкривається для якісно іншої любові і спілкування з Богом. Любов, радість і страждання, на переконання **Е.**, перебуваючи в органічному зв'язку та взаємно доповнюючи одне одного, наповнюють життя людини глибоким сенсом. Ідея аскетизму пронизує майже всі його твори.

Основні твори: “До питання про відношення моралі до політики”; “Біблія і смертна кара”; “Кілька думок щодо захисту кари на смерть у російській богословській літературі останнього часу”.

Екологічна етика (грец. *oikos* – дім, середовище і *логія*) – наука, що вивчає моральний аспект ставлення людини (суспільства, людства) до природи; галузь міждисциплінарних знань, предметом якої є моральні та духовні аспекти ставлення людини до живої і неживої природи. У зарубіжній літературі: екологічна, або інвайроментальна (навколишня) етика – напрям філософсько-етичних досліджень, що орієнтується на перегляд ціннісних основ західної цивілізації та цілісного розвитку людини.

Е.е. – міждисциплінарний синтез етики і екології, що становить собою нормативно-ціннісний комплекс знань про природні системи та правила взаємодії з ними. Причиною виникнення цієї етики є конфлікти (існуючі чи такі, що можуть виникати) між людиною та її природним середовищем, тобто соціоприродні конфлікти. Зрозуміло, що необхідність **Е. е.** з'явилась лише в останні століття у час високого рівня розвитку науки, техніки і технологій, бездумно-аморальне використання яких загрожує збереженню оточуючої природи, а зрештою – її існуванню людства. В **Е. е.** розрізняють дві частини (рівні): 1) *теоретична*, яка, ґрунтуючись на основних положеннях загальної теорії моралі, з'ясовує основи екологічної моралі, її специфіки, формулює принципи регуляції ставлення людини до природи, враховуючи насамперед сучасні глобальні екологічні проблеми (і ті, що можуть виникнути), формулює принципи ставлення людини до природи; 2) *нормативна*, яка формулює правила моральних суджень про взаємодію людини і природи, які відповідають на запитання: “Що я маю робити в тій чи іншій

(типовій) життєвій ситуації і які засоби я маю використати для розв'язання відповідних соціоприродних конфліктів". Як правило, основними завданнями **Е. е.** вважають:

- 1) перебудову моральної свідомості, що сприяє морально-екологічній освіті й вихованню;
- 2) виховання почуття любові і співчуття до природи;
- 3) формування моральної відповідальності людини за стан збереження природи;
- 4) формування гармонійного і рівноправного співтовариства людини з явищами живої і неживої природи, які нас оточують;
- 5) підсилення принципу гуманістичного ставлення до природи до рівня "благоговіння перед життям" тощо.

Е. е. ґрунтується на таких засадах:

- 1) природа і людина – елементи єдиної системи ;
- 2) гармонія у відношенні "природа – людина" – вища цінність;
- 3) природа є суб'єктом взаємодії з суспільством;
- 4) до сфери цінностей належать не тільки взаємини між людьми, а й взаємовідношення людини зі світом природи.

Визнання необхідності морально-екологічного виховання людини (людства) істотно впливає на розуміння сутності добра, сутності людини, її місця у світі і моральних чеснот, зокрема, честі та гідності.

Експресивізм – одна з форм морального нігілізму, яка заперечує, що моральні судження описують реальність, оскільки прибічники **Е.** вважають, що коли люди говорять про моральність чи аморальність, то вони фактично говорять не про реальність, а про свої почуття. Приклад висловлювання одного з прибічників цієї точки зору: "Ми не прагнемо описувати світ, оцінювати моральний аспект певних дій, мотивів чи лінії поведінки. Ми тільки демонструємо свої емоції, вимагаємо від інших певних дій або пропонуємо план дій. Коли ми, наприклад, засуджуємо катування, то ми просто виражаємо свою відразу до цього явища, демонструємо наше небажання брати в ньому участь і підтримку всім, хто відчуває те ж саме. Щоб так вести себе, нам не потрібно стверджувати, що щось є добрим чи поганим". Формально прибічники цієї теорії визнають існування моральних цінностей, але наполягають на тому, ніби чітко висловлювати про них думки неможливо через недосконалість нашої мови. Така точка зору є в кінцевому результаті шкідливою, оскільки вона заперечує можливість розуміння моралі, створення наукової етики, необхідної для організації повноцінного морального виховання. Однією з причин виникнення такої точки зору є, на нашу думку, та істина, що передати адекватно всю глибину моральних почуттів (як і будь-яких інших) з допомогою природної мови неможливо. Тому

людство і створило штучну мову для передачі почуттів і переживань – мову художніх образів (мабуть, не випадково, що рос. слово “искусство” нагадує термін “искусственное”. “Настоящее искусство и искусно, и искусственно”, тобто не натуралістичне. До речі, І. Франко називав твір мистецтва “штукою”, можливо, на тій же підставі). Другою причиною існування цієї теорії є ототожнення моральних суджень із судженнями етики, мови і метамови (див.: “Мова моралі і мова етики”). Третьою – невиправдана спроба розглядати моральні судження з точки зору традиційної логіки, згідно з якою кожне судження має два і лише два логічних значення, тобто є або істинним, або хибним. А моральні судження (як будь-які судження про оцінки, норми) є багатозначними. Ці судження досліджує спеціальна логіка – деонтична.

Емотивізм (англ. *emotive* – те, що викликає емоції, збуджує, від лат. *emoveo* – зворушую, хвилюю) – теорія моралі (її називають і метатеорією), згідно з якою моральні судження не мають логічного значення, тобто не є ні істинними, ні хибними. Вони позбавлені пізнавального змісту, оскільки не описують якихось фактів і не містять в собі ніякої інформації про дійсність, а тому не можуть бути верифіковані, тобто не піддаються перевірці з допомогою досвіду. Значення цих суджень полягає лише в тому, що вони служать для вираження моральних емоцій. Ще Д. Юм вважав, що моральні судження не несуть ніякого повідомлення про предмети і вчинки, а лише виражають своє ставлення до них у формі схвалення чи несхвалення. Як відносно самостійна концепція **Е.** склався лише в ХХ ст. в руслі неопозитивізму. В різні часи прибічниками **Е.** (його різних тлумачень) були А. Айер, Ч. Стівенсон, Б. Рассел, М. Шлік, Р. Карнап та ін.

Емпатія – глибоке, майже безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій і смислових відтінків; емоційна співзвучність з її настроєм і переживаннями; здатність всією глибиною своєї душі розуміти (розумом і серцем) цю людину в її інтересах. Певні грані **Е.** відображаються в поняттях “уважність”, “співчуття” і “турбота”. Визначаючи поняття “**Е.**” через співставлення з нею протилежного поняття, називають поняття “антипатія”. На нашу думку, ці автори не враховують того факту, що **Е.** протистоїть і байдужість, тобто відсутність як симпатії, так і антипатії. Наявність у людини **Е.** залежить не тільки від рівня моральної доскональності людини, оскільки, за словами відомого фахівця з проблем **Е.** Мартина Хоффмана, ця здатність зароджується ще в ранньому дитячому віці, коли моральні почуття ще відсутні. **Е.** містить у собі два елементи: розуміння емоційного стану іншої

людини і його прийняття (під розумінням тут мають на увазі не раціональну, а скоріше інтуїтивну форму осягнення внутрішнього світу іншої людини). **Е.** установка часто стикається з моральними оцінками, оскільки при моральному відношенні людині постійно доводиться вибирати одне із двох: або те, що відповідає егоїстичним інтересам, або те, що відповідає інтересам інших людей. А останнє передбачає наявність у людини **Е.** Здатність до **Е.** емоційної реакції, здатність поставити себе на місце іншої людини, як вважає М. Хоффман, і змушує людей дотримуватися відповідних моральних принципів. **Е.** лежить в основі багатьох аспектів моральної оцінки і вчинків. Прикладом цього може бути “емпатичний гнів”, який Д.-С. Міль описує як “природне почуття відплати, народжене інтелектом і симпатією у відношенні... тих образ, які ранять нас тим, що завдають біль іншим”. Такий гнів він називає “захисником справедливості”. Це “почуття відплати”, за словами Д.-С. Мілля, нерідко змушує нас втрутитись у конфлікт і прийти на допомогу жертві несправедливості. Дивну, неймовірну (здається – містичну) **Е.** (чи щось подібне) мають деякі екстрасенси, які відчувають і переживають стан жертви, яку давно замучили. До того ж вони іноді навіть не просто співпереживають жертві, а почувають себе цією жертвою.

Епікур (342 – 270) – давньогрецький філософ, який, дотримуючись атомістичної концепції, створив філософську систему, в якій виклад онтологічних і гносеологічних проблем підпорядкований науці про мораль. Він вважав, що філософія має практичне значення (етику традиційно називають практичною філософією). «Пусті слова того філософа, – писав **Е.**, – якими не лікується ніяке страждання людини. Як від медицини немає ніякої користі, якщо вона не проганяє хвороб із тіла, так і від філософії, якщо вона не виганяє хвороби з душі». Вивчення філософії, на його погляд, потрібне не для споглядання (як доводив Арістотель), не для того, щоб навчатися вмирати (як розумів роль філософії Платон), а щоб навчитися жити.

Як і засновник атомізму (вчення, за яким світ складається з атомів) Демокріт, **Е.** визнавав, що світ є матеріальним, його предмети утворені з атомів, а душа – з атомів, подібних до вогню. Та якщо, за Демокрітом, рух атомів жорстко і однозначно детермінований, то **Е.** вважав, що вони можуть відхилятися від траєкторії свого руху. Його ідея самодовільного відхилення атомів дала змогу обґрунтувати наявність випадковості у природі, а в етиці – пояснити можливість свободи волі людини. Завдяки цьому **Е.** переборює механістичний детермінізм (який зводить усі причинні зв'язки до безпосередніх, механічних) і

фаталізм (визнання панування над суспільством і людиною невідворотних сил, які насамперед визначають їх долю), стверджуючи що : «Одні дії відбуваються через необхідність, інші – випадково, а деякі залежать від нас; ... необхідність не підлягає відповідальності, а випадок непостійний.., але те, що залежить від нас, непідвладне ніякому володарю, і за цим настає як осуд, так і протилежне йому».

Е. належить до трьохсот праць (зокрема, «Про ціль життя», «Про любов», «Про спосіб життя», «Про справедливу поведінку» тощо), проте до наших часів вони не збереглися, крім трьох листів, окремих уривків з листів і творів, збірки висловлювань. Аналізуючи категорію «блага», **Е.** розглядав насамперед проблеми втіхи і страждання. «Начало і корінь будь-якого блага, – за **Е.**, – це задоволення черева: навіть мудрість та інша культура мають до цього інше відношення», тому що «коли кричить плоть, кричить душа». У таких висловлюваннях ідеться про первинність природних потреб, хоча принцип задоволення, втіхи він наповнив духовним, зокрема й моральним змістом. З цією метою **Е.** поділив бажання, потреби і втіхи на такі види:

– природні і необхідні бажання, потреби і втіхи (до них належать елементарні тілесні потреби – не голодувати, не відчувати спрагу, не мерзнути, які слід задовольняти насамперед. Людина, що задовольняє тільки їх, стає незалежною від обставин, застрахованою від зіткнень з іншими людьми. Необхідні тільки ті бажання, незадоволення яких викликає страждання);

– природні, проте не необхідні бажання, потреби і втіхи (їдеться про вишукані страви, статеві потреби тощо. Їх задовольняти слід помірно);

– не природні і не необхідні бажання, потреби і втіхи (вони пов'язані з потягом до незрозумілих потреб, честолюбними намірами, задумами. Такі бажання слід рішуче переборювати).

Задоволення і втіху **Е.** тлумачив як відсутність страждань (у такий спосіб він захищав думку, згідно з якою індивід може і повинен знаходити задоволення в собі). Вони цінні тим, що ведуть до безтурботного, позбавленого тілесних страждань і вільного від неспокою життя. Проте водночас свідчать про залежність індивіда від предметів, потреб зовнішнього світу. Щоб перебороти цю суперечність, **Е.** намагався звести кількість задоволень до мінімуму і тлумачити їх як пасивні стани людини. Бажання, які пов'язують людину із зовнішнім світом, він вважав свідченням їхньої самодостатності, незалежності від зовнішнього середовища. Погляди **Е.** несумісні ні з вульгарним гедонізмом, ні з аскетизмом: «Ми прагнемо до обмеження бажань не для того, щоб завжди вживати їжу дешеву і просту, але щоб не боятися цього (тобто якщо доведеться вживати таку їжу)».

Визначаючи необхідність задоволення природних бажань (потреб), **Е.** усе-таки ставив духовні втіхи вище тілесних. Полемізуючи з кіренаїками (представниками заснованої учнем Сократа Арістіппом з Кірени філософської школи, основою якої був гедонізм, скептицизм), які стверджували, що людина живе тільки теперішнім, він надав значення втіхам, що стосуються минулого і майбутнього. Класифікуючи їх, **Е.** враховував не тільки їх необхідність (чи випадковість), а й часові характеристики (минуле – теперішнє – майбутнє). Він доводив, що, вибираючи задоволення та уникаючи страждань, необхідно зважати не лише на теперішнє, а й на майбутнє (наслідки задоволених сьогодні бажань, перспективу одержання найвищого задоволення), орієнтуватися на минуле (життєвий досвід), «Краще витерпіти деякі страждання, – писав **Е.**, – щоб насолодитися більшими втіхами; корисно утриматися від... деяких утіх, щоб не терпіти тяжчих страждань».

Принцип задоволення кіренаїки доповнили принципом розважливості, рекомендуючи розумні насолоди. **Е.** прагнув цей принцип уточнити і конкретизувати, оскільки не визнавав жодного блага, яке б перебувало поза людиною. Єдиним благом, що цілковито залежить від людини, є свобода від світу. Центральною ідеєю етики **Е.** є обґрунтування самоцінності індивіда, справжнє щастя якого полягає в його незалежності, внутрішньому спокої, безтурботності, атараксії (грец. *ataraxia* – незворушність). Важлива роль в етиці **Е.** належить категорії «справедливість». Її він трактував як домовленість про корисне, спрямовану на уникнення шкоди (не завдавати нікому ніякої шкоди і не зазнавати її самому). У справедливості як феномені він виокремлював моменти загального й особливого, абсолютного і відносного. Справедливість для всіх одна, відзначав **Е.**, оскільки є тим корисним, яке позначається на стосунках між людьми. Проте вона залежить від конкретних обставин, тому виявляється не для всіх однаковою. Як і Арістотель, **Е.** розрізняв політичну і моральну справедливість. Порушення справедливості завжди пов'язане з тяжкими моральними наслідками: «Хто робить таємно щось із того, що люди домовилися між собою не робити з метою уникнення шкоди, тому не можна бути впевненим, що він залишиться прихованим, хоча б він десять тисяч разів залишався прихований у цей час. Адже чи залишиться він прихованим до смерті – невідомо».

Е. часто називають проповідником індивідуалізму, культу ізольованої, заглибленої у власні переживання, особистості. Однак людина, на його думку, не приречена на самотність. Її потреба (насамперед мудреця) в інших людях задовольняється завдяки дружбі. Вона і вигідна, і самоцінна, адже виявляється у

стосунках між людьми, які індивід обирає вільно і які залежать від нього. Блаженство індивіда **Е.** вбачав у відчуженості від усього, а найважливішим засобом його досягнення вважав філософію, за допомогою якої людина досягає мудрості – однієї із найістотніших чеснот. Філософсько-пізнавальна діяльність потрібна для досягнення внутрішнього спокою, незворушності, щастя так само, як і правильне розуміння втіх. На його думку, юнаку і старцю слід займатися філософією: юнаку вона допоможе, старіючи, бути молодим завдяки спогадам про минуле; старцю – бути одночасно і молодим, і старим, оскільки страху перед майбутнім немає. Щастя, за **Е.**, є наслідком морального і фізичного здоров'я. Сповнена страхом людина не може бути щасливою. «Коли ми говоримо, що задоволення є кінцевою метою, то.. розуміємо свободу від тілесних страждань і від душевних тривог»; «Краще тобі не тривожитися, лежачи на соломі, – писав він своєму другові, – ніж бути в тривозі, маючи золоте ложе і дорогий стіл». Від усіх страхів (перед богами, природною необхідністю і смертю) вберігає мудрість, тому вона є вищою чеснотою. Богів не варто боятися, тому що вони не втручаються ні в перебіг природних процесів, ні в людські долі. Природна необхідність теж не страшна, оскільки людина має свободу волі. А смерть не має до людини відношення, бо уособлює відсутність відчуттів.

Ставлення до вчення **Е.** завжди було суперечливим: учні і послідовники обстоювали його погляди впродовж шести століть, опоненти піддавали нищівній і не завжди справедливій критиці. Зокрема, йому дорікали за культ насолод, індивідуалізм, егоїзм, суперечливість основних визначень етики (наприклад, трактування добра як утечі від страждання), ігнорування соціальної етики тощо. Якщо Платон надавав перевагу соціальній етиці, то **Е.** зосереджувався на особистості, її моральних якостях, радив уникати суспільно-політичної діяльності і всіх пов'язаних з нею мотивів (багатства, почестей, влади) як джерела неймовірних духовних тривог. Це відсторонювало його увагу від позаособистісних, об'єктивних вселюдських аспектів моралі. **Е.** був одним із небагатьох філософів, чиє життя збіглося із проголошуваним вченням, справи – зі словами .

Основні твори: "Головні думки"; "Лист до Геродота"; "Лист до Піфокла"; "Лист до Менекея".

Етика (грец. *ethika*, від *ethos* – звичай, правило) – філософська наука, яка досліджує природу, сутність, виникнення, розвиток, структуру, функції моралі, її прояви у різноманітних сферах діяльності. Предметом **Е.** є мораль як форма особистісно-суспільної свідомості і моральність (рос.

“нравственность”), тобто реальні стосунки між людьми, які відповідають чи суперечать принципам добра. В **Е.** розрізняють два види проблем: питання про те, як людина має поводитись у типових ситуаціях (нормативна **Е.**, яку іноді називають практичною філософією); теоретичні питання, які тільки опосередковано пов'язані з практикою, – походження, природа і сутність моралі). На рівні буденної свідомості (і не тільки буденної) є надто поширеним ототожнення **Е.** з мораллю. Однією з причин їх нерозрізнення є психологічна схильність людей ототожнювати те, що представлено у свідомості з реальним, а непредставлене – з неіснуючим. Проте філософія (**Е.** є філософською наукою) свідомо того, що пізнаване (в цьому разі – мораль) принципово відрізняється від знання про нього (**Е.**) за способом буття. Пізнаване існує об'єктивно, а знання про нього – суб'єктивно, тобто у свідомості. Правда, за змістом мораль і вчення про мораль як її теоретична модель в принципі збігається з мораллю, повинна збігатися (і все більше, і більше збігається у процесі розвитку цієї науки).

Співвідношення моралі й **Е.** можна передати такою моделлю: “мораль у собі” (уявлення, почуття, емоції, суб'єктивні вияви волі; вчинки) → “мораль для нас” (мораль, “одягнена” в матеріальну оболонку мови і мовлення, тобто “омовлена” мораль → моральність, тобто реальна діяльність і вчинки людей → **Е.** як теоретична модель моралі, її інтерпретація (тлумачення) та обґрунтування. З'ясування й окреслення предмета **Е.** передбачає принципово інше бачення моделі людського буття, ніж традиційне, коли в центрі уваги **Е.** була не окрема людина як особистість, а суспільство.

Центром уваги **Е.** має бути людина як суверенна одиниця буття, своєрідна “монада”, цілісна суверенна особистість, здатна до саморегулювання, самовдосконалення, самореалізації, самостимулювання. Соціальна реальність розглядається як зовнішнє щодо людини утворення, що постійно вривається в її буття, пред'являючи численні вимоги у формі юридичних законів, адміністративних розпоряджень, норм, правил, приписів. Усі вони відчутно впливають на діяльність, поведінку, духовний світ людини. Попри те, кожна людина є безмежним, індивідуальним, унікальним світом, світом-космосом. **Е.** найменше переймається безпосередньо детермінованою діяльністю і поведінкою людини за відсутності нею вибору. Її передусім цікавить реалізація людиною своєї свободи волі, тобто діяльності, за якої людина керується не практично-утилітарними, політичними чи іншими локальними інтересами, а мотивами, орієнтованими на безумовні абсолютні вселюдські цінності, які осягаються і переживаються з допомогою уявлень і

почуттів, позначених терміном “добро” (лише теорія моралі підносить уявлення про добро до рівні поняття). Сама ця діяльність і процес інтеріоризації особистістю моральної вимоги в самовимогу, належного – в бажане, що передує цій діяльності, становить епіцентр теорії моралі. Цей складний, суперечливий, тривалий і нерідко болісний процес можна описати лише за допомогою системи категорій етики. Усі інші питання, що належать до предмета етики, є похідними. Отже, етика є наукою, яка досліджує мораль у всіх її вимірах і сферах функціонування. Послугуючись відповідною системою категорій, вона обґрунтовує та інтерпретує мораль, і її норми, нерідко стимулюючи її розвиток.

Етика веданти. В історії морального та духовного життя Давньої Індії особливо важливими є ранній (ведичний) період, коли створювалися священні книги давньоіндійської (ведичної) релігії – Веди (його початок припадає на II тис. до н. е.), а також період, упродовж якого сформувалися основні релігійно-філософські школи (розпочався у I тис. до н. е.) – санкх'я, вайшешика, веданта, міманса, йога, ньая (ортодоксальні, тобто правовірні школи – *астика*, які протистоять іновірним школам та ересям), Ідется про джайнізм, буддизм, чарвака, локаята (неортодоксальні школи – *настика*). Веди (санскр. – священне знання) – найдавніша пам'ятка індійської літератури, сукупна назва пісень, урочистих гімнів, жертовних заклинань, приписів, правил, богословських навчань, есхатологічних міркувань. Об'єднані вони в такі чотири священні книги: Рігведа (“веда гімнів”), Самаведа (“веда мелодій”), Яджурведа (“веда жертвоприношень”) і Атхарваведа (“веда заклинань”). До ведійської літератури належать також пізніші коментарі до Вед: Брахмани (ритуальні тексти), Араньяки (книги про правила поведінки пустельників) й Упанішади (філософські трактати). Ці тексти засвідчують переорієнтацію поглядів народів, що населяли країну, з явищ зовнішньої дійсності на внутрішній світ людини, її психіку, мислення та моральні якості, а також на стосунки між людьми. У цих книгах пояснюються причини соціальних відмінностей між людьми (кастового поділу), чому людині доводиться переживати то страждання, то блаженство, які сили зумовлюють такі особливості її буття.

Непересічною цінністю для утвердження моральних вимірів особистості в давньоіндійському суспільстві, а відповідно, і для історії етики, є міркування про те, що пізнання світу вона має починати із самопізнання, яке є найвищою формою знання, джерелом щастя. Таке ж значуще для дієвості моралі сформульоване в Упанішадах вчення про *сансару* – переселення людської душі в тіло іншої людини, тварини або навіть у

предмети природи. Усе залежить від того, як вона жила: душа праведника знаходить пристановище в тілі людини вищої касті (варни), навіть брахмана (жерця), а душа грішника – у тілі тварини чи навіть якоїсь потвори. Винагорода за добро, покарання за скоєне зло тлумачились як *карма* – своєрідні віддяка або помста за те, як людина жила. Їй слід дотримуватися властивих для своєї касті (варни) правил, норм, законів життя, оскільки їх встановив верховний бог Брахман і згідно з ними оцінює людські вчинки.

На цьому вченні вибудовуються концепції більшості філософських шкіл Давньої Індії, насамперед **В.** Ця релігійно-філософська школа є однією з найпоширеніших в Індії. Її назва походить від назви богословського твору "Веданта" (санскр. – закінчення Вед). Вона об'єднує такі течії, як **В.**, пурва-міманса, деякі вчення вішнуїзму і шиваїзму, а також неоіндуїзму. **В.** – одна із ортодоксальних (таких, що визнають безперечний авторитет Вед) філософських шкіл. Її засновником вважають Бадараяну (IV – II ст. до н. е.). Учення ґрунтується на тлумаченні висловлювань у священних текстах індуїзму про Брахмана (абсолют, вищу духовну реальність, творче начало) й атмана (суб'єктивне, індивідуальне духовне начало). Згідно з ученнями Брахман виник першим із богів, він – творець усього, охоронець світу, атман є суб'єктивною психологічною основою індивідуального буття.

Мета пізнання, за **В.**, полягає у звільненні від хибних уявлень про світ і людину, осягнення істини, яку уособлює Брахман, а моральна мета – в очищенні, звільненні від пристрастей, хибних схильностей, насамперед від семи гріхів (пияцтва, сварливості, порушення прав власності та ін.) і в поверненні в лоно Брахмана. Йдеться про злиття атмана з Брахманом як світовою душею, необхідною передумовою якого є звільнення від *сансари* (кругообігу народжень і смертей) з її нескінченними переродженнями (перенародженнями). Досягти цього дуже важко, адже воно доступне лише відданим, благочестивим людям, тобто жерцям-брахманам. Представники інших варн повинні всіма помислами і справами дбати про поліпшення своєї *карми*, тобто про підвищення якості наступного перенародження. Хто шукає лише приємного, а не спасенного, той віддаляється від істини і чеснот. Істинне благо здатний розрізнити тільки розум, він і є критерієм вибору добра. У ведійних творах, зокрема Законах Ману, йдеться про доконечну потребу пізнавати Веди, оскільки зашифроване в них знання – вічне око предків, богів і людей, а їх приписи незбагненні й невимірні. Знання Вед, що доступне тільки брахманам, здатне спокутувати будь-який гріх. Тому брахман, який утримує їх у пам'яті, не заплямовується ніяким гріхом.

Для кожної варни існують свої обов'язки, чесноти, міра відплати за праведне чи грішне життя, кодекс справедливості. Однак відповідні закони життя, моральний обов'язок, своя дхарма (правила благочестивої поведінки) властиві не тільки кожній варні, а й кожній людині. Засобом очищення від гріхів, який наставляє на шлях добра, є аскетизм (відмова від життєвих благ і задоволень, крайнє обмеження потреб). Для людей, які належать до різних варн, він має свій сенс: для брахмана – це насамперед здобування священного знання, для кшатрія – охорона народу, для вайшія – господарська діяльність, для шудри – прислуговування іншим. Багато мотивів етики веданти простежуються в етичних концепціях інших шкіл, які визнавали Веди.

Етика даосизму. Даосизм (кит. – школа *дао*) – філософське вчення Давнього Китаю про всезагальний і невидимий закон всього існуючого – *дао*, якому підпорядковується природа, суспільство, поведінка і мислення індивідів. Засновником **Д.** вважають напівлегендарного мудреця Лао-цзи (Лі Ер, Лі Баянь), який жив у VI– V ст. до н. е. (а можливо, й раніше). Головний трактат філософії **Д.** "Шлях доброчесності" ("Дао де-цзин") приписують то самому Лао-цзи, то його послідовникам, які дотримувались головних положень свого вчителя. **Д.** закликали слідувати природі, жити природним життям. Вони тлумачили дао як "головне в усіх речах", "корінь", "мати землі й неба", "першооснова світу", "творець усього суцього", яке існує у складних взаємозв'язках і взаємозалежностях: людина залежить від землі, земля – від неба (космосу), небо – від дао, а дао – від себе.

Людину і світ це вчення трактує як закономірне породження *дао*, частину природи, призначенням якої є дотримання чеснот (*де*), тобто жити згідно з природою. Навпаки, будь-яке штучне втручання, спроби змінити природний порядок буття згубні для людей, є джерелом зла. Крім того, **Д.** стверджує, що у відході від законів природи винні правителі, а не народ, оскільки ініціатива підкорення інших країн йде саме від них. Той, хто керується дао, ніколи не підкорюватиме інші країни, тому що це може обернутися проти нього. Адже там, де побували війська, нічого не росте. Тому після великих війн настають голодні роки.

Основний моральний принцип **Д.** – *у вей* (не-діяння): людина, яка пізнала *дао*, – бездіяльна; хто служить *дао*, той пригнічує свої бажання, стаючи бездіяльним. **Д.** возвеличував аскетизм і недіяння, яке є водночас найбільшим діянням, оскільки завдяки йому можна досягнути вершин пізнання. Однак пропагування даоською філософією квієтизму (лат. *quietus* – спокійний) має і раціональне начало, оскільки свавільна діяльність людей, ігнорування об'єктивних законів розвитку природи і суспільства

часто породжують зло, до яких належать і експерименти із суспільством (криваві революції), і "перетворення" (точніше "спотворення") людиною природи тощо.

Отже, основні положення етики **Д.** проголошують необхідність дотримання визначеного природою шляху, сповідування принципу недіяння. Щастя народу полягає у поверненні до рівності й родоплемінних відносин, а щастя мудреця – у помірності, простоті, близькості до природи. Тому у справжній людині головним є не "благородство" (соціальний статус), а природність доброчесності.

Етика джайнізму і буддизму. Е. дж. – релігійно-філософське вчення, згідно з яким до тих пір, поки душа "засмічена" тонкою матерією, вона, за законами карми, повинна постійно мандрувати, набуваючи нових існувань, і лише звільнившись від матерії шляхом правильного пізнання й аскетизму, досягає спасіння. **Дж.** протистояв брахмансько-ведійському розумінню буття, виступав проти його догматизму, крайнього ритуалізму та апологетики кастової структури суспільства. До **Дж.** общин належали вихідці з різних каст. До них не допускали тільки рабів. **Дж.** по-різному і суперечливо пояснюють зв'язок матеріального і духовного начал. Процес "матеріалізації" душі вони уподібнювали поступовому затемненню світлої і блаженної душі. За їх переконаннями, тонка матерія "прилипає" до душі та обтяжує її. І чим аморальніше діяльність душі, тим стійкіша і важча кармічна матерія "прилипає" до неї. Обтяжена цією матерією душа людини втягується в круговорот перенароджень. Оскільки карма, що "прилипла" до душі, є наслідком дії самої душі, то вона має свободу вибору. Це свідчить, що **Дж.** не поділяє фаталістичних поглядів. Душа людини залежить від внутрішніх і зовнішніх причин. Внутрішніми є пристрасті, гнів, гордість, жадність, осліплення. Падіння душі зароджується в думках, які зумовлюють прив'язаність душі до недобрих схильностей. Зовнішньою причиною є те, що душа міститься в тілі. Занепад душі сприяє тіснішому єднанню її з тілом. Оскільки будь-який зв'язок душі з тілом є джерелом страждань, то **Дж.** прагне звільнити душу від будь-якої залежності від матеріального світу, досягти досконалості і віддатися недіяльному буттю. Шлях звільнення душі – це шлях знання, оскільки саме неучтво породжує пристрасті. Тому необхідно вивчати те, що говорили вчителі, визнавати їх авторитет і вірити в них. І тоді людині, яка шукає звільнення, відкриються три шляхи до спасіння: правильна віра, правильне знання і правильна поведінка. Правильна віра є повагою до істини. Правильне пізнання – це пізнання реальної природи "Я" і "не-Я", душі і матерії.

Суть правильної поведінки полягає у виконанні п'яти великих обітниць:

1. Незашкодження життю (*ахімса*). Ця обітниця спонукає до безмежної обережності у поводженні з будь-якими формами життя. Зашкодити життю означає зашкодити душі, яка є вищою цінністю (згідно з джайнізмом все живе має душу).

2. Утримання від брехливості (*сат'я*). Така налаштованість зобов'язує завжди говорити правду, причому лише добру, приємну і вичерпну, основою якої є повага до життя, а метою – істина.

3. Утримання від злодійства (*астея*). Недотримання цієї обітниці наносить непоправної шкоди життю.

4. Утримання від потурання своїм слабкостям (*брахмачар'я*). Йдеться про відмову від усього, що може хоча б у думках викликати позитивні емоції.

5. Утримання від усіх прив'язаностей (*анариграха*): відмова від прив'язаностей до об'єктів, які викликають у людини задоволення, навіть якщо то приємний звук, колір, смак, запах тощо. У цьому полягає доведений до абсурду фізичний і духовний аскетизм.

Моральним ідеалом у **Дж.** є мудрець – святий. Досягти його може кожна людина завдяки власним зусиллям, самовдосконаленню, власній моральній мужності. Людину, яка досягла звільнення душі від матеріального світу, **Дж.** називали переможцем (*джіна*) і героєм (*віра*). Душа переможця оволодіває безмежним знанням, безмежною вірою, безмежною силою і безмежним блаженством. Завершеною формою аскетизму вважалася добровільна голодна смерть, що розцінювалось як вищий подвиг і дозволялася тільки монахові, який досяг "звільнення". Загалом **Дж.** справив відчутний вплив на індійську культуру.

Етика буддизму перебуває в тісному взаємозв'язку з однією із світових релігій – буддизмом. Засновником буддизму був індійський принц Гаутама, який пізніше отримав ім'я Будди, тобто пробудженого, просвітленого. Характерною особливістю буддизму є його етико-практична спрямованість, а стрижнем змісту – проповідь Будди про чотири благородні істини: існує страждання; причина страждання; звільнення від страждань; шлях, що веде до звільнення від страждань. Роз'ясненню й розвитку цих положень, зокрема й уявленню про автономію особистості, присвячена вся система буддизму.

Страждання спричинене людським "Его", яке має породжені невіглаством бажання, його можна зупинити, викоренити, досягнувши стану *нірвани* (санскр. – заспокоєння, згасання) – найвищого блаженства. Заслугою буддизму є спроба розрізнити

моральне і корисне. Цінність саме морального (незаінтересованого) діяння полягає в тому, що тільки воно відповідає стану духовної чистоти, ясності свідомості, узгоджується з прагненням до нирвани.

Заперечуючи авторитет Вед, божественну обумовленість каст, **Дж. і Б.** так і не подолали огріхів етичної концепції веданти.

Етика екзистенціалізму. Екзистенціалізм (лат. *existentia* – існування) – філософське вчення, основним завданням якого є встановлення змісту людського існування, безпосередньо даного індивіду як його переживання свого “буття у світі”, через яке йому відкривається буття світу. Як учення екзистенціалізм має яскраво виражений морально-етичний характер. Репрезентували його французькі філософи Г.-О. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю, німецькі – М. Хайдеггер і К. Ясперс, датський С. К'єркегор та інші європейські мислителі.

Екзистенціалізм як філософський напрям є неоднорідним. До того ж він зазнавав впливу інших філософських напрямів – феноменології, неокантіанства, французького персоналізму та ін. Так, **Сьорен К'єркегор** (1813–1855) прийшов до екзистенціалізму, піддавши критиці філософію Г.-В.-Ф. Гегеля за те, що вона віддала особистість у полон “анонімного” панування історії, позбавивши її самостійності і свободи. На противагу об'єктивній діалектиці Гегеля він створив суб'єктивну діалектику, яку розглядав як засіб збереження відносин особистості з Богом. На шляху до Бога, на думку К'єркегора, людина долає естетичну, етичну і релігійну стадії. На естетичній стадії вона досягає емоційної насолоди, відмовляючись від набуття “істини” свого існування. Наслідком цієї відмови є невдоволеність і відчай. Однак він ще не є істинним. Таким він стає на етичній стадії: “Будучи хворобою духу, або хворобою “Я”, відчай може набувати трьох образів: зневірений, який не усвідомлює своє “Я” (неістинний відчай), зневірений, який не хоче бути собою, і зневірений, який хоче бути таким”. Відчай, який настає на етичній стадії, підводить людину до усвідомлення релігійного значення своєї особистості, єдиного шляху, який веде до Бога.

Великого значення К'єркегор надавав поверненню до людини. Філософія, на його думку, має “вдивлятися” в людське життя, людські страждання, навчити робити вибір між добром і злом, знайти своє “Я”, свою правду, таку істину, заради якої людині хотілося б жити і померти. Основоположник католицького екзистенціалізму **Габріель-Оноре Марсель** (1889–1973), переконавшись у тому, що релігія не піддається раціональному обґрунтуванню, відмовився від томізму, зосередившись на релігійно-етичних проблемах. Бог, на його думку, існує, але не є

об'єктивною реальністю, не належить до світу "речей". Його не можна уявити, визначити, помислити, оскільки "мислити віру – значить уже не вірити". Світ знання і світ віри перебувають у різних площинах. Увесь світ розкривається в суб'єкті і через суб'єкт. Декартівському "Я мислю, отже, існую" він протиставив своє "Я є" як безумовне, категоричне, неспростовне свідчення свого особистого існування, яке є таємничою реальністю. Ця реальність не може бути обґрунтованою раціонально. Вона осягається безпосередньо внутрішнім відчуттям, "багатою і незамінною емоцією" і не потребує обґрунтування.

Екзистенціаліст **Габріель-Оноре Марсель** розглядав людське життя переважно крізь призму протилежності між тим, чим людина володіє (речі, думки, почуття), і тим, чим вона є, що становить її сутність. Якщо те, чим людина володіє, поневолює її, змушує прислужувати йому, її буття затьмарюється. У своїй праці "Бути і мати" Марсель протиставив світ "об'єктивності" (роз'єднаний фізичний світ) і світ "існування", де переборюється дуалізм суб'єкта і об'єкта, і всі відносини зі світом сприймаються як особистісні. При цьому світ перестає бути "проблемою", а стає "таїнством", тобто сферою, "в якій відмінність між тим, що в мені, і тим, що переді мною, втрачає своє значення і свою первісну цінність". Якщо об'єкт науки існує тільки в "третій особі" як позбавлений індивідуальності "Він", то екзистенціальний об'єкт – це "Ти". Сприймання цього об'єкта завжди є прив'язаністю, потягом до нього. У світі "існування" раціональні відносини замінюються емоційно-моральними. Засобом осягнення "існування" є любов, а не розум. Емоційні відносини недоступні понятійному пізнанню, належать до сфери ірраціонального. Враховуючи, що зовнішній світ з його лжепрогресом (наукою, технікою, що стали самоціллю, предметом "ідолопоклонства") негативно, знеособлююче діють на особистість, Марсель рекомендував послабити вплив суспільства на особисте життя і спілкуватися лише з "духовною аристократією". Переборення трагізму індивідуального існування можливе також у містичному спілкуванні з божественним "Ти", що є джерелом "віри, надії, вірності і любові".

Німецький філософ **Мартін Хайдеггер** теж основою всього існуючого вважав людське існування, бо тільки людина знає про свою скінченність, смертність і тільки їй відома тимчасовість, а тому й буття. Смысл буття він прагнув розкрити у процесі аналізу людського буття, оскільки тільки людині відома тимчасовість і тільки їй "відкрите" її буття. Онтологічна основа людського існування – його скінченність, тимчасовість, яка і є найістотнішою характеристикою буття.

Переживання тимчасовості, минулості Хайдеггер ототожнював на перших порах з гострим почуттям особистості. За його переконаннями, зосередженість на майбутньому дає людині справжнє існування, а наслідком домінування у свідомості теперішнього є те, що "світ речей" (буденний світ) заступає людині її скінченність. Духовний досвід особистості, яка відчуває свою неповторність, однократність і смертність, Хайдеггер виражав у поняттях "турбота", "страх", "рішучість", "совість", "вина" тощо. Структура людського буття в його цілісності, за Хайдеггером, є турботою, що становить єдність "буття-у-світі", "забігання наперед" і "буття при внутрішньому існуючому". Поняття "буття-у-світі" акцентує увагу на нерозривності людського буття і світу, суб'єктивного і об'єктивного начал. "Буття-у-світі" – це внутрішнє, апріорне визначення людини. В понятті "забігання наперед" мислиться відмінність людського буття від будь-якого наявного, предметного буття. Людське буття в цьому сенсі є тим, чим воно не є, оскільки воно постійно "уникає" себе, "забігає наперед", а тому завжди є можливістю. "Буття при внутрішньому існуючому" є специфічним способом ставлення до речей як супутників людини у відведеному їй часі. Щире, інтимне ставлення людини до речі, як чогось близького, зігрітого людським теплом, яке річ віддає людині, протиставляється сучасному збайдужілому "маніпулюванню" речами. Кожен момент "турботи" становить певний модус часу: "буття-у-світі" є модусом минулого, "забігання наперед" – модусом майбутнього, а "буття при внутрішньому існуючому" – модусом сьогоднішнього, а сам час, за Хайдеггером, рухається від майбутнього до минулого.

Людське буття буває дійсним і недійсним. Недійсним є буття, в якому переважає сьогоднішнє, а людське буття розглядається як річ. Традиційно людину розглядали саме як річ. Наслідком цього було переконання, ніби будь-яка особистість може бути замінена іншою особистістю ("незамінних людей немає"). Такий підхід орієнтує на формування пересічної людини, яка прагне бути "такою, як всі", не здатної відповідати за свої вчинки. Справжнє буття, за Хайдеггером, передбачає усвідомлення людиною своєї минулості і свободи. Пізніше Хайдеггер, аналізуючи проблему людського існування, звертався до понять, які виражають реальність не стільки особистісно-моральну, скільки безособистісно-космічну ("буття" і "ніщо", "основа" і "безосновне", "утаєне" і "відкрите", "земне" і "небесне", "людське" і "божественне").

Формування філософських поглядів німецького мислителя **Карла Ясперса** відбувалося під впливом праць багатьох філософів різних епох. Не погоджуючись із "похмурим

фанатизмом" К'еркегора і з "екстремізмом та несамовитістю" Ніцше, він зазнав впливу і їх ідей, відмежувався від раціоналістичної лінії (концепцій Декарта, Гегеля і Маркса), оскільки був переконаний у неможливості філософії як науки. Істинною філософією, за Ясперсом, є процес філософствування, якому властиві незавершеність, відкритість розумового процесу і в якому більше запитань, ніж відповідей.

Ясперс як екзистенціаліст теж аналізував проблему буття ("буття-у-світі", "існування"), екзистенцію (необ'єктивовану людську самість), трансценденцію (неосяжну межу будь-якого буття і мислення). Цим видам буття, за Ясперсом, відповідають філософія орієнтації у світі, екзистенційне осяяння і метафізика, яка повинна дати розгадку шифру абсолютного світу. Філософствування, на його думку, дає орієнтири поведінки людини у світі, здатне "освітити" екзистенцію і наблизити людину до трансценденції, здійснити "стрибок до безумовного буття". Філософія, за Ясперсом, не пізнає буття, а засвідчує його існування. Перевагу слід надавати тій філософії, комунікативність якої найефективніша. Екзистенція "...існує лише постільки, оскільки співвідносить себе з іншою екзистенцією і трансценденцією". Ця співвіднесеність здійснюється в акті комунікації, яку він розглядав як глибоко щире, особистісне спілкування "в істині". Поняття "комунікація" є центральним в аналізі Ясперсом етичних, аксіологічних, гносеологічних проблем, оскільки їй він відводив особливе місце в структурі світогляду людини. Тільки комунікація "дарує" людині її справжню сутність: "Я один не є самістю для себе, але стаю таким у взаємодії з іншою самістю". Будь-яке зло (моральне, соціальне, інтелектуальне) є для Ясперса передусім глухотою до чужої екзистенції. Водночас він був проти безнадійно отруєного демагогією поверхового, безособистісного масового спілкування. Важливу роль у філософії Ясперса відіграють поняття "воля до комунікації", "свобода", "гранична ситуація", "вірність" тощо. Свободу він ототожнював з екзистенцією. Якщо пізнання є справою науки, то свобода – справою філософії. "Людина, – вважав Ясперс, – існує або як предмет дослідження, або існує задля свободи". При вивченні наукою людини завжди наявний непізнаний "залишок" – необ'єктивована реальність, грань людського буття, яка не може бути об'єктом аналізу науки. І це добре, оскільки робить людину недоступною для вивчення з метою соціального маніпулювання. Екзистенція, на думку філософа, максимально виявляється в так званих пограничних ситуаціях: смерть, тяжка хвороба, страждання, провинна. Ясперса називали політичним моралістом, оскільки він гостро реагував на несправедливість, зокрема писав

про "німецьку провину", про прояви реваншизму в повоєнній Німеччині, виступав проти несправедливостей в так званих соціалістичних державах.

Французький мислитель **Жан-Поль Сартр** теж досліджував буття, насамперед "живу свідомість", суб'єктивно-діяльний аспект свідомості, завдяки якому конкретний індивід, будучи "закинутим" у світ "конкретних ситуацій", вдається до певних дій, вступає у стосунки з іншими людьми і речами, прагне до чогось, приймає життєві рішення, бере участь у суспільному житті тощо. Вся ця діяльність розглядається як духовна самореалізація індивіда, його суб'єктивного, особистісного начала. Зовнішній світ, усі предмети об'єктивної дійсності, за Сартром, є лише "знаками" індивідуальних людських значень, смислових утворень людської суб'єктивності. Ці предмети є лише приводом для рішень індивіда, його вибору, а також вибору себе. "Буття для іншого" виявляє фундаментальну конфліктність міжособистісних відносин. Суб'єктивність ізольованої свідомості, за Сартром, набуває зовнішньої предметності, як тільки існування особистості потрапляє в кругозір іншої свідомості, для якої "Я" особистості є лише елементом значущого інструментального комплексу, що утворює світ. Ставлення до іншого – це боротьба за визнання свободи особистості в очах іншого. Так формується "фундаментальний проект" людського існування – "бажання бути Богом", тобто досягти самодостатнього "буття в собі". Оскільки реалізувати цей проект неможливо, людина залишається лише "марним прагненням". Ці аргументи Сартр використовував для спростування можливості реалізації ніцшеанського ідеалу надлюдини як нескінченного самоствердження. Вихідним пунктом концепції Сартра є проблема, яку розв'язували герої Ф. Достоєвського: якщо Бога немає, то все дозволено. Адже неможливо знайти критерії цінностей, принаймні в надчуттєвому світі, немає апріорного розрізнення добра і зла, немає досконалого розуму, здатного орієнтувати людей серед цінностей життя. Тому кожен індивід самотужки обирає моральні цінності, "проектуює" своє життя, наповнює його змістом чи робить беззмістовним, пустим. Людина приречена на свободу. І ця свобода, здатність обирати згідно зі "своїми істинами" виокремлює її з-поміж інших явищ живої і неживої природи. Від надприродних сил (Бога) людина не залежить, бо їх немає. Немає раз і назавжди даної, незмінної людської природи, немає детермінації (людина сама себе "проектуює" і реалізує). Людина є свобода. Проте свободна, творча діяльність людини не об'єктивується, не набуває предметності, а якщо й набуває, то відчужується. Тому змістом цієї самодіяльності є унікальні біологічні залежності індивіда, досвід

раннього дитинства, особливо психологічні травми тощо. Невипадково Сартр називав свій метод екзистенціальним психоаналізом, який ставить завдання прояснити обличчя індивідуальності шляхом виявлення обставин дитинства і специфічних біологічних залежностей, у відповідь на які індивід себе будує. Свобода індивіда як носія неспокійної суб'єктивності може бути лише "розжиманням буття", утворенням у ньому "тріщини", "ніші". Перебуваючи у відчуженому від нього світі, індивід приречений на несправжнє існування. Жити в сучасному світі, на думку Сартра, як живе в ньому "задоволена собою свідомість", можна лише, відмовившись від своєї справжності, своїх рішень і свого вибору, переклавши їх на чийось анонімну відповідальність – на сім'ю, народ, державу тощо. Правда, і ця відмова є відповідальним актом особистості, оскільки вона має свободу волі, може протистояти будь-яким надіндивідуальним силам.

Прагнучи поєднати екзистенціалізм із марксизмом, Сартр включав до «проекту» індивіда і матеріальну обумовленість людської діяльності, намагався відтворити картину суспільно-історичного процесу як цілісної системи. Проте об'єктивні економічні і соціальні структури фігурують у його вченні як відчужена надбудова над внутрішньо-індивідуальними елементами "проекту" індивіда, як "антилюдське". Концепція Сартра обминула корінні проблеми етики, оскільки ґрунтувалася на засадах індивідуалізму і позиції чистої суб'єктивності. Індивід, на його думку, може прилучитися до "інших" тільки "поглядом", але цей погляд далекий від бажаних людських стосунків. Однак захист Сартром унікальності кожної людини, її свободи і відповідальності позитивно вплинув на світову філософську думку, зокрема й на теорію моралі.

Французький письменник і філософ **Альбер Камю** належав до екзистенціалістів атеїстичного напрямку. Заперечуючи на словах примат існування щодо сутності, він ототожнював сутність буття з "абсурдом нещасної свідомості". Мало цікавлячись онтологічними та гносеологічними питаннями (зневажливо ставився навіть до великих наукових відкриттів), Камю постійно розмірковував над проблемами моралі, часто вводив їх до художніх творів. Ілюструючи абсурдність людського життя у "Міфі про Сізіфа", він заявляв: "Є тільки одна справді серйозна філософська проблема – проблема самогубства. Розв'язати, варте чи не варте життя того, щоб жити, означає дати відповідь на основне питання філософії". Його висновок був невтішним: людина смертна, доля її трагічна й безглузда. Характеризуючи буття людини, Камю відмовився від традиційних категорій, вдаючись до екзистенціалій (понять, у

яких осмислюється людське існування): "доля ", "турбота", "тривога", "страх". Результатом розмірковувань Камю над "основним питанням філософії" є дилема: навіть за впевненості у своїй безнадійності слід поводитися так, ніби людина все-таки на щось надіється, бунтувати або покінчити життя самогубством. Особисто він схвалював першу альтернативу. Той, хто зрозумів, що цей світ не має смислу, здобуває свободу, яка є найвищою моральною цінністю, оскільки вона притаманна природі людини, є потребою її самовираження. Єдиним засобом здобуття свободи є бунт. Бунт і свобода нероздільні. Революція, на думку Камю, є "спотворенням бунту", оскільки вона спрямовується на речі, абстрагуючись від людини, перетворюючи її на річ.

Виступаючи проти марксистської моралі, Камю заявляв, що надає перевагу жертвовності тих, хто "історію не робить, а зазнає її напасті". Бунт – це не революція, а повстання проти своєї долі, проти абсурду буття. Перемога тут неможлива, але "немає такої долі, яка не перемагалася б презирством". Досвід людського існування, що неминуче завершується смертю, приводить мислячу людину до відкриття "абсурду" як кінцевої правди своєї "долі" на землі. Ця істина повинна не обеззброювати, а пробуджувати в душі мужню гідність до життя всупереч вселенському "хаосу". У своїх художніх творах Камю часто протиставляв справжні цінності, які виявляються у спілкуванні людини з природою, несправжнім, що виявляються у суспільному житті. На його думку, не людина служить моралі, а мораль – людині. Людина живе для чогось більшого, ніж мораль.

Спільним для різноманітних етичних концепцій, які належать до екзистенціалізму як філософського напрямку, є аналіз існування особистості у світі. Аналізуючи структуру її екзистенції, екзистенціалісти акцентують увагу на знеособленості людини, втраті нею свободи й індивідуальності в сучасному світі. Вихід з моральної кризи вони вбачають у здатності індивіда перебороти (через ставлення до Бога, до "ніщо", до смерті) своє "неістинне", "несправжнє" існування і знайти притаманну лише йому екзистенцію. Згідно з цим вченням "справжнє" буття особистість обирає вільно за власним бажанням. Безумовне визнання особистістю своєї нічим не обмеженої свободи вважається неодмінною умовою повернення її до справжнього буття. Ігноруючи або недооцінюючи єдність об'єктивної обумовленості існування людини та її практичної активності, представники цього напрямку протиставляють свободу і необхідність, вважаючи, ніби людина може бути свobodною тільки у сфері своїх духовних устремлінь.

Вони доводять, що кожний індивід абсолютно свobodно

обирає вчинки, знаходить себе, ігноруючи суспільні норми, об'єктивні критерії.

Екзистенціалізму не вдалося розв'язати проблему налагодження гармонійних стосунків між людьми, відповідальності особистості перед суспільством, визначити шляхи усунення відчуження в сучасному світі. Загалом етика екзистенціалістів пройнята мотивами приреченості, самотності, безглуздості й абсурдності життя. Проте, виконуючи роль "ще однієї" точки зору на індивіда, смисл його життя та місце в сучасному світі, вона непокоїть людину, сприяє формуванню творчого ставлення до дійсності.

Останнім часом вплив екзистенціалізму істотно послабився, проте його основні ідеї, будучи засвоєними іншими напрямками сучасної філософії, і до цього часу продовжують впливати на світогляд людей через філософію, етику, літературу, мистецтво.

Етика епохи Відродження. Період ранньої кризи феодалізму і зародження буржуазних відносин (XV—XVI ст.) названо епохою Відродження. Вона прийшла на зміну середньовічної культури, а тому зберегла в собі багато її ознак. Щоправда, має і свої особливості, зокрема за цієї епохи відбулося соціальне пробудження особи, яка поступово звільнялася від усвідомлення обмеженості свого буття, впевнювалася у своїх можливостях. Очевидно, тому тогочасна філософія, особливо етика, були звернені не до Бога, а до людини. Гуманістичний характер філософії Відродження виявився передусім у розумінні людини як вільної істоти. Визнаючи, що світ створив Бог, філософія Відродження виходила з того, що людина, одержавши від Бога свободу волі, повинна діяти сама, усвідомлюючи свою долю. Етика цієї епохи орієнтувала людину не на божественну благодать, а на власні сили, наслідком чого були глибока віра в безмежні творчі можливості індивіда та оптимізм. Однак тогочасна етика, як і мораль, моральність, мала індивідуалістичний, волюнтаристський характер.

Мислителі цієї епохи особливо переймалися проблемами індивідуальності, самоцінності специфічного, неповторного та унікального в людині, своєрідності обдаровання, смаку, уподобань, способу життя тощо. Йдеться не про біологічну специфіку індивідів, а про такі феномени, як індивідуальність та особистість. Увага до індивідуального начала людини, її унікальності є однією з істотних ознак західної парадигми світосприйняття, світорозуміння і переживання буття. Вона принципово відрізнялася від східної парадигми. Наприклад, у Давньому Китаї культивувалася звичка діяти гуртом, що майже унеможливляло ініціативу окремої людини. Безперечно, це обумовлювало специфіку давньокитайської антропології.

Неактуальними були проблеми індивідуального в людині і для філософії Давньої Індії. Про це свідчить ігнорування проблеми буття особистості в буддизмі, який зосереджувався на житті як безособовому світовому процесі. Наслідком такого підходу були деактуалізація проблеми смерті, ідея всезагальної любові, "зосередженість на минулому, неувага до майбутнього". На етапі раннього (італійського) Відродження мислителі акцентували увагу переважно на людині як природній істоті, що засвідчило антропоцентричний характер тодішньої філософії. В епоху пізнього (північного) Відродження відбулась переорієнтація філософії на природу загалом.

В епоху Відродження бурхливо розвивалось мистецтво, насамперед живопис, наука. За словами Ф. Енгельса, ця епоха потребувала титанів і породила титанів за силою думки, пристрасті і характеру, за багатогранністю і вченістю. Проте часто залишають поза увагою граничний розгул аморальності, розпусти і жорстокості, які панували в той час. Недаремно деякі мислителі звертали увагу на зворотний бік титанізму – антититанізм. "Відродження, – писав відомий російський мислитель Олексій Лосєв, – прославилось своїми побутовими типами підступності, віроломності, убивств з-за рогу, неймовірної мстивості і жорстокості, авантюризму і всякого розгулу пристрастей". Так, в Італії в той час "Священнослужителі тримають м'ясні крамниці, шинки, гральні і публічні будинки, так що доводиться неодноразово видавати декрети, які забороняють священникам "заради грошей ставати звідниками повій, але все даремно. Монашки читають "Декамерон" і віддаються оргіям, а в брудних стоках знаходять дитячі кістяки як наслідки цих оргій". Які ж причини такого занепаду моралі? На нашу думку, це було наслідком відмови від віри, на якій ґрунтувалися мрії про майбутнє.

Не випадково, що в наш час внаслідок втрати віри у "світле майбутнє", комунізм знову-таки спостерігається занепад моралі. Висновок: відмова від ідеалу (будь-якого, гуманістичного чи негуманістичного) з необхідністю веде до духовної кризи. У наш час дає про себе знати і розгул "дикого капіталізму", коли ті, хто розікрав народну власність, не тільки не соромляться обікрадених, а навіть гордяться цим. Навіть партія комуністів теж відмовилася від своїх ідеалів, при можливості збагачується і підтримує владу олігархів. Дух нашого народу могла б воскресити національна ідея і активне впровадження її в життя, але у нас, по перше, немає поки що талановитих ватажків нації, а по друге, Росія залишила після себе "другу колону", яка ненавидить мову і культуру своїх прадідів, іноді відверто демонстративно.

Етика і естетика – дві самостійні науки, невинуваті зближення яких приносять лише шкоду. Дійшло до того, що навіть придумали “еклектичну” навчальну дисципліну “Етика і естетика”. Щоб осмислити дійсне співвідношення цих наук, необхідно насамперед чітко розрізнити предмет етики (мораль як особистісно-суспільну форму свідомості і моральність (рос. “нравственность”), реальну діяльність і поведінку людей, що відповідає чи не відповідає принципам, нормам і правилам моралі) і науку про названі феномени. Розрізнити естетичне відношення людини до світу та результати цього відношення (насамперед мистецтво) і науку про це відношення та його результати. Предмети цих наук принципово відрізняються один від одного. Етика вивчає реальні духовні явища (відповідні норми людських стосунків) і матеріальні явища (вчинки), а естетика – естетичну форму особистісної свідомості людини як особистості, суверенної одиниці буття (як об'єктивовану у формі художніх образів, так і необ'єктивовану, що залишилася пережитою лише суб'єктом естетичного відношення (митцем, який створив художній твір (у своїй фантазії), але не об'єктував його, не зробив доступним для інших людей, (і подібні до них образи буденного рівня естетичної свідомості). Істотно відрізняються і суб'єкт морального відношення до дійсності (навіть до одного й того ж явища) від суб'єкта естетичного відношення навіть за умови, що цим суб'єктом є одна й та ж людина. Суб'єкт морального відношення сприймає об'єкт цього відношення в його натуральній моральній значущості, а для суб'єкта естетичного відношення об'єкт безпосереднього сприймання часто виступає як те, що часто лише натякає на смисл людського життя (інакше як пояснити ті глибокі переживання, які нерідко викликаються спогляданням деяких явищ природи. Безперечно, що ці явища природи сприймаються і переживаються не в їх натуральному вигляді. Їх споглядання дає можливість відчувати і пережити таємницю смислу людського життя подібно до того, як це робить художній образ (ненатуралістичного мистецтва). Іноді ці науки непомірно зближають на тій підставі, що в них істотну роль відіграє поняття ідеалу, вони вдаються до поняття смислу життя тощо. Але моральний ідеал є теоретичною моделлю людини переважно як суб'єкта морального відношення до дійсності, а інші сторони її сутності (політична, економічна, прагматична є в більшій чи меншій мірі деактуалізованими у свідомості. Згадаймо, що сутністю людини є система всіх суспільних відносин). Естетичним ідеалом є людина як **цілісна** особистість, суверенна одиниця буття, що становить собою органічну єдність її сутності і простого буття, **існування**, перебування у цьому світі.

Це, зокрема, виявляється і в тому, що зовнішність людини займає істотне місце в мистецтві, особливо в живописі. Зведення людини до її сутності, ігнорування нескінченної цінності простого буття, існування людини було однією з підстав знищення, позбавлення життя як існування Кремлем мільйонів людей.

Етика Київоруської доби. Об'єднання східних слов'ян у державних кордонах Київської Русі зумовило формування з розрізнених племен єдиної української народності. Істотне значення для розвитку тогочасної культури мало запровадження на Русі християнства, що сприяло встановленню зв'язків з багатьма державами, поширенню писемності, ознайомленню з надбанням світової, передусім європейської, культури, в тому числі й філософської думки. Під впливом християнства принципово змінилися традиційні моральні цінності русичів. Зазнало змін і розуміння цих цінностей під впливом християнства та етичних концепцій Греції, Візантії тощо.

Тогочасна етична думка сконцентрована в пам'ятках писемності, які містять відомості про мораль та її тлумачення. Це насамперед “Повість минулих літ”, “Слово про закон і Благодать” Іларіона, “Ізборники Святослава”, “Повчання Володимира Мономаха” тощо. Зосередженість тогочасної філософії на людині, проблемах, пов'язаних із протистоянням добра і зла, дає підстави для тверджень про “етизацію” всієї філософської думки Київської Русі. Людині відводилась роль центральної ланки, яка забезпечує зв'язок між Богом і створеним ним світом. Антропологічний аспект простежується і в онтології, і в гносеології. Так, суб'єкт пізнання одночасно є і суб'єктом морального ставлення до дійсності. Неспростовним вважалося, що правда й істина прикрашають людину, а істина невіддільна від моральності, тому її необхідно обстоювати навіть під загрозою смерті (“Ізборник Святослава 1076). Про “етизацію” тогочасної філософської думки свідчить притаманний їй кордоцентризм, який ґрунтується на переконанні, що серце як прихований центр центрів зводить воєдино мислення, волю і віру. Категорії добра і зла, розуміння моральних чеснот тлумачилися по-різному, оскільки мораль тогочасного суспільства мала станово-корпоративний характер.

Проблема людини, а відповідно, і питання етики, розв'язувалось загалом на основі Біблії з урахуванням міркувань отців церкви, патристики. Простежуються і оригінальні думки з цієї проблематики. Перед людиною відкриваються два шляхи: шлях життя і шлях смерті. Шлях життя – це шлях закону, який вимагає: любити Бога і ближнього, як самого себе; не бажати ближньому того, чого не бажаєш собі; молитися за тих, хто

чинить тобі зло; любити ворогів своїх; ухилятися від плотських і мирських гріхів; бути милостивим; шанувати святих; не вбивати; не чинити перелюбу; ухилятися від злодійства і обмови; поступатися тому, хто хоче судитися з тобою; не чаклувати; не гніватися; не заздрити; не лицемірити; не пиячити; не бути гордим; не лихословити; не бути корисливим. Перелічені вимоги неодноразово повторюються в обох “Ізборниках”, що свідчить про особливу увагу до моральної сутності людини. Шлях смерті – це шлях гріха, який веде до нещастя, загибелі і нескінченних страждань, спричинених невиконанням моральних і релігійних вимог.

Щоб жити відповідно до волі Бога і моральних вимог, необхідні знання норм, самоконтроль і самостереження. Щодо цього “Ізборик” 1073 р.” містить заклики досліджувати індивідуальний психологічний стан людини з метою навернення її на шлях доброчесності і слідування Богу, що потребує моральних зусиль і самовідданості. Те, що людина створена за подобою Бога, означає її самовладдя, тобто наявність у неї свободи волі і спрямованість на добро. Людина не була створена злою. Кожна людина має здатність творити добро. Природні дії в окремих індивідів однакові. Однак кожна властивість людини має і протилежну: мудрість протиставляється глупству, цнота – блуду, праведність – насиллю. В “Ізборнику Святослава 1073 р” все, чим сповнений світ, оцінюється як добро чи зло. Категорії “добро” і “зло” постають універсальними оцінками соціальних і природних явищ, людських вчинків, ідей, періодів історії, минулого і майбутнього. Потяг до знань, любов до Бога і людей, молитви, страждання розглядалися як добродіяння і запорука майбутнього безсмертного життя.

Причинами зла вважалися несправедливий, гріховний спосіб життя, лінь, недотримання даного Богом Закону, а критерієм розрізнення добра і зла – розум. Боротьба з гріхом є боротьбою духовного і плотських начал, доброчесності і зла, моралі і аморальності. Благом вважалось постійне моральне вдосконалення, добродіяння, турбота про благо інших людей. Ідеал дружинника, людини, яка займається “чоловічою справою” (війна, полювання), вибудовувався на кодексі честі, за яким моральною вважалася поведінка, що відповідає вимогам, яких мав дотримуватися хоробрий витязь. Виняткового значення надавалося таким чеснотам, як патріотизм, честь, гідність, слава. У писемних пам'ятках Київської Русі порушуються різноманітні моральні проблеми: сімейно-шлюбні, особистісні стосунки (дружба); ставлення до батьків; питання праці, багатства та справедливості тощо. В “Ізборниках”, наприклад, кілька статей присвячено зміцненню моральних почуттів між

близькими та рідними. Містяться також висловлювання про значущість жінки в сімейних стосунках: у доброї дружини чоловік завжди веселий, і життя його проходить у благополуччі; мудра жінка, добра – це частина блага. Однак у першому “Ізборнику” переважають бруталні висловлювання на адресу жінок (перекладні статті). У тогочасному суспільстві великого значення надавалося питанню шанування батька й матері, дружби, праці, тощо. Констатуючи існування соціальної і майнової нерівності, автори “Ізборника 1076 р.” проповідують принцип взаємної любові, доброти і милостині, що має гармонізувати соціальні відносини. Саме багатство, на думку авторів, не є злом, до зла ведуть заздрість, хабарництво, брехня, жадність.

Етика легізму (законників). Легізм (лат. *legis* – закон) – давньокитайське етико-політичне вчення, згідно з яким управління людиною, суспільством і державою необхідно здійснювати на основі суворих законів, а не норм моралі. Представники **Л.** вважали, що державна влада має здійснюватися на основі законів, перед якими всі рівні. Видатні політичні діячі, зокрема законодавці-практики і законники Лі Куй, У Ці, Шан Ян і Хань Фей-цзи, загинули в боротьбі з прибічниками традиційного управління державою.

На думку одного з представників цієї школи Хань Фей-цзи (280–233 до н. е.), дао є загальним законом, знання якого сприяє пізнанню й освоєнню речей. Природні закони він називав лі. Однак суспільство має жити за специфічними законами (фа), які допомагають розрізнити добро і зло. Їх встановлюють люди, змінюючи зі зміною їхніх умов життя. Згідно з цією точкою зору мораль залежить не від неба, не від вродженої природи людини, а від закону фа. Це означає, що як форма суспільної свідомості вона є похідною правової форми суспільної свідомості. Хань Фей-цзи стверджував, що люди від природи є злими, подолати суперечності між ними можна лише за допомогою сили справедливих і суворих законів. Засновану на законі (юридичну) рівність він протиставляв рівності, яка спирається на конфуціанські (людинолюбні, гуманістичні) принципи, доводив, що для управління державою вони є несправедливими і непридатними. В управлінні державою Хань Фей-цзи обстоював принцип “ціль виправдовує засоби” (згодом його названо принципом Макіавеллі), що дало підґрунтя деяким дослідникам вважати моральне вчення легізму антигуманним, у якому жорстокість доведена до краю, а милосердя зведено нанівець.

Таких засад дотримувався імператор Китаю Цінь Ші-хуанді (259–210 до н. е.), який силою та нещадним придушенням інакодумців досягнув на деякий час і однодумності, і політичної

стабільності. Проте цей режим зазнав краху, а разом з ним була дискредитована й концепція легізму. Щоправда, окремі її мотиви стосовно політики та управління перейняло конфуціанство.

Етика локаяти, чарваки. Локаята (санскр. *лока* – спрямований тільки на цей світ) – неортодоксальна давньоіндійська система матеріалістичної філософії, що пояснювала світ взаємодією чотирьох елементів – землі, води, вогню та повітря, проголошувала матеріальний світ єдиною реальністю, метою людського існування – насолоди. Згідно з цією концепцією мета буття полягає у турботах про благополуччя людини, що зрештою виявилось у гедонізмі. Відповідно добром є все те, що приносить насолоду, а злом – те, що спричиняє страждання. Прихильників локаяти переслідували, а їх твори знищували. Це вчення вразливе з точки зору гуманізму, оскільки воно ґрунтується на засадах індивідуалізму та егоїзму, подолання яких є основним завданням морального виховання. Недосконалість його ілюструє хоча б таке висловлювання локаятиків про добро і зло: “Щедрість, самоприборкання, піст і чесність – аж ніяк не є шляхами досягнення заслуг”.

Різновидом локаяти було вчення **чарвака**, яке заперечувало традиційні брахмансько-ведійські засади – існування Бога і душі (брахмана і атмана), закон карми як основу моральної доцільності всього існуючого. Згідно з етичними принципами цього вчення реальними є лише страждання і насолода чуттєвим буттям. Визнаючи цінність земного життя людини, чарваки виправдовували прагнення зробити її щасливою. Попри те, що джерелом етичних учень Давньої Індії були священні книги Веди, кожне з них мало свою специфіку, обумовлену різними поглядами на проголошувані у цих книгах засади людського буття і співіснування, перенесенням уваги народів, що населяли країну, з явищ зовнішнього на внутрішній світ людини. У курсі т. зв. “Етики марксизму-ленінізму” вчення про мораль давньоіндійських матеріалістів (як і матеріалістів будь-яких епох і народів) переоцінювалось, ігнорувався її гранично індивідуалістичний характер та бездуховність.

Етика марксизму. Основоположником марксистської етики є К. Маркс. Це вчення проголошує основою суспільства певний базис (сукупність виробничих відносин, економічна структура суспільства), а мораль відноситься до надбудови, ідеологічних відносин. Представники марксизму суспільний прогрес пов’язували з розвитком базису, «економічного скелету» суспільства, відповідно до якого розвиватиметься мораль. Очевидно, тому російський марксист В. Ульянов погоджується з думкою про відсутність у цьому вченні етики: «Не можна не визначати... справедливості твердження Зомбарата, що в

самому марксизмі від початку до кінця немає ні грана етики». У теоретичному відношенні «етичну точку зору» він підпорядковував «принципу причинності», у практичному – зводив до класової боротьби. Зрозуміло, що заклики до боротьби та кровопролиття несумісні з етикою.

Марксисты ставили собі в заслугу намагання свідомо і цілеспрямовано творити історію, оскільки вважали весь попередній шлях розвитку людства передісторією. Такий підхід вони поширювали і на мораль, будучи переконаним, що в історії людства моральні уявлення формувалися стихійно і поставали як невідомо ким сформовані норми. Домарксистські філософи, намагаючись пояснити походження цих норм, приписували їх авторство Богу або виводили з різних інтерпретацій «природи людини». Насправді мораль начебто є породженням панівного способу виробництва. Знищення капіталістичного ладу і побудова комунізму покличе до життя комуністичну мораль. Це був не перший «свідомий» і «цілеспрямований» експеримент, оскільки до подібної ідеї вдавалися всі тоталітарні режими. Згідно з марксистською концепцією (і концепціями ідейних попередників марксизму – соціалістів-утопістів) коренем зла є приватна власність, насамперед на засоби виробництва, а саме зло – наслідком класових антагонізмів, експлуатації, відчуження людини. Тому все те, що прямо чи опосередковано сприяє знищенню експлуататорського капіталістичного суспільства і побудові безкласового суспільства, для якого характерна суспільна форма власності, тобто комунізму, є добром. Мораль істинно людська, яка стоїть понад класовими суперечностями і всякими спогадами про них, – стверджував Ф. Енгельс, – стане можливою лише на такому ступені розвитку суспільства, коли не тільки буде знищена протилежність класів, але загладиться і слід її в практичному житті». Марксисты вважали добром навіть агресію держави, в якій встановлено комуністичний режим, проти світової спільноти: «Пролетарський інтернаціоналізм, – вважав В. Ульянов, – вимагає, по-перше, підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні цієї боротьби у всесвітньому масштабі; по-друге, вимагає здатності і готовності з боку нації, яка перемагає над буржуазією, йти на найбільші національні жертви заради повалення міжнародного капіталу».

Мораль, згідно з марксизмом, має класовий характер: «А оскільки суспільство досі розвивалося в класових протилежностях, – доводив Ф. Енгельс, – то мораль завжди була класовою мораллю: вона або виправдовувала панування та інтереси пануючого класу, або ж, коли пригноблений клас ставав досить сильним, виражала його обурення проти цього панування і представляла інтереси майбутності пригноблених». З огляду на

те, що мораль, на думку марксистів, є наслідком економічних відносин, то ці відносини мусять бути в центрі уваги цього вчення, оскільки «..люди, свідомо чи несвідомо, черпають свої моральні погляди з практичних відносин, на яких ґрунтується їх класове становище, тобто з економічних відносин, в яких відбувається виробництво і обмін». Відповідно кожен клас створює свою систему моралі, а в суспільстві може бути стільки моральних систем, скільки існує класів. При цьому домінує мораль панівного класу.

Заперечуючи всезагальний характер моралі, марксистичні ототожнювали вселюдську мораль із пролетарською. Відповідаючи, наприклад, на питання, яка з класових моралей є істинною, Ф. Енгельс стверджував, що жодна не може претендувати на досконалість. Однак найбільше елементів, що обіцяють їй довговічне існування, має мораль, яка виступає за повалення капіталістичного ладу, отже, мораль пролетарська: «Клас, який здійснює революцію, – уже саме через те, що він протистоїть іншому класові, – із самого початку виступає не як клас, а як представник усього суспільства...». Ігнорування всезагального характеру моралі, заклики до експропріації приватної власності, ізоляції від суспільства, а то й до фізичного знищення тих, хто не віддає добровільно свою власність, принизлива характеристика селян як таких, що мають дві душі: душу трудячого і душу власника, презирливе ставлення до інтелігенції («гнила інтелігенція») зближують марксизм (марксизм-ленінізм) з антигуманістичними ідеологіями.

Марксистичні надавали класового характеру категоріям «благо», «добро», «справедливість», «совість». Гостро критикуючи релятивізм у сфері гносеології, вони, заперечуючи всезагальний характер моралі, постійно ставали на позиції релятивізму, про що свідчать хоча б твердження, що будь-яке благо для одних є злом для інших, а будь-яке нове звільнення одного класу – новим пригнобленням іншого. Це стосується і розуміння за марксистською концепцією добра і зла: «Уявлення про добро і зло так сильно змінювалися від народу до народу, від століття до століття, що часто суперечили одне одному». З релятивістських позицій аналізували прихильники цього вчення і справедливість: «Справедливість греків і римлян вважала справедливим рабство, справедливість буржуа 1789р. вимагала усунення феодалізму, оголошеного несправедливим», – зазначив Ф. Енгельс. Об'єктивним критерієм оцінювання явищ як справедливих, на його погляд, є думка мас: «Якщо моральна свідомість мас оголошує якийсь економічний факт несправедливим., то це доводить, що він пережив себе...». Однак історія свідчить, що маси нерідко проголошували найдикіші гасла, що не дає підстав

стверджувати про об'єктивність оцінювання подій масами. Відносною марксистки вважали і совість: «У республіканця інша совість, ніж у рояліста, в імущого – інша, ніж у неімущого, у мислячого – інша, ніж у того, хто не здатний мислити», – зазначав К. Маркс.

Звичайно, багато міркувань К. Маркса і Ф. Енгельса не позбавлені рації. Проте заклики до революції, знищення не узгоджуються з духом етики як науки, що прагне гармонізувати стосунки між людьми різних рас, націй, релігійних вірувань, соціальних верств. На нашу думку, орієнтуючи зміну соціального ладу на криваву революцію, марксизм не брав собі в союзники мораль. Мабуть, саме тому Маркс зазначав, що “Мораль – це “безсилля в дії”, Енгельс писав про релятивний характер добра і зла, а Ульянов погоджувався з думкою про відсутність у цьому вченні етики: “Не можна не визнати... справедливості твердження Зомбарта, що в самому марксизмі від початку до кінця немає ні грама етики. Загалом ідея соціалізму чи комунізму як мрії про соціально справедливе суспільство дуже приваблива. Однак перетворення цієї мрії на ідейно-теоретичну основу глобальних соціальних експериментів завжди завершувалося глобальними сплесками насилля і зла. А насильно зробити людей щасливими неможливо. Капіталістичний лад загалом є аморальним, оскільки допускає страждання багатьох мільйонів простих людей (у той час, як купка далеко не кращих людей казяться з жиру). Проте кращого ладу людство поки що не створювало. Комуністичні вожаки Союзу (а ще в більшій мірі – їх послідовники “червоні кхмери”) надовго позбавили привабливості священні мрії соціалістів-утопістів про справедливе суспільство. І сучасна компартія України нічому не навчилася, про що свідчить хоча б те, що вона стоїть на позиціях зла і несправедливості, захищаючи інтереси не українського народу, а “старшого брата”. Інші народи давно звільнились від цього “троянського коня”, провівши люстрацію.

Етика моїзму. Засновником моїзму був Мо-цзи (Мо Ді), який жив протягом 479–400 до н. е. Він, як і конфуціанці, визнавав волю неба, однак лише на словах. Насправді, волю неба Мо-цзи вважав способом захисту сформульованих ним положень. “У мене воля неба, – стверджував він, – що у стельмаха циркуль, у столяра косинчик”. Це означає, що Мо-цзи надіяв небо етичними принципами свого вчення, щоб з більшим успіхом поширити свої погляди. Дотримання волі неба (тобто етичних принципів Мо-цзи) породжує взаємну любов і вигоду, а порушення має своїм наслідком взаємну ненависть і шкоду. “По всій Піднебесній... люди повинні дотримуватися доброчесності, – вважав Мо-цзи, – щоб дати користь народу...” Моїзм – філософське вчення, яке

проповідувало загальну любов як неодмінну умову подолання суперечностей між людьми.

Мо-цзи стверджував, що зло конкретне, як і його носії – багатії, ті, хто має владу. Сповідувані конфуціанцями принцип гуманності (жень) і принцип церемонії (лі) не звільняють людей від зла, оскільки вони закріплюють нерівність і несправедливість. Головне, за його переконаннями, дотримання принципу всезагальної любові, який допомагає перебороти суперечність "ми – вони" ("наш рід" і "чужий рід", "вільний" і "раб", "пролетар" і "експлуататор"). "Нині, – писав Мо-цзи, – правителі царств знають лише про любов до свого царства і не люблять інші царства, а тому всіма силами країни прагнуть завдати удару іншій країні. Нині глави сімейств знають лише про любов до своєї сім'ї, проте не люблять інші сім'ї і тому, не гребуючи нічим, всіма силами сім'ї прагнуть розграбувати іншу сім'ю... Якщо відсутня взаємна любов між людьми, то неодмінно з'являється взаємна ненависть; ...якщо між людьми Піднебесної немає взаємної любові, то сильний неодмінно підкоряє слабкого, багатий неодмінно ображає бідного, знатний неодмінно чваниться перед простолюдином, хитрий неодмінно обманює простодушного..." Мислитель дійшов висновку, що окрема любов породжує велике зло, а загальна – велику користь.

Принцип загальної любові поєднується зі справедливістю (дотримання однакової поваги до всіх людей), чесністю і гуманністю. У мудрого правителя він неодмінно підкріплюється принципом взаємної вигоди. Найбільшим порушенням принципу взаємної любові є війна, оскільки вона суперечить інтересам народу, породжує епідемії, голод, збиває ритм нормального життя. Моїзм першим порушив питання про критерії розрізнення добра і зла, істини і хиб, обґрунтував концепцію історичного розвитку суспільства на моральних засадах.

Етика науки – вид теорії моралі, яка формулює, обґрунтовує і пропагує специфічні норми поведінки вчених, дотримання яких дає можливість уникнути типових конфліктів, які виникають (або можуть виникнути) у відношеннях "вчений ↔ наука", "вчений ↔ наслідки його діяльності", "вчений ↔ вчений", "вчений ↔ колектив вчених", "вчений ↔ суспільство (чи й людство)", "вчений ↔ природа (оточуюче середовище)".

Етика неопозитивізму. Неопозитивізм є історичною формою позитивізму, що сформувався у 20-ті роки ХХ ст. Його родоначальники – австрійський фізик-теоретик Моріц Шлік (1882–1936), філософ, логік, математик Л. Вітгенштейн, німецький філософ і логік Рудольф Карнап (1891–1970), англійський філософ, логік і математик Б. Рассел, представники Львівсько-Варшавської школи Альфред Тарський (1902–1984) і Ян Лукасевич (1878–1956). Неопозитивізм – сучасний філософський напрям, у центрі уваги

якого перебувають породжені розвитком сучасної науки актуальні філософсько-методологічні проблеми: роль знаково-символічних засобів наукового мислення; відношення теоретичного апарату й емпіричного базису науки; природа і функції математизації і формалізації знання тощо.

В етиці неопозитивізм об'єднує кілька течій і є спробою застосувати методологічні принципи філософії неопозитивізму до аналізу явищ моралі. Завдання етики його представники вбачають насамперед у вивченні мови моралі – моральних висловлювань (суджень), імен (термінів), якими позначаються відповідні поняття моралі. Свою теорію моралі вони називають метаетикою. За твердженнями неопозитивістів, етика, щоб бути науковою, повинна утримуватися від розв'язання будь-яких конкретних моральних проблем, оскільки моральні судження не можна обґрунтувати з допомогою фактичних знань, вони не піддаються верифікації.

У лоні неопозитивізму окреслилося кілька різновидів (логічний позитивізм, позитивізм лінгвістичного аналізу), що зумовлює певні відмінності етичних поглядів його прихильників. Абстрагуючись від багатоманітності проявів моралі, неопозитивісти основну увагу звертають на специфічні моральні терміни та висловлювання, стверджуючи, що, тільки будучи об'єктивованою в мові (особливо в мовленні), моральна свідомість може стати предметом наукового аналізу. Тому етика має вивчати мову моралі. При цьому постає завдання створення не "ще однієї" етики, концепції моралі, а метаетики. Згідно з такою точкою зору, щоб досягти статусу наукової, етиці слід відмовитися від претензій на нормативність, вона не повинна давати людині конкретні рекомендації, як поводитися. Ці висновки спричинені переконанням у тому, що, вдаючись до фактів, неможливо обґрунтувати істинність чи хибність моральних суджень. Обстоюючи це твердження, неопозитивісти доводять, що в моральних судженнях ідеться не про існуюче (або те, що існувало), а про належне – те, що має бути. Моральні судження є нормативними й оцінними, а тому не піддаються перевірці на істинність. Наприклад, прихильники емотивістської теорії моралі стверджують, що моральні судження не можна перевірити досвідом, шляхом верифікації. Вони ні істинні, ні хибні, тобто не мають логічного значення. Це значення суто емотивне: виражає лише емоції того, хто говорить, і служить своєрідним наказом для того, хто слухає. Такі судження цілковито довільні і виражають лише схильності й бажання тих, хто їх висловлює. їх не можна ні обґрунтувати, ні спростувати.

На відміну від емотивістів, які здебільшого цікавилися лише окремими моральними висловлюваннями та відповідними

термінами, представники школи лінгвістичного аналізу моралі зосереджують увагу на логіці моральної мови і мовлення загалом, аналізі відповідних текстів. Аналітична концепція розглядає аналіз мовних засобів і виразів як єдино правомірний метод дослідження, здатний виявити дійсні ситуації використання мовних засобів, які (ситуації) породжують етичні проблеми. Цінність міркувань мислителів, яких зараховують до школи лінгвістичного аналізу, обумовлена тим, що аналіз мови моралі є необхідною умовою її всебічного дослідження. Підґрунтям істинності моральних висловлювань і принципів, згідно з аналітичною концепцією, є їх загальна значущість, а не об'єктивний зміст. Це породжує висновок, що етика не може допомогти людям у розв'язанні моральних проблем, оскільки моральна позиція людини – справа її особистого бажання.

Попри свою односторонність, неопозитивізм зумів сформулювати актуальні питання етики, внаслідок чого значно розширилася проблематика теорії моралі, а деякі з цих питань одержали й розв'язання. Завдяки неопозитивізму значно зросла вимогливість до етики як науки.

Етика Нового часу. Новий час тривав від буржуазних революцій у Західній Європі, що почалися наприкінці XVI ст., і до початку XX ст. Етика цього періоду є складним і суперечливим феноменом, що охоплює матеріалізм і ідеалізм, об'єктивізм і суб'єктивізм, раціоналізм і емпіризм, оптимізм і песимізм, гедонізм і евдемонізм та ін. Вона постала як опосередковане породження капіталістичного способу виробництва, що покликав до життя нову мораль, своєрідні колізії (ситуації, за яких відбувається зіткнення протилежних інтересів, поглядів), проте не могла ігнорувати і проблеми, порушені мислителями античного світу та середньовіччя. Крім того, відчутно впливала на її розвиток етична думка епохи Відродження. Особливості етики цього періоду пов'язані з формуванням буржуазного громадянського суспільства, яке потребувало звільненої від догм і феодальних обмежень, активної та раціонально налаштованої діяльної особистості, а також з науковою революцією, відмежуванням наукового знання від релігії, проголошенням математики мовою науки, виокремленням проблеми методу у самостійну сферу знання, наслідком чого стала поява науки нового типу. Адекватно реагуючи на нові суспільні реалії, новочасна етика проголошує природу людини егоїстичною. Своє завдання вона вбачає у створенні теоретичної моделі суспільних відносин, в якій мораль гармонізувала б стосунки егоїстично налаштованих індивідів. Характерна для епохи Відродження увага до неповторності, унікальності людини в Нові часи виявляється у формулюванні та обґрунтуванні понять "індивідуальність" і "особистість".

Як і у філософії загалом, в етиці Нового часу виокремилися раціоналістичний (Р. Декарт, В. Спіноза, Г.-В. Лейбніц), емпіричний (Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм) напрями, до яких належали як ідеалісти (Р. Декарт, Г.-В. Лейбніц, Дж. Берклі, Д. Юм), так і матеріалісти (Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк).

Етика нормативна і ситуативна. Нормативна етика – розділ загальної теорії моралі, присвячений регламентації поведінки людини шляхом рекомендації відповідних моральних принципів, норм, правил, заповідей, моральних традицій тощо. В ній виявляється зв'язок теоретичної етики з практикою моральних стосунків людей. Ґрунтуючись на результатах досягнутих теоретичною етикою, вона сама змушена досліджувати деякі теоретичні проблеми, насамперед ті, від розв'язання яких безпосередньо залежить характер рекомендованих нею норм і правил. Це насамперед проблема смислу життя, моральних пріоритетів, мети вчинків тощо. Вона не тільки описує і пояснює моральні факти, а й постулює певні норми і правила поведінки (правда, більшість сучасних філософів і логіків наполягають на тому, ніби нормативна етика не може бути науковою, оскільки її судження не піддаються логічному обґрунтуванню). Цінність **Е. н.** полягає насамперед у тому, що вона дає точніші формулювання норм і правил, ніж ті що склалися стихійно в моральній свідомості. Проте, маючи перевагу в чіткості та ясності сформульованих нею норм і правил, вона втрачає в універсальності неписаних моральних норм, які дають змогу орієнтуватися в нескінченній багатоманітності життєвих ситуацій. Тому деякі теоретики моралі рекомендують доповнити **Е. н.** етикою ситуативною.

Ситуативна етика – сукупність моральних проблем, які виникають у тих чи інших життєвих ситуаціях, та можливі варіанти норм і правил їх розв'язання. **С. е.** виробляє практичні рекомендації стосовно конкретних ситуацій і сфер людської діяльності та спілкування – як міжособистісних (інтимних), так і публічних. Вона виходить з того, що поведінка людини визначається не зводом заздалегідь встановлених правил, а залежить від конкретних ситуацій. Норми моралі (не теорії моралі, а власне моралі) безумовно ситуативні хоча б тому, що вони є неписаними, усними. На кожному кроці ми стикаємось з необхідністю винесення моральної оцінки, яка передує нашим вчинкам. Самотужки, орієнтуючись на своє чуття, розв'язувати ці питання людина не в силі. Доводиться (нашим далеким предкам завжди доводилось) орієнтуватися на традиції, громадську думку. Проте кожній людині в ситуації, коли загальні норми і правила моралі “не працюють”, доводиться приймати відповідні рішення самотійно, враховуючи специфіку

конкретної ситуації, конкретних обставин. Найбільш “ситуативним” елементом **С. е.** є етикет, правила поведінки і спілкування людей, що виступають зовнішнім проявом внутрішньої моральної культури людини. Основою **С. е.** є етика міжособистісних стосунків, оскільки непередбачуваних ситуацій у цій сфері людського життя особливо багато, фактично безліч. Мова йде про етику дружби, кохання і сімейних стосунків, про етику молодіжної субкультури тощо.

Етика прагматизму. Прагматизм (лат. *pragma* – справа, дія) – філософська течія, яка, ігноруючи об'єктивну основу понять, ідей, теорій, норм, оцінює їх, беручи до уваги лише їх практичну ефективність. **П.** як філософська течія зародився у 70-ті роки ХІХ ст. у США і набув найбільшого поширення у ХХ ст. напередодні Другої світової війни. У другій половині 40-х років поступився місцем неопозитивізму. Етика **П.** вбачає найяскравіше вираження людської сутності в дії, а цінність чи відсутність цінності пізнання ставить у залежність від того, чи служить воно дії, життєвій практиці. Представники **П.** високо цінують реальний досвід людини, і це споріднює його з емпіризмом. Має він багато спільного і з позитивізмом. Найпомітнішими представниками цієї течії є американські мислителі Чарлз-Сандерс Пірс (1839–1914), Вільгельм Джемс (1842–1910), Джон Дьюї (1859–1952). Багато їх міркувань безпосередньо стосуються стрижневих етичних проблем. Наприклад, на думку Джемса, добро є тим, що відповідає певним потребам. Кожна моральна ситуація унікальна, а тому щоразу доводиться приймати різні рішення.

П. виступили проти крайнощів морального догматизму й абсолютизму, які розглядали моральні цінності як позачасові, універсальні, незалежні від життєвих ситуацій, а також проти ірраціоналізму, скептицизму, неопозитивізму, які не погоджувались з твердженням, що моральні уявлення ґрунтуються на знаннях. Однак і вони не уникнули крайнощів, насамперед релятивізму. Вважаючи життєво практичним своє вчення про мораль, представники **П.** заперечують необхідність загальних моральних принципів, оскільки, на їх погляд, людина повинна (змушена) самотужки розв'язувати моральні проблеми, враховуючи особливість кожної життєвої ситуації, в якій вона опинилася. Роль етики як теорії моралі вони заперечують чи принаймні применшують. На їхню думку, за допомогою розуму можна розв'язувати лише питання про вибір засобів досягнення мети, але обґрунтувати мету розумом неможливо. Тому пов'язані з проблемами мети питання не можуть належати до компетенції етики. Мету визначають вольові устремління людей, розум фіксує її як постфактум (лат. *post factum* – після зробленого),

коли людина вже діє. При розв'язанні моральних проблем він водночас бере участь у розв'язанні утилітарних проблем, пов'язаних з тим, як найефективніше досягти конкретної мети.

Загалом **П.**, виявляючи неабияку увагу до практично-утилітарних аспектів життя, абсолютизує таке відношення людини до дійсності, недооцінюючи релігійне, естетичне, моральне відношення, ігноруючи істину, що за всієї неповторності життєвих ситуацій вони мають те спільне, без чого моральні норми немислимі.

Етика психоаналізу. Як метод психотерапії і психологічне вчення психоаналіз постав на протиположність класичній психології, що була зосереджена на дослідженні свідомості, ототожнювала свідомість і психіку. Психоаналіз – авангардна теорія, зосереджена на дослідженні психічного несвідомого (несвідомих психічних процесів і мотивацій). Цю теорію заснував **З. Фройд**. Його аналіз несвідомого сформував нову основу для психологічної інтерпретації людини, стимулював нетрадиційні пошуки в культурології, філософії, мистецтві. Він справив значний вплив і на розвиток етики.

Етика З. Фрейда вибудовувалася на положенні про вроджені психічні комплекси людини. Структуру і мотиви поведінки індивіда він виводив з його несвідомих, передусім сексуальних (лібідо), потягів. Первинним елементом внутрішнього світу людини філософ вважав несвідоме (Воно), що діє як неспрямована енергія, устремління і набуває спрямування у "принципі втіхи". У чоловіків це проявляється в суперечливому комплексі сексуальних потягів до матері й агресивних імпульсах у ставленні до батька ("комплекс Едіпа"). Властиві такі потяги й жіночій статі ("комплекс Електри"). Вони домінували ще у бутті первісної людини. Однак суспільство розвивається, виникають моральні норми поведінки, які обмежують і пригнічують відкриті прояви несвідомих потягів, тому в свідомості людини ще на ранніх етапах суспільного розвитку розвивається і передається спадково особлива інстанція ("Ідеал-Я"), що є результатом засвоєння індивідом моральних норм. За З. Фройдом, будь-яка цивілізація ворожа людині, оскільки зумовлює придушення її потягів, наслідком чого є перетворення (сублімація) психічної енергії на різноманітні види культурної діяльності. Потяги, які не сублімувалися, проявляються у формі психічних хвороб й аморальних вчинків людей.

Психоаналіз як конкретна теорія і метод психотерапії суттєво відрізняється від фройдизму, який підніс положення психоаналізу на рівень філософсько-антропологічних принципів. Фройдизм – сукупність шкіл, представники яких витлумачували різноманітні процеси і явища, що стосуються людини і

суспільства, на основі психоаналізу. У лоні фройдизму виокремилися такі напрями, як аналітична психологія (цюріхська школа), започаткована К.-Г. Юнгом, а також психологія особистості (індивідуальна психологія), репрезентована австрійським психіатром **Альфредом Адлером**.

Будучи одним із прибічників психоаналізу, А. Адлер сформував власну школу індивідуальної психології. Як і З. Фройд, він визнавав визначальну роль у психіці потягів і несвідомого, вважаючи, однак, що потяги мають соціальне спрямування. Центральним у концепції А. Адлера є принцип компенсації, згідно з яким основа людської діяльності – прагнення до особистої переваги (вищості), яка реалізується завдяки механізму компенсації, спричиненого тілесною слабкістю або іншою слабкістю первинного почуття неповноцінності. Цей механізм є центром формування особистості, детермінує її психіку. Зміст прагнення до особистої вищості, способи реалізації його створюють специфічний для кожної людини "життєвий стиль". Визнаючи важливість культурних і соціальних факторів у моральній сфері буття людини, А. Адлер критикував фройдизм за перебільшення ролі сексуальності й підсвідомого в детермінації її поведінки.

Карл Густав Юнг звільнив психологічну теорію від сексуального підходу, витлумачив поняття "лібідо" як психічну енергію. Його теорія значну роль відводила духовності. Великі життєві проблеми він намагався пояснювати дією колективного несвідомого (архетипів), що психологічно концентрувало віковий колективний досвід. На його погляд, усі глибокі переживання, високі психологічні напруги, людські вчинки зумовлені дією цієї сили (архетипів), яка за розвиненої самосвідомості людини забезпечує перетворення несвідомого на усвідомлене. Учення К.-Г. Юнга налаштовує людину на самоаналіз, пропонує систему орієнтації людського існування, за якою однаково значущими є свідоме і несвідоме. Його етичні принципи значною мірою заперечували етику З. Фройда, яка, орієнтуючись на традиційну (аскетичну) мораль, розводила добро і зло на різні полюси. Етика К.-Г. Юнга обстоює психологічну цілісність протилежностей, що передбачає відмову від аскетизму.

На основі фройдизму сформувався *неофройдизм*, який, зберігши властиву психоаналізу логіку міркувань, відмовився бачити у поведінці людини сексуальні мотиви. Одним із найталановитіших представників неофройдизму був **Еріх Фромм**, який досліджував взаємозв'язки психіки, поведінки індивіда із соціальною структурою суспільства. Автор концепції "гуманістичного психоаналізу", на якій ґрунтується "гуманістична етика", Е. Фромм критикував класичний

психоаналіз за відокремлення психології від етики, ігнорування моральних норм як організуючого начала життєдіяльності людини. Проблема неврозів, на його погляд, перебуває у нерозривному зв'язку з етикою, оскільки "кожний невроз становить собою моральну проблему", і нерідко зумовлений моральними конфліктами. Розглядаючи різні етичні концепції ("Етика гуманістична й етика авторитарна", "Етика суб'єктивістська і етика об'єктивістська"), Е. Фромм не поділяв думку, згідно з якою людина від природи є доброю або злою. Ототожнення моральних і соціальних норм, за його переконаннями, спричинює відчуження людини, а зведення моралі до біологічних процесів ігнорує наявність у ній людського начала. Сповнений егоїзмом і насиллям світ потребує гуманістичної моралі і гуманістичної етики, які б обстоювали особистість, сприяли утвердженню її в усіх сферах життя, забезпечували гуманні стосунки між людьми на засадах уселюдської любові.

Оздоровити суспільство, на думку Е. Фромма, можна шляхом морального удосконалення людини, її індивідуального самопрозріння, яке досягається завдяки використанню методів гуманістичного психоаналізу. Попри утопічність багатьох висновків, репрезентований Е. Фроммом неофрейдизм збагатив розуміння людини як носія суспільних відносин, започаткував нові аспекти дослідження її як особистості.

Етика Просвітництва. У XVIII ст. на європейських теренах постав ідейний рух, що виражав інтереси молоді буржуазії, – Просвітництво, прихильники якого вірили у щасливе майбутнє людства, що наука і технічний прогрес забезпечать благоденство на землі. На таких засадах провідні мислителі-просвітники обґрунтовували систему етичних принципів. До цієї когорти належав, зокрема, французький філософ П.-А. Гольбах. Він, як і К.-А. Гельвецій, вважав себелюбство, прагнення до задоволення особистого інтересу найсуттєвішою якістю людської природи. Однак він виступав проти крайнього егоїзму, захищав ідею узгодження особистого інтересу індивіда й інтересів суспільства. На його думку, соціальне середовище відіграє визначальну роль у процесі формування особистості. Людина, за Гольбахом, є частиною природи, а тому підкоряється її законам. Він заперечував наявність у людини свободи волі, вважаючи її поведінку зумовленою певними причинами. Розвиток суспільства Гольбах пояснював діяльністю уряду, видатних особистостей, розвитком освіти. Виступав проти феодального ладу, мріяв про "царство розуму", яке, за його уявленнями, можна побудувати зусиллями гуманного законодавства.

Мислителем, який репрезентував Просвітництво і в якому

визрів протест проти його ідейних засад, що став духовною предтечею французької революції, був Ж.-Ж. Руссо. Його етична концепція ґрунтується на ідеї рівності людей і свободи особистості. Рівність він вважав природним станом, а головну причину переходу від природної рівності до нерівності вбачав у приватній власності. Та якщо прибічники утопічного соціалізму і "наукового" комунізму були переконані, що громадян необхідно позбавити права на приватну власність (на засоби виробництва), то Руссо мріяв (теж утопічно) про суспільство, в якому кожен громадянин володітиме рівною часткою власності. Проте, на його думку, гуманістично налаштована людина ніколи не погодиться з державним устроєм, за якого одні володіють мільярдами, а інші голодують. Тому вважав, що сучасне йому суспільство необхідно вивести зі стану загальної зіпсованості. Мораль, стверджував Руссо, взаємопов'язана з політикою, суспільним ладом. Тож, мріючи про досконалу мораль, необхідно з'ясувати, який державний устрій сприятиме формуванню найкращого, наймудрішого, найосвіченішого народу. Жодна дитина не має вроджених порочних нахилів і рис, однак у несправедливому суспільстві, в якому панують беззаконня, деспотизм і нерівність, її кращі задатки, нахили пригнічуються.

На його думку, з прогресом культури занепадає моральність, а різноманітні заблуди заглушують голос природи і розуму. У світі все спочатку є добрим, оскільки творить його Всевишній, спотворюється воно внаслідок дій людини. Такі міркування спричинили появу у поглядах Руссо ідей натуралізму, яким властиве недооцінювання суспільних зв'язків між людьми. Проте водночас вважав, що людина не обов'язково є доброю: "...до тих пір римляни задовольнялися тим, що поводитися добродібно; все пропало, коли вони почали вивчати добродібність". Неприйнятним для Руссо був принцип себелюбства. При цьому він розрізняв себелюбство і любов до себе як різні за природою і дією пристрасті. Любов до себе, на його думку, є природним почуттям. У людини воно спрямовується розумом і стримується співчутливістю, породжує гуманність і доброзичливість. А себелюбство — це похідне, штучне явище, що виникає лише в суспільстві, змушуючи кожного індивіда надавати собі більшого значення, ніж усьому іншому. Воно спонукає людей чинити одне одному всіляке зло. Критикуючи панівний релігійний світогляд, Руссо перебував водночас під впливом релігії і пантеїзму. За його словами, на душу людини впливають клімат, пори року, стихії, звуки, кольори, їжа, рух і спокій, шум і тиша, темрява і світло, враховуючи які, можна керувати своїми почуттями.

Великого значення в моральному вихованні Руссо надавав формуванню національної самосвідомості і водночас був

переконалим, що любов до людства наділяє людей багатьма чеснотами, зокрема лагідністю, справедливістю, поміркованістю, милосердям, поблажливістю, проте не надає їм мужності, твердості, не наділяє силою, яка породжується любов'ю до батьківщини. Вихованню необхідно надати душам національну форму і так спрямувати думки і смаки громадян, щоб вони були патріотами за схильністю, за пристрастю, за необхідністю. Дитина, народжуючись, повинна бачити батьківщину, і до смерті не має бачити нічого, крім неї. Навчатися читати їй слід за текстами про свою країну. У десять років необхідно знати все, що вона виготовляє, у дванадцять — усі її провінції, дороги, міста, у п'ятнадцять — історію, в шістнадцять — закони. Пам'ять і серце вихованої людини повинні зберігати образи національних героїв та їх подвиги. Крім того, Руссо одним із перших визнав особистість самоціллю. На жаль, немало українців не поділяють ідеали Руссо.

Етика Середньовіччя. Середньовічна європейська етика – від занепаду Римської імперії до зародження капіталізму (XV ст.) – формувалася в умовах беззастережного панування християнської ідеології. Філософське життя жевріло лише у монастирях, де воно поступово перепліталось з теологією (сукупністю релігійних доктрин про сутність і діяння Бога, що ґрунтуються на текстах, які вважаються Божественним одкровенням). Багатство і різноманітність етичних ідей античного світу поступилися місцем ідейній одноманітності середньовічної етики, основою якої стали тексти Біблії. Будь-який відхід від християнських ідей, навіть від окремих догматів ортодоксального християнства, жорстоко переслідувався.

Античні концепції моралі були неприйнятними для християнства передусім тому, що розуму в них відводилась істотна, а часто й визначальна роль. У християнській етиці на перше місце виходить релігійна віра, а розум вважають другорядним як в осягненні сутності моралі, так і в ситуації морального вибору. Християнська етика означила перехід від розуміння моралі як сукупності чеснот людини до інтерпретації її як системи об'єктивних надіндивідуальних норм. Перші концепції християнської етики сформовані в період кризи ідеалів, цінностей античного суспільства. Раннє християнство постало як космополітична релігія пригночених і принижених мас, які об'єднувались задля того, щоб вижити, у християнські общини не за національною чи територіальною належністю, а за класовою ознакою. Воно було ідеологією низів, що протистояла світовому злу, яке, на їх думку, уособлювала Римська імперія з її бюрократичною машиною, жорстокою експлуатацією, деградованою мораллю, зокрема небаченою розпустою.

Християнські общини, навпаки, керувалися принципами рівності, взаємної підтримки (ділилися останнім шматком хліба) і повної довіри. Саме на них вибудовувалася ідея християнської любові. Стосунки, які культивувалися в християнських общинах, мали викоренити зло, підняти мораль на якісно новий рівень. Про специфіку ранньохристиянської етики, зокрема й розуміння любові, свідчать такі висловлювання: "Будуть перші останніми і останні першими"; "Легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому потрапити до Царства Божого"; "Блаженні убогі духом" (добровільно убогі); "Блаженні ті, хто плаче" (ті, для кого неприйнятна влада зла у світі й у своєму серці). Згодом християнська етика визнала класове суспільство, і принцип любові набув вселюдського характеру. Вважалося, що кожному віруючому слід прийняти дисгармонію людських стосунків у класовому суспільстві на себе і в такий спосіб перебороти її. З цією метою проповідували любов, яка не поділяла людей на своїх і чужих, добрих і недобрих, друзів і ворогів, оскільки в них усіх один Бог. Наслідком принципу християнської любові є нова, невідома античності, чеснота — милосердя, яка передбачає готовність до співчуття, всепрощення, допомоги стражденним.

В епоху Середньовіччя мораль зрослася з релігією, а наука про мораль (етика) — з теологією. Ідея підпорядкування моралі релігії, а етики — теології найпереконливіше виявилась у творчості найталановитішого мислителя епохи патристики (вчення перших християнських теологів — отців церкви) Августина (Блаженного) Аврелія. Етика отців церкви насамперед протиставила християнський моральний ідеал численним ідеалам, які пропагували античні мислителі. Вона засвідчила перехід від античної до християнської антропології (поглядів на походження, сутність і призначення людини), основою якої є положення із "Книги Буття" про створення людини "за образом Нашим, за подобою Нашою".

Етика скептицизму. Скептицизм (грец. *skeptikos* – недовірливий) – античне філософське вчення, яке заперечувало можливість достовірного знання і раціональне обґрунтування норм поведінки. Як філософський напрям **С.** піддав сумніву можливість достовірного пізнання світу й існування надійного критерію істини. Він часто поставав як критично-недовірливе ставлення до всього (на відміну від агностицизму, який пізніше в *принципі* заперечував можливість пізнання світу). **С.**, як і епікурейці та стоїки, вбачали джерело моралі в самосвідомості індивіда. Та якщо епікурейці розглядали незворушність як наслідок утечі від світу, а стоїки – як результат беззаперечної покірності долі, то скептики джерелом незворушності вважали силу розуму. Однак вони пояснювали її досить специфічно,

навіть парадоксально. За їх словами, тим, хто шукає якусь річ, доводиться або знайти її, або прийти до заперечення можливості її знаходження і визнання того, що вона недоступна для сприймання, або вперто продовжувати пошуки. Це стосується і речей, які шукають у філософії. Наприклад, догматики стверджують, що вони знайшли істину (послідовники Арістотеля, Епікура, стоїки); академіки (представники заснованої Платоном філософської школи) переконані в недоступності для сприймання того, що шукають у філософії; С. – уперто продовжують пошуки, не визнаючи те, що їм здається істиною чи помилкою. Отже, сила розуму, згідно зі С., полягає не в його результативності, а в його впертих, навіть якщо й безрезультатних, пошуках.

Засновником С. був давньогрецький філософ Піррон (прибл. 360–270 до н. е.), твори якого, на жаль, не збереглися. До наших днів дійшли лише філософські вірші його учня Тімона (прибл. 320–230 до н. е.), який характеризує свого вчителя як втілення морального ідеалу. Відомим представником С. був філософ Секст Емпірик (прибл. 200 – прибл. 250). Сутність С. значною мірою розкривають сформульовані Пірроном запитання (Яка природа речей? Як ми повинні до них ставитися? Яку отримуємо користь від такого ставлення?) і лаконічні відповіді на них (Непізнавана. Стримано. Незворушність). Отже, в етиці С., як і Епікур, проповідували незворушність, незатьмареність душі та ще утримання від суджень. Згідно з гносеологією (теорією пізнання) С., кожній тезі можна протиставити антитезу, яка нічим не поступається тезі. На цій основі С. рекомендують утримуватися від категоричних суджень: "Утримання від суджень є такий стан розуму, за якого ми нічого не заперечуємо і нічого не стверджуємо..." Сумнів і утримання від суджень не одне й те саме. Якщо в стані сумніву розум не знає, що вибирати, то у стані утримання від суджень розум знає, що нічого не слід вибирати. У цьому разі він виявляє не слабкість, а силу. Наслідком сумніву чи відсутності знання є розгубленість, сум'яття, почуття жалю і невдоволення, а наслідком утримання від суджень – спокій, незворушність, цілковита внутрішня вдовolenість.

Традиційну для античної філософії думку про залежність щастя людини від успіхів пізнання С. вважають неприйнятною. Це твердження вони аргументували тим, що філософи не дуже близькі до істини. А якби навіть вдалося знайти її, то це, вважали С., не тільки не наблизило б людей до щастя, а навіть віддалило б. Істина є чимось всезагальним, що виходить за межі індивіда і загрожує його підкорити. А той, хто не має судження про те, що добре чи погане, і не уникає його, і не гониться за ним, залишається незворушним.

Етика софістів (грец. *sophistike*, від *sophisma* – 1) У Давній Греції розумна, винахідлива людина; платний вчитель мудрості і красномовства. 2) Людина, яка, будуючи доведення чи спростування, навмисно використовує хибні аргументи або порушує правила логіки (правила міркування). **С.** першими вважали людину центром філософського пізнання, розглядаючи її як творче начало світу. За словами Протагора: “Людина є міра всіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують “. Якщо до них світ називали макрокосмом, а людину – мікрокосмом, то **С.** поставили людину у центр світу. Вони проголосили право людини дивитись на світ крізь призму своїх – людських – цілей та інтересів. У світі природи і культури, на їх думку, існують різні закони: закони природи, які діють невідворотно; закони держави, соціальні закони і норми, які не є строго детермінованими, а тому покарання можливе лише за умови, що порушення відповідних вимог помічені. Абсолютизуючи мінливість, відносність та суб'єктивність моральних норм, добра і зла, **С.** ігнорували в них моменти тривкого абсолютного, об'єктивного. Наслідком такого підходу був релятивізм, заперечення загально визнаних моральних цінностей, нігілізм. Моральні норми, правила, приписи суспільного життя, на відміну від законів природи, **С.** вважали результатом людської творчості. Моральні оцінки і судження, на їх думку, не можна вважати ні істинними, ні хибними. Життя **С.** розглядали, як суцільний процес виховання, головним завданням якого є навчання добродетності. Саме *навчання*. Аргументуючи цю думку, вони по-перше, називали моральними всі соціальні якості людини (розумові здібності, дар слова, професійну майстерність тощо), а деякі із них справді набувають у процесі навчання. А по-друге, вони піддавали критиці концепцію природженості моральних чеснот. Так, на думку Протагора, навчання чеснот – головне завдання виховання. Добро і зло **С.** тлумачать по-різному. Одні говорять, що добро і зло відрізняються одне від другого; інші (наприклад, Горгій) наполягали на тому, що добро і зло одне і те ж: те, що є благом для одних, для інших є злом. Абсолютного, а тим більше нав'язаного зовні добра **С.** не визнавали. Важливим для етики було положення **С.** про рівність усіх людей. Твори багатьох **С.** просякнуті крайнім індивідуалізмом, але трапляються і протилежні думки. Так, софіст (персонаж твору Платона “Гіппій Більший”) Гіппій говорить: “ Мужі, які тут присутні, ... я вважаю, що ви всі за природою, а не законом є рідними, близьким [один одному] громадянами, бо подібне споріднене з подібним за природою; закон же, будучи тираном людей, часто діє насильно проти природи”.

Етика стоїцизму. Засновником **С.** був давньогрецький філософ Зенон із Кітіона (4 – 3 ст. до н. е.). Найважливішим своїм завданням **С.** вважав обґрунтування міцної і розумної основи морального життя людини, яку вбачав у подоланні пристрастей, силі духу, що виявляється у підпорядкуванні своїй долі. Основними чеснотами **С.** було проголошено стійкість, твердість у житті. У розвитку **С.** виокремлюють такі періоди: Давня Стоя, Середня Стоя, Пізня Стоя (римський стоїцизм).

Етика Давньої Стої (III–II ст. до н. е.). Головна роль у **С.** відводилась етиці, якій підпорядковувалися натурфілософія (філософія природи) і логіка. Згідно зі **С.** у світі існує жорстка, однозначна, невблаганна необхідність, яка не має жодних винятків. У цей фатальний, задалегідь визначений потік буття включена і людина, тому безглуздими є розмірковування про її свободу, наявність у неї можливості вибору (а отже, й моралі, якщо послідовно дотримуватися цієї точки зору), про сенс людського буття, оскільки життєвий шлях кожної людини залежить не від неї. Однак вона має розум, а тому може усвідомити невідворотність долі. В цьому й полягає її свобода, яка є джерелом внутрішньої незворушності, спокою, стійкості духу людини. Отже, кожен має прагнути й намагатися жити згідно із природою з її невблаганною необхідністю.

Доброчесність, людська досконалість полягають у тому, щоб розвинути його до рівня світового розуму. "Сама природа, – вважав Зенон, – веде нас до доброчесності", тобто життя згідно з природою тотожне життю розумному, доброчесному. Основне положення етики **С.** зводиться до того, що все суще є або благом, або злом, або ні тим, ні іншим. Благом вважають такі доброчесності, як розуміння, справедливість, мужність, розсудливість тощо. Це не зовнішні щодо людини феномени, вони виражають її внутрішню сутність, постаючи як доброчесний вчинок, доброчесна людина. Злом є все протилежне благу: нерозуміння, несправедливість та ін., тобто пороки (зокрема, порочний вчинок, порочна людина). Ні те, ні інше – усе, що не приносить ні користі, ні шкоди (життя, здоров'я, насолода, краса, сила, багатство, слава, знатність, а також їх протилежності: смерть, хвороби, муки, потворність, безсилля, бідність, неслава, безрідність тощо). Природа (світ) і людина як її ланка не є ні добром, ні злом.

Категорії "благо" ("добро") і "зло" характеризують ставлення людини до світу і своєї життєдіяльності. Лише у сфері мотивації, внутрішнього духовного світу вона виявляє суверенність, свободу, можливість вибору, а отже, й доброчесність чи недоброчесність. Людина не владна над обставинами власного життя, його зовнішньою сферою, проте вона має цілковиту

свободу в оцінюванні своїх вчинків і життя загалом. Щастя людини залежить не від її реального становища у світі, а від того, як вона сприймає і внутрішньо оцінює свою причетність до нього. Безпристрасним, байдужим є мудрець. Він свідомо прагне звільнитися від афектів (гніву, жалю, співчуття), що робить його помірним, мужнім, розсудливим. Свобода від таких короткочасних бурхливих переживань, за переконаннями **С.**, означає, що людина керується правильним у моральному сенсі знанням про те, що робити, а чого не робити, підпорядковує свої думки, погляди обов'язку.

Основними чеснотами **С.** вважали розуміння (мудрість), мужність, здоровий глузд (поміркованість, розсудливість) і справедливість, що перебувають у єдності, за якої наявність у людини однієї з чеснот свідчить про наявність всіх інших. Вони характеризують не тільки правильне розуміння, а й належну поведінку людини. Чотирьом основним чеснотам протиставляють основні пристрасті: бажання, страх, насолоду, скорботу. Чесноти дають змогу правильно оцінювати потяги й робити висновки, наскільки вони відповідають чи не відповідають природі людини як живої істоти. Ці пристрасті стосуються життя і смерті, здоров'я і хвороб та інших явищ, які **С.** вважали байдужими стосовно моралі явищами, тобто такими, що не стосуються сфери добра і зла. Ці явища, на думку **С.**, мають певні відмінності між собою. Одним із них людина надає перевагу, оскільки вони цінні для неї як живої істоти (здоров'я, сила, багатство); інших (хвороба, бідність тощо) – уникає, вважаючи їх шкідливими, такими, що не мають позитивної цінності; треті є байдужими не тільки щодо моралі, а й стосовно природних потреб людини. Доброчесність має багато спільного з діями, яким надається перевага, проте не тотожна їм: вона виявляється в характері вибору, а не в його предметі. Доброчесна людина цінує свої зусилля, спрямовані на оволодіння відносними цінностями, а не самі цінності. Тому **С.** не вважатиме себе щасливим чи нещасливим через те, що здобув чи втратив якісь блага.

С. понад усе цінували не саме життя, а ставлення до нього. Воно має бути усвідомленим, розумним, вільним, головне в ньому – легко і з радістю сприймати життєві обставини, оскільки вони заздалегідь визначені долею. Прихильники цієї філософської школи виправдовували навіть самогубство, а деякі з них (Зенон і Клеанф) саме так пішли із життя. Оскільки доброчесність, згідно зі **С.**, тотожна апатії (вільному від афектів, пристрастей стану), то пристрасті його представники піддавали різкій критиці, вважаючи їх нерозумним, породженим хибними судженнями, порухом душі. Однак для **С.** подолання

пристрастей не є самоціллю. Придушуючи їх, вони лише демонструють, що моральні цілі їх діяльності перебувають у набагато вищих сферах душі, в розумі, який досяг тотожності з розумним устроєм космосу.

С. не просто переносять добродетель у сферу мотивів, а підносять її над мотивами, розглядають як мотив мотивів. Тому мораль, за їх уявленнями, є третьою природою людини (перша обумовлена емпіричним буттям, друга – буттям соціальним і культурним). Тобто людина як суб'єкт моральних відносин підноситься до осмислення зв'язків з космосом, долучається до його всеохоплюючого розуму, позитивного смислу життя, переборюючи свою обмеженість як індивіда з тілом, як носія суспільного буття. Людина підноситься до рівня громадянина космосу. Це означає, що добродетель **С.** вважали самодостатнім феноменом. Етика **С.**, визнаючи невідворотність найжорстокіших ударів долі, не проповідує, однак, покірливості, не викликає жалості до людини. Навпаки, внутрішня згода **С.** зі своєю долею сповнює їх особливою гордістю, силою і стійкістю. Вони розмірковують не про те, що слід робити, щоб стати добродетельним, а про те, як має діяти добродетельна людина. Адже жити згідно із задалегідь накресленим долею життєвим планом означає виконувати свій обов'язок.

Взірцем зосередження всіх чеснот в одній людині **С.** вважали мудреця, який досяг атараксії, тобто спокою. Він безпристрасний, щирий, вірний обов'язку, ні за яких умов не сумує, нічому не дивується. Тільки мудрець є справді вільним, оскільки живе за законами світового, космічного розуму, який підказує йому, що все у світі залежить від вищих сил, а тому його і власну долю він сприймає як належне. Навіть якщо світ розвалиться, мудрець безпристрасно загине під його руїнами. Саме у цих вимірах **С.** розглядали проблему ідеалу. Як і епікурейці, **С.** проповідували апатію, та якщо епікурейці вважали її наслідком втечі від світу, то прихильники **С.**, навпаки, прийняттям світу, безумовною покірністю суцільному як необхідному і належному. Мораль вони розглядали як силу, що вивищується над особистістю. Понад усе ставили стійкість духу, а щастя ототожнювали з добродетельністю, тобто із силою духу. Заради неї готові були пожертвувати своїм життям, а стоїк-мудрець йшов на це з радістю. Щоправда, досягти мудрості, визнають вони, дуже важко, тому мудреці, за їх переконаннями, є богоподібними.

Ідеї **С.** позначилися на культурі людства всіх наступних епох. Значною мірою це спричинене потраплянням людей в соціальні й особистісні обставини, які не піддавалися ні раціональному осмисленню, ні практичному освоєнню. За таких обставин

багато з них мирилися з чужим, ворожим середовищем, ударами долі. Прийняття **С.**, навпаки, давало змогу навіть рабу почувати себе абсолютно вільним і навіть щасливим.

Етика Середньої Стої (II – I ст. до н. е.). Її представники реформували **С.**, пом'якшивши його ригоризм (твердість, суворість). Так, давньогрецький мислитель Панецій визнавав благом не самодостатню добродішність, яка вивищується над природним і суспільним буттям людини, саму по собі, а її разом зі здоров'ям, силою та здібностями людини. Проповідуючи деякі справи **С.** принципи, він обстоював самостійність, самовизначеність людської особистості, пов'язуючи їх з ученням про обов'язки. Людину вважав прекрасною істотою, яка має гармонійний організм. її природні потреби – необхідною складовою блага, тому для щастя потрібні як добродішності, так і здоров'я, сила, багатство. Єдиною метою всіх добродішностей є щастя, до якого у кожної з них свій шлях.

Панецій не розрізняв мораль і користь. Суперечити між собою вони можуть лише за неправильного їх розуміння. Мудреця розглядав як ідеал, через що змушений був звертати увагу на далеких від справжньої мудрості людей, які тільки прагнуть її. На його думку, замість прагнення до абсолютної мудрості необхідно терпляче виконувати обов'язки. Як і Арістотель, Панецій розрізняв теоретичні і практичні чесноти. Теоретичні чесноти він вважав визначальними, оскільки від мудрості, за його переконаннями, залежить решта чеснот, а практичні, тобто дійові, характеризував як чесноти стосовно інших (дотримання обов'язку, справедливість, готовність до всього заради загальної користі) і як чесноти щодо себе (витримка, помірність, порядність тощо). Усе морально прекрасне Панецій поділяв на такі види: пізнання істини; мистецтво; справедливість і державна добродішність; піднесена твердість душі; порядність, скромність і помірність поведінки людини. Він вважав їх взаємопов'язаними і водночас такими, які передбачають особливі моральні обов'язки. **С.**, на думку Панеція, не боїться ні хвороб, ні пристрастей, оскільки вміє знаходити в них як розумний аспект, так і те, з чим необхідно боротися. Та загалом філософ дотримувався принципів властивих ученню Давньої Стої, про що свідчить його пропозиція наслідувати давньогрецького філософа Анаксагора (500–428 до н. е.), який, дізнавшись про смерть сина, сказав, що смертність сина була йому давно добре відома.

Учитель Цицерона, глава школи на о. Родос Посідоній доповнив ідею про визначальну роль космічного розуму у світі визнанням доцільності світу, в якому всі речі і явища споріднені, а також твердженням про світову симпатію. Душа людини, на

його думку, містить у собі такі три сили, як прагнення, волю і розум, що перебувають у її серці. Кожна з них є розумною, однак розумні вони по-різному. Життя у злагоді з природою він розглядав як таке поєднання душевних сил, за якого всім керує розум, а інші душевні сили виявляються в інших чеснотах. За походженням і значенням вони та відповідні їм чесноти самостійні. Ці сили, хоч і не стосуються безпосередньо знань, є розумними, оскільки причетні до світового розуму, моральних правил поведінки, які ґрунтуються на істинних знаннях. Якщо розумна частина душі (душевна сила) виражає істину-добро, то волюва – мужність і справедливість, а та, що прагне, – поміркованість. Людина має у собі елементи як добра, так і зла. Усе залежить від того, який з них набуде розвитку.

Пристрасті, на думку Посідонія, не залежні від розуму (суджень), а є наслідком вияву прагнень і волі. Щастя не зводиться до розумової доброчесності, оскільки воно передбачає також наявність здоров'я, сили, достатку, помірність пристрастей. Посідоній був проти викорінення пристрастей, навіть вважав це неможливим. Головне – упідлеглити їх розумові, оскільки, на його думку, всі чесноти піддаються вихованню, формуються в процесі освоєння наук, вироблення відповідних звичок. При цьому особливу роль відіграє спілкування, яке, залежно від того, з ким людина спілкується, може бути джерелом і добра, і зла. Мудрець у стані повної автаркії (грец. самовдоволення) є недосяжним ідеалом. Цілком досяжним є урівноважений мудрець, який спромігся на це, дотримуючись вимог розуму і стримуючи пристрасті.

Етика Пізньої Стої (римський стоїцизм). Представники цього періоду, прагнучи відновити давній С., внесли до нього істотні зміни. Завдяки їх старанням він втратив теоретичну строгість, "моральний ентузіазм", а мораль почав розглядати значно ближче до реального людського буття. Наприклад, якщо Зенон закликав до беззаперечної покірності ударам долі, то Л.-А. Сенека обурювався розпутним життям своїх співгромадян. Головними рисами людини пізні С. вважали не гордість, гідність, впевненість, а відчуття власної нікчемності, слабкості, надломленості. Вони, як і давні С., закликали підкоритися долі, однак не з піднесеним викликом, а з плачем та сумом.

Зневірившись у наявності смислу земного буття, пізні С. єдину надію людини вбачали у цілковитому покладанні на Бога. Тому вона має прагнути того, що хоче Бог, і навіть не думати про те, чого він не хоче. Мораль, на їх думку, виявляється насамперед у милосерді, людинолюбстві, співчутті, жалості, шанобливому ставленні до людей незалежно від їхнього соціального статусу (навіть до рабів). Оскільки ці якості

контрастували з реальним життям у тогочасному суспільстві, їх не можна було виправдати розумом, то римські **С.** мусили відмовитися від інтелектуалізму стоїчної етики. Цим зумовлене їх твердження, що моральні чесноти нерідко властиві навіть найпорочнішим людям. У такий спосіб вони певною мірою визнавали вроджений характер моралі, можливість морального вдосконалення людей шляхом виховання. Загалом в етиці римських **С.** простежуються елементи індивідуалізму, про що свідчили їх заклики до самоізоляції. Засуджуючи аморальність тогочасної дійсності, вони зосереджувалися на проблемах самовдосконалення особистості.

Етика та інші науки. Е. сформувалась у лоні філософії, тому вона споріднена зі всіма основними її розділами. Так, з'ясовуючи сенс життя, **Е.** змушена вийти на основоположні онтологічні проблеми, зокрема буття людини як особистості. **Е.** як науку нормативну, що визначає поведінку індивіда в конкретних випадках, цікавить передусім потенційне буття, світ належного. Проте вона зважає і на реальні моральні стосунки людей, тобто на *моральність*. Спорідненість **Е.** з гносеологією зумовлена необхідністю осмислення природи, сутності, структури і функцій моралі, піднесення моральних уявлень, які загалом належать до буденної свідомості, до рівня наукових понять. З аксіологією **Е.** ріднить аналіз природи та сутності абсолютних, безумовних цінностей, до яких належить передусім добро. Розв'язує **Е.** і праксеологічні проблеми, зокрема створює зразкові і практичні моделі людських стосунків та засоби їх реалізації, пропонує певні рекомендації. **Е.** називають практичною філософією, оскільки вона досліджує активне, дійове, практичне ставлення людини до світу, можливості, способи й межі її діяльності, зокрема проблему свободи і необхідності та різні форми її розв'язання – фаталізм, волюнтаризм концепції, в яких переборюються крайнощі фаталізму і волюнтаризму. Як наука про належне **Е.** перебуває у взаємозв'язку з футурологією, наукою про майбутнє людства. Крім того, вона взаємодіє із соціологією, естетикою, психологією, педагогікою, історією, етнографією, культурологією, мистецтвознавством, іншими науками, які досліджують буття людини. Проте координувати дослідження моралі може (і повинна) лише **Е.**

Етикет франц. *etiquette*, від *estiquier* – прикріплювати) – сукупність правил поведінки, що регулює зовнішні прояви людських взаємин (поведінка в громадських місцях, поводження з оточуючими людьми, форми звертання і привітання, манери поведінки, одяг тощо). **Е.** регламентує поведінку людини в певних ситуаціях. Хоча **Е.** є зовнішньою формою прояву моральної культури людини, але форма, як відомо, перебуває в тісному взаємозв'язку зі змістом, а тому, ігноруючи **Е.**, людина

іноді поводитья як дикун, має вигляд вкрай аморальної. **Е.** – це не тільки правила гарного тону за якою-небудь дією, але й правила поведінки людини, загальноприйняті порядки, які несуть у собі відбиття особистості людини, її духовного рівня й характеру загалом, порядок поведінки в певній ситуації. Термін “**Е.**” з’явився тільки у XVIII ст., але звід правил поведінки було створено ще в Стародавньому Єгипті, в III тисячолітті до н. е. – “Інструкція по поводженню”. Великого значення надавав **Е.** (лі) Конфуцій, на думку якого, **Е.** повинен регулювати поведінку в сім’ї, відносини підданих і правителя тощо. Досконала поведінка високо цінувалася і в античній Греції та Стародавньому Римі. **Е.** може значно відрізнятися залежно від конкретної епохи і культурного середовища. Оскільки **Е.** має, крім загальних правил, ще й специфічні, то розрізняють такі різновиди **Е.**: дипломатичний **Е.**, професійний **Е.** (військовий, медичний, юридичний тощо), весільний **Е.**, траурний **Е.**, столовий **Е.**, службовий **Е.**, релігійний **Е.** тощо. Сучасний **Е.** складався впродовж тривалої історії людства, і в ньому можна виявити елементи **Е.** багатьох народів. До того ж кожна культура доповнює загальноприйнятий **Е.** своїми національними особливостями.

Афоризми: “Ми їмо для власної втіхи, одягаємося – для задоволення інших” (Б. Франклін); “Господар повинен виконувати кожне прохання гостя, а гість не повинен ні про що просити” (Ж. Штейнхаус); “Гордовите вибачення – ще одна образа” (Г.-К. Честертон); “Краще нічого не говорити, ніж говорити абищо” (П. Буаст); “Із двох, хто свариться, більш винний той, хто розумніший” (Гете).

Етичний соціалізм. Про справедливе суспільство, справедливе майбутнє людства мріяли чимало кращих людей планети. І мрії їх священні. Таке майбутнє називали соціалізмом або комунізмом. Деякі з них не погоджувались з марксистською теорією соціалізму, зокрема, не схвалюючи насилля як метод захоплення влади, а інші пропонували доповнити марксизм принципами гуманізму. Результатом цього було створення теорії **Е. с.** До творців і прихильників цієї концепції належали Г. Коген, П. Наторп, Р. Штаммлер, К. Форледер, Л. Нельсон та інші. Сутністю соціалізму, на їх думку, є не політичні та соціально-економічні відносини, а моральні і правові. Так, один з перших авторів етичного соціалізму Герман Коген, характеризуючи цей суспільний лад, писав про правову (ліберальну) державу, яка може бути фундаментом культури й умовою свободи людської особистості як найважливішої цілі історичного розвитку, писав про принципи гуманізму, людську гідність, про інші моральні цінності. Етику він розглядав як логіку волі. Правда, побудову такого соціалізму вважав дуже тривалим процесом, майже

нескінченним. Поль Наторп звертався до ідеї етичного соціалізму, досліджуючи проблеми соціальної педагогіки, а Рудольф Штаммер – аналізуючи політико-правові проблеми. Карл Фордлер вважав, що соціалізм немає наукового обґрунтування і ґрунтується на моральних засновках (посилках). Людина, на його думку, є самоціллю.

Кривава революція в Росії і тоталітарний режим кинули чорну тінь на мрію про справедливе суспільство і кинули надовго. До того ж основна ідея Маркса про те, що соціалізм досягне високого рівня продуктивності праці, не була реалізована. А за балачками про побудову комуністичного суспільства приховувались справжні плани Кремля: завоювати увесь світ (“поширити революційний процес”) і русифікувати народи. Особливо красномовним був термін “радянський народ” (і відповідне поняття), основною ознакою якого була нав'язана російськомовність. З'явилися країни “народної демократії” – маріонетки Москви. Вся праця “радянських” людей, всі кошти спрямовувались на озброєння у той час, як магазини з товарами були пустими. Верхівка Союзу почала вироджуватися, з'явилися партійні розподільники, окремі лікарні для партійних босів тощо. У цих умовах ідея етичного соціалізму стала актуальною (для тих, хто вірив у соціалізм і розчарувався у “російському експерименті”). Прибічники ідеї необхідності побудови справедливого суспільства змушені були дистанціюватися від тоталітарного соціалізму Кремля, наслідком чого була ідея побудови нормального соціалізму – “етичного соціалізму, “соціалізму з людським обличчям”, “ліберального соціалізму” тощо. Не зайве зазначити, що нав'язувана нам думка, ніби К. Маркс і Ф. Енгельс створили **теорію наукового комунізму** була явною брехнею. “Класики” і не претендували на авторство такої теорії. А між тим студентам вузів на повному серйозі читався курс “Науковий комунізм”.

Етос (грец. *ethos* – звичай, норів, правило, характер) – характеристика життєвої поведінки, “практичної мудрості” людей, укладу, строю, стилю життя тієї чи іншої спільноти людей; узагальнена характеристика культури певної спільноти, виражена в системі її основних цінностей і норм поведінки, зокрема моральних. Іноді терміном **“Е”**. позначають загальнолюдські моральні устої, що виявляються в історичних ситуаціях, які загрожують самому існуванню людської цивілізації. **Е.**, втілюваний і обов'язковий у соціальній групі чи суспільстві загалом, – це чітко визначений набір ідеальних культурних взірців (ідеалів), “правил гри”. Через залучення і реалізацію цих еталонів поведінки чіткіше окреслюються цінності відповідної групи, формується та відтворюється її стиль життя. Нерідко говорять і пишуть про **Е.**

середнього класу, **Е.** наукового товариства, **Е.** риторів тощо. Специфічний **Е.** існує навіть у тих соціальних групах, що порушують норми, прийняті у суспільстві (наприклад, норми за якими живуть злочинні угруповання. Так, “злочинці в законі”, люди, які свідомо присвятили своє життя “професії” злочинців, живуть “за поняттями”: не звертатись до міліції, не торгувати наркотиками, не уподібнюватися щурам тощо). **Е.** наукового товариства – сукупність моральних імперативів, які в ньому прийняті і визначають поведінку вченого; комплекс норм і цінностей, які відтворюються від покоління до покоління і є обов'язковим для людини науки. **Е.** окреслює коло допустимої можливої поведінки в рамках науки як соціального інституту. Вперше науковий **Е.** описав Р. Мертон у праці “Нормативна структура науки”. Виходячи з того, що істина є головною цінністю науки, він виділив такі норми: універсалізм, колективізм, незацікавленість, організований скептицизм. За Мертоном, якщо вчений дотримується названих правил, то він є справжнім ученим. При цьому головною позитивною санкцією є визнання його заслуг колегами. Пізніше до цих норм були додані ще дві – раціоналізм та емоціональна нейтральність. Пропонуються й інші комплекси норм. Якщо раніше при аналізі **Е.** домінував соціологічний підхід, то зараз акцент зміщується в бік етичного. Називають і типові порушення **Е.** науки: плагіат, фальсифікація фактів (“феномен Лисенка”), приховування істини з корисливих, зокрема кар'єристських, міркувань тощо. Етос ритора – це засоби впливу, що апелюють до розуму і почуттів аудиторії, до моральних принципів і норм людської поведінки. Класична риторика ґрунтувалася на постулатах Істини, Добра і Краси. Сучасна риторика пропонує свої норми, зокрема такі: ритор повинен бути “гідною” людиною і в широкому значенні, й у вузькому (гідна того, щоб говорити, гідна того, щоб її слухали; йдеться насамперед про моральні якості ритора); ритору потрібна довіра аудиторії, тоді його аргументація здається переконливішою (втрачену довіру аудиторії повернути надзвичайно важко); ритор повинен бути фахівцем у відповідній сфері знань (знати одну лиш риторіку не достатньо): потрібно не тільки вміти, як говорити, а й знати, що говорити.

Esse quam videri (лат.) – Бути таким, а не видавати себе за такого.

Etlibera nos a malo (лат.) – “Звільни нас від зла”.

Ex aequo et bono (лат.) – Відповідно до справедливості й добра.

Ex animo (лат.) – Від душі, щиросердно.

Exercitia spiritualia (лат.) – Духовні вправи.

Extra ecclesiam nulla salus (лат.) – Немає блага (порятунку) без церкви

Є

Євгеніка (грец. *eugenes* – породистий, “хорошого роду”, від англ. *eugenics*, від *eugenis* – який поліпшує спадковий розвиток, від *eu* – добре і *genos* – рід) – учення про спадкове здоров'я людини, про можливі методи впливу на еволюцію для вдосконалення людської природи, про закони успадкування обдарованості та про обмеження передавання спадкових хвороб наступним поколінням. У сучасній науці багато проблем **Є.** розв'язують у межах генетики. Термін **Є.** запропонував англійський вчений Френсіс Гальтон. Спочатку **Є.** вважалась позитивним явищем. Так, гуманісти 18 ст. розглядали **Є.** як спосіб покращити тіло людини й уникнути страшних хвороб у майбутньому. Іноді розрізняють **Є.** позитивну і негативну. Якщо позитивна **Є.** ставить своїм завданням розвивати позитивні фізіологічні властивості в наступних поколіннях, які відсутні в їх попередників, то негативна спрямована на фізичне знищення (вбивство) наступних поколінь людей з метою повної ліквідації “фізичних недоліків”, притаманних їхнім предкам. Оскільки в нацистській Німеччині **Є.** була проголошена державною доктриною (проблема невідповідності “арійським” стандартам розв'язувалась убивством), то **Є.** почала асоціюватися з фашистською ідеологією. Існують думки, ніби подібна практика була поширена і в Союзі. Проте, на нашу думку, знищення людей у Союзі мало інше підґрунтя. Але гоніння на генетику, знову-таки, на нашу думку, пояснюється тією причиною, що генетика суперечила переконанню людей, які називали себе вождями комуністів, ніби кожному людину можна примусити думати так, як думає Москва, яка під прапором боротьби за комунізм приховувала плани завоювання всього світу. До речі, фактично прихильниками **Є.** були керівники Спарти, які знищували дітей, що не відповідали стандартам майбутнього воїна. Загалом **Є.** суперечить принципам гуманістичної етики. Правда, у сучасному світі використовуються деякі елементи **Є.**, зокрема перевірку крові чоловіка і жінки, які мають укласти шлюб, оскільки співвідношення їх крові іноді загрожує серйозним каліцтвом для їх майбутніх дітей.

Єзуїтство – 1) Орден єзуїтів – чоловічий чернецький орден Римсько-католицької церкви, який заснував у 1534 р. Ігнатій Лойола і затвердив Папа Павло III у 1540 р. Цей орден називають Товариством Ісуса, або Орденем св. Ігнатія (за іменем його засновника). **Є.** відіграли велику роль в контрреформації, активно займалися наукою, освітою і місіонерською діяльністю.

Члени Ордену Ісуса, крім традиційних обітниць, – бідність, послух, чистота (до якого включалась і цнотливість), – дали і четверту обітницю – беззаперечний послух Папі Римському “в питаннях місій”. Сьогодні Орден налічує більше 15 тисяч чоловік. У наш час уперше за всю історію Ордену її представник був обраний Папою Римським. Ним став кардинал, архієпископ із Буенос-Айреса Маріо Бергольо, який взяв собі ім'я Франціск. *Переносне значення: лицемірство, підступність, зрадництво, застосування обману, інтриг, провокацій тощо для досягнення своєї мети.*

Ж

Жадібність (лат. *avaritia*) – негативна моральна якість людини, що виявляється у хворобливій жазі до наживи, прагненні задовольнити свої непомірні, ненаситні бажання; зажерливість, користолюбство. Протилежні моральні якості – стриманість, помірність. Жадібна людина, як правило, має такі негативні моральні якості: користолюбство, непомірність, нестриманість, заздрість, нескромність, ненадійність, віроломність, дріб'язковість, нечемність, нахабність, грубість, цинізм, схильність до хамства. У християнстві **Ж.** вважається одним із семи смертних гріхів. **Ж.** – це поклоніння мамоні (не випадково, що деякі дослідники Святого Письма ставлять питання не “Хто такий мамона?”, а “Що таке мамона?”), відмовитись від якого закликає Євангеліє. Уже в першій заповіді Євангелія читаємо: “Не май інших Богів, крім Мене”. Жадібні люди поклоняються Багатству, насамперед – Грошам. Засуджує **Ж.**, багатство і Коран, забороняє лихварство, хоча допускає соціальну і майнову нерівність. За зазіхання на чужу власність Коран визначає жорстоке покарання: “Злодію і злодійці відтинайте руки за те, що зробили вони, в напучення від Бога”.

Афоризми: “Нужда буває благородна, жадібність людини – завжди низькопробна” (В. Фішер); “Серце жадібної людини – це океан, що очікує дощу” (П. Буаст); “Зажерливий занапастить світ, а хто ненавидить подарунки, бути жити” (Біблія); “Жадібність до грошей, якщо вона ненаситна, набагато обтяжує потреби, бо чим більше зростають бажання, тим більші потреби вони породжують” (Демокріт).

Жах – сильне негативно забарвлене почуття, стан дуже великого переляку, страху, що охоплює людину (чи групу людей, натовп). Головною рисою **Ж.** є пригніченість, заціпеніння, що свідчить про відсутність можливості усунути причину **Ж.** Здатність перебороти почуття страху, яке грозить перерости в **Ж.**, залежить від наявності сили волі людини, яка (сила волі) дає змогу “взяти себе в руки” і бути готовим або дати відсіч джерелу страху, або, коли відсіч безнадійна, зустріти її мужньо, не втрачаючи гідності, людської подоби. Це в значній мірі залежить від наявності позитивної якості, яку називають сміливістю або мужністю. “В значній мірі”, тому що можливість “взяти себе в руки” залежить (іноді детермінується) і від уроджених властивостей людини, від її психіки.

Афоризми: “Жах не в тому, що щось зміниться, – жах у тому, що все може залишитися так само” (Л. Костенко); “Краще жахливий кінець, ніж жах без кінця” (?).

Життєва позиція – загальне, цілісне відношення людини до оточуючого світу, до людей і самої себе, що виявляється в думках і почуттях, висловлюваннях, у вчинках, діяльності. **Ж. п.** – це не тільки здатність, а й готовність діяти відповідним чином. **Ж. п.** по-різному класифікують, обираючи відповідну основу (принцип) класифікації. **Ж. п.** поділяють перш за все на активні і пасивні (людина, яка дотримується активної життєвої позиції, як правило, має багато моральних чеснот. І навпаки, людина, що дотримується пасивної життєвої позиції, має чимало моральних вад). За іншою основою їх поділяють на позиції Ангела, Жертви, Непричетності, Відповідальності і позицію Творця. У соціальній позиції, як правило, виділяють позиції відчуження, нарцисизм, егоїзм, гуманізм, альтруїзм, конформізм (у цих поділах, як і в багатьох інших, порушені логічні правила поділу понять: дає про себе знати низька логічна культура).

3

Загальнолюдське і національне в моралі. На думку більшості етиків (і не тільки етиків) мораль має загальнолюдський характер. Проте це положення потребує уточнення. По-перше, йдеться не про реальну мораль, а про бажану для світового співтовариства. Фактично ж мораль далека від бажаної, ідеальної. А моральність (рос. “нравственность”, тобто реальні стосунки між людьми) ще більш віддалена від досконалості. По-друге, твердження про загальнолюдський характер моралі ґрунтується на переконанні (чи вірі), згідно з яким у процесі історичного розвитку мораль усе більше набуває вселюдського характеру. Тобто йдеться про визначальну тенденцію розвитку моралі. Проте маючи загальнолюдський характер, мораль кожного народу має і свою специфіку, що виявляється в тому, що різні народи за різною шкалою цінують різні чесноти і в неоднаковій мірі засуджують моральні вади тощо. Домінуючі риси характеру різних народів давно помічено. Так, американців називають діловитими, німців (і японців) – пунктуальними, французів – дотепними і галантними тощо. За традицію північні народи вважають більш урівноваженими, а південні – більш запальними. Про східні народи пишуть, що їх сповнені церемоніями звичаї, покликані “пригальмувати” пристрасті учасників. Геродот писав: якби всім народам світу запропонували вибрати найкращі з усіх звичаї і вдачі, то кожен народ, уважно розглянувши їх, вибрав би свої власні. І. Кант виділяв деякі риси національного характеру італійців, французів, англійців, іспанців і, звичайно ж, німців. Особливо великого значення надавав цим проблемам Ш. Монтеск'є. Він писав: “Багато речей управляють людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї. І як результат усього цього утворюється загальний дух народу”.

Має самобутні риси й характер українського народу. Для українців як народу, який тривалий час (століттями!) фактично перебував в окупації, проблема національної свободи була чи не найважливішою серед моральних проблем (не можна згодитися з тими авторами, які стверджують, ніби національна ідея є соціально-політичною, а не моральною). У представників великих народів (точніше – численних) перше місце займає ідея величі держави, почуття національної гордості (яке нерідко перероджується в гординю; кожен народ є самобутнім, незамінним, великим).

Важливою моральною рисою українського народу є працелюбність. У радянських кінофільмах часто створювали образ українця як скупкої людини, яка, наприклад, не ділиться з іншими їжею (насамперед салом). Якщо в російській “деревне” з'явився новий мешканець, який побудував гарну хатку, обніс подвір'я парканом, має доглянутий (“ухоженний”) горід, то місцеві зразу визначали: “Тут оселився хохол”. На питання, чому він відгородився від сусідів парканом, “хохол”, як правило, прямодушно відповідав: “Жити без паркана – це все рівно, що жити на вигоні”.

Характерним для українців є схильність до індивідуальної свободи: “Українська ментальність, з давніх часів існування української нації, є сприятливим фоном для розвитку ... особистісного ядра окремої людини”. Правда, не слід забувати знеосіблюючу роль кріпацтва, явища чужого для української ментальності, яке “сунули” на нас з півночі, та згубний вплив знеосіблюючого колгоспного ладу, нав'язаного нам тим ж братом (“старшим”). Позитивною моральною якістю нашого народу було шанобливе ставлення до жінки впродовж багатьох століть. Іноземці, які відвідували царську Росію, часто відзначали численні чесноти українців.

Як усна народна творчість, так і художня література свідчать про те, що проблемі добра і справедливості (правди: “жити за правдою”), свободи (волі) в Україні надавалось великого значення. Про специфіку моралі українців переконливо свідчить мораль козацтва. Над усе козаки цінували свободу, яку називали волею. На козацьку мораль позитивно впливав демократичний устрій на Січі, особливо в мирний час. Для козака робити добро – це зі зброєю в руках захищати рідну землю. Головними чеснотами козаки вважали патріотизм, вірність своєму народу, сміливість, завзяття, стійкість, непоступливість. Суворе козацьке життя не робило їх черствими у побуті. Запорожці славилися своєю гостинністю, почуттям гумору, веселістю.

Про специфіку української моралі (і етики) переконливо свідчить і українська філософія – “філософія серця” (кордоцентризм).

Заздрість – негативна моральна якість людини, яка виявляється в переживанні ворожого почуття досади по відношенню до успіхів, благополуччя, щастя, матеріальної чи духовної переваги іншої людини чи групи людей. Заздрість нерідко виявляється в негативних бажаннях: бажання людині, якій заздять, невдач, принижень, нещастя. Іноді заздрістик вдається навіть до активних дій – наклепів тощо. Охоплена заздрістю людина часто апелює до соціальної справедливості, яка нерідко зводиться до зрівнялівки. Іноді заздрість відіграє і позитивну роль, стимулюючи активну діяльність людини.

Афоризми: “Під прапором заздроців ідуть ненависть, наклеп, зрада й інтрига” (К. А. Гельвецій); “Найголовнішою від усіх інших згубних пристрастей є заздрість – мати інших пристрастей і беззаконня” (Г. Сковорода); “Заздрість – ворог щасливих” (Епіктет); “Заздрість мучить і сама мучиться” (Овідій); “Ніщо, крім смерті, не може примирити заздрісника з доброчесністю” (Ф. Бекон).

Зазнайство, зарозумілість – негативна моральна якість, що виявляється в нешанобливому, неввічливому чи й зневажливому ставленні до інших людей. Причиною зазнайства є, як правило, перебільшення людиною своїх власних достоїнств і непомірне самолюбство. **З.** людина нездатна критично ставитися до своїх здобутків і можливостей, переоцінює свої здібності і результати своєї діяльності, не рахується з думками людей, які її оточують, відкидає без достатніх підстав загальноприйняті істини і цінності культури. До зазнайства схильні люди з перебільшеним самолюбством.

Афоризми: “Дурість і зазнайство – нерозлучні подружки” (П. Бомарше); “Зазнайство швидше є ознака своєї нікчемності, ніж величі” (Д. Сфівт); “Мудрість рятує від зазнайства” (Сенека); “Люди, що зазнаються, викликають презирство мудрих, захоплення у дураків ... і є рабами власних пристрастей” (Ф. Бекон); “Немає нічого зарозумілішого, ніж безсилля, яке відчуває, що його підтримують” (Н. Бонапарт).

Заповідь – це певне зобов'язання, закон, обов'язок, який вимагає точного його дотримання і карається при його порушенні. Заповіді Божі, згідно з християнським віровченням, встановлені виключно для блага людини. Вони є шляхом до щастя людини, і дотримання їх є надійним гарантом успіху. Без довіри до того, хто встановлює заповіді, неможливо ці заповіді успішно виконати (див.: *десять заповідей; гріх*).

Афоризми: “Педант порушував заповіді по порядку” (В. Доміль); “Десять заповідей дано для того, щоб вибирати з них декілька і слідувати їм” (?); “Пекло – місце, де десять заповідей переслідуються згідно із законом” (Г.-А. Менкен).

Заповідь любові – принцип, проголошений Ісусом Христом. У відповідь на поставлене Йому запитання: “Учителю яка заповідь найбільша в законі?” Ісус Христос відповів: “Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю”. Це є перша і найбільша заповідь. Друга і подібна до неї: “Люби ближнього твого, як самого себе”. На цих двох заповідях, згідно з християнським віровченням, утверджується Закон і Благодать.

Зародження етики в Україні. Тривалий час притаманна нашим далеким пращурам мораль залишалася загальною поза їх

увагою. Проте конфлікти, які епізодично виникали у стосунках між членами сімей, мешканцями населених пунктів, соціальними групами князівств, а пізніше – і конфлікти між князівствами пробудили в них потребу і здатність піддавати осмисленню свою буденну свідомість, зокрема й моральну, і реальні стосунки між людьми. Роль такої рефлексії на перших порах відіграла міфологія. В українських народних казках, переказах, піснях фігурують різні демонічні сили, часто з людською подобою. Одні з них постають як сили добра, інші – зла. Міфи втілювали в собі перші загальні і разом з тим наглядні уявлення про добро, зло, справедливість, добру і лиху долю тощо. Наприкінці X-XI ст міфологічна картина світу стала предметом аналізу мислення. Поступово міф “руйнується”, виникають перші зародки філософського мислення, яке все більше тяжіє до створення понятійної картини світу. На перших порах філософствування виявляється у спробах витлумачити відомі і водночас невідомі терміни, які стосуються граничних засад людського буття (“добро”, “зло” та ін.). Істотне значення для виникнення і розвитку етики мало запровадження на Русі християнства (правда, воно спричинило втрату народом деяких істотних рис його ментальності). Так, під впливом християнства принципово змінилися традиційні моральні цінності русичів. Зазнало змін і розуміння цих цінностей під впливом християнства та етичних концепцій античної Греції, Візантії тощо. Тогочасна етична думка сконцентрована в пам'ятках писемності, які містять відомості про мораль та її тлумачення. Це, насамперед, “Повість минулих літ”, “Слово про закон і благодать” Іларіона, “Ізборники Святослава”, “Повчання Володимира Мономаха” тощо. Філософія Київської Русі була насамперед філософією людини. Вона вбачала своїм завданням навчити людей, як їм наблизитися до ідеалу (“... наблизитись до Бога, як ділами своїми уподібнитись за образом і подобою Творцеві своєму”), усвідомити сенс свого життя та місце у світі.

Зарозумілість – негативна моральна якість людини, яка некритично ставиться до себе, своїх достоїнств (моральних чеснот, знань, умінь, життєвого досвіду), не рахується з громадською думкою, не визнає загальноприйнятих цінностей науки і культури. **З.** часто виникає на ґрунті колишніх успіхів, нерідко уявних. Зарозуміла людина, як правило, має такі негативні моральні якості: самолюбство, марнославство, нескромність, пихатість, самовпевненість, самозакоханість, бундючність, запальність, нечемність, чванливість, нахабність тощо.

Афоризми: “Зарозумілість є скоріше ознакою своєї нікчемності, ніж величі” (Д. Свіфт); “Наймогутніша пристрасть – зазнайство. Врятуй мене від цієї пристрасті, і я сам позбавлюсь

останніх” (Р. Шерідан); “Велика зарозумілість здавна перетворювала розважливність на безумство” (І. Кант); “Якщо зарозумілість зробила кого-небудь щасливим, то напевне цей хто-небудь був дураком” (Ж-Ж. Руссо).

Звичай – основна форма регулювання поведінки та діяльності людей, що становить собою історично обумовлений набір неписаних шаблонів, норм, правил поведінки людей, що увійшли у звичку внаслідок багаторазового їх застосування впродовж тривалого часу життя певної спільноти, і дозволяють людям ефективно взаємодіяти один з одним. **З.** уособлюють собою підсумок історичного досвіду та зародки майбутнього; стереотипний спосіб поводження, загальний, звичний стиль дій і поведінки, який відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі і є необхідним і звичним для його членів. **З.** – це звично дотримувана частина побуту, фрагменти ритуалів і обрядів, що втратили своє первинне значення, але з'єднані з повсякденними прийнятими регуляторами поведінки в побуті, які поступово перейшли зі сфери свідомості у звичку поведінки, діяльності. Це – норми, зокрема, моральні, що втратили (або й не мали) свідомий характер, але зберегли обов'язкове значення в побуті, трансформувались у соціальну навичку, настільки часто актуалізовану, що вона набула характеру механічної, напіваавтоматичної і спільної для всіх дії.

Сила **З.** полягає в його обов'язковості та “надіндивідуальному” (громадському) характері. На ранніх стадіях розвитку суспільства **З.** виступає основним регулятором людської взаємодії, основним (а на перших порах – єдиним) видом суспільної дисципліни, яка склалася в роді чи племені.. Правда, він продовжує існувати й функціонувати і в розвинених етнічних системах (поряд з правом та іншими нормами), персоніфікуючи більш-менш обов'язковий зразок поведінки в побуті. Людина, яка не дотримується **З.**, зазнає з боку колективу певного тиску, що свідчить про те, що вони (звичаї) визнаються цінністю (часто моральною) і мають примусовий характер. Основна функція **З.** – збереження минулого досвіду. Втрата людиною здатності керуватися у своїй поведінці національними звичаями є втратою істотної складової її національної культури. Тому окупанти свідомо і цілеспрямовано викорінюють звички поневоленого ними народу. Яскравим прикладом є організований Москвою голодомор у 1933 р. **З.** перебувають у взаємозв'язку з обрядами та ритуалами. Проте **З.** набагато більше пов'язаний з практикою, ніж обряд чи ритуал, хоча він часто є наслідком відповідних обрядів та ритуалів. **З.**, обряди та ритуали як складові входять у традицію як побутові способи передачі культури від покоління до поколінь.

У залежності від обраної основи класифікації **З.** можна поділити на різні види, зокрема позитивні і негативні, віджилі. Прикладом позитивних, добрих **З.** може бути таке шанобливе ставлення до жінки в Київській Русі, якого деякі народи не досягли й у 21 ст. Відомий іспанський філософ і культуролог Х. Ортега-І-Гассет поділяє **З.** на два типи: **З.** слабкі і м'які та **З.** сильні і тверді. Перші – це “звичаї і вдачі”, тобто звичні норми поведінки, взаємин. Вони закладаються в суспільстві впродовж тривалого часу й так само довго і поступово виходять із вжитку. Сильні і тверді **З.**, як правило, насаджуються політиками і державними діячами. Вони блискавично виникають і настільки ж блискавично зникають. Це не стільки **З.**, скільки політичні або ідеологічні кліше. В Союзі нав'язувалося чимало фальшивих звичаїв.

Українські звичаї, присвячені святу Івана Купала: гадання по вінках; гадання на вогні; гадання по квітках; зустріч із сонцем тощо.

Звичка моральна – дія (особлива форма поведінки), яка виявляється у схильності людини робити ті чи інші дії, в результаті чого вона (дія) стала потребою. **З.** визначають і через поняття “здатність людини”, а наслідком цієї здатності є вказані дії. Дія зникає разом з плином часу, а здатність людини, зокрема у формі **З.**, завжди залишається при ній. Поняття “**З.**” можна визначити і через поняття “схильність”: **З.** – це схильність людини до повторних однотипних дій у подібних ситуаціях. Тільки на рівні **З.** дії людини набувають максимально морального характеру. Виробленню звички передують відповідні знання, уміння та навички. Знання, що таке добро, ще не робить людину доброю. Ми нерідко діємо всупереч своїм знанням (наприклад, коли це нам вигідно). Уміння людини робити добро підвищує рівень імовірності того, що вона буде керуватися принципами добра. Навіть маючи навички робити добро, дотримуватися норм моралі, людина іноді дотримується цих норм не по своїй волі (на самоті, коли немає “свідків” вона б діяла інакше). Маючи **З.** дотримуватися моральних норм, людина діє автоматично, симультанно. Так швидко, що у неї не встигають виникнути сумніви щодо своєї поведінки. За **З.** людина віддається моральному вчинку всім своїм єством. У **З.** в “знятому” вигляді перебувають (і спрацьовують) відповідні знання, уміння і навички: “Для поведінки в житті звички важливіші, ніж правила, бо звичка – це живе правило, яке стало інстинктом і плоттю. Життя – не більш як тканина із звичок”(А. Аміель). Із усього сказаного випливає висновок про особливу шкідливість негативних моральних **З.** та труднощі перевиховання людей із такими звичками. Чим старша людина, тим трудніше позбутися

їй моральних вад, які увійшли у звичку: “Побороги дурні звички легше сьогодні, ніж завтра” (Конфуцій).

Афоризми: “Звичка – друга натура” (Арістотель); “Коли зістаришся, звички стають тиранами” (Г. Флобер); “Ми б і до смерті звикли, якщо б умирали кілька разів” (К. Бунш); “Звичка брати в борг дуже погано впливає на пам'ять” (О. Маллі).

Зенон із *Кітіона* (прибл. 336 – прибл. 264 до н.е.) – давньогрецький філософ, засновник стоїцизму.

Зло – все негативне (неблаго), що є результатом свідомого вибору людини; протилежність добра, діяльність, що суперечить у даній культурі нормам моралі (у кінцевому підсумку – ідеалу), діяльність, яка має негативне значення для інших людей чи й самої діючої людини, завдає матеріальної чи духовної шкоди, призводить до страждання, веде до деградації особистості. Поняття зла визначає те, чому протистоїть і протидіє мораль, яка прагне усунути і виправити: почуття, погляди, наміри, вчинки, моральні якості, характери. Заподіяти **З.** може лише людина, яка володіє свободою волі. В залежності від мотиву своєї діяльності людина чинить **З.** чи творить добро. Ненавмисні вчинки людей, які приносять людям шкоду, більшість фахівців не вважають **З.** Не належать до **З.** і явища природи (стихійні лиха) – землетруси, урагани, виверження вулканів і т. п. Труднощі онтологічного окреслення феномена **З.** проявляються в тому, що воно, як правило, визначається через небуття чогось конкретного (неблаго, недобро, щось негативне) чи відсутність буття взагалі (так, у богослів'ї буття є добром, а небуття – злом). Стереотипи мислення, згідно з якими за будь-якими негативними явищами стоїть якась сила (сила **З.**) породили міф про містичні сили **З.**, які прагнуть зруйнувати світ. Релігійні концепції теж не можуть переконливо розтлумачити причину, джерело **З.** Так, списування **З.** на сатану непереконливе, бо статус його у світі невизначений релігією (це скоріше метафоричний образ, ніж сила, яка претендує на буття), а його можливості в умовах існування “всемогутнього, всеблагого” Бога творити **З.** нульові. Переконалішим (логічно, не фактично, не реально!) є пояснення природи, джерела **З.** у релігіях, які визнають многобожжя, наприклад, у староіранській міфології творцем добра вважається Ахура-Мазда (Ормузд), а творцем **З.** – Аріман (Анхра-Манью), які постійно ворогують. Визволення від **З.** фізичного (страждання, смерті) і морального (гріха) підноситься до рангу кінцевої мети людини в багатьох релігіях.

Афоризми: “Зло – прагнення самоутвердження за рахунок інших ...” (Б. Паскаль); “Можливість робити зло трапляється сто раз у день, а творити добро – раз у рік” (Ф. Ларошфуко); “На світі робилось би дуже мало зла, коли б не можна було творити зло під

виглядом добра” (М. Ебнер-Ешенбах); “Є дві моралі: одна – пасивна, яка забороняє робити зло, друга – активна, яка повеліває робити добро” (П. Буаст); “Той, хто приймає зло без опору, стає його підсобником” (М.-Л. Кінг).

Зло-діяння (лиходіяння) – вчинок, який є злом за характером діяння і мотивом. На відміну від злих намірів злодіяння є проявом активно-діяльної природи зла. Моральне зло має місце лише тоді, коли це діяння є наслідком свідомого волевиявлення особистості. Іноді розрізняють такі різновиди морального зла: діяння, яке є активним виявом самоствердження за рахунок інших; діяння, яке виражається в небажанні чинити опір негативним зовнішнім впливам та власним аморальним схильностям. Різні автори пропонують різні класифікації злодіянь. Одна із них: **З. д.** поділяються на фізичні, моральні і змішані.

Злорадство – негативна моральна якість людини, що виявляється в одержанні своєрідного задоволення (“злого задоволення”) від чиеїсь невдачі, чийогось горя. Злорадна людина радіє не тільки заслуженій біді інших, а й незаслуженій. Почуття **З.** подібне до почуття заздрості. Проте заздрісники заздрять успіхам людей, а злорадні одержують задоволення від горя інших людей, насамперед своїх конкурентів. Схильна до **З.** людина має, як правило, цілу низку моральних вад, насамперед такі: заздрісність, мстивість, жорстокість, черствість, лицемірність, користолюбність, підлість тощо.

Афоризми: “У жалості завжди є домішок любові і ніжності, а в злорадстві – домішок ненависті і гніву” (Д. Юм); “Злорадство – насолода від чужого горя” (Плутарх); “Радість за рахунок чужих сліз не властива жодній тварині. Ким же є “деякі люди?” (Дарій); “Злорадство – нічим не викликане бажання заподіяти зло іншій особі” (Д. Юм).

Злочин – зле діяння людини (чи групи людей) з точки зору тієї чи іншої системи цінностей; передбачене К. К. України (ст. №11) суспільно небезпечне винне (тобто умисне або по необережності) діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Злочин – це насамперед конкретна поведінка особи – діяння у формі дії або бездіяльності. Думки людини, її переконання, її якості не караються. Оскільки злочином є тільки *вольове свідоме* діяння, яке виявляється в активній або пасивній поведінці людини, то злочин піддається і моральному осуду. Суб'єкт злочину завжди діє аморально, але набір його негативних моральних якостей, пороків, може бути різним і часто залежить від виду злочину, який він вчинив. Для злодія, як правило, притаманні скупість, жадібність, користолюбство, підлість, підступність, лицемірність, ненадійність, схильність до

шахрайства, нахабність; для злочинця-вбивці – жорстокість, агресивність, віроломність, нахабність, мстивість, заздрісність, грубість, запальність, нахабність, нетерпимість, сварливість. Суб'єкти багатьох правопорушень, які не належать до злочинів, завжди піддаються моральному осуду.

Афоризми: “Одержують задоволення не від покарань за злочини, а за їх попередження” (Періандр); “Злочинця сучасний світ приймає як чесну людину” (В. Швобель); “Одні злочини відкривають шлях іншим” (Сенека); “Є злочини гірші, ніж спалювати книги. Наприклад – не читати” (Р. Бредбері); “Одягніть злочин в золото – і міцний спис правосуддя переламається; одягніть у дрантя – і його пониже і соломинка пігмея” (В. Шекспір).

“Золоте правило моральності”. Головний принцип людського співжиття: “Не роби щодо інших так, як ти (не) хотів би, щоб вони робили щодо тебе”. Це правило відоме в усіх відносно розвинених культурах, про що свідчать історичні, релігійні та літературні джерела. **З. п.** розглядається в двох ракурсах. Перший ракурс має історично й нормативно нерозвинену форму, що базується на правилі *таліону* (помста адекватна злочину, принцип рівної кари: “око за око, зуб за зуб”). Звичай таліону, кровної помсти існував в умовах родоплемінного роду. Другий ракурс **З. п.** – це заповідь любові, яка у християнстві формулюється так: “Люби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією силою, й усім розумінням твоїм, і ближнього твого, як самого себе”.

Пізніше виникла потреба у формуванні нового принципу регулювання міжлюдських стосунків, незалежного від родоплемінної належності індивіда. Таким принципом стало “золоте правило моральності”, яке згадується в багатьох писемних пам'ятках людства: в одній з найдавніших пам'яток писемності давньовавілонській розповіді про Акіхаре: “Син, що тобі здається поганим, ти не повинен також робити своїм товаришам”; у давньоіндійському епосі “Махабхараті”: “Ті вчинки інших, яких людина для себе не бажає ... хай не робить іншим людям”; у творах Конфуція: “Не роби іншим того, чого не бажаєш собі”; у християнстві (у “Нагірній проповіді”): “Все, отже, що бажали б ви, щоб люди вам чинили, те ви чиніть їм, – це ж бо Закон і Пророки”. Принцип “З. п. м.” згадується в “Одіссеї” Гомера, в “Історії” Геродота, у Будди тощо. В епоху Середньовіччя Августин Блаженний розглядав “З. п. м.” як фундаментальний принцип природного права та моралі. До нього звертались і мислителі Нового часу, наприклад, Т. Гоббс: “Кожен має визнавати за іншими ті ж права, які він сам вимагає для самого себе”. З. п. м. по-різному тлумачилось мислителями.

Так, Л. Толстой дає таке тлумачення цього правила: “Якість мудрого складається із таких трьох речей: перше – сам роби те, що радиш робити іншим; друге – ніколи не ганьби справедливість; третє – терпляче перенось слабкості тих людей, які тебе оточують”.

Гуманістичний потенціал “золотого правила моралі” важко переоцінити.

Зоозахисники (*антиспесієцисти, біоцентристи, захисники прав тварин*) – мислителі, насамперед екологи, які відстоюють права тварин. На їх думку, безжалісна експлуатація людиною тварин і нехтування їх інтересами є такою ж дискримінацією, як і расизм, сексизм та інші форми дискримінації людей.

Зрадництво – негативна риса характеру людини, яка виявляється в умисному обмані довір'я обманутого, порушенні вірності своєму народу, рідним, друзям тощо. Зрада своєму народу, державі, в якій би формі вона не здійснювалась, є злочином, а злочин, порушення законів держави є одночасно і аморальним діянням.. Державного злочинця зневажає не лише свій народ, а й ті, на користь кого була здійснена зрада. Порушити вірність можна не тільки своєму народу, державі, а й рідним, друзям, коханій людині. Про зраду коханій людині написано сотні романів, повістей, оповідань. Ця тема знайшла своє відображення в усній народній творчості – в казках, піснях, приказках і прислів'ях. Зраду називають “ударом нижче пояса”, “ударом у спину”, тобто підступним, забороненим ударом. Слово “Іуда” стало синонімом слова “зрадник”. Зрадник, як правило, має такі моральні вади: безпринципність, лицемірність, підлість, підступність, ненадійність, невдячність, віроломність, користолюбство, мстивість і боягузтво (іноді). Перелічені вади притаманні перш за все державному зраднику. Той, хто зраджує коханій людині має і специфічну моральну ваду – схильність до перелюбу. Причини З. бувають різними: страх (боязнь смерті чи катувань), матеріальні інтереси, розбещеність тощо. Християнство дає можливість людині, яка скоїла зраду, одержати прощення шляхом покаяння, молитви. Не прощає християнство тільки скоєння так званих смертних гріхів.

Афоризми: “Зраджують лише свої” (франц. вислів); “Іуди теж навчилися носити хрести” (С.-Є. Лец); “Все не так погано: нас не продавали – нас видали даром” (К. Чапек); “Зрадництво відбувається найчастіше не за обдуманого наміру, а через слабкість характеру” (Ф. Лярошфуко); “Розпродаж друзів – не ознака банкрутства, а ознака кар'єри” (Л. Новак).

I

Ібн -Рушд (латинізоване – *Аверроес*) (1126 – 1198) – арабський філософ і лікар, представник східного аристотелізму. Більшість його філософських праць є коментарями до праць багатьох філософів, насамперед Арістотеля. Основною оригінальною його працею з філософії є “Спростування спростування” (існує думка, що цю працю слід називати “Непослідовність непослідовності”, оскільки вона є критикою праці аль-Газалі “Непослідовність філософів”). **І.-Р.** мав оригінальне розуміння співвідношення філософії і релігії. На його думку, вони (філософія і релігія) відповідають одна одній, оскільки релігія говорить про те ж, що й філософія, але говорить образно. На його думку, мало хто може збагнути філософську істину. Ця істина доступна лише у виглядів релігії. Релігійні тексти по-різному розуміють філософи і прості люди. Теологи також досить часто тлумачать її по-своєму. Ці погляди були визначені, як учення про подвійну істину. Коментуючи твори багатьох філософів, **І.-Р.** висловлював цікаві думки про людину, її розум, почуття, душу, принагідно торкався проблем моралі. Так, коментуючи “Нікомахову етику”, він погоджується з багатьма положеннями етики Арістотеля. Індивідуальна душа людини, на його думку, не є безсмертною. Людина, вважає **І.-Р.**, творить добро згідно зі своїми установками, а не в залежності від того, що його чекає Ад чи Рай. Правильна діяльність, на думку **І.-Р.**, виявляється у вчинках, які приносять щастя, а ідеалом людини є набуття здатності інтелектуального споглядання, завдяки якому вдосконалюється розум і формується мудрість.

Основні твори: “Коментарі до категорій Арістотеля”; “Про Небеса; про Породження й Падіння”; “Про душу”; “Коментарі до “Держави” Платона”; “Метафізика”; Політика”; “Риторика”; “Про гармонію релігії і філософії”; “Загальні зауваги”.

“Ідеал моральний” – поняття багатозначне. Ідеальними називають винятково довершені, позбавлені вад, недоліків предмети, явища, процеси (ідеальний слух, ідеальна форма, ідеальний вихід із конфліктної ситуації). Розрізняють естетичний ідеал, моральний, релігійний та інші.

Моральний ідеал – найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими добродіями, кожна з яких є максимально досконалою. **І. м.** є вищою метою прагнень людей. Проблема співвідношення ідеалу і відповідної реальності розв'язується по-різному. Ідеї-сутності у Платона й абсолютна ідея у Гегеля є

абсолютизованим і онтологізованим, обожненим ідеалом, на світлому тлі якого меркне будь-яка реальність. У цьому полягає причина їх презирливих епітетів на адресу матеріального світу. Спрощено тлумачили ідеал переважна більшість матеріалістів (чарваки, епікурейці, французькі матеріалісти 18 ст., Л. Фейєрбах).

М. і. як образ ідеального належить до сфери майбутнього, того, що об'єктивно не існує, принаймні поки що. Оскільки реальна життєдіяльність людини орієнтується на ідеал (у кращому разі), то напрашується висновок, ніби ідеальне, свідомість визначають буття (одна з причин виникнення ідеалізму). Спроби вивести **М. і.** з емпіричної реальності (природної чи соціальної), зокрема шляхом узагальнення моральних цінностей і норм, непереконливі, оскільки ігнорується системний характер мети морального буття людини. Водночас вони заземлюють, принижують **М. і.** Відкидаючи такий підхід, деякі філософи доводять, що моральний ідеал розкриває перед людьми набагато ширші перспективи, ніж це здається тим, хто вважає, ніби він виводиться з емпіричної реальності чи наполягає на його цілковитій зумовленості цією реальністю. Таку точку зору обстоював французький філософ, соціолог Еміль Дюркгейм, аналізуючи ціннісно-нормативні системи суспільства. За іншою точкою зору, **М. і.** вважається незалежним від реальності, даній людині безпосередньо в її життєвому досвіді як вияв божественного одкровення, інтуїтивного прозріння чи голосу совісті. Тобто **М. і.** як належне протиставляють реальності. Проте ці намагання недостатньо аргументовані. **М. і.** є орієнтиром для самовдосконалення особистості і завдяки якому людина оцінює поведінку інших людей. Прагнучи самовдосконалюватись, особистість не може обійтись без **М. і.**, який допомагає їй орієнтуватись у світі моральних цінностей, обирати оптимальну лінію поведінки, життєву позицію. Ідеал підносить людину, сприяє зміцненню її духовно-емоційних сил, необхідних для самореалізації. Особливо ефективно він виконує функцію взірця, втілюючись у життєдіяльності історичних осіб (Сократ, Григорій Сковорода, Махатма Ганді, мати Тереза), або постаючи як художній образ. При цьому домінує ідеалізований погляд на історичних осіб, який здебільшого унеможливає реалістичне бачення їх характерів і дій. Художні образи як втілення **М. і.** мають певні переваги перед їх прототипами, оскільки концентрують численні моральні чесноти в одній постаті. Правда, принцип художньої правди змушує митця наділяти позитивних героїв деякими негативними рисами, що віддаляє їх від ідеалу, але робить психологічно достовірними, правдоподібними. Отже, **М. і.** є нескінченим процесом пошуку досконалості, його не можна ототожнювати з жодною історичною особою, з жодним художнім героєм.

Іларіон Київський (перша половина XII ст.) – митрополит Київський, один з найпомітніших києворуських мислителів, який стояв біля джерел філософської думки українського народу. Він вважав, що віра є результатом особливого чистого розуму. Але світ пізнається і через серце. Так само через серце здійснюється діяльність людини у світі. Серце “сіє розум” і є джерелом волі та бажання, що відіграють разом з розумом велику роль у діях людини. Йому належить такий визначний твір, як “Слово про Закон і Благодать” (тоді під “Законом” розуміли Старий Заповіт, а під “Благодаттю” – Новий Заповіт). У Благодаті вбачалася послана від Бога особлива сила, яка дає можливість подолати притаманну людям гріховність і досягти спасіння. Тому **I.** вважав Благодать вищим ступенем розвитку людства, основою віри, відкритої для всіх народів. Така позиція давала йому можливість обґрунтувати належність Русі в царині релігії й церковної організації до християнських країн, її рівноправність з ними. **I.** розумів культурну історію як універсальну, цілісну, провіденціальну за своєю сутністю. Він прагнув досягнути її смислу, тенденції і джерела розвитку; розмірковував про свободу та необхідність, про смисл життя згідно із Законом і згідно з Благодаттю. В епоху Старого Заповіту (Закону), на його думку, відносини між людьми ґрунтувалися на засадах рабства, а епоха Нового Заповіту проголосила свободу, істину, Благодать. **I.** захищав ідею рівності всіх народів і право власного народу на гідне місце у всесвітній історії. Зміст “Слова...” свідчить про обізнаність **I.** із здобутками візантійської, західноєвропейської та слов'янської теоретичної думки, про щире любов'я автора до своєї землі, свого народу.

Основний твір: “Слово про Закон і Благодать”.

Імператив категоричний (моральний імператив). В етиці І. Канта – це моральна норма, яка є формально незалежною у своїй основі від будь-яких фактичних умов людського “хвилювання”, яка є безумовно-обов'язковою для виконання при будь-якому наборі наших фактичних цілей (див.: *категоричний імператив*).

Інтерес, цікавість – об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини чи соціальної спільноти), який формується з усвідомленням самої потреби та з'ясування умов і засобів їх задоволення; емоційний вияв пізнавальних потреб людини, необхідний для набуття життєвого досвіду; єдина мотивація, що здатна перетворити роботу в приємне заняття, іноді – у творчу працю. Людина виявляє **I.** і до знайомства з новими цікавими людьми; споглядання небачених раніше явищ природи, особливо незвичайних; до новинок науки, техніки і технологій. **I.** (кохання, кривна спорідненість, почуття дружби, симпатія тощо) є неодмінною умовою збереження тривалих

стосунків між людьми (кажуть, щоб залишатися коханою людиною тривалий час, потрібно зберегти до себе цікавість, виявляючи все нові і нові грані свого духовного світу, насамперед у процесі спілкування). **I.** надзвичайно різноманітні, оскільки різноманітною є людська діяльність. Учені по-різному класифікують **I.** Їх поділяються насамперед на матеріальні й духовні. Ідеал людини передбачає гармонійне поєднання цих **I.** Індиферентне ставлення людини до своїх матеріальних **I.** виявляється у її схильності до аскетизму, а понижений **I.** до духовних потреб – у бездуховності.

Афоризми: “Інтереси людей постійно звернені у бік життя почуттів” (В. Дільтей); “Цікавість – одна з найпоширеніших і очевидніших властивостей потужного інтелекту” (С. Джонсон); “Більш усього люди цікавляться тим, що їх зовсім не стосується” (Б. Шоу); “Людина, яка цікавиться всім, усім не цікава” (У.-Д. Хауелле); “Люди у своїй більшості живо інтересуються усім на світі, за виключенням того, що дійсно їм варто знати” = “Сучасні студенти у своїй більшості ...”(О. Уайльд).

“Інь” і “Янь” (кит. *yin-yang*) – основні поняття давньокитайської філософської системи *фен-шуй*, в яких відображаються космічні полярні сили, що постійно переходять одна в одну: світло і тьма, вогонь і вода, активність і пасивність, небо і земля, Чоловіче і Жіноче начала. *Інь* – це Жіноче начало, занадто багато якого веде до мерзлякуватості і страху, особливо страху бути на людях. *Янь* – це Чоловіче начало, занадто багато якого веде до агресивності, аж до жорстокості і садизму. Виникла ця школи в V ст. до н.е. Пояснення названих начал та їх взаємодії дав давньокитайський мислитель Лаоцзи у книзі “Дао де Дзин”. У другій половині I-го тисячоліття до н.е. давньокитайський філософ Цзоу Янь поєднав концепцію “Інь-Янь” із вченням про “П’ять Стихій”, наділивши ці Стихії моральними якостями (п’ятьма добродіями – у-де). З того часу циклічність “П’яти Елементів” поширилась і на історичні процеси, визначаючи етапи розквіту і занепаду правлячих династій.

Істина, добро і краса. Поєднання понять істини, добра і краси не має достатніх підстав. Деякі філософи шукали логічні аргументи на користь їх поєднання. Так, на думку Платона, знання (істинне знання) добра є причиною доброго поведіння людини. Проте норми моралі порушують і ті, хто знає ці норми. Деякі злочинці мають (як це не дивно на перший погляд) високу інтелектуальну культуру, знають норми і правила моралі. Іншими словами, навіть бездоганне знання етики, зокрема сутності добра і зла, не детермінує високоморальну поведінку. Поняття істини, добра і краси не можна ототожнювати. Більш того, вони бувають

і несумісними. Поняття “істина” характеризує адекватність змісту наших теоретичних знань відповідним об'єктам пізнання. Поняття “добро” – це знання (на рівні моралі як буденного рівня суспільно-особистісної свідомості – інтуїтивне знання) і оцінка людської діяльності та поведінки. “Краса” – це почуття, яке виникає лише тоді, коли людина стає суб'єктом естетичного відношення до світу і вдається до художніх образів (образів, створених митцями, усної народної творчості чи своїми власними, створеними експромтом). Істина часто служить носіям зла. Сама по собі вона не є ні добром, ні злом. Все залежить від того, на що вона спрямована, на творення добра чи зла. Краса теж нерідко служить силам зла. На нашу думку, поєднавши слова “істина”, “добро” і “краса”, ми просто одержимо красиву фразу.

Ibi bene, ubi patria (лат.) – Добре там, де вітчизна.

Imperari sibi maximum imperium est (лат.) – Наказувати собі – найбільша влада.

Incidit in foveam, quam fecit (лат.) – Не копай іншому ями, бо сам туди впадеш.

In hostem omnia licita (лат.) – Стосовно ворога все дозволено.

In medio stat virtus (лат.) – буквально: Посередині стоїть чеснота (див.: Арістотель про чесноти).

Ira furor brevis est (лат.) – Гнів – то короткочасне божевілля.

Й

Йоги етика. Йога (санскр. – зв'язок, з'єднання, зосередження, зусилля) – вчення і метод управління психікою і фізіологією людини, що має на меті досягнення стану “звільнення” свідомості від зовнішніх впливів, неспокою, страждань і досягнення нирвани, “блаженства самопізнання”. Моральні критерії веданти сповідує і релігійно-філософська школа йоги. Вона вимагає від людей активності й відповідальності за свої вчинки, пропонує практичний шлях до звільнення людини через систематичне тренування тіла й душі, своєрідний автотренінг, психотерапію, що ґрунтується на визнанні зв'язку між фізичним і психічним станами людини. Засновник класичної йоги Патанджалі (прибл. II ст. до н. е.) розумів звільнення людини як її відособлення від світу, замкненість у собі. Метою етики йоги є звільнення розуму від усіх хибних уявлень. Система послідовного очищення і просвітлення розуму людини, згідно з йогою, полягає в дисципліні тіла, регулюванні дихання, ізоляції почуттів, зосередженні уваги, розмірковуванні, виробленні моральних установок. Правила моральної поведінки йоги сформульовані відповідно до таких засобів, як приборкання (не заподіяння шкоди живому), правдивість у словах і думках, не злодійство, не користолюбство, стриманість почуттів, бажань та ін. Йога довела невичерпність потенцій самовдосконалення людини.

Якщо згідно з ведантою звільнення людини (досягнення мокші) здійснює душа, яка назавжди відділяється від тіла, перестає залежати від нього і зливається з Брахманом, розчиняється в ньому, то йога обіцяє звільнення за життя. Йога має багато спільного не лише з ведантою, а й із джайнізмом і буддизмом.

Йодль Фрідріх (1849 – 1914) – австрійський філософ, прибічник антропологізму Фейєрбаха, який він піддавав позитивістському тлумаченню. Критикуючи ідеалізм (особливо платонізм, кантіанство та махізм), **Й.** протиставив йому “реалізм”, критично інтерпретований і орієнтований на “дійсність фізичного”. На його думку, розум не створює світ, а лише “знаходить” його і копіює. Світ, на думку **Й.**, не творіння Бога, але Бог виростає із найглибшої основи природи. Він – у людських серцях, в людському дусі, там, де є любов. Так, **Й.** виводить “нову релігію”. У сфері етики він тяжів до “релігії людства”, багато працював над історією етики. **Й.** виступав за відокремлення школи від церкви. .

Основні твори: “Історія етики як філософської науки”; “Критика ідеалізму”.

Йонас Ханс (1903 – 1993) – німецько-американський філософ, який на основі “єдиної теорії буття” розробив онтологічні основи етики, котра відкидала традиційний етичний антропологізм, що зводив проблему моральної відповідальності виключно до відношень між людьми. Природа, зокрема і як основа буття людини, розглядалась ним як своєрідний “суб’єкт” моралі. Разом з тим він переосмислює поняття людської дії, яке в сучасних умовах інтенсивного розвитку технологій повинне тлумачитись з урахуванням його невідворотних найближчих і віддалених наслідків як для самого діючого суб’єкта (технології перетворюють не лише річ, а й людей), так і для “предмета” дії (природного чи людського). Основні праці: “Гностицизм”; “Принцип відповідальності”; “Техніка, свобода, обов’язок”.

К

Камю Альбер (1913 – 1960) – французький письменник і мислитель, який належав до екзистенціалістів атеїстичного напрямку. Заперечуючи на словах примат існування щодо сутності, він ототожнював сутність буття з "абсурдом нещасної свідомості". Мало цікавлячись онтологічними та гносеологічними питаннями (зневажливо ставився навіть до великих наукових відкриттів), **К.** постійно розмірковував над проблемами моралі, часто вводив їх до художніх творів. Ілюструючи абсурдність людського життя у "Міфі про Сізіфа", він заявляв: "Є тільки одна справді серйозна філософська проблема – проблема самогубства. Розв'язати, варте чи не варте життя того, щоб жити, означає дати відповідь на основне питання філософії". Його висновок був невтішним: людина смертна, доля її трагічна й безглузда. Характеризуючи буття людини, **К.** відмовився від традиційних категорій, вдаючись до екзистенціалій (понять, у яких осмислюється людське існування): "доля", "турбота", "тривога", "страх". Результатом розмірковувань **К.** над "основним питанням філософії" є дилема: навіть за впевненості у своїй безнадійності слід поводитися так, ніби людина все-таки на щось надіється, бунтувати або покінчити життя самогубством. Особисто він схвалював першу альтернативу. Той, хто зрозумів, що цей світ не має смислу, здобуває свободу, яка є найвищою моральною цінністю, оскільки вона притаманна природі людини, є потребою її самовираження. Єдиним засобом здобуття свободи є бунт. Бунт і свобода нероздільні. Революція, на думку **К.**, є "спотворенням бунту", оскільки вона спрямовується на речі, абстрагуючись від людини, перетворюючи її на річ.

Виступаючи проти марксистської моралі, **К.** заявляв, що надає перевагу жертвовності тих, хто "історію не робить, а зазнає її напасті". Бунт – це не революція, а повстання проти своєї долі, проти абсурду буття. Перемога тут неможлива, але "немає такої долі, яка не перемагалася б презирством". Досвід людського існування, що неминуче завершується смертю, приводить мислячу людину до відкриття "абсурду" як кінцевої правди своєї "долі" на землі. Ця істина повинна не обеззброювати, а пробуджувати в душі мужню гідність до життя всупереч вселенському "хаосу".

У своїх художніх творах **К.** часто протиставляв справжні цінності, які виявляються у спілкуванні людини з природою, несправжнім, що виявляються у суспільному житті. На його думку, не людина служить моралі, а мораль – людині. Людина

живе для чогось більшого, ніж мораль. Спільним для різноманітних етичних концепцій, які належать до екзистенціалізму як філософського напрямку, є аналіз існування особистості у світі. Аналізуючи структуру її екзистенції, екзистенціалісти акцентують увагу на знеособленості людини, втраті нею свободи й індивідуальності в сучасному світі. Вихід з моральної кризи вони вбачають у здатності індивіда перебороти (через ставлення до Бога, до "ніщо", до смерті) своє "неістинне", "несправжнє" існування і знайти притаманну лише йому екзистенцію. Згідно з цим вченням "справжнє" буття особистість обирає вільно за власним бажанням. Безумовне визнання особистістю своєї нічим не обмеженої свободи вважається неодмінною умовою повернення її до справжнього буття. Ігноруючи або недооцінюючи єдність об'єктивної обумовленості існування людини та її практичної активності, представники цього напрямку протиставляють свободу і необхідність, вважаючи, ніби людина може бути свobodною тільки у сфері своїх духовних устремлінь. Вони доводять, що кожний індивід абсолютно свobodно обирає вчинки, знаходить себе, ігноруючи суспільні норми, об'єктивні критерії. Екзистенціалізму не вдалося розв'язати проблему налагодження гармонійних стосунків між людьми, відповідальності особистості перед суспільством, визначити шляхи усунення відчуження в сучасному світі. Загалом етика екзистенціалістів пройнята мотивами приреченості, самотності, безглуздості й абсурдності життя. Проте, виконуючи роль "ще однієї" точки зору на індивіда, смисл його життя та місце в сучасному світі, вона непокоїть людину, сприяє формуванню творчого ставлення до дійсності.

Основні твори: "Міф про Сізіфа"; "Бунтівна людина"; "Калігула"; "Чума"; "Сторонній".

Кант Іммануїл (1724 – 1804) – представник німецької класичної філософії, який створив оригінальну теорію моралі – етику, яку іменують етикою "внутрішньої переконаності і доброї волі" та ще вважають її ідеалістичною і формалістичною. Проте не рахуватися з етичною концепцією К. неможливо. Концепції своїх попередників він вважав хибними, оскільки в них відсутнє всезагальне і необхідне, що об'єднує нескінченну багатоманітність виявів поведінки людей. Для подолання цього недоліку, на його думку, потрібно вийти за межі приватних інтересів свідомості окремого індивіда і відшукати всезагальний принцип, прихований за конкретною багатоманітністю моралі, який (принцип) здатний синтезувати цю багатоманітність. Вищим принципом етики **К.** вважав категоричний імператив (загальний обов'язковий моральний закон), який має гранично формальний і всезагальний характер. Категоричним він є тому,

що його слід дотримуватися не задля певних цілей, а заради його самого. Він не потребує обґрунтування, оскільки є дедукцією чистого практичного розуму. Кант запропонував кілька формулювань категоричного імперативу: «чини так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-кого іншого так само, як до цілі, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу», «Чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу всезагального законодавства».

Будучи наскрізь оригінальною, концепція **К.** синтезує в собі раціональні аспекти основних етичних учень Нового часу. Кант багато роздумував над уточненням предмета етики, специфікою моралі. Її він розглядав як сферу людської свободи, окреслюючи три ступені діяльності суб'єкта:

– техніко-механічний ступінь (така діяльність спрямована на об'єкти. Завдяки їй людство підносить себе над природою);

– прагматичний ступінь (діяльність охоплює економічну, суспільну структуру, тобто спосіб життя з його соціальним змістом. Вона є протилежною природному буттю);

– моральний ступінь (на цьому рівні діяльності людство культивує, цивілізує і вдосконалює себе як рід, суспільство розгортає себе як царство свободи, а не просто як суспільний стан, за якого ненависть і зажерливість стримуються лише зовнішнім насиллям).

За **К.**, моральна діяльність відрізняється від усіх інших форм діяльності тим, що її необхідність випливає з максими, яка відповідає моральній заповіді, а не з будь-якого іншого мотиву. Моральною є лише ідея, здійснена без будь-якої схильності людини, зумовлена моральним переконанням, а не продиктована усвідомленням обов'язку. Не мету дії, не її продуктивність, а лише намір, тобто відповідність категоричному імперативу, визначають як моральний критерій. Тільки повага до морального закону надає вчинкам людини моральності. Інстанцією, здатною виразити таку повагу до морального закону, є воля, тому етику **К.** називають «етикою внутрішнього переконання і доброї волі». Основою є твердження ніби, моральний закон може бути лише формальним. Якби до нього був долучений зміст моральних дій, то він би ніколи не зміг би набути безумовно загального і безумно необхідного значень. Припис такого закону був би тільки умовним, гіпотетичним, а моральний закон, навпаки, повинен бути безумовним приписом – категоричним імперативом. При цьому **К.** намагався розрізнити свідомість морального обов'язку і чуттєву схильність до виконання морального закону. Якщо до вчинків, які відповідають вимогам морального закону, людину спонукає чуттєва схильність, то, за **К.**, це легальна поведінка, але ще не моральна. Відмінність між легальною і моральною

поведінкою, на його думку, різко виявляється у конфлікті між дією, яку стимулює чуттєва схильність, і дією, спричиненою повагою до морального закону. В таких випадках, на думку **К.**, необхідно підкорятися моральному обов'язку.

З'ясовуючи специфіку моралі, **К.** порівнював її з правом, релігією, мистецтвом та іншими сферами людського життя. Рушійні сили соціальної поведінки людини він поділяв на зовнішні (юридичні), які реалізуються завдяки насиллю, і внутрішні (моральні), які з'являються внаслідок усвідомлення людиною внутрішнього обов'язку, Право стосується лише вчинків, а мораль – переконань. Юридичні дії спрямовані на кінцеву волю індивідів і їх зовнішні, безсердечні зв'язки, моральні – істотно відрізняються від юридичних, оскільки моральною є лише спрямована на все людство і його благополуччя дія, що визначається вищим благом. Тому **К.** основною проблемою етики вважав обґрунтування необхідності для індивіда поводити себе як свідомий представник роду людського.

На думку **К.**, не мораль впливає з релігії, а релігії слід ґрунтуватися на моралі. Бог є постулатом морального розуму, оскільки жодне філософське судження про нього неможливе. Релігія – предмет віри, а не науки. Вірити в Бога не тільки можливо, а й необхідно: віра допомагає примирити вимоги моральної свідомості з фактами зла, що панують у людському житті. Відповідно релігія, на його погляд, є пізнанням усіх обов'язків як Божественних заповідей. Бог, згідно з етикою **К.**, поєднує мораль і щастя, які в реальному житті роз'єднані, окреслює перспективу для людини.

Якщо традиційно основними категоріями етики вважали «добро» і «зло», то, за переконаннями **К.**, центральна категорія етики – «обов'язок», а категорії «добро» і «зло» лише похідні. Основою і джерелом обов'язку є категоричний імператив, який втілює в собі головне нормативне навантаження, а добро – це те, що відповідає морально належному. Моральне добро постає як закон, дотримання якого є обов'язком. Тільки добру волю можна вважати добром без обмежень. Цей закон постійно конфронтує з чуттєвою природою індивіда: якби людина мала лише розум, вона завжди б дотримувалась би морального закону, однак рішучість, цілеспрямованість, багатство і навіть здоров'я можуть бути джерелом як і добра, так і зла. Отже, «закон», «обов'язок», «воля», «переконання», «гідність», «совість» є основними категоріями етики **К.**, за допомогою яких він описував процес переборення егоїзму і піднесення індивіда до такого рівня, на якому орієнтується у своїй поведінці на рід, людство, суспільство, соціально всезагальний зв'язок.

Думки **К.** про те, якою є людина за своєю природою (доброю чи злою), яке майбутнє чекає на людську мораль, суперечливі. Попри певний оптимізм у поглядах щодо цієї проблематики, він іноді висловлювався про людину як про тварину, яка потребує господаря, стверджував, що людський рід навмисне працює над своїм руйнуванням. Справжня моральна дружба є рідкісною. Мораль обов'язку ніколи не стане іманентною (внутрішньо притаманною) людській діяльності, оскільки завжди перебуватиме в конфлікті зі схильностями, почуттями. Крім того, існує загроза варварства, яка приховується за видимістю цивілізованості, культури, прогресу.

Мораль – це обов'язок, те, що повинно бути, але чого ніколи не було, немає і не буде в такому обсязі. Практичне здійснення морального закону, тотожність доброчесності і щастя можливі лише в мисленні за умови сповідування постулатів Бога. Водночас **К.** стверджував, що моральний закон неможливо витруїти із совісті людини. Сила законів практичного розуму перевіряється при зіткненні зі спокусами егоїзму, брехні, жадібності, підлабузництва, розпусти та інших пороків. Проте людина як суб'єкт морального відношення є автономною, тобто залежить від неї. Завдяки самопізнанню людина може мати добру (засновану на розумі) волю: вона здатна перебороти егоїстично обмежену (злу) волю і піднятися до рівня свідомого представника морально відродженого людства.

Отже, **К.** першим розмежував сфери дослідження етики і психології; визнав автономію людини як суб'єкта моралі, носія волі, що встановлює всезагальний закон; проголосив особистість самоціллю (людину недопустимо розглядати як засіб реалізації будь-яких завдань, навіть таких, що стосуються загального блага); обґрунтував загальнолюдський характер моралі.

Основні твори: «Загальна природна історія і теорія неба»; «Критика чистого розуму»; «Пролегомени...»; «Критика практичного розуму»; «Критика здатності суджень»; «Антропологія з прагматичної точки зору».

“**Катарсис**” (грец. *katharsis*, буквально – очищення) – термін давньогрецької філософії та естетики, яким позначали сутність естетичного переживання. Ще давні піфагорійці рекомендували музику для очищення душі. Платон під **К.** розумів звільнення душі від тіла, пристрастей, насолод. Арістотель вважав, що музика виховує і очищає людину від її афектів. Особливого значення **К.** він надавав у своєму вченні про трагедію. На його думку, трагедія, викликаючи співчуття і страх, змушує глядача співпереживати, одержуючи при цьому “нешкідливу радість” і очищаючи свою душу, підносячи й виховуючи її. У сучасній психології (зокрема, в психоаналізі, психодрамі, тілесно-

орієнтованій терапії) поняття “**К.**” тлумачать як індивідуальний або груповий процес вивільнення психічної енергії, емоційної розрядки, яке сприяє зменшенню чи й повному усуненню почуття тривоги, конфлікту, фрустрації. Сучасні дослідники пишуть про те, що поняття “**К.**” має більше, ніж півтори тисяч різноманітних тлумачень (!?).

Категоричний імператив (німець. *kategorisch imperativ*, від лат. *imperativus* – владний, наказовий) – припис, який виражає апріорний, універсальний закон моралі, сформульований І. Кантом. Визнання **К. і.** було наслідком протиставлення Кантом світу моралі як світу свободи і світу природи, в якому діють закони причинності. Кант так визначав **К. і.**: “Чини так, щоб максими, якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства”; “Чини так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого також, як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу”. Поняття “**К. і.**” лежить в основі етики Канта. Навіть категорія добра в нього виступає похідною стосовно **К. і.** Згідно з **К. і.**, який Кант вважав апріорним принципом, моральні вимоги завжди мають всезагальний характер, тобто поширюються на всіх людей, а отже, мають гуманістичний характер. Моральна вимога, проголошена Кантом, була раціоналістичною, оскільки вважалася вільною від почуттів і переживань людини.

“Категорії етики” – найзагальніші поняття етики, в яких відображаються найістотніші властивості моралі, її природа, сутність і специфіка. Позначаються вони тими ж термінами, що й відповідні поняття моралі, але суттєво відрізняються від них, зокрема за логічним статусом у висловлюваннях. Основні поняття моралі вважаються само собою зрозумілими за своїм змістом і відіграють у моральних судженнях роль предикатів (логічних присудків), а відповідні категорії етики вважаються невідомими, такими, що потребують визначення, і в судженнях етики виконують роль суб'єктів (логічних підметів). Приклади моральних суджень: “Справедливість – добро”; “Зрада – зло”. Приклади суджень етики: “Добро – це найвища вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом...”; “Зло – це...”. Завдання етики полягає в тому, щоб визначити поняття моралі, які в ній здаються само собою зрозумілими (ця “зрозумілість” деяких категорій, очевидно, послужила для І. Канта приводом, щоб назвати ці категорії апріорними). Адекватно осягнути мораль як цілісний феномен можна лише за допомогою системи категорій етики. Причому характер цієї системи залежить від того, які з них вважаються вихідними, найфундаментальнішими, такими, в яких найповніше виражається природа і сутність моралі, розкривається її

специфіка. Більшість мислителів вихідними вважають категорії добра і зла, а всі інші категорії – похідними, в яких відображаються типові прояви, модифікації добра (справедливість, совість, честь) і зла (безсовісність, несправедливість, безчестя). Причому тлумачення систем категорій етики (як і кожної окремої категорії, що до неї входить) залежить від розуміння автором концепції природи і сутності добра і зла. Але деякі мислителі ці категорії вважають не вихідними, а похідними. Так, в епікурейців вихідною є поняття насолоди, у Канта – категорія обов'язку а всі інші, зокрема й категорії добра і зла, – похідними. Істотно відрізняються між собою системи категорій етики тих мислителів, які по-різному розуміють природу і сутність моралі. Так, одні з них визнають природний характер моралі, а інші – надприродний. Зрозуміло, що прибічники релігійної етики вважають, що джерелом добра є Бог, а атеїстичні, що і добро, і зло чинять люди. Абсолютистські концепції протиставляють добро і зло, надають статус буття лише добру, стверджують, ніби добро ні при яких умовах не може перетворитись на зло і навпаки. При цьому категорії добра і зла розглядають як незмінні, абсолютні істинні, такі, що не піддаються сумніву. Згідно з цими концепціями добро часто ототожнювали з духовним началом (у Платона – з освіченою душею), зло – з матеріальним, тілесним началом. Наслідком цього було ототожнення Платоном добра з істинним знанням, а зла – з незнанням, хибністю, неуцтвом. Мудрість і зло, за Платоном, несумісні. Релятивістські концепції надають поняттям моралі і категоріям етики, насамперед добра і зла, відносного, умовного значення, що призводить до суб'єктивізму і морального конвенціоналізму. З особливими труднощами зустрічаються дослідники при з'ясуванні природи і сутності зла. Деякі з них були змушені навіть позбавити зло статусу буття, розглядаючи його, як щось виключно негативне, що протистоїть буттю, спотворює його. Серед релігійних концепцій логічно найпереконливіше (логічно, не фактично!) пояснюють джерело зла ті, хто проповідує багатобожжя, які визнають існування не тільки добрих Богів, а й злих. Так, згідно із зороастризмом (релігією стародавніх персів), богом абсолютного добра, богом-творцем проголошувався Ахурамазда (Ормузд), а богом абсолютного зла, богом-руйнівником – Ангро-Манью (Аріман), і світова історія становить собою боротьбу цих богів. Усі добрі справи приписувались першому богу, а всі злі – другому. Прибічники ж єдинобожжя зустрічаються з великими труднощами, пояснюючи природу і причину зла. Твердження, згідно з яким без волі Бога жодна волосина не впаде з голови людини, і фактична наявність зла дуже важко збагнути і пояснити.

Каяття – визнання власної вини і засудження своїх минулих вчинків, що виявляється або в публічному визнанні своєї винуватості і готовності нести покарання, або в специфічному почутті жалю за скоєне. **К.** – результат усвідомлення своїх вчинків як неприйнятних і аморальних. Воно є необхідною складовою спокутування, без якого неможливе моральне самовиховання, підвищення моральної культури особистості.

К. є результатом самооцінки особистості і виявляється в муках сумління, які супроводжуються почуттям сорому. Поняття “**К.**” в етиці не тотожне поняттю “**К.**” у праві. **К.** злочинця далеко не завжди має моральний характер, оскільки воно часто є нещирим і, як правило, має суто прагматичний характер. Згідно зі ст. 66 КК України, **К.** визнається обставиною, що пом'якшує покарання, якщо воно ґрунтується на визнанні особою своєї провини, висловленні жалю з приводу вчиненого та бажанні виправити ситуацію, яка склалася (якщо це можливо).

Афоризми: “Запізніле каяття завжди схоже на позерство” (В. Симоненко); “Через каяття – до нових перемог!” (О. Ольжич); “Каяття барв не потребує” (І. Вишенський); “Є каяття, та немає вороття” (Л. Глібов); “Як любити – то все життя, а ненавидіти – то без каяття” (в'єтнамське прислів'я).

Квієтизм (від лат. *quies* – спокій) – релігійна течія в католицизмі, прибічники якої культивують містично-споглядальний погляд на навколишній світ та певну моральну індиферентність. У переносному значенні “**К.**” означає відчужена, позбавлена афектів пасивна поведінка, безвільна і непротивленська покірність Божественній волі. Франц фон Залес так виражав сутність такої поведінки: “Ні бажати, ні противитись” (інша версія – “Не поспішати до чогось, нічого не відхиляти”). **К.** відзначається граничною логічною послідовністю, доводячи характерну для класичної містики презумпцію відчуженості душі до нормативної повної байдужості, навіть до індиферентного ставлення до добра і зла. **К.** Був засуджений ортодоксальним католицизмом, а його основоположник іспанський теолог Мігель де Молінос змушений був відректися від своїх поглядів (і заточений).

К'єркегор Сьорен (1813–1855) прийшов до екзистенціалізму, піддавши критиці філософію Гегеля за те, що вона віддала особистість у полон “анонімного” панування історії, позбавивши її самостійності і свободи. На противагу об'єктивній діалектиці Гегеля він створив суб'єктивну діалектику, яку розглядав як засіб збереження відносин особистості з Богом. На шляху до Бога, на думку **С. К.**, людина долає естетичну, етичну і релігійну стадії. На естетичній стадії вона досягає емоційної насолоди, відмовляючись від набуття “істини” свого існування. Наслідком цієї відмови є

невдоволеність і відчай. Однак він ще не є істинним. Таким він стає на етичній стадії: "Будучи хворобою духу, або хворобою "Я", відчай може набувати трьох образів: зневірений, який не усвідомлює своє "Я" (неістинний відчай), зневірений, який не хоче бути собою, і зневірений, який хоче бути таким". Відчай, який настає на етичній стадії, підводить людину до усвідомлення релігійного значення своєї особистості, єдиного шляху, який веде до Бога. Великого значення **С. К.** надавав поверненню до людини. Філософія, на його думку, має "вдивлятися" в людське життя, людські страждання, навчити робити вибір між добром і злом, знайти своє "Я", свою правду, таку істину, заради якої людині хотілося б жити і померти.

Основні твори: "Поняття іронії"; "Сучасна доба"; "Або- Або"; "Страх і трепет"; "Повторення"; "Твори любові"; "Хвороба до смерті"; "Вправляння у християнстві"; "Войовничий нейтралітет".

Козацька етика. Феномен, який називають **К.е.**, загалом є козацькою мораллю, оскільки саме вона формується стихійно й існує у неписаних нормах, правилах, приписах поведінки. Козацьке військо вийшло із суспільних низів, було народним військом, що зумовлювало особливості козацької моралі. Усвідомлюючи й високо цінуючи свої зв'язки з народом, козаки виробляли і відповідні уявлення про моральні чесноти, головними з яких вважали патріотизм, вірність своєму народу, сміливість, завзяття, стійкість, непоступливість. Для козака робити добро – це зі зброєю в руках захищати рідну землю. Морального статусу набували майстерне володіння зброєю, верхова їзда, фізичний розвиток.

Над усе козаки цінували свободу, яку називали волею. Яворницький Д. І. та Новицький Я. П. писали, що козаки сповідували світогляд, який гартувався в боях, звитяжній праці, у зіткненні з ворожими поглядами, ідеями і теоріями. Козацька мораль проймала всі грані козацького життя. Пріоритетність моралі була вище інших життєвих факторів. Своєрідним було ставлення козака до жінки: "Українське лицарство міцно зберігало традиційну повагу до жінки, жінки-коханки, жінки-матері, жінки-господарки, захищаючи її честь та гідність"(Фігурний Ю. С.). Правда, запорожці давали обітницю безшлюбності, а жінкам заборонялося з'являтися на Січі. Ця заборона була зумовлена необхідністю суворого дотримання порядку. На козацьку мораль позитивно впливав демократичний устрій на Січі, особливо в мирний час. Важливі справи вирішувала військова рада, в якій брало участь усе козацтво. Рада обирала старшин, судила за провини, укладала угоди з державами, затверджувала плани воєнних походів (у час війни старшини, гетьман мали необмежену владу над козаками, а після походу в усьому відповідали перед радою). Усі козаки на Січі

вважалися рівними, їх рід, походження не бралися до уваги; всі були товаришами, навіть знатні козаки. На раді старшина складала низький поклін черні на знак того, що вона вийшла з рядового козацтва і тільки завдяки перебуванню в його лавах набула відповідного статусу. Кожний козак завдяки своїм зусиллям і здібностям міг стати старшиною (“Терпи, козаче, отаманом будеш”). Належність до Запорізького Війська вважалася за велику честь. Козаки титулувалися запорозькими лицарями і дуже дорожили цим. Поширеним було побратимство козаків. Козаки-побратими через усе життя проносили повагу один до одного, вірність і відданість аж до самопожертви. “На взірець лицарів, запорожці були зв’язані священними обітницями товариства, всі козаки, незалежно від звання, віку та походження, ставали братами-товаришами, називали свого курінного і кошового отамана батьком, а козаків братчиками” (Скальковський А. О.).

Суворе козацьке життя не робило їх черствими у побуті. Запорожці славилися своєю гостинністю, почуттям гумору, веселістю. Вміли вони цінувати й чужий гумор та дотепність. Особливо любили вигадувати прізвиська як лайку на товаришів, враховуючи їх непривабливі людські якості, нерозважні вчинки, риси характеру (“Цап”, “Лайно”, “Гнида”, Бузина”, “Бубон”. Деякі з цих прізвиськ перетворювались на прізвища (Палій, Черепаха, Панібудьласка, Рябошапка, Нетудихата, Кривохижа, Тягнибок тощо).

Атмосфера гумору вносила у їх стосунки тепле, особистісне начало.

Козацька вольниця за відсутності держави і відповідних норм права постійно містила в собі загрозу анархії, оскільки норми моралі не здатні втримати людей від свавілля. Про це свідчить історія козаччини. Тому розквіт козацького війська пов’язують із діяльністю видатних гетьманів (Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький), які домагалися високої дисципліни в козацьких рядах, спрямовували їх сили на оборону рідної країни, що зміцнювало лицарський дух, патріотизм і свідомість козаків. Безперечно, висока організованість козацького війська була результатом запровадження певних норм життєдіяльності козацтва, які впливали не тільки на успіхи в боях, але й на мораль козаків. Обстоюючи ці норми, гетьмани орієнтувалися і на певні моральні цінності та принципи етики, що є свідченням обґрунтованості тверджень про існування козацької етики. Висловлювались думки про жорстокість козаків. Але, по-перше, війни без жорстокості не буває, а по-друге, існують історичні факти про гуманне ставлення козаків до своїх супротивників. Так, видатний кошовий отаман Іван Сірко, який втратив у

боротьбі з татарами обох своїх синів, дозволив татарам, яких косила чума й посуха, пожити й полікуватися у долині Дніпра.

В умовах виключно шкідливої “заморської” духовної інфекції, яка вразила сучасну нашу молодь (значний відсоток студентів і навіть студентів матюкаються), з'ясуємо, як козаки, наші предки ставилися до цієї проблеми. Українські народні звичаї наклали суворе табу на вживання матірних слів. “Наші предки-українці, на відміну від росіян, – пише О. Язвінська у своєму дослідженні “Нормативна лексика козацької доби”, – не застосовували у своїй розмові лайливих слів, тобто, звичайного нині “мату”. До лайливих слів козаків належали “дідько”, “чорт”, “пес”, “собака”, “кат”, “єретична душа”, “корчемник”(п'яниця), “грач” (азартний гравець). Образливим було звинувачення у народженні внаслідок позашлюбних статевих стосунків (“байстрюк”). Великою образою було, якщо когось називали зрадником, безчесним, віроломним. На Запоріжжі “мат” з'явився разом з поселенням “... великоруських селян у запорізьких вольностях”, які прибули з Росії, із Серпухова (Новицький Я. П.). “В Україні, – писала О. Язвінська, – “матірщина” ніколи не була такою публічною, як у Росії. Українці, на відміну від росіян, не вживали непристойних слів при жінках і дітях”. “Матірщина” суперечить християнській вірі: “Що посіємо устами, те пожнемо на ниві свого серця” (Іван Златоуст).

Козачинський Михайло (Мануїл) Олександрович (1699 – 1755) – суспільний діяч, український мислитель і письменник-драматург, який читав у Києво-Могилянській академії курс, названий ним “Психологічні проблеми моральної філософії, або етики”, в якому виклав своє розуміння щастя як вихідного пункту в дослідженні мотиву доброчесності. На його думку, метою філософії є щастя (такої ж думки дотримувався і Г. Сковорода, який прослухав курс лекцій **К.**) : “Проте, коли прямо розглядатимемо мету філософії як такої, писав **К.**, то можна сказати, що нею є природне щастя, яке, на думку багатьох філософів, полягає в розгляді природно пізнаних чеснот і в душевному спокої, які проявляються в тому, що кожний, задоволений своєю долею, не боїтиметься чи не остерігатиметься нічого людського”. На думку **К.**, “...етика – це розважність.., це якась інтелектуальна керівниця людських вчинків до чесноти...”; це “... активне надбання з правильним обмірковуванням, яке визначає, що для людини добре, а що зле...”. “Моральна філософія, – зазначав **К.**, – виліковує хвороби, тобто вади душі, й керує стражданнями. Отже, чим більше хтось пригнічений, тим більше він потребує підтримки з боку моральної філософії”. Оскільки розум у кожної людини є індивідуальним, то й щастя має індивідуальний характер.

Людина, за **К.**, у зародку несе в собі ідею природної рівності всіх людей, зрівняних “у Бозі”. Наслідком такої думки є питання про цінність матеріальних благ і про основу людського щастя. Розв'язуючи цю проблему, **К.** приходять до висновку, що “...щастя людини в матеріальних багатствах бути не може, бо такі багатства потрібні лише для підтримування природи людини”. Найважливішим “природним правом” людини **К.** вважав право на свободу, приватну власність і право вибору, оскільки на цих засадах тримається будь-яка форма правління. Де немає вибору, там, на думку **К.**, немає і свободи. Дію “природного закону” він вважав настільки обов'язковою і необхідною, що порушити її не міг навіть Бог, інакше б Він суперечив сам собі. Нахили людини, за **К.**, залежать від природи, але їх слід удосконалювати й розвивати; шлях до чеснот, а отже, для щастя (щастя тут, на землі) доступний кожному. Слід лише мати бажання досягнути його (шлях до чеснот). **К.** підкреслював, що можливості людини, особливо духовні, є необмеженими. Переймався він і проблемою моральної, внутрішньої незалежності особистості від суспільства. Вільним, на його думку, можна вважати тільки того, хто є володарем власних вчинків. Тому він не погоджувався із стоїками, які заперечували свободу волі. **К.** писав: “... людина за самою своєю природою є вільною, розумною, активною істотою...”. Мислитель закликав до толерантності людей різних вірувань. Етичні погляди **К.** розвивались у руслі традицій, які склалися в Києво-Могилянській академії, зокрема він розвивав ідею поєднання божественного з людським. Розкрити завдання і достоїнства етики, на його думку, означає зіставити її з кінцевою метою людини, тобто з ідеєю Бога, тому кожна людина має гостру потребу в знанні етики.

У питаннях етики, держави і права **К.** дотримувалася кращих традицій Києво-Могилянської академії. Аналізуючи теорію військової політики, він писав, що вона є “...наука, яка стосується війни, як її слід вести правильно, морально”. Ототожнюючи “розумність” людини з її “природою”, в основу законів клав “природне право” людини, зазначаючи, що закони слід виводити із засад моральної філософії, основним знаряддям якої є індивідуальний розум. Ознайомившись з історією етики, **К.** визнавав прийнятними деякі положення Арістотеля, епікурейців, стоїків і філософів Нового часу, хоча й піддавав їх критиці. Захищаючи Епікура від спотворень і перекручень його критиками, **К.** писав, що йому (Епікуру) часто приписують думку, ніби щастя полягає в чуттєвих насолодах. Цю думку, за словами **К.**, “... звикли приписувати також і Епікурові, але незаслужено, бо щастя Епікур вбачав в етичній насолоді... Епікур пропонує гарне і правильне”.

Підкреслимо, що етичні погляди **К.** дуже часто збігаються з поглядами Г. Сковороди.

Основні твори : “Благоутробіє Марка Аврелія Антоніна, кесаря римського”, “Відповідь на закиди нам, уніятam”. Писав **К.** і драматичні твори.

Кониський Григорій (1717 – 1795) – український і білоруський церковний діяч і мислитель, який чітко проводив межу між наукою і релігією, розумом і вірою, відстоював думку про дві істини – богословську і філософську (наукову). Він розрізняв три види філософії – раціональну, моральну і натуральну. Моральна філософія, на його думку, встановлює дії волі, тобто звичаї. Про увагу **К.** до моральної філософії свідчить назва підготовленого ним курсу : “Загальна філософія перепатетиків”, яку він поділяв на чотири розділи – логіку, фізику, метафізику і етику. Разом з раціональною філософією етику **К.** включав до практичних (активних) видів, які “вчать щось правильно робити”. Людину він розглядав як досконале, причетне до тілесної і духовної природи створіння. Своєю духовною природою – розумом – вона уподібнюється до Бога і на її основі повинна шукати шлях до земного щастя, яке виявляється в мудрому і добродішному житті, тілесному здоров'ї і сприятливій долі. Досягається щастя, на думку **К.**, інтелектуальною діяльністю, плеканням добрих нахилів, вихованням. Ідею спільного блага **К.** поєднував з прагненням до індивідуального, особистого добра. Визначне місце в житті людини і суспільства він відводив освіті, насамперед науці.

Основні твори: “Воскресіння мертвих”; “Слова і речі”.

Конфлікт (лат. *conflictus* – зіткнення, від *confligo* – борюся) **моральний** – зіткнення різноспрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів людей у процесі їх взаємодії (що виявляється в жорсткій формі), пов'язаних з протиборством мотивів, які потребують морального вибору. Конфлікт виникає і розвивається за умови наявності інциденту, коли конфліктуючі сторони починають діяти, ущемляючи інтереси одна одної. Всі конфлікти містять у собі (у більшій чи меншій мірі) моральний аспект. Сучасна конфліктологія глибоко розкриває сутність та причини виникнення конфліктів, класифікує їх, вдаючись до різних основ (принципів) поділу (зокрема, на конструктивні, стабілізуючі та дестабілізуючі). Правда, вона досліджує переважно економічні та політичні конфлікти. Вивчення ж **М. к.** потребує глибокого з'ясування їх природи, сутності і причин виникнення.

Конфлікти у первісному суспільстві тривалий час мали позаморальний характер уже тому, що тоді ще не було моралі. Виникнення самосвідомості в людини первісного суспільства пробудило в ній схильність до егоїзму. Все частіше і частіше

виникали такі конфлікти, які не можна було розв'язати з допомогою норм і правил звичаїв і традицій. Виникла необхідність створювати нові, моральні правила регулювання стосунків між людьми в межах роду чи племені (на ставлення до людей інших племен вони, як правило, не поширювалися). Розвиток суспільства, ускладнення економічних, політичних, релігійних, особистісних відносин між людьми породжувало нові, раніше незнані конфлікти. Виникнення держави, державних законів сприяло розв'язанню багатьох найгостріших і найістотніших із них. Проте ці закони не могли врегулювати усі конфлікти тому, що конфліктних ситуацій трапляється безліч, і юридичними нормами їх не можна передбачити уже хоча б тому, що вони мають письмовий характер. Тому моральні засоби уладнання (а основне – запобігання) конфліктів відіграють (і відіграватимуть) усе більшу роль. Чисто **М. к.** виникають здебільшого в особистісних, особливо інтимних, стосунках людей. Особливістю **М. к.** є неможливість відмовитись від вибору (невтручання, бездіяльність – це теж вибір, пов'язаний з моральною відповідальністю). У ситуації **М. к.** виявляється зв'язок свободи волі і пізнанням необхідності. Для того, щоб правильно, високоморально діяти і розв'язувати конфлікт, необхідне глибоке знання моральних цінностей, вміння передбачити наслідки свого вчинку і усвідомлювати те, що саме ти маєш узяти на себе максимальну долю відповідальності.

Конфуцій (Кун-цзи, Кун Фу-цзи, Кун Цю, Кун Чжунні), який жив протягом 551–479 до н. е., мало цікавився основними проблемами філософії, зокрема онтологією та гносеологією, зосереджуючись переважно на проблемах природи моралі, сім'ї, управління державою. За переконаннями **К.**, поведінка, суспільне становище людей, їх моральні норми залежать від неба, вищої духовної сили, яка діє свідомо, є творцем і водночас частиною природи. Небесне веління є долею, якій підкоряються і люди, і держави: "Для життя і смерті існує доля; багатство і знатність залежать від неба... Небо породило в мені моральні якості". Людині слід беззаперечно виконувати волю неба, оскільки воно карає за провини. Конфуціанство (кит. – школа вчених-книжників) – етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідали питання моральної природи людини, життя сім'ї й управління державою.

Основною ідеєю конфуціанства є непорушність установлених небом порядків у Піднебесній (Китаї). Етика конфуціанства проголошує верховенство добра над злом, основним поняттям, своєрідним моральним законом якої є "жень" – гуманність, людинолюбство, людяність. Учення про жень було на той час новою мораллю, що ставила під сумнів засади патріархально-

родових звичаїв, намагалася регулювати стосунки між незнайомими, не з'єднаними родинними зв'язками між людьми у великих містах, які у своїй взаємодії переслідували різні, а часом протилежні інтереси. За конфуціанською етикою, людина, яка щиро дотримується принципу людяності, не скоїть зла, вона здатна виявляти шанобливість, ввічливість, правдивість, кмітливість, доброту. Тому шанобливу людину не зневажають, ввічливу – підтримують, правдивій – довіряють, кмітлива досягає успіхів, а людина добра може використовувати інших. До людей слід ставитися так, як до дорогих гостей, потрібно стримувати себе, щоб поводитися згідно з ритуалом, а на те, що не відповідає його вимогам, не слід дивитися, його не можна слухати, робити.

Обумовлюючи відносини людей у суспільстві і сім'ї, моральний принцип жень перебуває в органічному зв'язку з принципом сяо – шанування рідних і старших: "Молоді люди повинні вдома виявляти шанобливість до батьків, а поза домом – поважність до старших. .."; "За життя батьків – служити їм, дотримуючись ритуалу. Коли вони умруть, поховати їх відповідно до ритуалу і приносити їм жертви, керуючись ритуалом". Церемонії, тобто зовнішні вияви поваги, синівської любові, відданості, у край необхідні.

На визнанні важливості церемоній ґрунтується принцип лі (правило, норма, ритуал, церемоніал, етикет), всупереч якому не можна ні дивитися, ні слухати, ні говорити, ні діяти. Без лі не може існувати держава. Він має бути основою виховання, яке вибудовується на особистому прикладі, вимозі до неухильного дотримання церемоній, етикету. Ця вимога часто критикувалася, оскільки, як стверджували її опоненти, людині, що дотримується приписів конфуціанства, ніколи бути доброчесною і творити добро, тому що вона зайнята безперервними церемоніями.

Конфуціанство не обминає увагою людських вад, яких можна позбавитись шляхом самовдосконалення. Адже, хоч би як людина цінувала правдивість, відвертість, мужність, твердість, людинолюбство, вона повинна їх навчитися, тобто виховувати в собі ці якості. Інакше їй не минути тупості, баламутства, грубості. А не виробивши любові до навчання, людина завдасть собі непоправної шкоди. Традиційна китайська ідеологія ґрунтувалася на асоціативному розумінні залежності правителя ("вана") від Неба як джерела благодаті – магічної сили "де", завдяки якій "ван" ("Син Неба") упорядкував суспільство. **К** вважав, що ця сила спрямована не лише на правителя – кожна людина відповідальна за справи у суспільстві і здатна на них впливати. Таке розуміння передбачало ширший діапазон свободи індивіда, водночас підвищувало відповідальність його перед суспільством.

Якщо Лао-цзи трактував "дао" як об'єктивний всесвітній принцип, то **К.** – як людське "дао" (істинний принцип людської діяльності). Еталоном людини, яка йде по шляху дао, він вважав "цзюнь-цзи" (шлях "благородного мужа") – морально самостійної і самодостатньої особи, щирої і правдивої у словах, чесної, шанобливої та справедливої у вчинках. Благородний муж є представником аристократії та досконалою людиною. Однак належність до аристократії не гарантує людської досконалості, оскільки для цього потрібна наполеглива праця над собою. Стати благородним мужем надзвичайно складно (навіть себе він не вважав таким), адже це – ідеал, орієнтир для тих, хто дбає про самовдосконалення. Основні якості благородного мужа – *жень* (людинолюбність, милосердя, гуманність) і (справедливість), *чжі* (знання), *лі* (ритуал, обряд, етикет, церемонія), *вень* (вихованість).

Гармонійними і моральними він вважав лише справедливі стосунки між людьми. Для утвердження справедливості правитель має діяти як правитель, а підданий – як підданий, батько – як батько, син – як син. Відносини між людьми у суспільстві мають вибудовуватися в дусі солідарності, подібної до стосунків у сім'ї. Їх необхідно регулювати переважно нормами моралі, а не права. Для реалізації принципу справедливості потрібні знання того, що і як слід робити, а також дотримання правил благопристойності, наслідком чого є міра та упорядкованість поведінки і діяльності. Упорядкованість відносин громадян, правильна поведінка передбачають постійний контроль і самоприборкання, підкорення культурній нормі, без якої неможлива стабільність у суспільстві. Принцип справедливості теж спрямований на самоприборкання, обмеження впливу егоїзму на поведінку і діяльність людини. Благородний муж має дотримуватися і створених мудрецьми-правителями стандартів, традицій, в яких акумульовано досвід тисячоліть. Обираючи собі друзів, слід орієнтуватися на те, що одні з них корисні, інші завдають шкоду. Корисним є справедливий друг, щирий друг і друг, який багато знає; шкідливий – підлесливий (лукавий), нещирий друг і друг красномовний (базіка). Благородний муж, на думку Конфуція, найбільше цінує справедливість. Навіть із простими людьми він поводить себе справедливо. Сміливий, але несправедливий, благородний муж викликає смуту; смілива, але несправедлива мала людина стає розбійником.

Видатною людиною є не та, яку прославляють, а та, яка є відвертою, любить справедливість. Той, кого прославляють, нерідко лише зовні виявляє людяність, а поводить себе всупереч їй. Істинно справжня людина за зло платитиме по справедливості, а за добро – добром. Великого значення **К.** надавав справедливості

правителя: "Коли правитель любить ритуал, ніхто в народі не посміє бути нешанобливим; коли правитель любить справедливість, ніхто в народі не насмілиться бути неслухняним; коли правитель любить правду, ніхто в народі не посміє бути нечесним ". За його словами, впродовж життя необхідно керуватися одним словом – "взаємність", та послуговуватися настановою: "Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі та сім'ї до тебе не ставитимуться вороже ". Будучи глибоко переконаним в істинності й гуманності свого вчення, **К.** шукав правителя, який сповідував би його принципи управління державою. Однак це йому не вдалося. Хоча в епоху династії Хань (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) конфуціанство стало офіційною ідеологією, яка регламентувала все суспільне життя, а згодом у формі неоконфуціанства його канони були піднесені до статусу непорушних догм. Так тривало до початку XX ст. Після смерті **К.** у лоні його вчення визріло вісім шкіл, найвідомішими з яких є школи Мен-цзи і Сюнь-цзи.

Основний твір: "Лунь Юй", відомий під назвою "*Anales*" ("Зібрання" "Уривки").

Копинський Ісайя (? – 1640) – український церковний діяч і мислитель, який вважав, що світ живої і неживої природи створений Богом для людини. Великого значення надавав самопізнанню. За його словами, "ніхто не зможе пізнати Бога, доки не пізнає насамперед себе; не пізнає ж досконало себе, доки не прийде спочатку до пізнання всіх речей у світі...". У процесі самопізнання людина виявляє тілесну (зовнішню) і духовну (внутрішню) натури. Обираючи життєвий шлях, людина повинна орієнтуватися не на мінливі чуттєві (тілесні) потреби, а на служіння вічному, внутрішньому, духовному началу. Такий шлях може привести до пізнання Бога, єднання з ним і здобуття блаженства на тому і цьому світі.

Перебуваючи у смутку чи скорботі, людина прагне розважитися, земної насолоди, щоб мати спокій та втіху. Проте плотські насолоди не приносять утіхи, бо "якщо щось найбільше полюбиш, то потім настільки ж засмутишся; якщо надміру до насолоди плотської прикладеш своє серце, стільки ж потім скорботи й мук приймеш. Усяка плотська насолода є душевна тяжкість; духовна ж від Господа Божественна насолода, мир душі, простір совісті, свобода духа, радість, незасмученість і до всього любов не облудна". "Безмірності й применшення пильнуй, – підкреслював **К.**, – міри правильної й розумної в усьому дотримуйся".

На думку **К.**, визначальну роль у пізнанні істини й добра відіграє правий розум: "Нічого не можна зробити во благо, не маючи правого розуму.., початок усякому благу є правий розум і

міркування, якщо хтось зробить що добре, то лише завдяки розуму... Отже, більше за інші чесноти буде віддана перевага розуму й поміркованості”. Правому розуму **К.** протиставляв безумство – “початок і корінь усякому гріху безумство є й безсловесне себе непізнання”. Від нього “зароджується зневіра, від зневіри ж преслушаніє, від преслушанія всякий гріх і злочин”. Гріх – дія плотської похоті. Вона і є нічим іншим, як безумством. А утримання від плотської похоті і є утриманням від зла. “Навчися перемагати благим зле, – писав **К.**, – а не зле злим... люті люттяю не переможеш, тільки лагідністю і довготерпінням”.

Наголошуючи на необхідності самовдосконалення людини, **К.** писав: “Якщо не будеш примножувати даного тобі від Господа таланту, то будеш применшувати й погубляти; якщо не будеш досягати успіхів на горі чеснот, то будеш сходити вниз...Світ цей улаштований не на спокій і спочивання, а на працю й на подвиг, не на тишу й утіху, а на боротьбу й на рать”. З цього погляду він намагався обґрунтувати теорію “розумного творення”, що передбачає подолання людиною кількох етапів:

- моральне самовдосконалення;
- праця, яка стає потребою і породжує радість;
- зречення світу тілесних речей;
- очищення і просвітлення розуму;
- самозаглиблення;
- пізнання Бога та єднання з ним.

Виняткового значення при цьому **К.** надавав правому розуму. Він захищав ідею рівності всіх людей, був прихильником національної і релігійної самостійності українського народу, вів антикатолицьку та антиуніатську діяльність. Його ідеї впродовж тривалого часу впливали на філософську, зокрема й етичну, думку в Україні.

Основні твори: “Алфавіт духовний...”; “Посланіє до Я. Вишневецького”; “Статут Братства юношеского”; “Посланіє до священників”.

Копистенський Захарія (? – 1627) – український мислитель, письменник і церковний діяч, видатний полеміст, твори якого високо цінували тогочасні українські мислителі. Полемізуючи з католицькими авторами, він виявив глибоку ерудицію в богословській і полемічній літературі, часто вдавався до філософського понятійного апарату, логічних прийомів і операцій, розроблених західною філософією. Підкреслюючи необхідність засвоєння західноєвропейської вченості, **К.** радив відмітати з неї “сміття”, підходити до творів іноземних авторів з позицій запитів вітчизняної традиції, що мало велике значення для розвитку самобутньої духовної культури українського народу: ”И мы ... сметье отметаемо, а зерно беремо, уголие

застивуємо, а золото виймаємо”. У “Книзі о вѣрь единой...”, яка була найґрунтовнішим полемічним твором того часу і охоплювала проблеми догматики, таїнств, обрядності, соціальної практики християнської церкви, аналізувались і проблеми моралі, насамперед *персони (особистості) і свободи волі*. Захищаючи свої погляди, **К.** спирався не тільки на Біблію, а й на численні твори католицьких мислителів. Але загалом орієнтувався на історичні факти життя українського народу, що знайшло своє відображення в найпопулярнішому його творі “Палінодія...”, який був однією з перших спроб заглянути в далеке минуле рідного народу, щоб почерпнути з нього силу для боротьби проти іноземного поневолення. Виступаючи проти зверхності влади Папи Римського, **К.** разом з тим аналізує й суспільно політичні та історико-культурні проблеми: питання гуманізму, загальнослов'янської єдності. Особливу прихильність **К.** виявляв до болгарського народу (“болгарове браття наша”), розкриваючи загальнослов'янське значення просвітницької діяльності Кирила і Мефодія. За глибиною і ґрунтовністю праця “Палінодія...” не мала собі рівних у тогочасній полемічній літературі. Познайомившись з цією працею, І. Франко назвав її фундаментальною, а про **К.** писав, що він із усіх полемістів “...найближче підходить до типу новочасного вченого”.

Віддаючи належне західній культурі, **К.** загалом орієнтувався на здобутки свого народу та на візантійський гуманізм, поміркований і ближчий до церковної традиції свого народу, а тому прийнятніший для тогочасної української культури. Така орієнтація була новим явищем у вітчизняному духовному процесі початку 17 ст.

Основні твори: “Часослов”; “Книга о вѣрь единой и святой соборной апостольської церкви”; «Палінодія, або Книга оборони»; «Книга про правдиву єдність православних християн» тощо.

Cave me, domine, ab amico, ab inimico vero me ipse cavebo (лат.) – Боже, захисти мене від моїх друзів, а від недругів я захищу себе сам.

Censura morum (лат) – Буквально: контроль моралі.

Cogitationis poenam nemo patitur (лат.) – Нікого не карають за його думки.

Consortium omnis vitae (лат.) – Порозуміння на все життя.

Consuetudo (est) quasi altera natura (лат.) – Звичка – друга натура.

Contra bonos mores (лат.) – Проти моральності, проти добрих звичок.

Cui bono? Cui prodest? (лат.) – Кому на користь?

Cum infama (лат.) – Сором і ганьба!

Cunctator (лат.) – Обачлива, нерішуча людина.

Л

Левінас Емануель (1906 – 1995) – французький релігійний мислитель, філософ, який у своїй творчості закликав людей до відповідального буття у світі, поважного, чуйного ставлення до “іншого”, іншої культури, іншої системи цінностей. Значне місце в його етичній концепції займало відношення “Я” – “Інший” (єдиний гарант мого “Я”), наслідком чого була виключна увага до проблеми моральної відповідальності, яка проголошувалась основною при осмисленні будь-якої сфери людського буття. **Л.** виділяв такі основні виміри відповідальності: відповідальність перед собою, перед “іншим” і перед Богом. Відповідальність людини перед собою він пов'язує зі свободою та справедливістю. Справедливість, на думку **Л.**, передбачає взаємність і сприяє утвердженню рівності і братства в суспільстві. Свобода розглядається ним як можливість звільнення “Я” всередині незмінного і невідворотного буття. Абсолютної свободи, на думку **Л.**, не існує, і людина повинна бути насамперед внутрішньо свobodною, прагнучи разом з тим стати повноцінним суб'єктом людської діяльності, тобто оволодіти секретами міжлюдського спілкування, навчитися жити в умовах зростаючої моральної відповідальності. Вищою моральною відповідальністю **Л.** вважає любов. Серцевиною любові є надання переваги “іншому”: коханій (коханому) людині, дитині. Основними моментами моральної відповідальності є автономність, близькість, беззахисність та вразливість ближнього, врахування чого і змушує нас бути відповідальними. Відповідальність. На думку **Л.**, змушує нас щось робити для “іншого”, не вимагаючи нічого взамін, оскільки лише в такий спосіб вона може виявити власну небайдужість і любов. Істотне місце в етичному вченні **Л.** займає проблема Бога, віра в якого є втіленням справедливості. У своїх працях “Тотальність і нескінченність” і “Етика і нескінченність” він часто посилається на Біблію, “Книгу над Книгами”, в якій висловлені первісні істини (правда, в кінцевому підсумку **Л.** віддавав верховенство філософському і феноменологічному підходу). Аналізуючи проблеми етики, він звертався і до “Талмуду”. Для концепції **Л.** притаманні такі риси: відхід від традиційної етики, відстоювання принципу “асиметричності стосунків”, переосмислення категорій свободи, справедливості, милосердя, любові, страждання, самотності тощо.

Основні твори: “Від існування до існуючого”; “Тотальність і нескінченне”; “Гуманізм іншої людини”; “Іншобуття, або по інший бік сутності”; “Діахронія і репрезентація”; “Філософія,

справедливість і любов”; “Етика і нескінченність”; “ Правда людини і добра воля”.

Легалізм (лат. *legalis* – законний) – поведінка, яка тільки зовнішньо узгоджується із загальноприйнятими нормами, не відповідаючи справжньому духові моралі.

Легізм (франц. *legisme*) – філософська школа, відома як “Школа законників”, основною ідеєю якої була рівність усіх громадян Давнього Китаю перед законом і Сином Неба (правителем Піднебесної). Наслідком цієї ідеї була роздача титулів не за походженням, а за реальні заслуги, тобто будь-який простолюдин мав право дослужитися до першого міністра. Легісти прославилися тим, що коли вони приходили до влади, то встановлювали гранично жорстокі закони і покарання. Легізм – вчення суперечливе. Так, представник раннього **Л.** Шан Ян розглядав відношення між владою і народом, як протиположність ворогуючих сторін. За найменшу провину він рекомендував упроваджувати страту, виступав за переслідування інакомислячих. Усе це повинно служити основній меті правителя – створенню могутньої держави, здатної об'єднати Китай шляхом загарбницьких війн. Представники пізнього **Л.** відмовились від найодіозніших положень раннього **Л.** і наповнили це вчення моральним змістом, зблизивши його з даосизмом та конфуціанством.

Легкодухність – негативна моральна якість, що виявляється насамперед в обивательському способі життя людини, пасивності її життєвої позиції, боязні висловити свою думку на захист не тільки іншої людини, а й самого себе. Іноді однією з причин **Л.** називають відсутність віри. Проте загалом набожні громадяни Італії та Німеччини впродовж тривалого часу терпіли такий людиноненависницький режим, якого не знало людство, а загалом віруючий український народ століттями терпів окупацію “старшого брата”, а борців за свободу народу, кращих його представників називали “ганебним” іменем “буржуазні націоналісти” (і це стосується не тільки московських суспільствознавців, а й наших, українських). Деякі наші співвітчизники й зараз сумують за тим ярмом. І в наш час є народи, які миряться з приниженням їх прав і свобод. Якщо говорити відверто, то легкодухність – це не виняток, а могутня тенденція становлення людської історії. Коли б не було легкодушних, не було б і антигуманних режимів.

Афоризми: “Легкодухність завжди знайде собі виправдання” (А. Камю); “Легкодухність – доля нікчемних” (Т. Пейн); “Легкодухність викликає у нас одне лише презирство” (Ф. Шіллер); “Сумнів у своїй гідності – легкодушне самознищення” (В.Шекспір); “Страх виникає внаслідок безсилля духу” (Б. Спіноза).

Липа Юрій Іванович (1900 – 1944) – український письменник, учений, мислитель, ідеолог і теоретик державотворення. У 1944 р. закатований на Львівщині. Вся його творчість сповнена любов'ю до поневоленої України. Цікавився **Л.** і моральними проблемами. Твори **Л.** сповнені палким патріотизмом: “Людину визволити – велика річ, нарід – свята»; «Найсолодшою смертю є смерть за Отчизну. Вона ж дає зміст життя”. Він прагнув збудити Україну, яка спала кілька століть, закликав до активних дій, необхідних для визволення: “Злу акцію ще можна скерувати на добро, брак акції дасть тільки зло»; «Ми – нація сузір'я мільйонів, ми серце воль, ми – буйна кузня сили”. Твори **Л.** сповнені впевненістю в досягненні самостійності українським народом: “Немає ніяких так званих об'єктивних перешкод до вивищення і утвердження нового великого народу, який мав поразку”. Виступаючи проти пасивності, **Л.** закликав до боротьби за визволення і побудову своєї держави: “Чеснота в будові...”. Держава не самоціль: “В обличчі Держави людина має таку вартість, яку має ідея, висловлена в ній”. Великий український народ, на думку **Л.**, має право на свою суверенну державу: “Хто може дати право українцям? Воно в них самих”. Керівники Союзу, на думку **Л.**, продовжили антиукраїнську політику, яку проводив царизм: “Більшовизм не розпочав нічого, чого б не провадив або ж не пробував провадити царизм”. Від нас ховали за “залізною стіною” інші країни, їх здобутки (і зараз намагаються не допустити Україну до Європейської спільноти). **Л.** вірив у те, що “Найважливіші здобутки людства зростають і зростатимуть в українській расі”. Закликаючи силою боротися із поневолювачами, **Л.** над усе ставив справедливість: “Сила є аргументом, але змістом України є справедливість”.

Основні твори: “Призначення України”; “Чорноморська доктрина”; “Розподіл Росії”; “Розмова з минулим”; “Козаки з Московії” тощо.

Лихослів'я – слова та вирази, що принижують гідність людини, якій вони адресуються і ображають ту, яка випадково стала свідком такого монологу (чи діалогу, якщо люди обмінюються такими словами чи виразами). У наш час **Л.** широко використовується у всіх сферах суспільного життя. Суспільний осуд **Л.** перестав діяти. Цензурні обмеження знято. Телебачення й інтернет учать лихословити, ніби вони свідомо ставлять за мету розбещувати підростаюче покоління. Навіть значна частина дівчат-студенток хизуються вмінням матюкатися. Важко перебільшити негативний вплив **Л.** на мораль дітей, молоді. На школу не можна надіятися уже хоча б тому, що значна частина студентів педагогічних факультетів

“матюкаються як сапожники”. Брати приклад із людей, які перебувають у вищих ешелонах влади? Але, якщо вірити Мельниченку, то навіть бувші президенти нашої держави матюкаються. Згадую 30 -ті роки. У нашому селі були лише дві бабусі, як матюкалися. Їх називали Чорноротими. Зараз феномен **Л.** вивчається: проводяться соціологічні дослідження, **Л.** класифікують. Але питається: для чого? Де ті висновки-рекомендації, які вкажуть, як уникнути подальшої моральної деградації наших дітей, внуків і правнуків.

Афоризми: “Краще вивергати гниль із рота, ніж лихословити” (Іоан Златоуст); “Друзів, ворогів і всіх підряд, паплюжить в'їдлива, заздрісна людина” (П. Бауст); “Лихослів'я – це плітка з нудним відтінком моралі” (О. Уайльд); “Стріли пронизують плоть, а зі слова – душу” (Грасіан-і-Моралес); “Щоби утихомирити лихослів'я, не звертай на нього уваги” (Грасіан-і-Моралес).

Лицемірство – негативна моральна якість, що виявляється в поведінці людини, яка прикриває нещирість, лукавість, двоєдушність удаваною щирістю, доброчесністю. Грецьке слово, перекладене як **Л.**, буквально означає “театральний актор”, тобто йдеться про людей, які грають роль, а не ведуть себе природно і невимушено. В житті ж лицеміри діють так з корисливими чи й зловмисними мотивами, наслідком чого є страждання інших людей. Протилежними моральними якостями людини (позитивними) є чесність, прямота, щирість. Іноді **Л.** називають наклеп і негативні висловлювання на адресу відсутньої на момент обговорення людини. Розрізняють такі види **Л.**:

– політичне (переконливим і загальновідомим прикладом якого є обіцянки кандидатів у депутати, які, як правило, не виконуються);

– релігійне (люди, які закликають жити за законами Божими, іноді самі злісно їх порушують (про це свідчать відомі факти). Інший приклад: невіруючі керівники держав іноді беруть участь у релігійних церемоніях;

– повсякденне (**Л.**, яке виявляється в звичайному житті, зокрема при спілкуванні).

Афоризми: “Лицемір – завжди раб” (Р. Роллан); “... совість не усвідомлює, що вона лицемірить” (Л. Вовенарг); “Брехлива собака приховує все, що задумало підступне серце” (В. Шекспір); “Лицемірство – найнадійніший засіб вижити у цьому світі”.

Ловелас (англ. *Lovelas*, від прізвища героя роману англійського письменника Самуеля Річардсона “Клариса Гарлоу”, яке (прізвище) стало синонімом слова “донжуан”) – особливий тип чоловіків, які легковажно ставляться до жінок, постійно прагнуть підкорювати і домагатися свого і відкрито хвастають своїми перемогами; *перен.:* спокусник, залицяльник, джигун,

гульвіса. **Л.** вітряний, непостійний, ненадійний, з ним дуже не просто підтримувати постійні стосунки. Термін “**Л.**” походить від героя роману Самуеля Річардсона “Кларісса” Роберта Лавеласа, прізвище якого стало синонімом слова “донжуан”. **Л.** любить перебувати у центрі уваги жінок і, як правило, володіє “магічними чарами”, завдяки яким немов магніт притягує до себе жінок. У недалекому минулому слово “**Л.**” викликало відразу. У наш же час це слово (чи близьке до нього) замінили словом “сексуальний”, і воно звучить для багатьох сучасників милозвучніше, ніж, скажимо, слово “геній”. “O tempora! O mores!” (Ціцерон). Синонімами слова “**Л.**” називають слова “бабник”, “спокусник жіночих сердець”, “дамський догідник”, “обманець”, “донжуан”, “Казанова”. Іноді терміну “**Л.**” надають дещо іншого значення.

Афоризми: “Якщо ловелас думає, що він міняє жінок як рукавички, то він помиляється. Це він просто ходить по руках” (?); “Ловеласу, щоб спокусити жінку, потрібне більше розуміння людей, ніж Бісмарку, щоб пошити в дурні Європу” (В. Ключевський); “Трудніше за все полонити серце дурненької жінки, тому що на неї ніщо не справляє враження” (М.Джанні); “Бабник – колекціонер бабочек”(рос.); “Спокусником називають чоловіка, якому жінка не хоче й не може чинити опір” (С. Барбер).

“Любов” – поняття багатозначне: любов батьків до своїх дітей (материнська любов і батьківська любов), дитяча любов до батьків, любов до свого народу, батьківщини, любов до Бога, любов до людини, ідеї, справи (професії) тощо.

Найглибшим і найтаємничішим видів **Л.** є любов між чоловіком і жінкою, індивідуальна статева (еротична) любов-кохання, яке є неодмінною умовою щастя. Для цієї **Л.** характерна найвища емоційно-духовна напруженість, що ґрунтується на осягненні максимальної цінності людини, яка є об'єктом кохання. Це **Л.** двох людей, які прагнуть повного злиття, повної єдності з коханою людиною. Еротична любов – складне поєднання окультурених біологічних потреб з морально-естетичними та психологічними пориваннями особистості. Ідея поляризації та одночасного притягання чоловічого і жіночого начал переконливо виражена в міфі, до якого звернувся Платон у своєму діалозі “Бенкет”. Згідно з цим міфом, колись чоловік і жінка були однією істотою, а пізніше були розділені на половинки, і з тих пір кожна половинка приречена шукати другу (саме свою половинку), щоб стати єдиним цілим. Є думка, що тільки в **Л.** і завдяки **Л.** людина стає людиною. Так, за словами О. Блока, “тільки закоханий має право на права людини”. Без **Л.** людина є неповноцінною істотою, позбавленою справжнього

життя і нездатною ні адекватно пізнати інших і себе, ні ефективно, творчо діяти.

Про **Л.** багато сказано і написано. Але для кожної молодої людини нового покоління **Л.** залишається таємницею, яку треба пізнати і пережити. До того ж одна справа знати, що таке **Л.**, навіть уміти визначити відповідне поняття, а інше – звідати почуття **Л.** Поняття любові-кохання визначають по-різному, зокрема як почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі. Причому як суто гетеросексуальне почуття. Чи не найчастіше вживане визначення **Л.**: **Л.** – морально-естетичне почуття, яке базується на емоційно-духовному переживанні, зацікавленості, симпатії, що виражається у цілеспрямованій прихильності до предмета **Л.**, у безкорисливому і самовідданому прагненні до нього. При цьому в ній виділяють два протилежних аспекти: романтичний і тілесний. Останній зумовлений фізіологічно – сексуальними потребами. У психології та сексології кохання характеризується як емоцію сильної (палкої) прихильності й особливої відданості об'єктові кохання. Важливими аспектами кохання тут надають повазі та турботі хоча б тому, що їх наявність дає можливість відрізнити позитивне кохання від кохання-хвороби, свого роду манії. Психологічні моделі кохання визначають через наявність тих чи інших емоцій або особистісних складових. За концепцією Роберта Стернберга, коханню притаманні три ключові компоненти:

1) симпатія (інтимна близькість), яка складається із надання й отримання взаємної емоційної підтримки партнерів, а також інших видів поведінки, що складають теплоту у любовних стосунках – відвертого та чесного спілкування, здатності ділитися горем та радістю, відчуття спільного щастя від спілкування, вміння дорожити коханою людиною;

2) пристрасне захоплення охоплює не тільки сексуальний компонент стосунків, а й потребу самоповаги, встановлення стосунків з іншими людьми відповідно до диспозицій закоханої пари;

3) рішення-зобов'язання, яке передбачає, що певна людина любить іншу, а також зобов'язання у довгостроковій перспективі зберегти це кохання. Найгармонійнішим, згідно з цією концепцією, є *довершене кохання*, яке поєднує всі три названі компоненти.

У залежності від основи класифікації **Л.** поділяють на різні види. Так, в античній Греції розрізняли чотири види **Л.**: *ерос*, *філія*, *агапе* і *сторге*. *Ерос* – палка закоханість, тілесна і духовна пристрась, буйний потяг до володіння коханою людиною. Цей вид **Л.** притаманний переважно для чоловіків. *Філія* – любов-

дружба, духовніше і спокійніше, ніж ерос, почуття. Цей тип **Л.** притаманний молодим дівчатам. *Agape* – альтруїстична, духовна **Л.**, сповнена жертвності і самозречення; ця **Л.** загалом найбільше подібна до материнської. *Storge* – любов-ніжність, сімейна **Л.**, сповнена теплої уваги до любимої людини. З точки зору психологічних фаз **Л.** характеризують як *закоханість* (або сексуальний тип), *любов-пристрасть* (або еротичний тип) і *любов-прихильність* (або духовний тип). К. С. Льюїс розрізняє такі види **Л.**: любов-потребу, прихильність; любов-оцінку, *закоханість*; любов-дар, *милосердя*. У давньоіндійському трактаті “Гілки персика” : “Три джерела мають людські потяги: душа, розум і тіло. Потяг душ породжує дружбу. Потяг розуму породжує повагу. Потяг тіла породжує бажання. Поєднання цих трьох потягів породжує **Л.** Упродовж історії характер **Л.** постійно змінювався, Перша нерозвинена форма індивідуальної статевої **Л.**, в якій переважав статевий потяг, пов'язується з так званою пастушою **Л.** Наступною, вищою формою **Л.** була лицарська **Л.** За своїм характером вона була вільною, романтичною, позашлюбною (шлюби між феодалами розглядалися як засіб закріплення своєї політичної, економічності могутності чи добробуту). У ній домінувало емоційно-духовне ставлення до жінки свого чи вищого кола. Наступною формою було прагматичне ставлення до **Л.** Ринкові відносини формували примітивно-фізіологічне ставлення до жінки, і нерідко **Л.** зводилась до задоволення фізіологічних потреб, ототожнювалась із сексуальною насолодою, “суто м'язовим задоволенням”. Для добродісного буржуа любовна пристрасть через її некерованість повинна бути виключеною з центральних життєвих цінностей. Не випадково, що саме з цього часу спостерігається найвищий сплеск проституції. У міру розвитку суспільства феномен **Л.** і її розуміння змінювались, загалом все більше наповнюючись соціальним, насамперед моральним і естетичним, змістом. Проте це далеко не чисто прогресивний процес. За словами австрійського богослова і філософа Андреаса Лауна, “Світ вільного Заходу наскрізь сексуалізований, усі закликають до сексу “в думках, словах і справах”, а Інтернет серед усього іншого виступає у ролі мисленого сексуального гріха...”. Не обминуло це лихо й Україну.

Усі міфи, казки, повісті і романи, вся поезія, художні фільми, увесь людський досвід усіх часів і народів свідчить про те, що у світі немає нічого, у чому б людина мала більшу потребу, ніж у **Л.** Про **Л.** пишуть не лише митці, а й філософи, але “пишуть” по-різному. Філософи виражають своє розуміння любові з допомогою системи абстракцій, понять, які адресуються передусім теоретичному рівню свідомості мислення людини

(читача чи слухача), а митці – з допомогою художніх образів, апелюючи до людини як цілісної свobodної особистості, насамперед до її уявлень і почуттів. Норми стосунків між людьми, що кохають одна одну, є настільки “гнучкими”, що іноді взагалі не піддаються моральним канонам. **Л.** – прояв свободи людини. Вона “виводить” людей за рамки загальноприйнятого, буденного, насамперед прагматичного ставлення до дійсності. Люблять не “за те, що...”, а “за все що...” (рос. не “почему?, а “повсему!”). Почуття **Л.** є не тільки моральним, а й естетичним. **Л.** – одна з найвищих форм переборення відчуженості людини від людини, тому її вважають вершиною морального (точніше – всього істинно людського) ставлення до людини. На думку Августина Аврелія, ми пізнаємо настільки, наскільки любимо. За словами Гегеля, **Л.** “знімає” всю односторонність, усі виключення, всі межі чеснот. **Л.** – не щаслива випадковість, а високе мистецтво (згадаймо відомий твір Еріха Фромма “Мистецтво любити”), яке вимагає від людини самоудосконалення, здатності розвитку відповідних якостей, творчості, внутрішньої свободи. У християнстві **Л.** розглядається як новий божественний заповіт, принцип, згідно з яким **Л.** є вершиною здібностей людини. Йдеться насамперед про **Л.** до ближнього. Правда, при цьому зазначається, що не існує **Л.** до ближнього, яка не ґрунтувалася на любові до Бога. Думається, що люди, які кохають одна одну, не завжди здатні бути справжніми друзями. Це пояснюється різними видами їх діяльності, сфер інтелектуальних інтересів, різними рівнями інтелектуальних інтересів, різним рівнем інтелектуальних потреб тощо. Не випадково, що маючи кохану людину, ми дуже часто відчуваємо потребу в друзях. І в цьому немає антагоністичної суперечності.

Специфіку сучасних уявлень про **Л.** можна в певній мірі збагнути, ознайомившись із вченням про **Л.**, запропонованим Е. Фроммом. Постійне переживання людиною своєї відокремленості, ізольованості від інших людей породжує, на його думку, неспокій, тривогу, почуття безпорадності, нездатності реалізувати себе. Проте єднання з іншими людьми (з іншою людиною), яке досягається у спільній праці, не є особистісним; єднання з іншою людиною в сексуальному екстазі – минуще; єдність, що досягається пристосуванням до другої людини, є псевдоєднанням. Виходом із цієї ситуації Е. Фромм вбачає в єднанні з іншою людиною почуттям **Л.** (за умови збереження своєї індивідуальності). Саме почуття **Л.** з'єднує людину з іншою людиною (з іншими людьми), допомагаючи їй перебороти почуття ізоляції, самотності. При цьому справжня **Л.** “...дає можливість людині залишитися самою собою, зберігати свою цілісність. У **Л.** має місце парадокс: дві істоти стають

однією і залишаються при цьому двома”. Основна ж ідея Е. Фромма полягає в тому, що **Л.** є мистецтвом, яке вимагає від людини самовдосконалення, самовідданості, готовності до вчинку і самопожертви.

Любов як християнська чеснота. Любов, милосердя (у Новому Заповіті грец. *agape*, лат. *caritas* – любов) – християнська чеснота, що є любов'ю без підстави, причини, користі, яка здатна покрити будь-які недоліки, проступки, злочини. Християнство вимагає від своїх послідовників любити ближніх своїх (усіх людей), як самого себе і любити себе як творіння Боже і Його образ. **Л. ж.** – одна із трьох головних чеснот християнства поряд з вірою і надією, головна з них. Церква вчить, що любов (милосердя) – це любов до Бога (*amor dei*) і одночасно любов до ближнього (*amore proximi*), причому друга без першої нічого не варта. За своєю сутністю **Л. ж.** нагадує батьківську і материнську любов до дитини, яку батьки люблять, не дивлячись ні на що. Але, на відміну від батьківської любові, **Л. ж.** не залежить від родинних зв'язків, а також від віку, статі, різниці у соціальному статусі тощо. Ця любов спонукає до служіння людині, породжує бажання допомогти ближньому, захистити його, не рахуючись із власними інтересами. У християнстві проводиться розмежування Божественної любові і людської любові. Людська любов після гріхопадіння розглядається як недосконала, заражена егоїзмом і гріхом. “Заповідь нову даю вам, – пишеться у Біблії, – щоб любили одне одного, як Я вас полюбив”. Заповіт любити ближнього є настільки гуманістичний, що він викликає відгук у душах навіть іновірців та невіруючих.

“Leges barbarorum” (лат.) – “Закони варварів”.

Libera nos a malo (лат.) – Звільни нас від зла.

Liberum arbitrium (лат.) – Свобода волевиявлення і вибору.

Licentia poetica (лат.) – Свобода творчості.

Lingua optimum et pessimum in homine esse potest (лат.) – Язик може бути другом і ворогом людини.

М

Мазохізм (нім. *Masochismus*, від прізвища австрійського романіста Захер-Мазоха, який описав цей феномен) – схильність до самоприниження, підпорядкування себе волі іншої людини. Розрізняють сексуальний і моральний **М.** Сексуальний **М.** – статеве збочення, при якому для досягнення еротичного задоволення необхідне фізичне катування та моральне приниження з боку партнера. Моральний **М.** виявляється в рисах характеру, які полягають у тому, що людина прагне до підпорядкованого, приниженого становища або завдає собі тортур, приписуючи собі неіснуючу провину чи гіперболізуючи реальну й одержуючи від цього моральне задоволення. **М.** перебуває у взаємозв'язку з садизмом.

Маківаеллі Ніколло (1469 – 1527) – італійський політичний діяч, мислитель, який вважав, що у світі є порівну доброго і злого, які перекочують із країни в країну. Добро перебирається до тієї країни, народ якої створює могутню державу, необхідність якої обумовлена егоїстичною натурою людини, її прагненням задовольнити власні інтереси, інстинктом самозбереження. Визнаючи єдину і незмінну природу людини, теорію держави він обґрунтував з точки зору етики, філософії, права. Щоб перебороти егоїзм людей і забезпечити порядок в суспільстві, необхідне насилля, яке і здійснює держава. Її **М.** вважав вищим проявом людського духу, а служіння їй – метою і смыслом життя. Величі, на його думку, досягають держави, які турбуються про загальне благо, а не про благо окремих осіб. Будучи прихильником республіканської форми правління, був переконаний, що загальне благо визнає тільки республіка. Але оскільки вона робить відповідальним за долю держави кожного громадянина, стверджував, що така форма правління не завжди можлива. За відсутності в народі громадянських чеснот республіканський лад загрожує великими бідами: «Із усіх... видів рабства найтяжчим є те, в яке тебе перетворює республіка».

Критикуючи монархічну форму правління, особливо тиранію, **М.** водночас зазначав, що через неготовність народу жити в умовах республіки, доводиться визнавати монархічний лад. Створюючи могутню державу, правитель може вдаватися і до відкритого обману, хитрості, підступності, насильства. Тому висока мета, за його переконаннями, виправдовує засоби, а реальна політика несумісна з мораллю. Як приватна особа правитель має керуватися загальноприйнятими нормами моралі, проте якщо його дії зумовлені турботою про розквіт і могутність

його держави, він може й не зважати на них. Очевидно, тому макіавеллізмом називають дії людей, які нехтують нормами моралі в досягненні політичних цілей.

Виховання громадян є справою держави, а не церкви, вважав **М.** Саме державі слід приборкати егоїстичну природу людини, забезпечити порядок в суспільстві, виховувати високі громадянські якості, насамперед почуття свободи. Католицька релігія в її офіційній інтерпретації, на його думку, не здатна виконувати виховну функцію, оскільки вона «прославляє людей радше покірних і споглядальних, а ніж діяльних. Вона знаходить вище благо в покорі, самоприниженні і в презирстві до людських справ... Такий спосіб життя, по-моєму, – писав **М.**, – зробив світ слабким і віддав його на поталу негідникам...». Причиною такого способу життя є хибне тлумачення християнської релігії, що насправді допускає і доблесть, і захист Вітчизни.

Відкинувши ідею фаталізму, **М.** наблизився до ідеї об'єктивної закономірності розвитку суспільства, яку назвав фортуною. Вірив у силу людського розуму, вважав, що людина як розумна істота може пізнати фортуну і спрямовувати її (закони розвитку суспільства) на благо людства. Щоправда, фортуна дає змогу досягати далеко не всього в житті. Загалом був переконаний у перемозі розумного начала в людині, а тому стверджував, що суспільство розвивається від несвободи до свободи, від насилля до перемоги гуманності. Однак він не виправдано оцінював варварську жорстокість так званих язичників і, навпаки, глузував над терпимістю християнської релігії. Крім того, захоплювався політичною логікою, рішучістю, нещадністю, самовладанням, умінням мовчати, залізною волею одного із представників знатної родини, що відіграла значну роль в XV – на початку XVI ст. в Італії, Чезаре Борджа (Борджія), якого загалом вважають убивцею і гвалтівником.

Основні твори: «Державець»; «Роздуми про першу декаду Тита Лівія»; «Діалоги, або роздуми про нашу мову»; «Бельфегор»; «Мандрагора»; «Флорентійські хроніки».

Максима – (лат. *maxima* – основне правило, принцип) – 1) правило поведінки або основний принцип, яким людина керується у своїх вчинках. 2) Стислий вислів морального характеру. Наприклад: «Любов одна, а підробок під неї – тисячі» (Ларошфуко); «Рабство настільки принижує людину, що вона починає любити свої кайдани» (Вовенарг).

Малахов Віктор Аронович (народився в 1948 р.) – український філософ, фахівець з етики, який першим в Україні опублікував ідеологічно незаангажований навчальний посібник з етики, що декілька разів перевидавався.

Основні твори: “Етика: курс лекцій”; “Етика спілкування” та інші.

Малодушність – морально-психологічна властивість і поведінка, в яких виявляється нездатність людини відстояти і реалізувати свої прагнення, погляди, переконання. Внутрішніми причинами **М.** є слабкість волі, невпевненість у своїх силах, боязнь поганих для себе наслідків. **М.** формується, як правило, під впливом авторитарного виховання, безправ'я, потурання злу, безкарності за злочини, коли принциповість і чесність повертаються проти самої людини. **М.** не можна виправдати (іноді малодушність фактично виправдовують, характеризуючи її як психологічну боязкість, слабкість, немічність людини), оскільки наслідки такого пороку можуть бути невтішними. **М.** часто приводить до конформізму, лицемірства, підлєсливості тощо. Людина може і повинна перебороти **М.** (хоча це й непростий процес) шляхом самоудосконалення, формування готовності робити добро і боротися проти зла. Малодушні люди мають численні моральні вади. Це насамперед безвілля, нерішучість, боягузтво, безпринципність (принципи необхідно відстоювати), легкодухість, лицемірність, підлабузництво. У них відсутні такі чесноти, як самовладання, рішучість, витримка, наполегливість.

Манери (франц. *maniere* – спосіб, прийом; характер виконання) – спосіб тримати себе, зовнішні форми поведінки людини. **М.** є складовою культури поведінки людини, регулятором якої служить етикет. Вони виявляються в тому, як людина поводить себе, спілкується з іншими людьми; як вона говорить і які вживає при цьому вирази; в її тоні, інтонації, жестах, міміці, ході. Розрізняють позитивні і негативні **М.** Позитивні **М.** – форми поведінки людини, які свідчать про дотримання нею “Правил доброго тону”: її скромність і стриманість; уважність і тактовність при спілкуванні з іншими людьми; вміння контролювати свою поведінку, вчинки. Людина з добрими **М.** дбає про свій зовнішній вигляд, охайність, чистоту; толерантно ставиться до поглядів, смаків і манер інших людей; не чваниться своїми шляхетними, витонченими **М.** Негативні **М.** – форми поведінки людини, які свідчать про незнання (або ігнорування) нею “Правил доброго тону”, що виявляється в грубості, відвертій недобррозичливості до людей; невмінні стримувати свої емоції; звичці голосно говорити, не стежити за своїми словами; нетактовному нав'язуванні іншим людям своїх поглядів, смаків; неохайному зовнішньому вигляді або екстравагантному одязі, чудернацькій зачісці тощо). Слід враховувати те, що **М.**, маючи суспільно-історичний характер, постійно змінюються. У наш час спостерігається спрощення і уніфікація **М.**

Афоризми: “Кращий захист від поганих манер – гарне виховання” (Ф. Честерфілд); “Манери людини – це дзеркало, в якому відображається її портрет” (І. Гете); “Зовнішність і манери більш промовисті, ніж слова” (С. Річардсон); “Благородство почуттів не завжди супроводжується благородством манер” (О. Бальзак); “Приємні манери є чеснотами придворних і майже пороками мудреця” (Сааді).

Марсель Габріель-Оноре (1889 – 1973) – французький мислитель, основоположник католицького екзистенціалізму. Переконавшись у тому, що релігія не піддається раціональному обґрунтуванню, відмовився від томізму, зосередившись на релігійно-етичних проблемах. Бог, на його думку, існує, але не є об'єктивною реальністю, не належить до світу "речей". Його не можна уявити, визначити, помислити, оскільки "мислити віру – значить уже не вірити". Світ знання і світ віри перебувають у різних площинах. Увесь світ розкривається в суб'єкті і через суб'єкт. Декартівському "Я мислю, отже, існую" він протиставив своє "Я є" як безумовне, категоричне, неспростовне свідчення свого особистого існування, яке є таємничою реальністю. Ця реальність не може бути обґрунтованою раціонально. Вона осягається безпосередньо внутрішнім відчуттям, "багатою і незамінною емоцією" і не потребує обґрунтування.

Людське життя **М.** розглядав переважно крізь призму протилежності між тим, чим людина володіє (речі, думки, почуття), і тим, чим вона є, що становить її сутність. Якщо те, чим людина володіє, поневолює її, змушує прислужувати йому, її буття затьмарюється. У своїй праці "Бути і мати" **М.** протиставив світ "об'єктивності" (роз'єднаний фізичний світ) і світ "існування", де переборюється дуалізм суб'єкта і об'єкта, і всі відносини зі світом сприймаються як особистісні. При цьому світ перестає бути "проблемою", а стає "таїнством", тобто сферою, "в якій відмінність між тим, що в мені, і тим, що переді мною, втрачає своє значення і свою первісну цінність". Якщо об'єкт науки існує тільки в "третьій особі" як позбавлений індивідуальності "Він", то екзистенціальний об'єкт – це "Ти". Сприймання цього об'єкта завжди є прив'язаністю, потягом до нього. У світі "існування" раціональні відносини замінюються емоційно-моральними. Засобом осягнення "існування" є любов, а не розум. Емоційні відносини недоступні понятійному пізнанню, належать до сфери ірраціонального.

Враховуючи, що зовнішній світ з його лжепрогресом (наукою, технікою, що стали самоціллю, предметом "ідолопоклонства") негативно, знеосіблююче діють на особистість, **М.** рекомендував послабити вплив суспільства на особисте життя і спілкуватися лише з "духовною аристократією". Переборення трагізму

індивідуального існування можливе також у містичному спілкуванні з божественним "Ти", що є джерелом "віри, надії, вірності і любові".

Основні твори: "Благодать"; "Божа людина"; "Поруйнований світ"; "Бути і мати"; "Людина-блукач"; "Таїна буття"; "Проблематична людина".

Медитація (лат. *meditatio* – роздум) – процес самозаглиблення і зосередженості з метою самовдосконалення, при якому людина залишається на самоті зі своєю свідомістю. Підчас **М.** людина деактуалізує свої почуття та емоції, відволікається від впливу предметів і явищ зовнішнього світу. Впродовж історії людства виробило дуже багато специфічних форм **М.**, спільними рисами яких є усамітнення, розслаблення, зосередження. **М.** часто є частиною релігійного ритуалу.

Медична етика – галузь етичної науки, яка досліджує об'єктивні основи, сутність, специфіку, структуру й основні функції моралі працівників медичної сфери діяльності. Мораль медпрацівників є одним з ефективних механізмів передбачення і розв'язання суперечностей і конфліктів, які виникають (чи можуть виникнути) у цій сфері їх діяльності. Специфіку її досліджує **М. е.**, якій належить особливо важлива роль у формуванні принципів та відповідних правил, на яких ґрунтується моральний кодекс працівників системи охорони здоров'я. Існують різні точки зору на систему та субординацію принципів моралі медпрацівників (їх називають принципами медичної етики). До кодексу медичних працівників входять такі принципи:

– принцип гуманізму (у моралі медпрацівників цей принцип має особливе значення, оскільки збереження здоров'я, життя людини є основою реалізації цього принципу;

– принцип "Не зашкодь" (лат. *primum non nocere*);

– принцип "Роби благо";

– принцип поваги автономії пацієнта;

– принцип справедливості;

Етичні принципи медпрацівника конкретизуються і доповнюються правилами, насамперед правилами правдивості, конфіденційності, інформаційної згоди. Вони реалізуються у взаємодії "лікар – пацієнт", "медсестра – пацієнт", "соціальний працівник – пацієнт" тощо.

Отже, **М. е.** досліджує важливі для людства проблеми. Деякі з них є доленосні. Коло цих проблем невпинно розширюється, а їх актуальність зростає.

Меліоризм (лат. *melior* – кращий) – система поглядів, яка займає проміжне місце між оптимізмом і песимізмом. Визнаючи зло неминучим, прихильники **М.** дотримується тієї точки зору,

що світ не є ні цілком поганим, ні цілком добрим, співвідношення добра і зла може змінюватися: сфера добра поступово розширюється, становище людства можна покращити. Тенденція біологічної і соціальної еволюції йде в цьому напрямі. Так, американський філософ і психолог У. Джеймс, на думку якого, ті, що визнають укоріненість зла у світі, приймають оптимістичний чи песимістичний світогляд (песимізм він називає релігійною хворобою; дотримувалися подібної точки зору й інші філософи). Істина знаходиться посередині: між оптимізмом та песимізмом знаходиться третій світогляд, що має назву *меліоризм*, який не вважає спасіння світу ні неминучим, ні неможливим. Вірячи в те, за Джеймсом, що світ може змінитись на краще, ми не впадаємо у відчай, а діємо. І він стає кращим. Принципів **М.** дотримувався й американський соціолог Лестер Уорд, “батько соціології” США, який намагався обґрунтувати ідею “соціального меліоризму”, вірив у вдосконалення і поліпшення соціального устрою. Головною рушійною силою історичного розвитку він вважав інтелект. Висунув ідею “соціократії”, наукового контролю соціальних сил, метою якого є перетворення капіталізму в “суспільство всезагального благоденства”. Термін “**М**” ввела англійська письменниця Дж. Елліот, яка називала свій світогляд словом “меліоризм”. Вона вірила в майбутній прогрес людини, в те, що наслідком нагромадження знань буде моральне вдосконалення людства, і сума страждань буде поступово зменшуватись.

Мен-цзи, *Мен ке* (прибл. 372 – 289) – давньокитайський філософ, педагог, поет, ідеолог раннього конфуціанства. Розвинувши і систематизувавши основні ідеї Конфуція, Мен-цзи переконував, що будь-який опір волі неба як верховної сили призводить до загибелі. Воно є зразком досконалості і всеохоплюючою нормою поведінки людей: “Небо виявляє моральну досконалість (чень), а людина зобов'язана постійно думати і прагнути до нього. Чень – шлях неба, а розмірковування про чень – шлях людини”. Принципово новою ідеєю Мен-цзи є визнання того, що людина добра від народження. Притаманні їй правду і доброту слід розвивати, однак до такого навчання і закріплення моральних якостей здатні лише благородні мужі, простому люду це не під силу. У навчанні благородних мужів важливу роль відіграють особистий приклад, удосконалення чеснот, розвиток здібностей, прагнення людини самостійно зміцнювати і розвивати у собі добрі начала природи.

Етика **М. ц.** охоплює такі елементи:

- *жень* (загальний моральний закон, заснований на гуманності, любові до людей);
- *і* (почуття обов'язку, справедливості);

- лі (вимога виконання норм і форм поведінки);
- чжі (знання моральних чеснот).

Кожен із цих елементів визначає внутрішній світ людини та її зв'язки з іншими людьми. Гуманність, наприклад, виявляється у стосунках між батьком і сином, почуття обов'язку, справедливості – у відносинах між правителем і підданими, дотримання відповідних норм поведінки – між господарем і гостями, знання моральних чеснот – у наслідуванні мудреця. Бесіди цього мислителя з учнями лягли в основу книги “Мен-цзи”.

Мізантропія (грец. *misanthrophia*, від *miseo* – ненавиджу і *anthropos* – людина) – відчуження від людей, людиноненависництво. **М.** відзначається ненавистю до людини і людства, невдоволеністю загальноприйнятими шаблонами людського життя, презирством до моральних цінностей, до людських слабостей і пороків, які негласно культивуються громадською думкою. Є спроби класифікувати прояви мізантропів. Ці класифікації суперечать логічним правилам поділу понять, але для прикладу назвемо одну із них: мізантроп-опортуніст; мізантроп-ніцшеанець; мізантроп-меланхолік; мізантропи, які є визнаними чи невизнаними талантами; мізантроп-елітист; мізантроп озброєний і небезпечний. У наш час телебачення (і інтернет) з його пропагуванням насилля і нахабною, набридливою рекламою роблять свою недобру справу – щоденно вбивають у людей їх найкращі моральні якості. Витримати такий шалений наступ цього зла може далеко не кожний. А це інколи негативно впливає на характер ставлення людини до інших людей, до суспільства чи й людства загалом. “Що це за істоти?!” – сказав би з обуренням прибулець із інших планет (чи людина, яка прожила кілька десятиліть ізольованою від сучасної цивілізації), подивившись сучасні телепередачі чи зразки дикунства з інтернету.

Афоризми: “Я вільний від забобонів. Я ненавиджу всіх у рівній мірі” (У.-К. Філдс); “Мені не потрібні сотні причин, щоб ненавидіти тебе. Досить того, що ти людина” (А. Стариков); “Хто жив і мислив, той не може в душі не зневажати людей” (О. Пушкін); “Шибениця – найефективніші ліки від хвороб суспільства” (Дж.-М. Кейн) ; “Головний недолік живих людей – їх кількість” (М. Фрай).

Мова моралі і мова етики. Мова моралі – засіб передавання людьми своєї моральної позиції в оцінно-нормативних висловлюваннях, які мають недискурсивний, тобто інтуїтивний характер. Мова моралі є об'єктною, а мова етики – мовою про моральну мову, тобто метамовою. У цих мовах є багато спільного, зокрема спільними є терміни “добро”, “зло”, “справедливість”,

”совість” і багато інших, проте ігнорування відмінності цих мов часто призводить до істотних гносеологічних і логічних помилок. Якщо в судженнях моралі поняття “добро” і “зло” виконують роль логічних присудків (предикатів), тобто відомого, то в судженнях етики вони займають місце логічних підметів (суб'єктів), тобто невідомого, того, що потребує визначення. Приклади суджень моралі: “Правда – добро”; “Неправда – зло”. Приклади суджень етики: “Добро – це найвища, абсолютна вселюдська цінність...”; “Зло – це...”. Отже, судження (висловлювання) етики часто виконують роль дефініцій, тобто суджень-визначень, з допомогою яких розкривають зміст категорій етики, а опосередковано – і відповідних понять моралі. В системі моралі поняття “добро” і “зло” визнаються чимось само собою зрозумілим, а підведення під рубрику добра чи зла дає можливість винести моральну оцінку будь-якому явищу (саме подібні явища наштовхнули І. Канта на висновок, ніби категорії мають апріорний характер). Мова моралі, у формі якої об'єктивуються різноманітні прояви моральної свідомості, є одним із джерел емпіричного матеріалу, який досліджує теорія моралі, етика. Навіть моральність, реальні вчинки людей, маючи виокремлене буття, стають емпіричним матеріалом етики, будучи об'єктивованими відповідними мовними засобами. Мова є системою знаків, яка забезпечує спілкування людей, мислення і вираження думок. У ній об'єктивується не тільки суспільна свідомість, а й самосвідомість людини. Безпосередньо вона послуговується мовою моралі, мова етики в ній може міститися лише в “знятому” вигляді (якщо людина знає теорію моралі). Мова моралі водночас є і знаряддям ідентифікації емоцій, оскільки вона опосередковує емоційну поведінку людини. Особливості цієї мови виявляються при з'ясуванні її відмінності від мови етики. Однією з передумов виникнення етики вважають невизначеність мови моралі, її термінів, висловлювань, недостовірність міркувань, оскільки вони переважно мають інтуїтивний характер. Неодноразово висловлювались думки і про недосконалість мови етики. Так, деякі прибічники аналітичної філософії оголосили всю попередню філософію, зокрема й практичну, тобто етику, патологією мови. Ототожнення мови етики з мовою моралі є однією з підстав заперечення можливості науки етики. Другим аргументом на користь заперечення можливості створення справді наукової етики є та обставина, що судження, які виражають норми і оцінки (нормативні та оцінні), не можна однозначно визначити як істинні чи хибні з допомогою традиційної логіки, яка є двозначною. Проте етика успішно послуговується сучасною деонтичною логікою.

Мода (франц. *mode*, від лат. *modus* – міра, правило) – панування в певний час тих чи інших смаків щодо одягу, предметів людського вжитку тощо. Як правило, мода нетривала й часто міняється, іноді повертаючись до давно забутого. **М.** – форма прояву культури, відображення дійсності, що виявляється в манерах поведінки, а головним чином, в одязі. Моральний аспект **М.** виявляється не тільки в манерах поведінки людей, але й тому, як люди одягаються. У 90 – х роках автор цього словника був свідком, як сільська бабуса з огидою плювалася, коли міська модниця притиснулася до неї оголеним животом (у переповненому тролейбусі). Цікавим і повчальним є історичний процес зміни **М.** на жіночий одяг. Були часи, коли модним було не тільки максимально покривати жіноче тіло одягом, але за жінкою (знатною) тягнувся довжелезний “хвіст”. І щоб він не волочився по підлозі, його підтримували служниці. Потім жіноча **М.** поступово змінювалася на протилежну, внаслідок чого верхня частина одягу жінки *опускалась*, все більше оголюючи верхню частину жіночого тіла, а нижня з такою ж ціллю *піднімалася*. Про це переконливо свідчать картини мадонн різних епох.

Афоризми: “Мода – це керована епідемія” (Б. Шоу); “Якщо мода стала загальною, значить вона віджила” (М. Ебнер-Ешенбах); “ Жіночий одяг – живопис, чоловічий одяг – скульптура” (Б. Ньюмен); “Більшість людей більше живе за модою, ніж за розумом” (Г.-К. Ліхтенберг); “Чому мода приходить з криком, а відходить мовчки?” (Л.-С. Сухоруков).

Мономах Володимир (1053 – 1125) – великий князь Київський (1113 – 1125), державний діяч, воєначальник, письменник, мислитель, який жив у ту далеку епоху, коли князі Київської Русі воювали не тільки проти чужинців, а й між собою. Історики вбачають причини цих війн, принаймні однією з них, у відсутності тісних економічних зв'язків між окремими князівствами Київської Русі. Аргументом на користь цієї точки зору служать ті факти, що в епоху феодалізму у країнах Західної Європи теж нерідко точилися війни між васалами короля і королем або васалів короля між собою. **М.** теж доводилося воювати з братніми князівствами. Виловлювання зі сфери дійсності, насамперед наведені ним факти часто ніяк не можна узгодити з принципами християнської моралі, які він проповідував пізніше. “І на ту осінь, – писав **М.**, – пішли ми з чернігівцями, і з половцями, з читійовичами, до Мінська. Захопили ми город зненацька і не оставили в ньому ні челядина, ні скотини”; “... спалив я землю [Полоцьку] опустошивши [її] до [городів] Лукомля і Логожська та проти Друцька воюючи...”; “[і]спалили ми [околиці] Полоцька”. Очевидно, роздуми про такі події і смерть сина Ізяслава та християнська віра заставили **М.**

пізніше задуматися над проблемами життя і смерті: “Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліте убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина”. Будучи начитаним і використовуючи наявні в той час знання та великий особистий досвід, **М.** пише кілька творів, в яких висловлює думки про бажані спосіб життя і поведінку людини. Основним твором **М.** є “Повчання”, яке вражає чистотою та щирістю. Важливою рисою його творів є їх гуманістична спрямованість. Своє розуміння добра і зла **М.** висловив у таких повчаннях:

- не забувати Бога;
- подавати милостиню: “...і милостиню подавайте нескудну – адже це початок усякого добра;
- бути мужнім (у ті часи кожен чоловік мусив бути воїном. Про мужність **М.** в бою і під час полювання ходили легенди);
- трудитися, бо “лінь усьому (злому) мати”;
- гуманно ставитись до всіх людей: “Куди підете і де зупинитесь, напоїть, нагодуйте жебрака і паломника. І більш за все шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простолюдин, чи знатний, чи посол, якщо не можеш ушанувати його дарами, – то їжею і напоями”; “хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні...;
- бути скромними і послухними (покірними) старшим: “Старих людей поважайте”;
- заступатися за слабких;
- берегтися брехні, п'янства і блуду: “Ажі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло”;
- не можна не любити брата свого: «Бо коли хто мовить: “Бога я люблю, а брата свого не люблю, – (се) лжа єсть”;
- не лінуватися: “У домі своєму не лінуйтеся... Вийшовши на війну не лінуйтеся...”;
- не завдавати шкоди нікому: “Не давайте отрокам ні своїм, ні чужим чинити шкоду ні житлам, ні посівам ...”;
- не забувати доброго, що вмієш, і вчитися того, чого не вмієш: “Не забувайте того доброго, що ви вмієте, а чого не вмієте, тому учись – як отець мій, дома сидячи, навчився п'яти мовам ..”.

М. проповідував добро і красу, особливо гостро він відчував і переживав красу природи: ”Дивіться, як все мудро влаштоване на світі – як небо влаштоване, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена... А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як сотворено людину і які різні та багатоликі людські обличчя... І тому подивуємося, як птиці небесні летять... розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щебетом ліси і поля...”.

Суперечність між характером життєдіяльності **М.** і його розумінням сутності моралі свідчать про те, що мораль як система знань про норми бажаної поведінки ніколи не тотожна моральності, тобто реальній поведінці людей.

Основний твір: “Повчання”.

Монтень Мішель-Ейкем де (1533 – 1592) – французький філософ-гуманіст, етика якого вибудовується на принципі емпіризму і скептицизму. Про її емпіризм свідчить перелік численних моральних ситуацій з життя різних епох і народів, про скептицизм – критичне ставлення до загальноприйнятих норм, які, на думку філософа, як правило, не мають розумних підстав, а нав’язуються силою звичаїв і вихованням. Спираючись на життєві факти, він закликав відмовитися від прийнятих на віру догм, віддавши їх на суд розуму. Не визнаючи в моралі абсолютного начала, утримувався від категоричних рекомендацій, постійно підкреслював суб’єктивістський стиль своїх міркувань, відсутність претензій на науковість, надіндивідуальну значущість. Попри те, що **М.** прагнув виявити в окремих фактах досвіду всезагальне, про що свідчить хоча б твердження, що кожна чеснота не поліпшується від спотворення, а істина ніколи не ґрунтується на неправді.

Обстоюючи засади гедонізму та індивідуалізму, **М.** критикував християнські заклики до умертвіння плоті, ідеалізував «природній стан» людей первісного суспільства, доводив, що її високі моральні якості зумовлені відсутністю держави, релігії, станової та майнової нерівності. На його думку, людина є суперечливою, нестійкою, мінливою істотою, а її духовне життя – постійною внутрішньою суперечкою, роздвоєнням. Тільки завдяки самосвідомості вона набуває єдності, цілісності, стає своєрідним мікрокосмом. Тому передумовою моральності є глибоке і щире самопізнання. Діяльність самопізнання та самосвідомості вважав вельми продуктивним, хоча їх результати не можна чітко й однозначно висловити.

Увагу **М.** привертала суперечності між суб’єктивними моральними установками та об’єктивно існуючими звичаями. У прагненні перебороти цю роздвоєність моралі, не розуміючи природи суспільних відносин, він надавав великого значення дружбі, що здатна, на його погляд, гармонізувати стосунки між індивідами. Проте, будучи реалістом, розумів, що справжня дружба майже неможлива. Окрім того, сповідуючи гуманістичні ідеї, **М.** виступав проти катувань, принижень людини, нав’язування неприйнятих переконань. Одним із перших мислителів епохи Відродження зрозумів, що капіталістичне суспільство далеке від ідеального. Ідеї **М.** розвинув у своїх

працях П'єр Бейль, який переконував, що всі закони моралі необхідно підпорядковувати справедливості.

Основний твір: «Проби» («Досліди»).

Моралізування (лат. *moralis* – моральний) – засоби впливу на сім'ю, колектив, народ з метою морального виховання, поширення чи виправлення моральності (рос. нравственности); самоморалізування – механізм психологічного захисту людини, того її “Я”, яке схильне захищати всі свої вчинки (і добрі, і погані) від критично налаштованої своєї власної совісті (друге “Я”); іронічна назва невиправданих балачок людини, схильної повчати, нав'язувати свої моральні погляди (таким людям кажуть: “Не читайте мені мораль”).

Мораль (франц. *morale*, від лат. *moralis* – моральний, від *mos* (*moris*) – звичай, воля, закон, властивість) – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людини. У широкому розумінні поняття моралі до неї входять не лише названі прояви свідомості, а й реальна поведінка людей, які керуються названими поглядами, нормами тощо – моральність (рос. “нравственность”). **М.** є формою суспільно-особистісною свідомості, тому що прийняті суспільством норми поведінки стають реальною, діючою **М.** лише за умови прийняття їх особистістю, будучи інтеріоризованими нею, тобто перетвореними в систему самовимог. Яким феноменом є **М.** – природним чи надприродним? Визнання надприродного характеру **М.** засноване цілковито на вірі. Концепції, які визнають джерелом **М.** надприродне начало, називають креаціоністськими. Такими є різноманітні релігійні концепції етики, в яких джерелом **М.** вважається Бог. Етичні концепції, в яких визнається природний характер **М.**, називаються натуралістичними. До них відносять насамперед антропологічні концепції (ті, які прагнуть обґрунтувати **М.**, виходячи із вічної і незмінної природи людини). А погляди, за якими **М.** має соціальну природу, називають соціально-історичними (вони теж є природними, тобто ненадприродними).

Від сповідання певної точки зору щодо природи **М.** принципово залежить розуміння предмета етики, що ускладнює проблеми етичної освіти і розуміння завдань морального виховання. У залежності від історичної епохи і різних точок зору на природу **М.**, вчені, за словами О. Титаренка, по-різному тлумачили сутність **М.**: як досвід житейської мудрості; як школу виховання людини, навчання її доброчесності; як виконання божественних заповітів, що забезпечують безсмертя особистості; як вищу насолоду, вдоволеність індивіда своєю поведінкою; як найкоротший шлях до щастя; як самоцінне служіння честі; як виконання незаперечного обов'язку; як інструмент збереження

порядку в суспільстві; як забезпечення чесності у взаєминах людей; як вимогу суспільної користі; як викриття банальної, несправедливої дійсності, “суд над життям “ і собою; як служіння ідеалу й утвердження справедливого життєвладштування; як засіб взаєморозуміння і згуртування людей; як особистісне самовираження, вміння завжди бути собою, слухаючи голос совісті; як зовнішнє суспільне установлення, що накладає на людину необхідні обов'язки; як умовність, що скоує ініціативу і волю особистості; як особливий засіб пізнання; як інститут, який приборкує тваринні інстинкти людини; як заспокійливу ілюзію, що допомагає людині жити; як визначення вищого сенсу людського життя тощо. Майже кожна названа точка зору містить у собі окремі “зерна істини” (у більшій чи меншій мірі).

М. як одна із форм суспільної та особистісної свідомості є системою поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людини. Її основу становлять переконання, звичаї, традиції, громадська думка. **М.** спирається не на силу й авторитет установ, що змушували б дотримуватися певних норм, правил, приписів, а на свідомість – як колективну (громадська думку), так й індивідуальну. Попри те, вона охоплює всі сфери суспільного буття: ті, що регулюються державою (політика, виробництво, соціальна сфера, сім'я тощо), і ті, які держава чи громадські організації не регулюють (дружба, любов, товаришування, побут). Зважаючи на те, що правила, норми утворюють ідеальну (нематеріальну) модель належної поведінки людини, є всі підстави вважати **М.** свідомістю, точніше однією із форм суспільної свідомості. Та оскільки моральні норми втілюються в життя, об'єктивуються, предметнюються, матеріалізуються, то **М.** вважають не тільки ідеальним феноменом, свідомістю: **М.** (у її широкому розумінні) охоплює і реальні стосунки людей, насамперед вчинки, що відповідають чи не відповідають (тобто є аморальними) нормам. Оскільки **М.** як ідеальна модель належної поведінки людей залишається “мораллю в собі”, тобто не діючою, не реалізованою до тих пір, поки вона не інтеріоризується особистістю, не стане самовимогою і не перетвориться в **М.** діючу, функціонуючу, реальну, – то звідси випливає висновок, що вона має суспільно-особистісний характер.

М. характеризується імперативністю. Ідеться про те, що моральні правила формулюються в наказовому способі: “Будь чесним!”, “Не говори неправду!”. Вони не констатують існуюче, а вказують на те, що повинно бути чи яким повинно бути. Оскільки ж спонукальні і оцінні речення не виражають судження і не є ні істинними, ні хибними, то виникають численні труднощі, зокрема тому, що традиційна логіка не може

досліджувати такі (спонукальні) висловлювання. На цій підстав деякі філософи заперечують, що етика може бути науковою, бути наукою. Так, відомий австрійський філософ Л. Вітгенштейн писав, що етика, якщо вона є чимось, то лише надприродним. На користь можливості науки про **М.** свідчить той факт, що одна із сучасних логічних систем – деонтична логіка – успішно досліджує спонукальні висловлювання, висловлювання про норми і оцінки, відповідні міркування та теорію доведення і спростування.

Афоризми: “Наша моральна проблема – це байдужість людини до самої себе” (Б. Рассел); “Мораль є знання не про те, як ми повинні зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя” (І. Кант); “Про моральні якості людини треба судити не за окремими її зусиллями, а за її повсякденним життям” (Б. Паскаль); “Проповідувати мораль легко, обґрунтувати її важко” (А. Шопенгауер); “Біднякові мораль не по кишені” (Б. Шоу).

Мораль буржуазного суспільства. Виникнення буржуазії відбулось у надрах феодального суспільства у зв'язку з розвитком товарного господарства. Клас буржуазії (міської) формувався, виростаючи з купців, лихварів, багатих майстрів. У результаті насильницького позбавлення дрібного виробника засобів виробництва й утворення великої капіталістичної власності відбулося так зване первісне нагромадження капіталу (в сучасній Україні подібне нагромадження відбувається дещо по-іншому, але не менш аморальними засобами). Одночасно в результаті масового розорення дрібних ремісників (в Україні – державного сектору) і насильницького позбавлення селян землі з'явилась дешева робоча сила – безробітні.

На перших порах буржуазія, маючи значні кошти і відіграючи істотну роль у житті суспільства, залишалась політично безправною. У процесі економічного розвитку суспільства на зміну простій капіталістичній кооперації приходять мануфактура, яка ґрунтувалась на поділі праці. Кінець мануфактурної стадії розвитку капіталізму збігається з періодом революцій, внаслідок яких буржуазія прийшла до влади.

Прогресивність переходу від феодалізму до капіталізму була очевидною, однак це аж ніяк не позбавляло буржуазну мораль і багатьох потворних ознак.

Питання про сутність і специфіку буржуазної моралі в сучасній етиці, як правило, обходять. Марксистська концепція сутності буржуазної моралі загалом відкинута, а інші, "буржуазні" і "ревізійні", ще не настільки осмислені, щоб потрапити до навчальних посібників. У цій ситуації залишається

один вихід: дати короткий виклад марксистського розуміння цієї проблеми і піддати його продуктивній критиці, тобто виявити в ньому як "раціональні зерна", так і недоліки.

Згідно з марксистською концепцією феодальна форма соціального зв'язку, побудована на особистій залежності нерівних за станом-статусною ознакою індивідів, замінюється відносинами речової залежності між людьми, формально рівними між собою і підпорядкованими у своїй життєдіяльності процесу відтворення і росту капіталу. Замість старих основних класів – феодалів і кріпаків – на авансцену суспільного життя виступають нові – буржуазія і пролетаріат, боротьба між якими нібито визначає з цього моменту розвиток світової історії. Формується світовий ринок, руйнуються старі патріархальні зв'язки, товарно-грошові відносини проникають в усі сфери діяльності, народжуючи нові зразки для наслідування, моральні еталони поведінки. Заміна феодальних виробничих відносин капіталістичними веде до перебудови всієї системи моральних цінностей, які панували в суспільстві до появи особистості з якісно іншою структурою моральної свідомості.

З'являється новий історичний тип особистості, який по-іншому діє й оцінює світ і себе. Виникає новий ідеал людини, що характеризується специфічним "набором" чеснот, котрі йому приписуються. Загальною характеристикою і корінним змістом буржуазної моралі виступає індивідуалізм. Буржуазний індивідуалізм розглядається марксизмом як конкретно-історичний феномен. При зародженні капіталізму він відігравав прогресивну роль (зокрема, й у сфері моралі). Пройшовши через горнило первісного нагромадження капіталу, індивідуалізм перемагає під лозунгами буржуазних революцій – свободи, рівності, братерства. Проте своє повне втілення він знаходить у суспільстві вільної конкуренції, яка відкрила перед людьми широке поле соціальної діяльності.

Нове розуміння призначення людини, її моральної гідності виглядало як відкриття "людини взагалі", яка раніше була станомо залежною. Це відкриття супроводжувалося переконанням, що нічим не обмежений саморозвиток людини приведе до моральної досконалості і щастя. Це була надихаюча, хоч і наївна, згідно з марксистською концепцією, ідея довір'я до вільного розвитку людини, якого можна досягти на ґрунті приватновласницьких відносин, і єдино можливим способом для цього оголошувалась конкуренція.

Принцип приватного підприємництва фіксував особистість як центр соціально-економічної активності, ширші можливості для розвитку індивідуальності (причому не лише підприємця) виступають як необхідна умова розгортання промислової

революції. З утвердженням капіталістичних форм життя людина була поставлена в принципово інше соціально-історичне становище, в іншу моральну позицію, виходячи з якої вона повинна була здійснювати свій моральний вибір. Людина виглядала формально автономною, їй приписувалась відповідальність за дії, які вона здійснювала на свій страх і ризик, за всі успіхи і невдачі, котрими відтепер вона мала вимірювати ступінь своєї моральної цінності й особистої гідності. Проте абстрактні уявлення про свободу, рівність, гідність людини в процесі своєї еволюції конкретизуються, виливаючись у гендлярський дух буржуазного класу, втілюються в образі "чесного" діла як всезагального еталона поведінки. Буржуазна мораль обмежується санкціонуванням лише формальної рівності індивідів. Її не цікавить реальна рівність, їх справжня автономність, незалежність. Ця думка обґрунтовується, зокрема, такими міркуваннями: моральна рівність капіталіста і робітника виявляється моральною ілюзією, оскільки перший, володіючи капіталом, експлуатує другого; один процвітає і тому наділяється якостями моральної значущості й доброчесності, а другий наперед приречений на негоди й злидні, і саме це животіння ставиться йому за провину, розглядається як свідчення його моральної неповноцінності.

Аналізуючи буржуазну мораль, марксистська етика виокремлює такі її ознаки та тенденції розвитку:

- ціннісна орієнтація на багатство;
- уподібнення моральної оцінки відносинам "купівлі-продажу";
- внутрішня лицемірність буржуазної чесності і обов'язку;
- зростання морального відчуження;
- занепад буржуазної моралі.

Обґрунтовуючи перелічені положення, вдаються до такої аргументації:

1. Основним стимулом діяльності людини в умовах капіталістичного суспільства є пристрасть до збагачення, наживи. Багатство є основою ціннісної орієнтації людини, головною метою її життєдіяльності. При визначенні моральних чеснот ігнорують не лише її становий статус, родовитість (що є позитивним), а й реальні якості як особистості.

У буржуазних уявленнях особиста гідність ототожнюється з володінням власністю, тому чеснотами наділяються люди, які мають значні цінності. Тільки володіння багатством надає людині моральну значущість.

2. Загальна процедура оцінки вчинків людини, характерна для моральної свідомості буржуазного типу, виявляється синтезом відносин "купівлі-продажу", відносин покупця і

продавця. Моральні судження конструюються за одним зразком, адекватним вимозі рівності при обміні вартостями. При цьому, як правило, цитується висловлювання Маркса, згідно з яким рівність і свобода як чисті ідеї становлять собою лише ідеалізовані вираження обміну міновими вартостями. Ці слова Маркса цілком застосовні й до типового трафарету моральної оцінки, притаманної структурі буржуазної моралі, – вимозі "ринкової еквівалентності" при обміні благами між індивідами, які формально добровільно укладають угоду. Цей трафарет виявляється "шифрувальним ключем" до всього набору оцінок, характерного для буржуазної моральної свідомості. Він вносить у стосунки людей приватний, егоїстичний розрахунок, вимагаючи точного, "бухгалтерського" визначення тих втрат і вигод, які можна мати, вступаючи в стосунки з іншою особою; змушує людину пильно стежити, чи не продешевила вона на "ринку особистостей", чи одержала у відповідь на свій внесок вигідну для неї кількість матеріальних благ, послуг, комфорту, знаків визнання і навіть людських почуттів. Більш того, цей трафарет виявляється вираженням "вищого" змісту буржуазної справедливості, що вимагає формальної рівності, при якій люди уподібнюють себе товарам. Це та справедливість, яку тільки й у змозі проголосити буржуазний лад. Проте навіть у цьому своєму обмеженому змісті буржуазна справедливість лише проголошується, залишаючись нескінченно далекою від втілення у практиці моральних стосунків. Не можна гарантувати навіть формальну справедливість у стосунках, побудованих на експлуатації, пригнобленні, егоїстичному "використанні" людини людиною.

3. У структурі буржуазної моральної свідомості головне місце займають вимоги чесності і обов'язку (центральною ланкою феодальної структури моральної свідомості були принципи станової честі й вірності). За допомогою понять "чесність" і "обов'язок" буржуазна мораль своїми засобами підтримує підприємницьку діяльність (яка розцінюється марксизмом як загалом негативний феномен), сприяє збереженню ділової репутації тих, хто вже володіє капіталом. Загальнолюдський зміст, який дійсно міститься у вимогах обов'язку і чесності, в буржуазному суспільстві підганяється під обмежену внутрішньо лицемірну буржуазну практику. В умовах імперіалізму поняття "чесність" і "обов'язок" цілковито вихолощуються.

4. Моральне відчуження, що виникло ще в епоху вільної конкуренції, в умовах монополістичного капіталізму проникає в усі верстви суспільства. Відчужуються від людини її здатності створювати моральні цінності, бути суб'єктом моралі (створення моральних цінностей стає справою знеособленою). Відбувається

відчуження від людини наявних у суспільстві моральних норм, від духовного світу інших людей, від своєї особистої моральної сутності. Моральне відчуження породжує світовідчуття самотності, роз'єднаності. Причому не просто роз'єднаності індивіда з іншими людьми, замкнутості, а й постійне відчуття холодної байдужості, ворожості, що нерідко переходить у взаємну ненависть, яка супроводжується проявами жорстокості.

5. Занепад буржуазної моралі вбачається насамперед у зростанні споживацьких нахилів, конформізму й особливо в регресивних тенденціях розвитку цієї моралі, "в яких проглядається подібність до найконсервативніших, реакційних моральних систем минулого". Маються на увазі, зокрема, нові прояви патерналізму та своєрідної корпоративності сучасної буржуазної моралі: "Формально-корпоративна, задубіла регламентація поведінки свідчить про заміну ситуації морального вибору індивіда, характерної для періоду вільної конкуренції, на ситуацію невольного підпорядкування монополістичним організаціям. Зростає роль групових, "місницьких" кодексів моралі на шкоду її загальним, універсальним вимогам. Автоматична, бездумна і бездушна відданість корпоративним інтересам підриває індивідуальну моральну відповідальність. Вихолощуються і втрачають колишню роль у регуляції поведінки такі психічні контрольні механізми особистості, як совість і обов'язок. Ієрархічна система покровительств, патерналістична мораль виражає нові стосунки людей, виправдовуючи безвідповідальність "кругової поруки". Так марксистська етика характеризує буржуазну мораль.

Що ж у марксистській етиці відповідає дійсності, а що суперечить їй? З'ясування цих питань займе десятиліття. Додаткові труднощі породжуються тією обставиною, що існує кілька тлумачень марксизму. Проте вже нині можна назвати деякі суттєві недоліки марксистської характеристики буржуазної моралі.

Парадоксальним у марксизмі є поєднання непоєднуваного, несумісного, зокрема глибокого аналізу секретів капіталістичного способу виробництва (принаймні на його домонополістичній стадії), з явно перекрученим тлумаченням моралі буржуазного суспільства.

Основною причиною цих перекручень є класовий, а тим більше партійний підходи, які узаконили суб'єктивізм при аналізі суспільних явищ, підвели під нього теоретичну базу. Науковий підхід до проблеми пізнання, який із зрозумілих причин не узгоджувався з принципом партійності, оголошувався об'єктивістським і суворо засуджувався.

Та чи не найпарадоксальнішим було те, що будь-який поступ в економічній, політичній, моральній та інших сферах капіталістичних країн викликав неймовірне роздратування в головних радянських ідеологів, оскільки це не узгоджувалося з їх упередженими твердженнями про загнивання буржуазного суспільства і неминучу перемогу соціалізму у всесвітньому масштабі, перемогу табору соціалізму над табором імперіалізму.

Для розуміння історичної ролі буржуазії та моралі, яку вона запропонувала людству, слід простежити її вплив на феодальне суспільство. Буржуазія зруйнувала феодальний уклад суспільного життя, насамперед його неефективний, нераціональний спосіб виробництва, який сковував розвиток економіки, зокрема через підневільну працю, незацікавленість виробника в удосконаленні способів господарювання, відсутність стимулів для розширення і вдосконалення виробництва. Зруйновані були суспільні відносини, які ґрунтувались на пануванні й підлеглості (а у феодальному суспільстві всі перебували в залежності – як кріпаки, так і феодалі, як васали, так і сюзерени, як миряни, так і попи. Нова (буржуазна) мораль відкинула явно несправедливі норми моральних стосунків з їх моральною нерівністю станів та ієрархічністю, нічим не заслуженими привілеями тощо. Були піддані осуду такі моральні якості людей, як неробство, паразитичний спосіб життя, марнотратність, пиха, станове чванство. "Світ назавжди заданих соціальною ієрархією ролей, успадкованої дисципліни, норівів і традицій, общинних патріархальних звичаїв і колективної безвідповідальності, світ авторитарних і догматичних цінностей безповоротно руйнується..."

Буржуазія створила суспільство, в основі якого діє механізм фактично безмежного саморозвитку і вдосконалення на основі ринкових відносин суспільного виробництва. Завдяки цьому була створена наймогутніша з усіх відомих цивілізація. Виникає новий тип особистості, який характеризується новими чеснотами, що передбачають активне ставлення до життя, заповзятість, хватку, ініціативу, ощадність і дбайливість, чесність у ділових відносинах тощо. "Індивід починає жити і відчувати себе "своїм власним", таким, що належить собі, самоцінністю, що служить небувалому піднесенню почуття особистості і власної гідності. Крім цього, індивідуалізм як принцип буття і свідомості буржуазної особистості виявляється найадекватнішою формою розвитку ідеї моральної автономної особистості, без чого неможлива зріла мораль".

Зрозуміло, що на суспільство, в якому жаждоба прибутку є головною рушійною силою розвитку сучасної цивілізації, чекають численні проблеми, зокрема й моральні. Таке

суспільство змушене було виробити могутні противаги деструктивним тенденціям, які закладені в самій природі капіталістичного способу виробництва, зокрема, щоб утримати під контролем "фурій приватного інтересу". До таких противаг і належить мораль буржуазного суспільства.

Капіталістичний спосіб виробництва сам по собі не гарантує формально проголошених буржуазією прав і свобод особистості. Потрібні були сотні років, щоб створити такі політичні й правові установи, які гарантували б громадянам передових демократичних держав ці права і свободи. Розвиток моралі буржуазного суспільства перебуває в органічному зв'язку з розвитком політичної й правової культури, мистецтва, релігії. Цілком зрозуміло, що як капіталістичний спосіб виробництва, так і буржуазна мораль мають немало істотних недоліків, проте нічого кращого від них, за виключенням утопічних ідей, людство ще не придумало. Факти свідчать про те, що навіть у передових капіталістичних країнах існують проблеми з моральністю (саме з моральністю, реальними стосунками людей), проте мораль буржуазного суспільства як царство належного була створена для того, щоб гуманізувати реальні стосунки людей, стосунки, які перебувають під контролем громадської думки.

Мораль і етика буддизму. У центрі уваги буддизму є людина. Про людину йде мова у проповідях Будди "Про чотири благородні істини" і у "Восьмискладовому шляху спасіння". Мета людського життя визначається так: шляхом самовдосконалення домогтися припинення перевтілень, вирватися з обіймів сансари і досягти нірвани. До Будди моральність визначалась належністю до каст, соціальним станом людини. Будда оголосив усіх рівними в духовній сфері. Етика буддизму побудована на принципах ненанесення шкоди та помірності. При цьому виховання спрямоване на розвиток моральності (*сіла*), зосередженості (*самадхі*) та мудрості (*пання*). За допомогою медитації буддисти, на їх думку, пізнають роботу мозку та причинно-наслідкові зв'язки між тілесними і психічними процесами. Про характер **М.** і **е. б.** свідчить насамперед розуміння десяти невмілих вчинків та визначення ним благородного шляху до спасіння, який включає вісім елементів:

1. Правильне бачення – бачення реальності, якою вона є, а не якою виглядає, що є.
2. Правильний намір – намір самозречення, звільнення і нешкідливості.
3. Правильна мова – правдива і необразлива мова.
4. Правильна дія – дія, яка не завдає шкоди.
5. Правильний спосіб життя – спосіб життя, який не завдає

шкоди.

6. Правильне зусилля – прикладати зусилля для покращення.

7. Правильна усвідомленість – обізнаність бачити те, для чого речі є, з ясною свідомістю; усвідомлення теперішньої реальності, будучи у своєму тілі, без пристрасної симпатії до неї чи відрази.

8. Правильна концентрація – правильна медитація чи концентрація.

Десять невмілих вчинків – це вчинки, які приводять до страждань, як самого буддиста, так і оточуючих його осіб. Їх поділяють на три групи:

1) тілесні (вбивство, крадіжка та помилкові сексуальні відносини – подружня зрада, педофілія та ін.);

2) словесні (брехня, образливі слова, безглузда розмова, сіяння розбрату – розмови що ведуть до сварок);

3) духовні (користолюбство, хибні погляди та недоброзичливе ставлення до інших).

Як бачимо, переважна більшість перерахованих положень етики буддизму відповідають загальнолюдським моральним нормам.

Мораль і етика Давнього Риму. Давньоримська мораль була типовою для рабовласницького суспільства, в якому високими моральними чеснотами наділялися лише вільні громадяни, а раби перебували поза сферою моралі. Однак у Давньому Римі частіше, ніж у Давній Греції, лунали голоси на захист гідності людини незалежно від її соціального статусу. Раб, за словами Л.-А. Сенеки, є рівним іншим людям, у його душі теж є начала гордості, честі, мужності, великодушності. Ставлення до фізичної праці, було негативним, правда, не повсюдно, адже найулюбленишим заняттям римлян було рільництво, а диктатора Цинцинната (V ст. до н. е.) римляни високо шанували за те, що він власними руками обробляв свою землю. За переказами, його просто від плуга запросили народні збори на найвищу державну посаду.

Основною клітиною давньоримського суспільства була родина. До неї належали батько, його дружина, діти і навіть дорослі сини зі своїми дружинами й дітьми. Поки батько жив, навіть дорослі сини цілком залежали від нього. Батько був володарем і суддею родини, міг продати синів у неволю і навіть убити. Він розпоряджався всім майном родини, зокрема й тим, що діти придбали своєю працею. Від імені родини батько відправляв молитви й релігійні обряди. Родина була фундаментом, який утримував суспільну організацію Давнього Риму. Невипадково, здійснюючи реформи, імператор Гай Юлій Цезар Октавіан Август (64—14 до н. е.) намагався відродити давнє родинне життя в Римі. У своїх едиктах (указах) він

виступив проти подружньої зради і розпусти, видав закон, згідно з яким громадяни віком від 25 до 60 років мали обов'язково вступати в подружні зв'язки, карав бездітних, винагороджував батьків великих родин. Жінка в римській родині була не невільницею, а господинею. Вона самостійно керувала своїми справами, посідала значно почесніше місце, ніж у Давній Греції, країнах Давнього Сходу. Наприклад, після того як син останнього короля Римської держави Тарквінія Гордого зневажив жінку високого роду, і вона наклала на себе руки, піднялося повстання, на хвилі якого диктатора вигнали з міста, а Римська держава стала республікою.

Певний час мораль у Давньому Римі мала становий характер. Однак після тривалої боротьби між патриціями і плебеями тут було утверджено громадянську рівність, згідно з якою походження не відіграло великої ролі. Попри те, будучи рівними перед законом, римляни належали до різних класів відповідно до майнового багатства, насамперед землі та капіталу. Регламентованими були їх поведінка і навіть одяг. Найвищою соціальною верствою вважалася шляхта (нобілес). Другою могутньою верствою був рицарський стан (вершники). Вони відбували військову службу в кінноті, маючи власних або наданих державою коней. Звичаї та моральні норми селян і пролетаріату суттєво відрізнялися від неписаних норм поведінки нобілів і рицарів. Мораль Давнього Риму зазнала істотного впливу з боку знаменитого римського права. Адже ефективність та розвиток моралі залежать від здатності держави забезпечити повноцінне функціонування норм права (законів держави). Влада давньоримської держави однією з перших дійшла висновку про необхідність рахуватися з культурою інших народів, навіть завойованих. Визнаючи себе учнями античної Греції у сфері науки й філософії, римляни були дуже високої думки про свій спосіб життя, звичаї, державу.

Мораль і етика Давньої Греції. Мораль різних грецьких міст-держав мала різні відмінності, що було зумовлено специфікою їх політичних устроїв і правових систем. Тому в моралі демократичних Афін і моралі типової олігархічної держави Спарти могло бути мало спільного. Наприклад, реформи Солона (між 640 і 635 — прибіл. 559 до н. е.) суттєво гуманізували мораль Афін. Відміна поземельної заборгованості, заборона боргового рабства, запровадження земельного максимуму прискорювали ліквідацію пережитків первіснообщинного ладу (режим Спарти, навпаки, сприяв їх консервації). Скасування в Афінах боргового рабства розширювало сферу дії моралі. Таку роль відіграло й розширення політичних прав громадян, утвердження принципу індивідуальної свободи, згідно з яким

соціально-політичні права проголошувалися невідчужуваними. Це сприяло розвитку самосвідомості громадян Афін, їх здатності до свідомого морального вибору. За правління Солона було створено кодекс громадянської моралі, основу якого становив принцип мудрості — "Нічого надто, нічого надміру". Велике історико-пізнавальне значення мають висловлювання Солона, які містять стандарти поведінки громадянина Афін: "Прекрасним і добрим вір більше, ніж тим, хто поклявся", "Не кажи неправди", "Піклуйся про важливе", "Заводити друзів не поспішай, а завівши — не залишай", "Перш ніж повелівати, навчися коритися", "Розум — твій поводитир", "З недобрими не спілкуйся", "Богам — пошана, батькам — честь".

У Давній Спарті існувала різка поляризація громадян. Один соціальний полюс утворювали багатії (аристократи), другий — велика кількість бідняків і жебраків. Вільних громадян у Спарті було не більше третини населення. Вони також жили працею рабів. Щоб уникнути громадянської війни, легендарний спартанський законодавець Лікурґ (IX—VIII ст. до н. е.) реформував спартанське суспільство, запровадивши закони, які були названі "Заходами проти розкоші". Законодавство Лікурґа, на відміну від законів Солона, перешкоджало розвитку грошового обігу і торгівлі (заборонявся обіг золотих і срібних монет), виключало гедоністичні потреби. Це сприяло стабілізації суспільства, але відчутно гальмувало економічний і державотворчий процес у Спарті, яка намагалася зберегти елементи родового укладу, здійснювала політику ізоляціонізму. Вона так і не стала сучасною для тієї пори державою. Відіграло роль у цьому процесі й штучне стримування зростання кількості вільного населення. Порядок у Спарті підтримували жорстокістю і насиллям. Для цього здійснювали військову підготовку всього вільного чоловічого населення. Свідченням неабиякої жорстокості звичаїв Спарти є знищення слабких, хворобливих новонароджених, включення до обряду молодих воїнів полювання на ілотів (полонених, рабів), яке нічим не відрізнялося від полювання на звірів.

Спартанці за законом були відсторонені від праці. Презирство до неї у них виховували з дитинства. їм не можна було вчитися ремеслу, щоб не втратити військових навичок і гарту. У Спарті високо цінувалися патріотизм, хоробрість, готовність до самопожертви, витривалість. Проте ці моральні якості не можна розглядати поза контекстом реального буття спартанців. Спартанська громадянська община, до складу якої входило до ста сімей і яка відігравала визначальну роль у житті Спарти, культивувала військову дисципліну і героїчну (військову) мораль. Ніхто з вільних спартанців, за свідченнями Плутарха, не мав

права жити так, як хотів. Усе це підтверджує низький рівень самосвідомості спартанців, відсутність морального вибору, що змушує сумніватися у легендарності спартанської моралі. Факти свідчать про її подібність до родової, патріархальної моралі. Правда, є аргументи на користь високого соціального статусу жінки у Спарті.

Мораль і етика рабовласницького суспільства. Логічним наслідком виокремлення моралі як відносно самостійного феномену є рефлексія людини – як моральної істоти, – за допомогою якої досягається природа, сутність, структура і функції моралі. Рефлексія (лат. – вигин, відображення) – осмислення людиною власних дій та їх закономірностей, самопізнання, що розкриває духовний світ людини; у психології – самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні) про власний душевний стан. Виявом рефлексії є етика. Свідомість може зробити себе предметом теоретичного аналізу тільки за умови, що вона предметнена в реальних формах, тобто винесена назовні і може відноситися до себе опосередковано. Таким предметним виявом моральної свідомості є реальні моральні стосунки людей (моральність), які стали об'єктом уваги теоретичного мислення. Сталося це в рабовласницькому суспільстві і було спричинене численними суперечностями, що існували в ньому.

Проблеми моралі відображалися в міфах первісного суспільства, в художній літературі, перших філософських працях. Проте наука про мораль особливо активно розвивалася наприкінці IV ст. до н. е., коли античне суспільство було вражене глибокою і затяжною кризою. Саме тоді етичні проблеми стали домінувати у філософських працях мислителів. Криза міст-полісів викликала наприкінці IV – у III ст. до н. е. глибокі зміни в інтелектуальному житті давньогрецького суспільства. Тогочасні філософи дійшли висновку, що суперечності суспільного життя неможливо подолати засобами політичної боротьби, а особистість не може протистояти загальній необхідності світового порядку, який включає в себе і необхідність усіх людських дій. Філософія була змушена обґрунтувати принципи особистої поведінки у межах існуючої держави, що безмірно переважає своєю могутністю силу окремих осіб. У зв'язку з цим на перше місце серед питань філософії виходять питання етики.

Виникнення етики було зумовлене більше внутрішніми особистісними потребами вільних греків, ніж необхідністю ідеологічного впливу на рабів. Бо навіть для виправдання перед своєю совістю рабовласник повинен був переконати себе, що рабство справді є природним, вічним і необхідним для розвитку суспільства. Виконуючи це соціальне замовлення (та інші),

античні мислителі створили відповідні етичні концепції. Криза рабовласницького суспільства зрештою навела багатьох античних мислителів на думку, що раб є такою самою людиною, як і всі інші. Про це переконливо писав Л.-А. Сенека.

Стоїки (представники течії в античній філософії, які виступали за подолання пристрастей, понад усе цінували силу духу, стійкість), маючи на увазі вільних громадян, стверджували, що всі люди рівні перед моральним законом. Ці думки стосувалися, хоч і в іншому аспекті, й рабів.

Загалом сформульований в античні часи висновок про всезагальність моралі, незалежність моральної значущості людини від її соціального статусу був значним кроком у процесі історичного становлення моралі, а відтак і етики.

Мораль і етика феодального суспільства. Феодальне суспільство становило своєрідну піраміду відносин особистої залежності, що було строго зафіксовано в ієрархічній системі станово-класових і професійно-корпоративних статусів. Поряд з вертикальними відносинами панування і підлеглості (їх було кілька рівнів) соціальні зв'язки виражались і в горизонтальних відносинах корпоративного типу – сільські громади і міські комуни, союзи міст, курії (об'єднання за становим майновим принципом) васалів, соціально-юридичні стани, чернечі і рицарські ордени, цехи ремісників, релігійні і купецькі гільдії (об'єднання). Навіть злодії і жебраки створювали своєрідні "професійні" групи (до речі, теж за ієрархічною схемою). Із членами своєї корпорації індивід перебував у системі не тільки вертикальних, а й горизонтальних зв'язків, що сприяло формуванню в нього почуття рівності, необхідності взаємної поваги прав. Стосунки взаємовиручки в громадах, станово-корпоративних групах підтримувалися відповідними моральними кодексами, які регламентували права та обов'язки індивіда. У тогочасному суспільстві окремий індивід міг почуватися затишно, лише маючи заступництво – особисте чи корпоративно-групове. Якщо він не мав від народження покровителів, то змушений був їх знайти. Тому належність до певного стану була невід'ємною індивідуальною властивістю. Моральний престиж залежав від соціального статусу людини, виявляючись як володіння природними моральними якостями, даними їй від роду. Згідно з такою структурою суспільства феодальне уявлення про справедливість передбачало неоднакове вшанування і різний ступінь моральної відповідальності "по достоїнству", тобто залежно від стану, родовитості тощо. Таке розуміння справедливості проповідував ще Платон.

Оскільки економічні відносини між окремими регіонами тогочасної країни були ще надто слабкими, визначальну роль у

збереженні її єдності й стабільності відіграла феодальна держава як форма військово-політичної організації панівних класів. Проте для збереження сталості суспільства тільки зовнішнього примусу (військового, економічного тощо) було недостатньо. Існувала об'єктивна потреба в таких нормах поведінки і діяльності, які, будучи визнаними кожною людиною, могли забезпечити упорядкованість життя тогочасного суспільства. Наслідком цієї об'єктивної історичної потреби були численні моральні кодекси різних соціальних спільнот феодального суспільства. Істотну роль у цьому процесі відіграла релігія. Тривалий час у вітчизняній науці домінувало твердження, що мораль феодального, як і будь-якого іншого суспільства, була одним із компонентів надбудови, ідеології панівного класу. Проте таке розуміння моралі є спрощеним і однобічним. У моральних кодексах різних корпоративних груп простежуються і воля цих груп, їх потреби й інтереси, хоча вони узгоджені з тогочасними юридичними нормами та деякими іншими аспектами феодальної ідеології.

Оскільки моральні кодекси груп були чітко сформульовані, а то й закріплені в письмовій формі, що часто позбавляло індивіда права вибору, це наводить на думку про те, чи можна вважати такі норми і правила поведінки моральними. Адже де немає вибору, там немає місця для моралі як феномену. Проте можна вважати, що автори положень морального кодексу здійснювали моральний вибір від свого імені й від імені інших членів соціальної групи, враховуючи їхні інтереси. Діючи згідно з цим кодексом, індивід ставав своєрідним суб'єктом морального вибору, делегувавши перед тим представників своєї соціальної групи здійснювати моральний вибір у формі відповідного кодексу. За такої ситуації суб'єкт морального відношення є знеособленим. Ще виразніше виявлялася знеособленість моралі в первісному суспільстві, коли "Я" не існувало, а було лише "Ми", а "свої", "наші" ототожнювалися з "позитивним", "добром".

Індивід у феодальному суспільстві не відзначався самостійністю, завжди був "колективізованим", його спосіб мислення, дій і спосіб життя строго і детально були регламентовані станово-корпоративним статусом, соціальною належністю. Особистий вибір, індивідуальна мотивація, самостійна моральна позиція зводилися до усвідомлення свого статусу, місця в суспільній ієрархії, а вже потім діяли деталізовані кодекси, що детермінували поведінку людини. Істотною особливістю феодальної моралі був механізм реалізації моральних вимог, втілених у моральних кодексах різних соціальних груп. За таких умов усе суспільство уподібнювалося великій сім'ї, тобто взаємини між людьми, соціальними групами

прирівнювались до стосунків батьків і дітей: селяни – "діти" свого пана (феодала), пан – "дитина" свого сеньйора і т. д. Завершував цю піраміду стосунків князь (король, цар) – "батько" всіх своїх підданих. Селяни повинні були шанувати свого пана як рідного батька, а той мав бути здатним і готовим розсудити і захистити своїх "дітей" ("пан приїде, пан розсудить"). Ці соціальні групи були закритими, ревно оберігали норми внутрішнього співжиття і вимог до індивідів, які належали до них. Тому специфічні для них моральні норми цементували властиві для кожної групи звичаї і традиції, які сукупно витворювали традиційну середньовічну мораль. Стратифікаційна міграція (міграція між соціальними верствами, групами) у феодальному суспільстві була незначною, а закритість, самозамкнутість соціальних груп обмежували розум людини, робили з нього покірне знаряддя забобонів, традиційних правил, позбавляли його соціальної ініціативи. Особливо це стосувалося азійського феодалізму.

Крім станової корпоративності, засилля традиціоналізму, характерною особливістю моралі феодального суспільства був патерналізм. Патерналізм (лат. *paternus* – батьківський) – система моральних норм, яка передбачає покровительство, опікунство старшого над молодшим, сильнішого над слабшим, багатшого над біднішим і відповідні очікування щодо поведінки людей різних соціальних станів. Патерналізм був своєрідним трафаретом моральної (і не лише моральної) оцінки, всезагальним мірилом поведінки людей у типових ситуаціях і взаєминах. Цей трафарет був внутрішньо ієрархічним, оскільки передбачав нерівність вимог, прав і обов'язків "батьків" і "дітей". Існував він як загальний моральний код, який забезпечував порозуміння різних соціальних груп у соціально-моральних претензіях, нормативну їх взаємодію у масштабах суспільства. Ця схема давала змогу інтерпретувати вимоги феодальної моралі загальнодоступною мовою. Так, у феодальному Китаї правила поведінки були сформульовані за схемою "батьки – діти": батько (волелюбний) – син (шанобливий); цар (справедливий) – піддані (вірні); старший брат (ставиться до молодшого, як до сина) – молодший брат (ставиться до старшого брата, як до батька); чоловік (ставиться до дружини, як до слабкої особистості) – дружина (покірنا і вірна). Патерналістська мораль передбачає обопільні, але далеко не рівні права і обов'язки представників різних соціальних, корпоративних груп. Тлумачення цих прав і обов'язків залежало від соціальної позиції, майнового стану, індивідуальних, групових інтересів суб'єктів моральної взаємодії, що часто породжувало моральний антагонізм, соціальні бунти і повстання.

Аналіз моралі феодального суспільства здебільшого зосереджується на проблемах відносин феодалів і селян (кріпаків). Часто об'єктом цього аналізу є рицарство зі своїми правилами корпоративних відносин, чеснотами. Однак нерідко поза його межами опиняються взаємини між членами сільської громади. Специфічні моральні уявлення, якими керувалися селяни, вибудовувалися на ідеї вільності, обов'язкові жити по правді, що зобов'язувало дотримуватися звичаїв, бути справедливим, добрим, терпеливим, покірним, готовим прийти на допомогу, дати мудру пораду. Моральні цінності створювалися й зберігались і в сільських громадах. Залежність селян від панів, передусім кріпосницька, безперечно, роз'їдала їх свідомість, почуття власної гідності, породжувала конформізм, надмірну улесливість, утаємниченість, притлумлювала у людині все людське.

Панівною у феодальному суспільстві була дворянська мораль. На той час дворянство виконувало важливу державну функцію: його представники охороняли кордони держави, за честь вважали служити у війську. Дворяни виробили благородні манери поведінки. Культурована ними хода, осанка, одяг, ввічлива і вишукана мова, вправність у танцях, витончені, делікатні манери, чистота й охайність суттєво збагатили вселюдську культуру. Навички зовнішньої культури поведінки облагороджували внутрішній духовний світ дворянства. Найважливішою духовною цінністю дворяни вважали честь. Однак принцип честі був похідним від принципу належності людини до певної соціальної групи. Це означало, що кожна соціальна верства, корпорація мала свої уявлення про честь.

Дворянська мораль ставила честь вище багатства – матеріальних цінностей. Багатство, звичайно, вона вважала істотним засобом у боротьбі за престиж, однак не розглядала його як самоціль. Для моральної свідомості феодальної епохи багатство було знаком станово-ієрархічного престижу. Цим зумовлене надання особливого значення релігійно-становій символіці: формі одягу, оздобленню будинків, прикрасам, зброї, посуду, ритуалам, обрядам. Відсутність станових чеснот у людини, котра належала до дворянства, засуджувалася. Найбільшими моральними вадами вважались відсутність вірності (а отже, й честі), зрадливість, боягузтво. Загалом дворянство, передусім його еліта, досягло в багатьох країнах Європи високого рівня моральної, і не тільки моральної, культури. Проте історії відомі і факти, що свідчать про неймовірно низьку культуру, жорстокість дворян, чванство, пихатість, презирливе ставлення до нижчих за соціальним статусом людей, розпусту, марнотратство тощо.

Якщо економічна роздрібненість феодального суспільства компенсувалась політичними, силовими методами, то моральна роз'єднаність (наявність різноманітних корпоративних моральних кодексів) переборювалась завдяки релігії. В Європі цю роль відіграло християнство. Селян воно переконувало, що існуючі соціальні відносини дані Богом, виправдовувало нерівність, вимагало дотримання "свого місця" в суспільній ієрархії, закликало до терпіння і покірності, аскетизму, проповідувало непротивлення злу, всепрощення. Феодалів воно прагнуло втримати від крайнього свавілля і жорстокості. За економічного і політичного всесилля феодалів уберегти селян від свавілля могла тільки релігійна мораль, адже, визнаючи однакову гріховність усіх людей, релігія тим самим проголосила рівність їх перед Богом. Вона давала людям уявлення про добро і зло, справедливість, про необхідність внутрішнього каяття і очищення для самовдосконалення, сприяла духовному життю людини, формуванню в неї моральної рефлексії, здатності до самоконтролю, до дій не тільки за звичаєм, а й за совістю. Якщо рабовласник, не задумуючись, міг позбавити життя свого раба, то феодал так учинити із залежним від нього селянином уже не міг, оскільки вірив, що селянин теж має безсмертну душу, а вбивство у контексті релігійної моралі є великим гріхом, бо всі люди, незалежно від їх соціального, майнового стану, є дітьми Отця небесного.

Отже, християнство сформувало в епоху середньовіччя особу, здатну до вибору між добром і злом. Однак вона ще не була особою соціальною, оскільки жила у становому суспільстві.

Мораль і мистецтво. Будучи формами суспільної свідомості, тобто явищами ідеальними (нематеріальними), мораль і мистецтво (їх позитивні різновиди) сприяють гармонізації й гуманізації стосунків між людьми. Мораль і мистецтво орієнтовані на майбутнє, оскільки моральна свідомість виявляється в нормах бажаної поведінки, а мистецтво – в ідеалах, орієнтованих на бажане майбутнє. Часто вони виконують однакові функції. Так, мистецтво завжди виражало складні та суперечливі проблеми морального життя суспільства й особистості, активно боролось за свободу, гідність і щастя людини. Як засіб духовно-практичного освоєння, перетворення дійсності "за законами краси", мистецтво опосередковано сприяло перетворенню її згідно з принципами добра. Між мораллю й мистецтвом є і відмінності. Мораль – надбання народу (людства); творці – окремі люди, здатні виражати естетичне бачення і переживання буття з допомогою художніх образів. Носієм моральних норм є громадська думка, а естетичних ідеалів – митці. Мораль як форма суспільної свідомості

виявляється через норми, правила, приписи поведінки людей, мистецтво – через художні образи. Мораль консервативніша, ніж мистецтво, адже її норми формуються впродовж століть і дуже рідко переглядаються. Мистецтво постійно коригує, уточнює свої ідеали, вдаючись до нових художніх засобів, стилів, художніх образів. Мораль послуговується загальними визначеннями, якими є норми бажаної поведінки людей, а мистецтво створює образи, де поєднується загальне й індивідуально неповторне, особистісне. Мистецтво раніше, ніж інші форми суспільної свідомості, розпізнає моральний смисл соціальних проблем і суперечностей, які переживає суспільство.

Мораль і насильство. Насильницькими є дії із застосуванням сили, з опорою на силу. Насильство можливе тільки у відносинах між людьми, оскільки лише вони мають свободу волі. Насильницькими вважають дії одних людей, безпосередньо спрямовані проти життя, здоров'я чи власності інших людей (убивства, каліцтва, розбій, пограбування, погрози, завоювання). Чи не основною ознакою насильницьких дій є свідоме порушення загальноприйнятих норм, правил, домовленостей, що руйнує усталені форми комунікації, породжує хаос. Правда, хаос часто трактують як перехідний період до "нового" порядку. В цьому сенсі насильство можна розглядати як піднесення сили до рангу закону, що регулює відносини між людьми. Невипадково суб'єкти насильства нерідко апелюють до справедливості, людських цінностей, навіть до ідеалів.

Термін "насильство" асоціюється з негативними вчинками людей. Проте людство не може існувати, не вдаючись до насильства проти насильства. Історично першим його проявом було правило тальйону, яке зобов'язувало керуватися в насильницьких акціях за межами кровнородинного об'єднання правилом рівноцінної відплати. Другою формою насильства проти насильства стала держава. Позиція держави щодо насильства характеризується такими ознаками: вона монополізує, інституціоналізує насильство, замінює його опосередкованими формами. Це означає, що в державі право на насильство зосереджується в руках особливої групи осіб (воїнів, працівників міліції, поліції), покликаної захищати життя і власність людей як від взаємних посягань, так і від зовнішньої експансії. Це насильство здійснюється за встановленими правилами — юридичними законами.

Побутує думка, що легітимність (узаконеність) насильства як у формі тальйону, так і в державно-правовій формі є способом його обмеження, оскільки одержує моральну санкцію лише тією мірою, якою виступає необхідним чинником й етапом на шляху подолання насильства. Це міркування засвідчує необхідність

фактичного і термінологічного розмежування насильства і спрямованих на його приборкання дій прибічників тальйону чи представників держави. Розрізнення насильства і подібних до нього дій передбачає з'ясування проблеми співвідношення мети, заради якої вдаються до насильства, і засобів, що при цьому використовують.

Мораль і політика. Співвідношення моралі і політики неоднозначні, оскільки вони залежать від історичних обставин, сил, які вертять політику, а також від місця моралі в системі соціального життя. У тоталітарних політичних системах моральні спонуки у структурі політичної свідомості часто набувають форми протидії, опору владі, зневіри, політичного нігілізму. В демократичних державах ідеологічний і психологічний настрій людей зорієнтований на творчі ідеали, реалізацію принципів гуманізму і соціальної справедливості.

Функції та сутність моралі і політики як форм соціального життя не завжди однакові. Мораль зорієнтована на гармонізацію суспільних відносин і міжособистісних стосунків, а політика загалом спрямована на підпорядкування однієї волі (індивідуальної, групової) волі іншій. Узгодженість інтересів влади і переважної більшості громадян держави сприяє гуманізації політики і підвищенню моральної культури народу. Не кожна мораль є безумовно позитивним феноменом, оскільки вона може бути не лише природною (сформованою внаслідок тривалого стихійного процесу), а й "штучною" – спеціально сконструйованою, такою, яка б задовольняла певну ідеологічну доктрину чи соціальну групу. Її різними способами нав'язують громадянам, прагнучи досягти своїх цілей. Політика нерідко апелює до моральних почуттів людей, намагаючись нав'язати "лжемораль" (доноси на товаришів, друзів, рідних проголошувалися високоморальними). Однак це не є мораллю.

Мораль і право. Як найважливіші різновиди соціальної регуляції мораль і право визначають способи впорядкування суспільного життя, поведінки людей у різних життєвих ситуаціях. Сприяють вони і вибору світоглядної позиції, необхідної для ціннісної орієнтації людини у міжособистісних стосунках, осмисленню свого місця в їх системі. І мораль, і право передбачають свободу волі людини (мораль – більшою мірою, право – меншою). Мораль історично передувала праву, відігравши важливу роль у його виникненні, становленні і розвитку. Моральні норми завжди сприяли демократизації та гуманізації права. Ефективність функціонування моралі залежить від системи правових інститутів, які сприяють чи перешкоджають утвердженню загальнолюдських норм, а ефективність функціонування правових норм – від рівня їх

відповідності вимогам моралі. Тому у правових державах діє суд присяжних, які орієнтуються не тільки на закони, а й на моральні критерії – принципи добра, справедливості, совісті. Вдосконалення правових норм має відбуватися з урахуванням норм моралі та критеріїв добра. Позитивні зрушення у сфері моралі, як правило, сприяють формуванню правової свідомості та правової культури громадян. Гармонійне узгодження за змістом правових і моральних норм сприяє їх взаємодоповнюваності. Первинними джерелами моралі і права є звичаї (табу і дозволи), міфологія та релігія. З виникненням держави право почало регулювати зовнішню поведінку людини, мораль – внутрішню, її духовний світ. Це зумовлювало суттєві суперечності і конфлікти між моральною та правовою свідомістю. Особливо гостро вони постають у державах з тоталітарними режимами, влада в яких ґрунтується на політичному насиллі. Подолання суперечностей між інтересами держави та громадян можливе шляхом пристосування права до людини, вивіщення її інтересів над інтересами держави. Гармонійне функціонування норм права і моралі забезпечує цілісність і життєздатність соціальних спільнот, які вони обслуговують. Норми моралі та права ефективно реалізуються лише за рівності сил, які є їх носіями і супротивниками. Перевага права призводить до зловживання владою, а перевага норми моралі – до нестабільності суспільства. Мораль як відносно самостійна форма суспільної свідомості має і специфічні властивості. Передусім вона є особливим способом регуляції суспільних відносин, її норми сформувалися історично раніше, ніж норми права, тому мораль іноді називають найдавнішим регулятором поведінки людей. Норми моралі – наслідок стихійної діяльності людей, а норми права (позитивного) створювалися в результаті свідомої і цілеспрямованої діяльності держави. Моральна свідомість існує у формі норм, правил, приписів, носієм яких є громадська думка, а також уявлень та почуттів, мотивів поведінки і діяльності, ціннісної орієнтації людини як особистості. Право існує у формі державних законів, указів тощо. Моральні норми усні, а норми права (позитивного) писемні. Право, на відміну від моральних норм, імперативно регулює поведінку людей. Якщо порушення моральних правил викликає громадський осуд або суд совісті, то порушення чи невиконання норм права передбачає застосування покарань і примусових заходів. Дотримання норм моралі контролюється всіма людьми, які, залежно від обставин, виступають як "судді" і як "підсудні", а норми права – державними органами. Норми моралі регламентують майже всі прояви життєдіяльності людей, а норми права – лише найбільш значущі. Роль моралі особливо

переконливо виявляється на рівні міжособистісних, побутових та сімейних стосунків. Громадяни, які не знають норм права, дотримуються їх, керуючись нормами моралі (за умови, що правові вимоги не суперечать моральним). Мораль є особливим, універсальним способом нормативної регуляції стосунків між людьми, способом буття самосвідомості людини як особистості.

Мораль і релігія. Мораль, як і релігійна свідомість, регулює соціальні відносини, виявляючись у нормах поведінки. Релігійні норми викладені у формі заповідей, повчань, притч. Вони сприяють осмисленню проблем смерті і безсмертя, смислу людського життя, природи і сутності добра та зла, справедливості, щастя тощо. Завдяки моралі (теорії моралі) та релігії формуються уявлення про моральні чесноти і вади. Однак світська етика розглядає виникнення, становлення і розвиток моралі як природно-історичний процес, релігійна – проголошує творцем норм поведінки людей Бога, який створив світ, володіє ним, опікується всесвітнім порядком, протистоїть хаосу, руйнуванню, деградації. Всі норми людського життя зумовлені божественним порядком. Релігія вважає тіло людини смертним, а душу безсмертною. При цьому різні віровчення по-своєму пояснюють безсмертя душі. Буддизм стверджує, що душа безсмертна; вона лише переселяється з одного тіла в інше згідно з принципом карми. За християнським та мусульманським ученнями душі праведників потрапляють у рай, грішників – у пекло. Світська теорія моралі проголошує добро найвищою абсолютною вселюдською цінністю, прагнення його наповнює життя людини сенсом, релігійна – творінням Бога. Він – найвища досконалість (еталон досконалості), істина, добро. Основні заповіді, які визнає релігія, не суперечать принципам світської етики: "Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!", "Не вбивай!", "Не чини перелюбу!", "Не кради!", "Не свідчи неправдиво на свого ближнього!". Однаково витлумачують вони людські чесноти (милосердя, щедрість, правдивість, чесність, справедливість, мудрість, терпеливість, помірність) і моральні вади (гордість, скупість, заздрість, лінощі, дармоїдство тощо).

Мораль майбутнього. Спрогнозувати розвиток моралі можна на підставі аналізу глобальних тенденцій у сучасному світі і їх перспектив. Цими проблемами переймається футурологія. Значні напрацювання щодо цього мають учені Римського клубу: А. Тоффлер, М. Месарович, Дж. Форрестер (США), Е. Пестель (ФРН), К. Фрімен (Англія). Необхідними передумовами розвитку моралі є гуманізація всіх сфер життя суспільства і людства загалом, стосунків між людьми і ставлення людини до природи, подолання глобальних загроз. Найреальнішими з них дослідники

вважають ігнорування законів існування і розвитку природи, таємниць буття людської особистості як системи, яка саморегулюється, самостимулюється, саморозвивається. Історія людських цивілізацій свідчить, що їх піднесення і занепади перебувають в органічному зв'язку з рівнем розвитку і станом самопочуття людей як особистостей. Побутує думка, що духовно-емоційна життєздатність людини як цілісної особистості має тенденцію до зниження; спади в розвитку народів і цивілізацій, що періодично повторюються, стають усе глибшими, а людина стає системою, що стимулює своє самознищення. Певною мірою усвідомлюючи ці загрози, людство вишукує засоби збереження, а то й піднесення своєї духовно-емоційної життєдіяльності. Правда, більшість із них є штучними, скоріше заміниками життя, ніж життям. Це ігри, хобі і навіть мистецтво, що не вимагає визнавати зміст його творів за дійсність. До таких засобів належить і релігія, хоча віруючі переконані в її природності, справжності. Одні з цих засобів дають практичний ефект, підносячи на певний час рівень духовно-емоційної життєздатності людини, не викликаючи негативних наслідків. Інші, будучи покликаними давати насолоду і життєву енергію, діють на неї руйнівню (алкоголізм, наркоманія, розпуста тощо).

Поширеним парадоксом є те, що підневільна, обтяжена турботами, пригнічена, нужденна людина має певний рівень духовно-емоційної життєздатності, а немало заможних і вільних людей переживають нудьгу, а то й відмовляються від життя. Несвобідна людина живе мрією про свободу і благополуччя. Проте, домогшись їх, вона іноді починає відчувати і переживати абстрактність і примарність цих мрій: досягнута мрія нерідко не задовольняє її, а свобода пригнічує. Прив'язаність людини до світу, буття знову й знову піддається випробуванню на міцність і надійність, роз'їдається сумнівами, навіть руйнується свідомість особистості, яка зневірилась у наявності сенсу життя. Це особливо відчутно у кризові періоди. Тому обґрунтування сенсу життя має бути фундаментальнішим, а аргументи на його користь – логічно і психологічно ґрунтовнішими, достовірнішими, переконливішими.

Психологічна переконаність у наявності сенсу життя залежить не стільки від рівня освіти людини, скільки від її життєвого досвіду, насамперед від реальної прив'язаності до світу (наявність улюбленої справи, коханої людини тощо). Та навіть це не завжди гарантує вдоволеність людини життям. Наприклад, коли зазнають краху ідеали, якими жила значна частина суспільства, то всі види життєдіяльності втрачають сенс. Крім того, можна жити змістовно і бути невдоволеним життям. Оскільки сенс людського життя не є виокремленим,

локалізованим, доступним безпосереднім відчуттям і переживанням феноменом, він ніби "розчинений" у буднях, повсякденній життєдіяльності, а тому недоступний для безпосереднього осягнення і натуральних форм відображення. Можливо, саме тому людство, відчуваючи відповідний дискомфорт, інтуїтивно почало вдаватися до штучних образів ("Искусственных". Отсюда – термин «искусство». Искусство – искусно и искусственно в отличие от натурализма), завдяки яким вдавалось більш-менш адекватно відчувати і переживати сенс життя. Йдеться про художні образи і мистецтво загалом. Низький рівень естетичної, зокрема художньої, культури людини є причиною її несприйнятливості до краси як найадекватнішої форми вираження сенсу життя. Тому людина, яка послуговується тільки натуральними (нештучними, нехудожніми) образами, приречена на невдоволення життям, постійне переживання нудьги, що негативно впливає на її моральну культуру. Моральна досконалість людини передбачає високий рівень її духовно-емоційної життєздатності, який залежить від змістовності життя та естетичної культури індивіда. Ніякі інші досягнення не можуть компенсувати недостатній рівень духовно-емоційної життєздатності людини. Адже чим більше вона знає, чим ширша картина світу представлена в її теоретичній сфері свідомості, тим важче ця картина піддається духовно-емоційному освоєнню: чим ширший для людини світ, тим незатишніше вона може почуватися в ньому. Це стосується як незайманої природи, так і природи, освоєної людством з практично-утилітарними цілями, що фактично може залишатися відчуженою від людини як цілісної особистості.

Враховуючи причини виникнення названих проблем, можна запропонувати такі засоби підвищення духовно-емоційної життєздатності, моральної культури людини:

- формування принципово нових футурологічних ідей, концепцій, ідеалів. З розвитком людства існуючі концепції постійно піддаватимуть сумніву і запереченню: релігійні — за недооцінку життя в цьому світі, логічну недостовірність; нерелігійні — за відсутність ідей вічного життя, оскільки пропонований ними сенс життя не настільки значущий, щоб народжуватися і жити всього кілька десятків років;

- створення нових і вдосконалення існуючих психологічно переконливих засобів тлумачення сенсу життя людини, яка уявляє, має почуття, страждає й радіє, є смертною і наївно вірить у безсмертя. Стосовно релігії — це удосконалення процедури богослужінь, розвиток образності й емоційності проповідей; для нерелігійних концепцій — розвиток мистецтва, особливо високих його жанрів, піднесення естетичної культури людей;

– формування шанобливого ставлення кожної людини до цінностей родини, родоvodu, нації, людства, здатності осягати таємниці тих кодів, завдяки яким людина тільки й може прилучитися до цих цінностей;

– відкриття в кожній дитині (людині) її обдаровань, талантів, призначення, без реалізації яких життя має обмежений сенс.

Прогрес моралі виявлятиметься в розширенні сфери її застосування, зростанні її відповідності високим цінностям життя і культури, підвищенні авторитету, постійному розширенні діапазону морального вибору особистості. Правда, збільшення можливостей позитивного вибору пов'язане з можливостями зла, тобто негативного вибору. Скажімо, якщо настане такий час, коли одна людина зможе врятувати все людство, то це означатиме, що вона зможе і знищити його.

Мораль особистісних стосунків. Етика особистісних моральних стосунків аналізує ситуації між двома (чи кількома – у сім'ї) близькими людьми, пов'язаними приятелюванням, товаришуванням, дружбою, любов'ю, сексуальною прив'язаністю, шлюбом і сім'єю. Ці стосунки часто довірливі, делікатні, інтимні.

Специфіка моралі й етики сімейних стосунків зумовлена специфікою суперечностей і конфліктів у сім'ї. Виникнення сімейних суперечностей зумовлено неоднаковими темпераментами, характерами, звичками, уподобаннями, світоглядами та ідеалами людей. Однією з причин їх згасання часто є вияв важливих рис характеру, не проявлених і непомітних у дошлюбний період життя. До цього можуть додаватися брак житла, низька заробітна плата, безробіття тощо. Інші причини суперечностей чи конфлікту — нездатність подружжя знаходити компромісні варіанти розв'язання непорозумінь; порушення моральних норм подружнього життя (зрада, ревнивість); психологічна чи біологічна (сексуальна) несумісність; різні погляди на виховання дитини (дітей); непорозуміння між батьками і дітьми; неправильні стосунки подружжя з родичами, знайомими, співробітниками; несумісність інтересів, потреб, уподобань, характерів, ідеалів. Загалом більшість сімейних суперечностей виникає через дрібниці. Причиною суперечності чи конфлікту бувають і принципові питання. Вирішуючи їх, важливо знаходити компроміс, не пригнічуючи "Я" партнера і власне Я; уміти забувати образи; поважати звички, уподобання, погляди, ідеали чоловіка (дружини), а намагаючись змінити їх, робити це аргументовано, тактовно, не нав'язуючи свого погляду, не принижуючи гідність. Не слід розв'язувати суперечності привселюдно, "виносячи сміття з хати".

Моральні норми особистісних стосунків є гнучкішими порівняно з іншими, наприклад, із нормами ділових моральних стосунків. А норми приятельських стосунків гнучкіші, ніж ділові, товариських — ніж приятельські, дружніх — універсальніші, ніж приятельські й товариські, закоханих — ніж усі інші. Відмінність особистісних і неособистісних моральних норм виявляється в тому, з якими проханнями можна звертатися до приятеля, товариша, друга чи коханого (коханої); яку допомогу йому (їй) можна пропонувати; куди і в якій формі його (її) можна запросити (до себе в гості, в ресторан, на дачу тощо); які питання у спілкуванні є коректними; наскільки допустима критика; які жарти пристойні. Навіть форми вітання приятелів, товаришів, друзів, закоханих мають свою специфіку (див.: “Приятелювання”; “Товаришування”; “Дружба”; “Любов”).

Моральна вимога – найпростіший елемент моральних відносин індивідів, які підпорядковуються різним формам повинності. А етична категорія “**М. в.**” є результатом виявлення того спільного, що втілено в розвинених формах моральних вимог (нормах, правилах, приписах, заповідях), з'ясування їх об'єктивного змісту. Спільними для всіх виявів **М. в.** є такі ознаки:

1) імперативність (**М. в.** вимоги формулюються в наказовому способі: вони категоричні, безумовні);

2) усезагальність (поширеність на всіх людей, безвідносно до їх соціального становища, расової, національної та релігійної належності);

3) усепроникливість (підпорядкованість моральній оцінці кожної дії, кожного вчинку людини);

4) безособовість (**М. в.** не гуртуються на волі конкретного суб'єкта);

5) неадекватність виражальним засобам (адресується моральна вимога не так розуму людини, як її почуттям та уявленням, проте виражається в раціональній формі – у формі судження).

М. в. часто виражаються у вигляді зразків поведінки, своєрідних еталонів. Це еталон належного, який має перетворитися в суще, реальне. Зразки ж, як правило, перебувають у взаємозв'язку із відповідними заборонами. Людина, якій адресується **М. в.**, повинна визнати необхідність певної поведінки не тільки розумом, а й серцем, тобто сприйняти і пережити її як таку, що ґрунтується на найвищих, абсолютних уселюдських цінностях, тобто як добро). Проте маючи імперативний, зобов'язуючий характер, **М. в.** залишається зовнішньою силою стосовно індивіда до тих пір, поки він не перетворить, інтеріоризує цю вимогу в моральний обов'язок..

Перетворення **М. в.** в самовимогу є результатом складного процесу виховання і самовиховання. Об'єктивною основою **М. в.** є історична необхідність жити, діяти, поводитись згідно з виробленими людством неписаними нормами, без дотримання яких неможливо досягти гармонізації стосунків між людьми, суспільного прогресу, розвитку особистості.

Моральна відповідальність – свідома, контрольована спрямованість людини на вчинки, що узгоджуються з нормами моралі, і готовність до осуду громадської думки, якщо вони (вчинки) виявляються такими, що суперечать цим нормам. Причому, зовнішній осуд підтримується самоосудом, совістю відповідальної людини. Нести відповідальність – це означає приймати на себе всі наслідки своїх вчинків, насамперед вину, якщо вона мала місце. Людина несе **М. в.** за умови, що вона має свободу вибору, діє навмисне і, звичайно, є осудною (рос. “вменяемой”). У ході історичного розвитку людства підвищується рівень свободи особистості, а відповідно, зростає і рівень її відповідальності перед іншими людьми і суспільством. У тоталітарній державі громадяни не мають права на вибір, а тому часто не можуть бути відповідальними за свої дії. Керівники такої держави фактично беруть на себе відповідальність за життя суспільства і його громадян. **М. в.** поведінці протистоїть безвідповідальна – вчинки, які здійснюються без врахування їх наслідків для себе і для інших. Відповідальна людина, на нашу думку, переживає почуття відповідальності не тільки при виявленні негативних наслідків своїх вчинків, а й на стадії задуму, морального вибору і прийняття рішення. Тому необхідною властивістю відповідальної людини є схильність до сумнівів під час прийняття морального вибору, самокритичність.

Моральна самовимогливість – внутрішня вимогливість до самого себе, своєї поведінки, що ґрунтується на переконанні в її необхідності і можливості реалізувати задумане. **С.** вважається одним із істотних показників саморозвитку особистості. Міру вимогливості до себе визначити самому дуже важко, а допомогти ніхто не може, бо у кожної людини має бути своя міра, яка залежить як від природних задатків, так і від наявного рівня розвитку особистості та об'єктивних обставин, які можуть або сприяти самореалізації особистості, або стояти на перешкоді. Тому, як правило, одні люди ставлять перед собою занижені вимоги, а інші – завищені. Останніх, звичайно, значно менше, і планка їх вимогливості часто є недосяжною для подолання. Необхідною умовою **С.** є постійна невдоволеність собою. Знову ж таки, тут теж треба знаходити міру. Надмірна невдоволеність людини собою робить її песимістом, відбирає у неї духовні сили. При заниженій вимогливості до себе людина проживає життя,

так і не реалізувавши себе. Слід зазначити, що бути вимогливим до себе у всіх сферах життя просто неможливо.

Моральна спонука – чуттєва форма, в якій виявляється мотив і намір до здійснення відповідного вчинку. За своєю психологічною природою вона є рушійним імпульсом, емоційно-вольовим спрямуванням, яке визначає відповідні дії людини. Розуміння поняття “**М. с.**” є необхідною умовою з'ясування сутності морального вибору.

Моральна самооцінка – складова самосвідомості людини, результат (і процес) морального оцінювання людиною своїх ідеалів, смаків, уподобань, вчинків, їх мотивів і своїх моральних якостей. Самооцінка є основним компонентом самосвідомості, що перебуває в тісному зв'язку з рефлексією. Здатність до самооцінки є істотною ланкою процесу становлення особистості, а вміння об'єктивно самооцінювати позитивно впливає на ефективність діяльності і поведінки людини, будучи надійним її регулятором, що дає їй змогу самостійно контролювати і спрямовувати свої дії і навіть виховувати саму себе. **М. с.** людини залежить від рівня її домагань, цілей, ідеалів. Формуючи здатність до самооцінки, людина в більшій чи меншій мірі рахується з оцінками оточуючих людей. У цьому процесі дуже важливо уміти розрізняти об'єктивні і суб'єктивні, хибні оцінки своєї персони. Неповнолітня людина більше рахується з оцінками оточуючих, а повнолітня певною мірою звільняється від чужих оцінок (у кращому розі – від неадекватних), і її **М. с.** стає самостійним регулятором поведінки. Неадекватна (завищена або занижена) самооцінка деформує внутрішній світ людини, спотворює її мотиваційну і емоційно-вольову сфери і тим самим перешкоджає моральному самовдосконаленню. Наслідком завищеної самооцінки є, як правило, такі моральні вади: зарозумілість, самовдоволеність, самовпевненість, бундючність, нескромність, хвалькуватість, упертість тощо. Не менше моральних вад загрожують людині, яка явно недооцінює свою здатність до самооцінки. Це низька самоповага; гранична чутливість, яка межує з хворобливістю; нерішучість; безвілля; легкодухість. Серед таких людей трапляються навіть схильні до самогубства.

Моральне виховання – виховна діяльність, яка полягає в допомозі людині познайомитись з моральними вимогами суспільства і інтеріоризувати їх у самовимоги. Виходячи з уявного (а тому й нездійсненого) порядку виховного процесу, він мав би відбуватись у такій послідовності: моральна освіта (збагачення вихованця знаннями моральних норм) → формування моральних почуттів → формування відповідних умінь → формування моральних навичок. Але оскільки виховний

процес розпочинається в ранньому дитинстві, а моральна освіта (ознайомлення із теорією моралі – етикою) відбуваються набагато пізніше, то вихователям (а це батьки) доводиться самотужки знайомити дитину з нормами поведінки і упрощувати їх вести себе згідно з ними, заохочуючи їх за добрі вчинки і засуджуючи за недобрі. Оскільки ж переважна більшість батьків не вивчала теорію моралі і морального виховання, то процес моральної освіти і виховання відбувається, як правило, на інтуїтивному чи напівінтуїтивному рівні. Справжніх аргументів на користь необхідності дотримуватися моральних норм діти не чують. Тому молодим людям нерідко доводиться “переробляти” свій стихійно сформований духовний світ, керуючись нарешті знаннями, що таке добро і зло, які пропонує сучасна наука про мораль. А це процес далеко не простий. А враховуючи ігнорування системою освіти етики як науки і пропаганду в засобах масової інформації жорстокості та інших видів зла, цей процес здається просто нездійсненним, принаймні катастрофічно занедбаним.

Моральне судження – будь-яке судження, що виражає положення моралі у формі припису чи оцінки. **М. с.** вивчаються модальною логікою (деонтичною логікою і логікою оцінок). Ці логічні системи істотно відрізняються від звичної для нас традиційної логіки, насамперед тим, що вона є двозначною (судження в ній розглядають або як істинні, або як хибні) і використовує специфічні оператори (у деонтичній логіці – “обов'язково”, “дозволено”, “байдуже”, “заборонено”, а в логіці оцінок – “добре”, “погано”, “байдуже”, “краще”, “гірше”). Тому етика не може не рахуватися зі специфікою **М. с.**, специфікою мови, до якої вона вдається (а ця мова на думку деяких мислителів, недосконала, не відповідає мові моралі). Враховуючи названі обставини і виходячи з того, що до **М. с.** критерій істинності незастосовний, вони роблять висновок про неможливість створення наукової етики. Такої думки дотримувалися відомий австрійський філософ Л. Вітгенштейн, деякі прибічники аналітичної філософії тощо. Проте багато сучасних філософів переконані у можливості створення наукової етики, що послуговується деонтичною логікою і логікою оцінок, які враховують специфіку **М. с.**

Моральний вибір – акт моральної діяльності (одна з ланок моральної діяльності), який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків. Де відсутній вибір, там відсутня мораль. Так, діяльність чи поведінка людини, яка не залежить від її волі, а є результатом примусу, не можна оцінюватися як добро чи зло, тобто є позаморальними явищами. Розв'язання

загальнофілософської проблеми **М. в.** пов'язане із з'ясуванням природи і сутності людини, її свободи – здатності людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, враховуючи знання законів об'єктивної дійсності. Моральним вважають лише такий вибір, за якого людина керується моральним мотивом – внутрішньою, суб'єктивно-особистісною спонукою до дії, зацікавленістю в її реалізації і орієнтацією на моральні чинники. Мотив відіграє при цьому особливу роль, оскільки він є духовно-емоційною підставою вчинку. Керуючись моральними мотивами, людина орієнтується на найвищі, безумовні вселюдські цінності, зважає на ймовірність морального осуду в разі недотримання моральних вимог. Оскільки моральний осуд не передбачає примусових, організаційних санкцій, то суб'єкт морального відношення може здійснювати цей вибір самостійно. Найвищі, безумовні вселюдські цінності фіксуються в категорії “добро”, а все те, що йому суперечить, відображається в категорії “зло”. Людина лише тоді здійснює свій справді **М. в.**, коли пропоновані людством уявлення про добро визнаються не лише її мисленням, а й почуттями та волею. Характеризуючи наявність морального вибору послуговуються поняттями “моральна свобода”, “моральний намір”, “моральна спонукка”, “моральна відповідальність”, “моральна самооцінка”, “моральний самоконтроль”, “самовладання” тощо. Суб'єктом морального вибору часто вважають не тільки окремого індивіда, який вибирає той чи інший вчинок у міжособистісних стосунках, а й соціальні групи, зокрема клас, націю, суспільство в цілому, різні так звані малі групи, формальні й неформальні, які виробляють норми стосунків між своїми членами. Та при цьому слід враховувати, що член певної спільноти, підтримуючи сформульовані нею норми, не завжди здійснює саме моральний вибір. Багатоманітним вважають і об'єкт морального вибору. Вибір одиничного вчинку, ідеалу, загальної лінії поведінки, засобів реалізації життєвих цілей тощо.

Моральний ідеал – уявний образ людини майбутнього (або певної спільноти), яка є носієм усіх відомих чеснот і не має моральних вад, тобто є взірцем моральної досконалості людини. Жоден фахівець з теорії моралі не пропонував людству теоретичну модель такого взірця. Про **М. і.** певних спільнот людей можна здогадатися (лише в загальних рисах), ознайомившись з відомими кодексами, наприклад, “Кодексами честі рицаря”. Проте кодекс, більш того, навіть найдосконаліша теоретична модель **М. і.**, є лише схемами морального ідеалу, яка не може по-справжньому захопити людину, оскільки адресується передусім до “холодного” розуму людини, а не до її уяви і почуттів. Враховуючи цей недолік теоретичної схеми **М. і.**, митці

впродовж тисячоліть пропонують живі зразки такого ідеалу, створюючи художні образи позитивних героїв. Проте правдоподібний художній образ може бути носієм лише деяких (істотних) чеснот. До того ж, і такі зразки (як і теоретичні схеми) **М. і.** мають конкретно-історичний характер. Дуже важливо, враховуючи цю думку, не робити релятивістських висновків.

Моральний кодекс (лат. *codex* – книга) – система моральних принципів, норм і правил, яких рекомендується дотримуватися людям певної професії чи й громадянам держави загалом (згадаймо “Моральний кодекс будівника комунізму”). Мораль, як відомо, має усний характер, що дає можливість домагатися універсальності її норм, здатності визначати моральну оцінку в умовах нескінченної кількості життєвих ситуацій, випадків. Проте в житті різних колективів виникають (чи можуть виникати) специфічні конфліктні ситуації. У цих умовах для регулювання, гармонізації відносин у колективі виникає потреба створювати спеціальний документ, в якому, враховуючи типові конфліктні ситуації, акцентують увагу на необхідності дотримуватися особливо таких моральних норм. А це можливо лише за умови надання цим правилам писемного вигляду. Тому всі **М. к.** мають писемний характер. Систему найважливіших моральних вимог до кожного члена даного колективу (за виключенням переважної більшості релігійних, які претендують на набір загальнолюдських норм, закріплених у Святому Письмі) записують у вигляді **М. к.** При цьому, моральні вимоги часто диференціюють стосовно різних груп фахівців. Так, в “Кодексі лікаря України” вимоги щодо стосунків “лікар – лікар”, “лікар – пацієнт”, тощо диференційовані. У ньому розкривається насамперед зміст уживаних у ньому термінів, дається перелік основних принципів: “твори благо”; професійна незалежність лікаря; домінантність інтересів пацієнта; компетентність та сумлінність; чесність та порядність. Детально конкретизуються перелічені принципи. Пояснюється: співвідношення Кодексу і чинного законодавства про медицину та охорону здоров'я; тлумачення Кодексу; відповідальність за його порушення. Щодо назви: кодекс моральний чи етичний? Кодекси почали створювати давно, послуговуючись іноді буденною свідомістю. Це скоріше *моральні*, ніж етичні кодекси. Якщо ж до створення кодексу залучають фахівців з етики, які готуючи кодекс, вдаються до теоретичних основ моралі і, відповідно, до метамови (стосовно мови моралі, яка послуговується об'єктною мовою), то такий кодекс, на нашу думку, слід називати *етичним*.

Моральний мотив (лат. *moveo* – приводити в рух, штовхати) – внутрішня, суб'єктивно-особистісна спонука до дії,

зацікавленість в її реалізації і орієнтація на моральні цінності. Серед усіх суб'єктивних ознаках поведінки мотив має виключне значення, оскільки він є духовно-емоційною підставою для вчинку, і перш ніж сказати, добре чи погано вчинила людина, справедливими чи несправедливими, щирими чи лицемірними були її дії, необхідно перш за все знати справжні мотиви, якими вона керувалася, здійснюючи той чи інший вчинок. Моральним вважають лише такий вибір, за якого людина керується **М. м.** Споріднені з ним поняття “стимул”, “намір”, “ціль” характеризують ідеальний аспект вчинку. Керуючись позитивними **М. м.**, людина орієнтується на найвищі, безумовні вселюдські цінності, зважає на ймовірність осуду в разі недотримання моральних вимог. Характеризуючи наявність морального вибору, послуговуються категорією “моральна свобода”. Мотив цікавить етику не сам по собі, а як ознака конкретної дії (бездіяльності). У зв'язку з цим виникають такі питання:

1) Чи завжди моральна оцінка мотиву збігається з оцінкою моральної поведінки?

2) Чи можна переносити моральну оцінку мотиву на вчинок, здійснений на його основі?

3) Що має визначальне значення в оцінці поведінки – мотив чи спричинена ним дія?

4) У якому співвідношенні знаходяться мотив, ціль і засоби їх здійснення?

Врахування відповідей на ці питання – необхідна умова осмислення морального аспекту людської поведінки. Етика не допускає протиставлення помислів і вчинків, намірів і дій, мотивів і поведінки. Засуджуючи мотиви, ми засуджуємо і саму поведінку, і навпаки, схвалюючи вчинки людини, ми, як правило, тим самим схвалюємо і ті мотиви, якими, вона керувалася при їх здійсненні.

Моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію і досягти очікуваного результату. Це вольова установка людини, результат її попередньої духовно-емоційної діяльності, зокрема усвідомлення моральних завдань, конкретизації цілей, вибору відповідних засобів тощо.

Моральний самоконтроль – діяльність людини, спрямована на підпорядкування своїх думок, почуттів, бажань, намірів, мотивів і спонук, а також слів і дій. **С.** передбачає самоаналіз і самооцінку. Він виявляється в тому, що людина вникає у свій внутрішній світ, аналізує його і оцінює. А проаналізувавши і оцінивши свої думки, почуття, бажання, визначає, допустимі вони чи ні. **М.с.** також називають сутність і механізм самостійного регулювання особистістю своєї поведінки.

Механізм самоконтролю охоплює її почуття і уявлення, самооцінку спонук, мотивів, дій.

Моральні норми. Етика як теорія моралі вибудовуються на вихідних фундаментальних положеннях – на *принципах*. Принципи етики, які безпосередньо стосуються моральних вимог, набуваючи конкретнішого значення, набувають форми **М. н.** Останні в свою чергу, конкретизуючись, трансформуються у *правила моралі*, а останні в такий же спосіб набувають форму чітко визначеної вимоги – *припису*, який, будучи конкретною моральною вимогою, неодмінно формулюється у писемній формі.

Моральні проблеми сучасного світу. Люди, яким випадає жити на переломі століть, часто вважають себе щасливими. Нерідко оволодівають ними й апокаліптичні (передчуття кінця світу) настрої. Переймаються вони й есхатологічними (релігійне вчення про кінцеву долю людини і Всесвіту) роздумами. Сучасне людство, будучи озброєним могутніми знаннями, історичним досвідом, не чекає кінця світу. Проте, маючи вражаючі техногенні досягнення, могутні засоби глобального комунікативного зв'язку та інші здобутки, воно нерідко відчувається стурбованим і навіть розгубленим. Усе більше сучасних мислителів (філософів, футурологів, програмістів та ін.) проймаються нігілістичними настроями. Їх турбують численні глобальні проблеми, від розв'язання яких залежить не тільки прогрес людства, але і його виживання. Кожна з цих проблем має і моральний аспект. За словами сучасного американського філософа-футуролога Алвіна Тоффлера, прогнози вчених стали своєрідним футурошоком цивілізації, адже "мільйони відчувають патологію, що витає в повітрі, але не розуміють її коріння. Воно криється не в політичній доктрині або тим більше в містичній безнадії чи ізоляції, притаманній людському еству; патологія ця також не має стосунку до науки, технології або законодавчих вимог соціальних змін". Спричинена вона, на його погляд, неконтрольованим, неперебірливим поступом людства в майбутнє. За твердженнями його співвітчизника Альбера Гора, людство зіткнулося з кризою, яку саме і породило. Воно тоне в морі інформації, будучи нездатним її осмислити: "Замість того щоб шукати нових шляхів осмислення і засвоєння вже створеного, ми далі ще швидшими темпами виробляємо нову інформацію". Серед учених побутує думка, що зростання ролі інформаційних процесів у сучасній цивілізації є своєрідним технологічним ліфтом, з якого важко вибратися, що передвіщає "кінець історії". Крім цих, існують ще проблеми голоду, злиденності, неграмотності, демографічного вибуху, суперечності між багатими і бідними країнами, збереження довкілля тощо. Всі вони свідчать, що планета і людство вступають у нову стадію

розвитку, і на них чекають неймовірно важкі випробування, зокрема й моральна криза.

Хоча віра у всесія розуму істотно похитнулася в минулому столітті, оптимістично налаштовані мислителі все-таки покладають великі надії на розум, науку, техніку і технології, запровадження всеосяжних комунікативних зв'язків, які, на їх переконання, дадуть змогу розв'язати глобальні проблеми людської цивілізації і світу. Головне, чого тепер потребує світ, який мріє про щастя, стверджував Б. Рассел, — це інтелект. Проте, як свідчить історія, розум, знання самі по собі не є ні добром, ні злом. Усе залежить від того, якій меті підпорядковано розум, служать знання. Лише завдяки моральним чеснотам розум олюднюється і стає джерелом добра. Одні мислителі вбачають причину глобальних проблем у складностях і суперечностях зовнішнього світу, інші вважають, що розв'язання більшості суперечностей, життєвих проблем передбачає внутрішню перебудову самої людини. Так, англійський учений Стівен Хокінг (нар. 1942) переконує у необхідності поліпшення розумових і фізичних властивостей людства, якщо воно хоче впоратися з наростаючою складністю світу, своєчасно й адекватно реагувати на нові випробування. Тому людству необхідно вдосконалювати себе, щоб біологічні системи випереджали електронні. За твердженнями російського фізика, філософа Андрія Сахарова (1921— 1989), надзавданням людських інститутів є збереження в людстві всього людського. Все більше мислителів сходяться на думці, що запобігти деградації людства можна лише завдяки його моральному вдосконаленню, подоланню егоїзму, егоцентризму, споживацького ставлення до природи, оскільки їх непідконтрольність може спричинити екологічну катастрофу планетарного масштабу. Не менш важливим є звільнення людства від культу техногенних новацій, тотальне захоплення якими нерідко вступає у непереможні суперечності з моральними засадами. Двадцяте століття, за словами сучасного японського філософа Дайсаку Ікеда, вже попередило людство про те, що воно не виживе, якщо моральні і етичні категорії гуманізму не ввійдуть у повсякдення, якщо у відносинах між народами і людьми не діятимуть моральні норми співжиття. Наслідком цього є виникнення та розвиток відповідних теорій моралі – біологічної етики, екологічної тощо.

Людина є творцем і руйнівником, продовжувачем роду людського і його нищителем, будівничим культури і носієм дикості, варварства. Все залежить від цілей її діяльності. "Нині, — розмірковував англійський історик, соціолог Арнольд Тойнбі (1889—1975), — вперше ми знаємо, що наше майбутнє

залежить від того, що ми самі робимо... Результати подальшого розвитку науки залежатимуть від того, наскільки використання її здійснюватиметься з добрими або злими цілями, в етичному сенсі слів "добрий" і "злий". Зло, породжене наукою, не може зцілитися самою наукою". Мораль є могутнім чинником прогресу суспільства, однак лише за умови, що її дія підсилюється правовою базою держави за умови, що ці права не тільки декларуються, а й виконуються. Розв'язання глобальних проблем людства залежить від узгоджених дій світової спільноти. Проте наддержави нерідко не рахуються не тільки зі світовою громадською думкою, але й з рішенням ООН. Якщо людство справді прагне розв'язати глобальні проблеми, то воно повинне посилити авторитет, вплив міжнародних організацій, які займаються розв'язанням цих проблем. А для цього необхідний постійний діалог людей різних культур, різних світоглядів, релігій, моральних традицій.

В останні десятиліття ХХ — на початку ХХІ ст. особливою загрозою для людства став тероризм, який часто прикривається релігійними гаслами. Однак жодна з релігій не може бути теоретичною базою тероризму, а терористи, які намагаються сховати свою сутність під релігійними гаслами, приносять сповідуваній релігії більше зла, ніж усі войовничо налаштовані проти них іновірці й атеїсти. Водночас і політики повинні задуматися, чи не є сплеск тероризму також результатом недосконалої, історично застарілої їх політичної практики, використовувати у протидії тероризму не тільки силу, а й могутність розуму. А наука має обережно і відповідально послуговуватися такими термінами, як "війна цивілізацій". Адже безперечним є те, що у глобалізованому світі мають зазнати суттєвого вдосконалення, гуманізації засоби досягнення внутрішніх і зовнішніх політичних цілей, принципи і механізми взаємодії народів різних культур, моральна культура особистості.

Непростий етап свого розвитку переживає й українське суспільство, що спричинено трансформацією його політичної, економічної, соціальної систем, зміною багатьох особистісних і суспільних цінностей, духовних, моральних орієнтирів, інтеграцією у світове співтовариство зі збереженням власної самобутності. Дає про себе знати та стадія розвитку нашого суспільства, яку іменують "диким капіталізмом".

Моральні стимули – система заохочень роботодавця, організації чи держави, покликана виробити звичку до бажаної поведінки людей (найманого працівника, членів колективу чи громадян держави), їх ставлення до праці тощо. Суттю морального стимулювання є насамперед передача інформації про заслуги людини, результати її діяльності в соціальному

середовищі. Моральні стимули пов'язані з потребами людини у визнанні, повазі, моральному схваленні. Ці стимули виявляються в таких формах, як усна або письмова подяка, різні нагородження, присвоєння почесних звань і т. п. Іноді **М. с.** не виправдано протиставляють матеріальним, проте нерідко матеріальні стимули викликають у людини не тільки чисто прагматичне, а й моральне задоволення, сприяють підвищенню її моральної культури. У недалекому минулому моральному стимулюванню, розвитку творчої ініціативи та активності надавалося виключного значення. Іноді такі заходи спрацьовували, але нерідко вони носили формальний і шаблонний характер, а іноді героїв праці просто “робили” штучно (лжегероїв).

Моральнісні (рос. “нравственные”) **якості** (див.: “Чесноти”; “Пороки”)

Моральність. До моралі в її широкому розумінні входить власне мораль (форма особистісно-суспільної свідомості) і моральність (рос. “нравственность”). Власне мораль, її вимоги, втілюючись у життя, об'єктивуються, предметнюються, матеріалізуються. **М.** – це реальні стосунки людей, їх вчинки, діяльність, які відповідають чи не відповідають (є аморальними) моральним вимогам. Тривале гоніння на українську мову виявляється в тому, що деякі її слова (терміни) перебувають у процесі становлення. Так, з іменника “моральність” поки що не утворено форм прикметника і прислівника (“моральнісний”, “моральнісно”, “моральнісніше”), принаймні вони не набули широкого вжитку, хоч потреба в цьому існує. Вчинки людини, її поведінку, які відповідають принципам добра, слід називати не моральними, а моральнісними. Власне моральними потрібно називати лише духовні прояви моралі – почуття, уявлення, ідеали; норми, правила, приписи.

Мораль первісного суспільства. Мораль має не лише історію, а й передісторію (доморальні засоби регулювання відносин між людьми), яку часто розглядають як особливу форму існування моралі. Прийнято вважати, що мораль виникла в родовому суспільстві епохи матриархату. Соціальну регуляцію в родовому суспільстві здійснювали синкретичні (такі, що поєднують у собі різноманітні елементи) звичаї, норми, приписи, тому мораль необхідно розглядати як аспект чи функцію цієї цілісної регулятивної системи.

Організаційним і нормативним принципом родового суспільства були кровнородинні відносини. Структура цього суспільства загалом збігалася із системою спорідненості. Цей поділ істотно впливав на стосунки між членами роду. Тому при аналізі відносин між людьми в родовому суспільстві велике значення мають поняття “матриархат”, “патріархат”, “кровна

помста", "талійон" , "сорорат", "левірат", "кувада" тощо. Про характер стосунків у родовому суспільстві свідчать і мовні факти. Так, у мові тасманійців (мешканців о. Тасманія, розташованого біля південно-східних берегів Австралії) не було слів "дядько", "дід", але були слова "тітка", "баба", що свідчить про стосунки між дітьми і батьками, між різними поколіннями.

Побутує думка, що зародження моральності (рос. "нравственность") передуює виникненню моралі як ідеального (нематеріального) феномену. При цьому йдеться про відсутність у первісної людини нескутої волі, вибору, самосвідомості, а також про відсутність суперечності між суцим і належним. Насправді, така суперечність завжди існує, але долають її різними засобами. Наприклад, у родовому суспільстві це вдавалося робити завдяки діяльності інституцій родів і племен (ради родів, збори племен, ради старійшин та ін.). Визнання того, що мораль існувала ще до появи самосвідомості людини, передбачає визнання (а для цього є певні підстави) існування самосвідомості роду. Сучасна соціологія та антропологія культури часто послуговуються поняттями "колективна совість", "колективні уявлення", "колективне несвідоме". На думку К.-Г. Юнга, архаїчна психіка є колективною психікою, надособистісною душею. Про існування самосвідомості роду свідчать поняття "свої" і "чужі" тощо.

Елементи моралі як ідеального феномену в умовах первіснообщинного ладу містять первісні вірування: антропоморфізм (грец. *anthrōpos* – людина і *raorphē* – форма) – наділення людськими якостями явищ природи, предметів, тварин; анімізм (лат. *anima* – душа, дух) – віра в існування духів, одухотвореність предметів, у наявність душі у людей, рослин, тварин; тотемізм (англ. *totemism*) – віра у спорідненість груп людей (роду, племені) з конкретними видами тварин, рослин, явищами природи; фетишизм (португ. *fetiso* – амулет) – віра в існування надприродних властивостей матеріальних об'єктів; різні види магії (грец. *mageia* – ворожба) – сукупність уявлень та обрядів, заснованих на вірі у можливість впливу на навколишній світ через надприродне (фетишів, духів) завдяки чаклунським діям; система заборон і обмежень (табу), міфологія, ритуали, обряди тощо. Їх аналіз свідчить, що деякі моральні відносини склалися ще за матріархату. Йдеться про усвідомлення необхідності працювати, захищати свій рід, родичів, про покірність і скромність, взаємні привітання родичів і співплемінників; обряди, ініціації (посвячення) – передання племінних норм життя поколінню, що досягло повноліття; табуації (заборони), метою яких був захист життєво важливих звичаїв і правил; жіночу ініціативу при встановленні шлюбного союзу; неприйняття кровноспоріднених шлюбів; кровну помсту.

У патріархальному суспільстві виникли і нові норми, зорієнтовані на зміцнення ролі й авторитету чоловіка як глави патріархальної сім'ї. З цим пов'язані вимоги щодо вірності дружини, звичай левірату. Більш категоричним було ставлення до неправди; зростає роль примусу і суворих покарань за порушення норми. На патріархальну епоху припадає зародження самосвідомості людини, що, очевидно, спричинило необхідність жорсткої регламентації поведінки і покарань. Умови тогочасного буття поступово відкривали простір і водночас спонукали до морального вибору. Важливу роль у цьому процесі відіграли норми поведінки, табу та приписи, які можна було тлумачити по-різному. Це, зокрема, стосується й міфу (грец. – розповідь, переказ) – наївно-символічного уявлення людей про світ. Міфології кожного народу властивий моральний аспект. Проте її не можна розглядати як зібрання моральних норм. Хоч багато міфів містять оцінки суспільно-значущих фактів, це, однак, не дає підстав стверджувати про наявність у них чітко сформульованих моральних норм. Отже, сукупність фактів буття людини у родовому суспільстві переконує, що мораль виникла саме на цьому етапі розвитку цивілізації.

Мудрість. Існує кілька визначень мудрості. Назвемо деякі з них: 1) **М.** – це одна з властивостей розуму, яка характеризується здатністю доречно застосовувати глибокі знання, враховуючи конкретну ситуацію, знаходити способи вирішення проблем, спираючись на чужий і свій (життєвий і підсвідомий) досвід; 2) **М.** – досвідченість що характеризується моральною духовністю, причетністю до вищих життєвих цінностей. Пропонуємо своє розуміння **М.** На противагу життєвій мудрості, яка виявляється в здатності приймати адекватні рішення в складних життєвих обставинах, філософська мудрість виявляється в тому, що мудрець, виявляючи всі “за” і “проти” (суперечливий характер) будь-якого, особливо відповідального рішення, дуже виважено (мудро) ставиться до прийняття однозначного рішення. Тому чимало філософів-мудреців і закликали до пасивного життя, до споглядання (або й вели такий спосіб життя). Платон вважав, що державою повинні керувати філософи. Навпаки, справжні мудреці завжди перебувають в опозиції до влади, опозиції, яка не пропонує свої однозначні рішення. Граничною протилежністю такої **М.** є фанатизм, який, ігноруючи суперечливість буття, позбавлений будь-яких сумнівів у своїх діях (у рішеннях він сумнівається тому, що їх за нього приймають, як правило, інші люди – їхні незаперечні (рос. “непререкаемые») авторитети.

Мужність – моральна чеснота, що характеризує моральну міру в переборенні страху; одна із чотирьох кардинальних чеснот

античності (рядом з помірністю, мудрістю, справедливістю). **М.** у наш час ототожнюється з моральною стійкістю, такою рішучістю у відстоюванні моральних переконань, яка не рахується з можливими особистими втратами (матеріальними, соціальними, психологічними тощо) і переважно виступає як громадянська позиція. **М.** – це якість волі сміливої, дорослої і мудрої людини. Сміливість, на відміну від мужності, не передбачає наявності мудрості. Страх притаманний усім людям. Будучи **М.**, людина силою волі переборює страх. “Примусова мужність” не є справжньою мужністю. Виробляючи **М.**, людина повинна виробити звичку поводити себе адекватно в екстремальних умовах, орієнтуватися не на негативні почуття (страх, переживання, почуття боязні, сумніви), а на розум, почуття обов'язку тощо. **М.** – відповідальна і розумна, в міру смілива і в міру спокійна, поведінка людини у важких або екстремальних умовах. Протилежним стосовно “**М.**” є поняття “малодушність”.

Афоризми: “У мужності два головних вияви: презирство до смерті і презирство до болю” (Ціцерон); “Мужність робить незначними удари долі”(І. Шіллер); “Мужність – не в силі руки, а в тому, щоб володіти собою і бути справедливим” (Сааді); “Мужність – страж і опора всіх інших чеснот...” (Дж. Локк); “Божевільна сміливість, як і божевільне боягузтво, однаково згубні” (К. Ушаков); “Істинна мужність виявляється під час лиха” (Вольтер).

Magna res est amor (лат.) – Любов – то велика сила.

Mala fama (лат.) – Недобра слава.

Mala fide (лат.) – Зі злими намірами.

Mala mens, malus animus (лат.) – Погана вдача – погані наміри.

Malo mori, quam foedari (лат.) – Краще смерть, ніж безчестя.

Malum in se – Зле (дія або вчинок) за своєю природою.

Mania grandiosa (лат.) – Манія величності.

Maxima debetur puero reverentia (лат.) – До дитини слід ставитися з найбільшою повагою.

Maximum bonum est amicitia (лат.) – Дружба – найбільше благо.

Melius est nomen bonum quam magnae divitiae (лат.) – Краще добре ім'я, ніж велике багатство.

Memento mori – Пам'ятай про смерть.

Н

Набожність – глибока віра в Бога, строге і щире дотримання всіх релігійних заповідей, обрядів і приписів. Дотримання багатьох релігійних заповідей відповідає принципам загальнолюдської моралі і є прийнятними для будь-якої людини, як віруючої, так і невіруючої. Такими є більшість основних християнських заповідей: “Шануй батька та матір свою...”; “Не вбивай!”; “Не чини перелюбу!”; “Не кради!”; “Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!”; “Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого...”. Із десяти основних заповідей ісламу переважна більшість не суперечить загальнолюдським нормам моралі. Особливо гуманістичною є восьма заповідь: “Сторонись відгукуватись погано про людей, ображати особистість і не говори нічого, крім доброго”. Високоморальними є й такі положення ісламу: надання добровільної безоплатної допомоги у вигляді різних дарів, милостині, пожертвувань; добровільна безвідсоткова виплата боргу нужденним у ньому; обов'язкова виплата *закята* (певного відсотка річного доходу за певних обставин); *вакф*, вічне пожертвування, яке є найкращим видом благодійності в ісламі. Під переважною більшістю заповідей буддизму підпишеться будь-яка високоморальна людина: буддизм засуджує вбивство, грабінництво, статеvu розпущеність, брехню, наклеп, грубе мовлення, порожні балачки, жадібність, зловмисність. Філантропія в буддизмі піднесена до рангу космічного закону. В індуїзмі принципам філантропії відповідають такі заповіді: “Правда – завжди одна...”; “Все людство – одна сім'я”; “Що посієш, те й пожнеш”; “Той спосіб життя, який заснований на “принципі повної безпеки всіх живих істот є вищим проявом моральності”. У релігійних заповідях називають і недобрі, аморальні дії. Так, у християнстві сім гріхів вважаються смертними (див.: Гріх). У буддизмі розрізняють три групи недобрих дій: *недобрі дії стосовно тіла* (убивство, крадіж і сексуальний проступок); *чотири словесних недобрих дії* (брехня; лихослів'я; груба мова – словесна образа інших людей; пустослів'я); *три мислених недобрих дії* (жадібність, зловмисність, хибні погляди). Наведені факти переконливо свідчать про те, що справді набожні люди мають багато моральних чеснот і уникають недобрих дій (гріхів), принаймні відомих їм із Святого Письма.

Навички – цілком автоматизовані, інстинкто-подібні компоненти вмінь, реалізовані на рівні несвідомого контролю. Якщо під дією розуміти частину діяльності, що має чітко поставлену свідому мету, то **Н.** також можна назвати

автоматизований компонент дії. Для розуміння сутності **Н.** важливо брати до уваги, що в ній у “знятому” вигляді міститься раціональний момент. Про це свідчить хоча б те, що звичку, на відміну від **Н.**, називають непродуктивним елементом діяльності, такою, що може бути як корисною, так і шкідливою (“шкідливі звички”).

Моральні навички – автоматизований компонент вчинку. Якщо більшість інших **Н.** піддаються виробленню за допомогою тренінгових форм у процесі навчання й виховання, то вироблення моральних **Н.** має природний, тобто нештучний характер, хоча деякі педагоги рекомендують використовувати і деякі тренінгові форми. Дітей привчають діяти і поводитися згідно із моральними нормами, заохочуючи таке поведження. Велике значення у виробленні **Н. м.** має наслідування добрій поведінці батьків, однолітків, знайомих. Якщо в ранньому дитинстві роль знання у виробленні **Н.** незначна (“Не роби так, бо це погано”; “Молодець! Ти поведився чемно”), то з віком знання повинні відігравати все більшу й більшу роль у виробленні добрих **Н.** Уже у школах (деяких) дітей знайомлять з елементарними рекомендаціями етики (у деяких школах). Лише, будучи студентами, молоді люди мають змогу освоїти курс етики і підкорегувати свої моральні почуття, смаки, погляди. Звичайно, знання етики не може автоматично змінити моральні **Н.** людини: моральні почуття не детермінуються знаннями. Але людині, яка працює над своїм самовдосконаленням, вони необхідні. Біда лише в тому, що наслідком прагматичної спрямованості нинішньої освіти є постійне скорочення курсу етики, а часто й вилучення цієї дисципліни із навчальних програм. А загальновідомо, що для формування всебічно розвиненої людини як особистості знання етики необхідне. Наслідком такої освітньої політики вузи (а пізніше й школи) будуть готувати роботів, спеціалістів по виготовленню певних видів товару. У майбутньому цю тенденцію буде засуджено.

Наклеп – безпідставне звинувачення людини, групи людей й чи організації, що здійснюється із почуття заздрості, злості, помсти (або корисливих міркувань) з метою ураження їх честі чи соціального статусу; поширення явно хибних відомостей, які порочать честь і гідність іншої особи або підривають її репутацію. Поняття “**Н.**” в етиці не тотожне поняттю “**Н.**” у правознавстві хоча б тому, що не кожний “**Н.**” є злочином. Чисто моральні прояви “**Н.**” засуджуються лише громадською думкою. Іншими словами, поняття “**Н.**” є ширшим за обсягом, ніж поняття “наклеп-злочин”. З огляду на трагічне минуле, коли сотні тисяч українців постраждали з вини наклепників (наклепників тоді заохочували, а часто й змушували робити **Н.**), у сучасній Україні до проблеми **Н.**

ставляться дуже обережно. По-перше, сам по собі наклеп тепер не вважається достовірним аргументом, а по-друге, обережно ставляться до звинувачень у наклепництві, яке (звинувачення) завжди несе в собі загрозу демократії, що особливо гостро виявляється у ставленні влади до журналістів. Хоча деякі відповідальні особи і прагнуть на “законних” підставах “закрити рота” журналістам, які висловлюють істинні думки про їх аморальні чи й карні “дільця”(є випадки і вбивства).

Афоризми: “Зводьте наклеп, зводьте наклеп, що-небудь та залишиться” (Ф. Бекон); “Коли ти про людей говориш погане. Нехай ти правий – нутро в тобі погане” (М. Сааді); “Будь холодна як лід і чиста як сніг – ти все ж не уникнеш наклепу” (В. Шекспір); “Є зброя страшніша за наклеп, ця зброя – істина” (Ш. Талейран); “Умілий підлесник зазвичай не менш умілий наклепник” (Н. Бонапарт)

Належне – потрібне, те, що повинне бути, має імперативний характер. В етиці належними є моральні принципи, норми, правила, приписи, яких необхідно дотримуватись. Невиконання моральних вимог загострює суперечності між людьми, наслідком чого є виникнення всіляких конфліктів. Статті права теж виконують цю функцію, але будучи писаними нормами, вони не можуть передбачити всі ситуації, які загрожують конфліктами між окремими людьми, громадянами і державою тощо. Моральні вимоги, доповнюючи юридичні, сприяють гармонізації стосунків між людьми.

Ненависть – моральне почуття, що виявляється у ворожому ставленні до іншої людини, неприйнятті її світогляду, поведінки, способу життя, відмові від допомоги ненависній особі. Протилежним є почуття любові. Існує думка, що ненависть є позитивним почуттям на відміну від злості. Якщо ненависть є почуттям осмисленим, таким, що ґрунтується на визнанні загальноприйнятих норм моралі, особистих переконаннях, світогляді, то злість є почуттям стихійним, неконтрольованим, чисто суб’єктивним (називаючи **Н.** осмисленим почуттям, треба враховувати, що наслідком цього осмислення є як істинні думки і адекватні оцінки, так і протилежні). Так, **Н.** до фашизму і його проявів, шовінізму, будь-якого тоталітарного режиму, корупції є безумовно виправданим. Заслуговує **Н.** і негативне ставлення людини до своєї національної мови, культури, звичаїв батьків і дідів тощо.

Неробство, дармоїдство – соціально-психологічна форма поведінки і спосіб життя людини, що виражається у сталім і впертім небажанні працювати, у почутті нехоті до трудової діяльності і схильності до нетрудового одержання засобів до існування (соціальний паразитизм). Як тільки не називають

дармоїдів – ледар, захребетник, похлібець, трутень, паразит, кровосос тощо. Це свідчить про виключно негативне ставлення людей до дармоїдів, які не лише живуть за чужий рахунок, але й роблять негативний виховний вплив на молодих людей. Більш того, будучи схильними до дармового одержання матеріальних благ і маючи багато вільного часу, дармоїди схильні до злочинної діяльності. Цьому сприяє і наявність контактів з подібними елементами. Статистика засвідчує, що значна частина злочинів здійснюється при прямій чи непрямій участі осіб без певного роду занять. Це насамперед хуліганство, крадіжки, грабіж, шахрайство, шантаж тощо. Дармоїди, як правило, мають дуже багато моральних вад: лінивість, користолюбство, жадібність, схильність до шахрайства і грабіжництва, брехливість, ненадійність, заздрісність, безвілля, безпринципність, неввічливість тощо.

Афоризми: “Будь-який порок є наслідком неробства” (П. Кур'є); “Неробство – мати нудьги” (Стендаль); “Ненависті гідне та огуди неробство, яке робить людину гіршою за бджолу” (?); “Можна знести все, крім неробства” (М. Наваррская); “Ніщо так не заохочує неробство, як пусті балачки” (Л.Толстой).

Неупередженість – характеристика рішень, дій, вчинків, які приймаються і здійснюються виключно на основі принципів, “по правді”, “не дивлячись на лиця”, незалежно від переваг та інтересів, які задовольняються чи ущемляються. Найпростішим нормативним інструментом безпристрасності є золоте правило етики.

Людина, яка постійно діє неупереджено, є правдивою, щирою, відвертою, добросовісною, справедливою.

Нігілізм (лат. *nihil* – ніщо) в широкому розумінні – заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, культури, моральних норм тощо. Іноді причиною такого заперечення була спроба утвердити якісь інші цінності, несумісні з традиційними. Термін “Н.” вперше ввів німецький філософ і письменник Ф.-Г. Якобі у 1799 р. Цьому терміну мислителі надавали різного значення. Так, Ф. Ніцше під **Н.** розумів усвідомлення ілюзорності і неспроможності тодішніх традиційних ідеалів; С. К'єркегор джерелом **Н.** вважав, зокрема, кризу християнства; О. Шпенглер під **Н.** розумів рису сучасної йому європейської культури, яка переживала період занепаду; французькі екзистенціалісти, зокрема А. Камю, під **Н.** розуміли прояв абсурдності існування.

Афоризми: “Молоді люди зраділи. І справді, раніше вони просто були телепнями, а тепер раптом стали нігілістами...” (І. Тургенєв); “Нігілізм як психологічний стан повинен був наступити, по-перше, після пошуків у всьому, що здійснюється, “смысл”, якого в ньому немає...” (Ф. Ніцше); “Архімед – подумаєш! Ну, був такий, знаю, голий по вулиці бігав без усякого сорому...”

Ну і що? При належнім рівні цивілізації йому...” (Аркадій і Борис Стругацькі).

Нірвана (санскр., буквально – згасання) – вищий стан, кінцева мета духовних прагнень людини згідно з буддизмом та джайнізмом; стан переходу в абсолютну пустоту, небуття, спокій, який виникає в результаті відмови людини від усіх пристрастей, бажань, почуттів. **Н.** є проявом ідеалу, який виявляється у відсутності думок про щастя і нещастя, добро і зло, байдужість до основних людських устремлінь. Разом з тим **Н.** не суперечить незалежності і свободі, яка своєрідно тлумачилась.

Ніцше Фрідріх Вільгельм (1844 – 1900) – німецький філософ, який основним своїм завданням вважав з'ясування причин переваги раціональних чинників життя над інстинктивними, здійснюючи свій задум “переоцінки цінностей”. Поділяючи погляди А. Шопенгауера, **Н.**, однак, категорично виступив проти сучасної йому європейської моралі (не тільки проти моральності, реальних моральних стосунків, які завжди недосконалі, а й проти моралі як системи норм бажаних моральних стосунків людей), за “переоцінку цінностей”, насамперед моральних. “Необхідно знищити мораль, щоб звільнити життя”, – стверджував філософ. Етиці як науці про мораль, на його думку, не вистачає проблеми самої моралі: “...сама цінність цих цінностей повинна бути колись поставлена під сумнів...”. Образність і фрагментарність праць **Н.**, насиченість їх парадоксальними висловлюваннями, афоризмами, міфами тощо ускладнюють тлумачення його філософської, зокрема й етичної, концепції. Невипадково одні автори захоплюються його працями, а інші, навпаки, засуджують, називають їх автора ідейним і духовним вождем фашизму.

На думку **Н.**, сучасна йому Європа перебуває напередодні кризи. Однак щоб збагнути це і переоцінити цінності, філософ повинен бути чесним перед собою, мати “злу” совість, не схилитися перед авторитетами, виявляти героїзм мислі (за героїзм мислі **Н.** захоплювався творчістю А. Шопенгауера). Філософ нічого не повинен брати на віру, йому слід підозріло ставитися до дійсності, зривати маски з освячених ідеалів, не лякатися світу, який при цьому йому відкриється, не боятися бути незрозумілим і відкинутим ображеними обивателями. Насамперед він має відмовитися від морального тлумачення світу, яке панує в традиційній філософії і теології, не довіряти смислу, що лежить на поверхні, а відшукати його соціально-психологічні основи.

Різновиди моралі, за твердженнями **Н.**, загалом належать або до моралі аристократів (кращих), або до моралі рабів (гірших). Мораль аристократів – це “мораль переваги”, одвічна, природна, самодостатня. Вона “виростає із торжествуючого самоствердження” людини як неприборкана сила природи.

Наприклад, рицарсько-аристократичні судження про цінності мають своєю передумовою могутню "тілесність, квітуче, багате, навіть таке, що б'є через край, здоров'я, включаючи й те, що зумовлює його збереження, – війну, авантюру, полювання, танець, турніри і взагалі все, що містить у собі сильну, вільну, радісну активність". Люди високородні, будучи цільними, активними, сповненими сили, почуваються щасливими. Вони не відокремлюють діяльність від щастя. Основою аристократичної моралі (і права сильного) є "воля до влади". Вона – вища будь-яких норм життя і поведінки людей, зокрема нормативних настанов релігії і сучасної моралі. З "волі до влади" **Н.** виводив усі основи моралі. Суб'єктом аристократичної моралі є надлюдина, яку характеризує вроджене благородство, гармонійність, органічне поєднання фізичної досконалості і духовного багатства. Благородна людина навіть ворога вимагає гідного.

Н. мало переймався проблемами узгодження моралі як особистісного феномену з інтересами суспільства та людства загалом, можливістю набуття мораллю всезагального характеру. Весь пафос його праць спрямований на розвінчання сучасної йому моралі, яку він називав мораллю рабів. Мораль рабів, на думку мислителя, сформувалася під впливом античної філософії та християнської релігії і втілилась у численних аскетичних церковно-добродійних, соціалістичних та інших концепціях людської солідарності. В Європі, за його переконаннями, панує мораль рабів, яку вважають єдиною можливою мораллю, мораллю загалом. Вона складна, суперечлива, проте їй властиві спільні ознаки:

– рабська мораль захищає інтереси стада, суспільства, а не особистості, тому вона є стадною, спрямованою передусім на підтримку слабких, хворих, жебраків, невдах. Така мораль сприяє знеособленню людини;

– рабською робить мораль уже сама претензія на безумовність, абсолютність, ототожнення її з недосяжним ідеалом, на тлі якого реальне існування людини виглядає нікчемним. Дотримуючись цієї моралі, людина погоджується бути маленькою, жалюгідною, нікчемною;

– норми рабської моралі є зовнішніми стосовно людини як автономної особистості. Така мораль в людині має відчужений характер, вона представлена репресивними функціями розуму стосовно почуттів, інстинктів. А пізнання як раціональна діяльність не сприяє підвищенню "волі до влади", оскільки перевага інтелекту паралізує її, підмінює реальну активність розмірковуваннями та відповідними розмовами. До того ж рабська мораль видається за самоцінну, адже винагородою за добродійність проголошується сама добродійність;

– рабська мораль спричиняє роздвоєння людини. Вона представлена в людині й другим "Я", що постійно виражає невдоволення першим "Я", навіює їй почуття невдоволення собою, вини і прирікає на постійні сумніви, нерішучість, муки. При цьому тіло, як правило, приноситься в жертву душі;

– рабська мораль завжди фальшива, лицемірна.

За словами **Н.**, в людині твар (природне начало) і творець поєднані воедино. В ній є і матеріал, уламок, глина, безглуздя, хаос, але водночас і творець, скульптор, твердість молота, божественний глядач. Співчуття, яке проповідувала традиційна мораль, на його думку, стосується тваринного аспекту буття людини, її необхідно звільнити від співчуття, почуття жалю як від прояву найгіршої розбещеності й слабкості. Одним з основних видів зла, які підносяться християнською релігією, соціалістичними та деякими іншими ідеологами до рівня статусу добра, за переконаннями філософа, є страждання. Добрим він вважав те, що зміцнює "волю до влади", бажання влади і саму владу людини, а зле, навпаки, є наслідком слабкості людини. Оскільки суверенітет особистості і вимоги традиційної моралі несумісні, то особистість має перебороти моральність, щоб стати автономною, гордою від усвідомлення своєї могутності, свободи, почуття досконалості, здатності обіцяти. Свобідна людина послуговується власним масштабом цінностей, сама визначає і свою гідність, і міру презирства до інших. Вона знає ціну свободи і відповідальності, а тому з такою самою необхідністю поважає рівних собі, сильних і благонадійних, тих, хто має право обіцяти, на чие слово можна покластися. Свобідна людина, аристократ відчуває себе сильною, здатною дотримати слова всупереч будь-яким обставинам. Усвідомлення винятковості волі над власною долею стає інстинктом свободної суверенної людини. Цей інстинкт **Н.** називав совістю.

Мораль філософ пов'язував із творчим началом людини. Вона може бути проявом або позитивної творчості, самореалізації індивіда, що є результатом природного спонукання (аристократична мораль), або негативної, що служить демагогічним прикриттям руйнівних емоційно-вольових імпульсів (рабська мораль). Чимало його висловлювань наводять на думку, ніби він ототожнював рабську мораль з мораллю загалом, а переоцінювання цінностей розглядав як звільнення від будь-яких моральних цінностей. Проте немало міркувань **Н.** засвідчують протилежне. Наприклад, критикуючи мораль, він вдавався до моральних суджень, понять зі сфери етики, писав про мораль майбутнього, хоча й називав цей історичний етап розвитку моралі позаморальним. Перший етап розвитку моралі є доморальним (коли цінність вчинку визначалася цілковито його наслідком),

другий – моральним (коли критерієм цінності вчинку вважали характер наміру), третій – позаморальним (йому властиві стосунки, вчинки, зумовлені не намірами, а чимось глибшим, ґрунтовнішим, стосовно чого наміри є зовнішнім виявом). Позаморальні вчинки здійснюють за відсутності ситуації вибору, роздвоєння "Я" людини, без орієнтації на певні норми. Вчинена людиною дія є самостимульованою, глибоко особистісною, виявом смислу її життя. Свідки такої дії розцінюють її як високоморальний вчинок, оскільки вона відповідає найсуворішим нормам моралі. Однак похвала може принизити людину, бо такі дії позаморальні, вищі для неї від моральних, орієнтованих на зовнішні норми. Йдеться про дії, в яких концентровано виявляється смисл особистого життя людини, і водночас такі, наслідки яких відповідають найсуворішим вимогам моралі. Філософ вважав, що позаморальна поведінка є привілеєм тільки аристократів.

Етичним поглядом **Н.** властиві презирливе ставлення до простих людей, засудження демократичних засад у житті суспільства, заперечення всезагального характеру моралі тощо. Вони мають як прихильників, так і опонентів. Їх виважена оцінка наводить на думку, що проголошена мислителем "воля до влади" означає насамперед владу над собою, панування над собою. Однак, досягнувши панування над собою, надлюдина повинна панувати над обставинами, над природою і всіма нестійкими креатурами (лат. – створення) з ослабленою волею. Ця надлюдина нічого власне надлюдського в собі не містить. Вона – суверенний, автономний індивід, сильна особистість. Тезу філософа "по той бік добра і зла" не варто вважати заклик до аморальності, бо вона принаймні не означає "по той бік гарного і поганого". У ній, очевидно, йдеться про те, що оцінювання спостережуваних явищ залежить від того, суб'єктом якого відношення є людина: за прагматичного відношення вона оцінює явища як корисні чи шкідливі, за естетичного – як прекрасні чи потворні, за морального – як добрі чи злі. Надлюдина **Н.** не вступає в таке відношення до світу, за якого явища оцінюють як добрі чи злі, проте вона розрізняє позитивне і негативне, гарне і погане.

Н. здійснив у філософії поворот від раціоналістичної метафізики до ціннісних проблем, зробив особливим предметом своєї уваги дорефлексивну свідомість, вказав на ті тенденції в суспільстві і сформулював ті проблеми (свободи, творчості, відповідальності тощо), які стануть активно досліджуватися філософією ХХ ст.

Основні твори: "Людське, надто людське"; "По той бік добра і зла"; "Генеалогія моралі"; "Так казав Заратустра"; "Жадання влади: досвід переоцінки всіх цінностей"; "Антихристиянин" тощо.

Нормативна етика. Деякі сучасні етики розглядають нормативну і теоретичну етики, як дві відносно самостійні теорії. Насправді ж теоретична і нормативна етики перебувають в органічному взаємозв'язку і становлять собою єдину теоретичну систему, яку лише умовно можна назвати двома етиками. Однією з причин (чи приводів) виділення практичної етики як самостійної теорії є, на нашу думку, та обставина, що переважна більшість людей послуговуються у своїх моральних стосунках буденною свідомістю. Разом з тим, розв'язуючи моральні проблеми, все більше людей стають цікавитись, які ж норми, правила, приписи рекомендує сучасна наука про мораль. Для них актуальними є саме ця частина етичних знань. Визнаймо відверто, що більшість людей не цікавить проблема природи і сутності моралі і численні концепції її розв'язання. Не цікавить проблема виникнення й історичного розвитку моралі та етики тощо. Серцевиною етики є система категорій, яка вибудовується на фундаменті принципів (аксіоматичних положень. Причому різні філософи нерідко вважають принципами різні, а той протилежні положення). Ця система категорій і є теоретичною, або власне філософською моделлю моралі. Створивши таку модель, її творець пропонує читачам норми, правила і приписи, якими повинні керуватися люди-читачі при розв'язанні практичних моральних проблем. Пропоновані ним норми є логічними висновками із загальної теоретичної моделі моралі. Тому так звана **Н. е.** не є самостійною системою знань. Деякі люди цікавляться і тими положеннями етики, з яких безпосередньо випливає істинність чи прийнятність саме таких практичних рекомендацій. Оскільки ними нерідко послуговуються люди, приймаючи рекомендовані вимоги до діяльності і поведінки, то їх теж можна умовно включити до **Н. е.** Зауважимо, що жоден із нас, етиків, не може відверто сказати, чию теорію моралі він пропонує – марксистську (з незначною корекцією), теорію І. Канта, А. Швейцера чи якогось іншого автора (чи свою. У наш час можна пропонувати і свою теорію моралі за умови, що вона пройшла належну апробацію).

Naturalia non sunt turpia (лат.) – Що природне, те не соромне.

Ne cede malis (лат.) – Не падай духом у нещасті.

Nec sutor ultra crepidam – Не суди про те, чого не знаєш.

Neminem laede (лат.) – Нікому не завдавай шкоди.

Ne quid nimis (лат.) – В міру; нічого зайвого.

Nihil verum tst licet omnia – Ніщо не істина, все дозволено.

Noli nocere (лат.) – Не зашкодь.

О

Обов'язок – інтеріоризована особистістю система загальних моральних вимог, що стала вимогою для до самої себе. Термін “обов'язок”, який вживається в однині (рос. – “долг”) слід відрізнити від терміну “обов'язки” (рос. – “обязанности”). Моральний обов'язок не зводиться до простої суми життєвих обов'язків людини. Більш того, між моральним обов'язком (який, як відомо, має загальнолюдський характер) і життєвими обов'язками людини нерідко виникають непримиримі суперечності. Так, обов'язок захисника Вітчизни є несумісним із загальнолюдською вимогою (обов'язком) “не убий”. Іноді обов'язок визначають як примус, що виступає в якості внутрішнього переживання і змушує чинити у відповідності з потребами, які зумовлюються моральними цінностями, і організувати своє буття у відповідності з цими вимогами.

Одкровення – спосіб спілкування Бога з віруючими (згідно зі Святим Письмом). Вважається, що дух **О.** доступний кожній людині, яка виконала обряд хрещення і дотримується Божественних заповітів. **О.** надходить до людини різними шляхами, зокрема, через сни, видіння, спілкування з Богом (під час молитви) та натхнення. Віра в **О.** загалом сприяє моральному розвитку людини уже хоча б тому, що, сподіваючись на **О.** (своєрідне спілкування з Богом), людина старається дотримуватись заповітів, які пронизані духом гуманізму. Іноді тлумачення **О.** (насамперед крайній проповіденціалізм) суперечить визнанню наявності свободи волі людини, звідки випливає висновок про марність прагнень людини удосконалювати свої моральну культуру. Сучасна релігійна філософія, особливо католицька, намагається поєднати провіденціалізм з визнанням свободи волі людини. Негативний вплив на теорію морального виховання має і спрощене, буквально розуміння деяких висловлювань Святого Письма, наприклад, що без волі Господньої і волосина не випаде з голови людської.

Ольдо Леопольд (1887 – 1948) – американський еколог, засновник екологічної етики, яку він назвав етикою землі. Він уперше звернув увагу на взаємозв'язок етики і екології, визначив принципи екологічної етики, зазначив, що “Земля – організм, а види флори і фауни функціонують як органи цього організму”. На відміну від А. Швейцера, він поширив етику не тільки на окремі особини, а на види і екологічні угруповання. **Л.** писав: “Спочатку етика стосувалась відношення між індивідами; подальші додання пов'язані вже із взаємовідношеннями

індивіда і угруповання. Проте етики, яка регулює взаємовідношення людини із землею, з тваринами і рослинами, які проживають на ній, поки що не існує”. На думку **Л.**, етика в екологічному розумінні – це обмеження свободи дій у боротьбі за існування. Етика у філософському розумінні – це відмінність суспільної і антисуспільної поведінки”. **Л.** сформулював такі принципи екологічної етики:

– *принцип збереження* (головний), згідно з яким природа розглядається як система, в якій усе перебуває у взаємозв'язку; благо окремої частини залежить від блага системи взагалі;

– *принцип збереження біорізноманітності*, який полягає у збереженні всіх частин природного механізму, оскільки всі частини перебувають у взаємозв'язку;

– *принцип цілісності*, який є основою для розвитку екологічної свідомості і нового образу землі, екології природного механізму, бо наша поведінка може бути етичною тільки стосовно чогось, що можемо бачити, відчувати, розуміти, любити, у що ми можемо повірити;

– *принцип поваги до природи*, який виявляється в “я не можу уявити, що етичне ставлення до землі було можливе без любові, пошани до природи і без дбайливого ставлення до її дарів”;

– *принцип відповідальності*: обов'язок громадської відповідальності поширюється до меж відповідальності за природу, оскільки всі обов'язки є безглуздими без щирого почуття відповідальності.

На думку **Л.**, екологічна освіта не виправдовує свого призначення, оскільки “не визначає рамки добра і зла, не покладає на людину ніяких обов'язків, не закликає до будь-яких жертв, не припускає жодних змін в існуючій системі цінностей”.

Це було в першій половині 20 ст. Парадоксально, але й тепер, на початку 21 с. настільки зневажливо ставляться до екологічної етики, що її не читають на деяких екологічних факультетах.

Основні твори (поезії): “Райдуга слів і крові”; “Польові стежки”; “Пером сови”; “Мертва погода”.

Оптимізм (франц. *optimisme*, від лат. *optimus* – найкращий) – світосприймання, пройняте життєрадісністю, бадьорістю, вірою в прогрес, краще майбутнє, що ґрунтується на вірі в неминучість кінцевої перемоги добра і справедливості. Протилежне поняття – “песимізм”. Переважна більшість мислителів були загалом оптимістами. Так, Г. Лейбніц вважав, що існуючий світ є найкращим з усіх можливих світів. Ця думка Лейбніца піддавалась критиці. Його критики писали, що абсолютний **О.** Лейбніца в кінцевому рахунку виправдовує зло, біди, нещастя. Очевидно, абсолютний **О.** і песимізм (див.: *песимізм*) є крайнощами, а істину потрібно шукати “посередині”.

Афоризми: “Справжній оптимізм... прагнення до усвідомлення ідеалу” (А. Швейцер); “Оптимізм – ось розкіш великих людей” (Л. Арагон); “Сильні мають право бути оптимістами” (Т. Манн); “Оптиміст в кожній трудності бачить можливості” (У. Черчіль); “Любити добрих людей, які мене оточують, уникати поганих, радіти добру, гідно зносити зло, вміти забувати – ось у чому мій оптимізм”(А. Моруа).

Особистісні стосунки (дружба і стосунки товаришування, приятелювання та стосунки знайомих). Найзагальнішою ознакою перелічених стосунків є “бути знайомими”. Знайомі – це люди, які знають принаймні імена один одного і перекинулись при нагоді хоча б кількома словами. Знайомство або “забувається” (люди перестають помічати один одного, не вітаються), або переростає в ближчі стосунки – приятельські, товариські, а зрідка і в дружні. Необхідною умовою розширення і поглиблення стосунків є подальші зустрічі, які зумовлюються об'єктивними причинами (спільна робота, навчання тощо), а іноді бувають і випадковими. Встановити чітку грань між приятелюванням, товаришуванням і дружбою дуже важко чи й неможливо. Про складність розрізнення цих феноменів свідчить хоча б те, що людина, як правило, і сама не знає точно, кого вона вважає своїм приятелем, товаришем чи другом, і тим більше не знає, як саме ставиться до неї людина, яку вона вважає, наприклад, другом. Розглянемо таку ситуацію: **А.** вважає **Б.** своїм другом, але не знає, як саме ставиться до нього **Б.** Виникає питання: чи “має право” **А.** називати свої стосунки з **Б.** дружніми? Враховуючи ці та деякі інші обставини, доводиться формулювати принаймні умовні визначення відповідних понять (Див.: “Дружба”; “Товаришування”; “Приятелювання”).

Особливості моралі майбутнього. Спрогнозувати розвиток моралі можна на підставі аналізу глобальних тенденцій у сучасному світі і їх перспектив. Цими проблемами переймається футурологія. Значні напрацювання щодо цього мають учені Римського клубу: А. Тоффлер, М. Месарович, Дж. Форрестер (США), Е. Пестель (ФРН), К. Фрімен (Англія). Необхідними передумовами розвитку моралі є гуманізація всіх сфер життя суспільства і людства загалом, стосунків між людьми і ставлення людини до природи, подолання глобальних загроз. Найреальнішими з них дослідники вважають ігнорування законів існування і розвитку природи, таємниць буття людської особистості як системи, яка саморегулюється, самостимулюється, саморозвивається. Історія людських цивілізацій свідчить, що їх піднесення і занепад перебувають в органічному зв'язку з рівнем розвитку і станом самопочуття людей як особистостей. Побутує думка, що духовно-емоційна життєздатність людини як

цілісної особистості має тенденцію до зниження; спади в розвитку народів і цивілізацій, що періодично повторюються, стають усе глибшими, а людина стає системою, що стимулює своє самознищення.

Певною мірою усвідомлюючи ці загрози, людство вишукує засоби збереження, а то й піднесення своєї духовно-емоційної життєдіяльності. Правда, більшість із них є штучними, скоріше заміниками життя, ніж життям. Це ігри, хобі і навіть мистецтво, що не вимагає визнавати зміст його творів за дійсність. До таких засобів належить і релігія, хоча віруючі переконані в її природності, справжності. Одні з цих засобів дають практичний ефект, підносячи на певний час рівень духовно-емоційної життєздатності людини, не викликаючи негативних наслідків. Інші, будучи покликаними давати насолоду і життєву енергію, діють на неї руйнівню (алкоголізм, наркоманія, розпуста тощо). Поширеним парадоксом є те, що підневільна, обтяжена турботами, пригнічена, нужденна людина має певний рівень духовно-емоційної життєздатності, а немало заможних і вільних людей переживають нудьгу, а то й відмовляються від життя. Несвобідна людина живе мрією про свободу і благополуччя. Проте, домігшись їх, вона іноді починає відчувати і переживати абстрактність і примарність цих мрій: досягнута мрія, виявляється, не задовольняє її, а свобода пригнічує. Прив'язаність людини до світу, буття знову й знову піддається випробуванню на міцність і надійність, роз'їдається сумнівами, навіть руйнується свідомість особистості, яка зневірилась у наявності сенсу життя. Це особливо відчутно у кризові періоди. Тому обґрунтування сенсу життя має бути фундаментальнішим, а аргументи на його користь – логічно і психологічно ґрунтовнішими, достовірнішими, переконливішими.

Психологічна переконаність у наявності сенсу життя залежить не стільки від рівня освіти людини, скільки від її життєвого досвіду, насамперед від реальної прив'язаності до світу (наявність улюбленої справи, коханої людини тощо). Та навіть це не завжди гарантує вдоволеність людини життям. Наприклад, коли зазнають краху ідеали, якими жила значна частина суспільства, то всі види життєдіяльності втрачають сенс. Крім того, можна жити змістовно і бути невдоволеним життям. Оскільки сенс людського життя не є виокремленим, локалізованим, доступним безпосереднім відчуттям і переживанням феноменом, він ніби "розчинений" у буднях, повсякденній життєдіяльності, а тому недоступний для безпосереднього осягнення і натуральних форм відображення. Можливо, саме тому людство, відчуваючи відповідний

дискомфорт, інтуїтивно почало вдаватися до штучних образів, завдяки яким вдавалось більш-менш адекватно відчувати і переживати сенс життя. Йдеться про художні образи і мистецтво загалом. Низький рівень естетичної, зокрема художньої, культури людини є причиною її несприйнятливості до краси як найадекватнішої форми вираження сенсу життя. Тому людина, яка послуговується тільки натуральними (нештучними, нехудожніми) образами, приречена на невдоволення життям, постійне переживання нудьги, що негативно впливає на її моральну культуру. Моральна досконалість людини передбачає високий рівень її духовно-емоційної життєздатності, який залежить від змістовності життя та естетичної культури індивіда. Ніякі інші досягнення не можуть компенсувати недостатній рівень духовно-емоційної життєздатності людини. Адже чим більше вона знає, чим ширша картина світу представлена в її теоретичній сфері свідомості, тим важче ця картина піддається духовно-емоційному освоєнню: чим ширший для людини світ, тим незатишніше вона може почуватися в ньому. Це стосується як незайманої природи, так і природи, освоєної людством з практично-утилітарними цілями, що фактично може залишатися відчуженою від людини як цілісної особистості. Зосереджуючись на цих проблемах, футурологія пропонує такі засоби підвищення духовно-емоційної життєздатності, моральної культури людини:

- формування принципово нових футурологічних ідей, концепцій, ідеалів. З розвитком людства існуючі концепції постійно піддаватимуть сумніву і запереченню: релігійні – за недооцінку життя в цьому світі, логічну недостовірність; нерелігійні – за відсутність ідей вічного життя, оскільки пропонований ними сенс життя не настільки значущий, щоб народжуватися і жити всього кілька десятків років;

- створення нових і вдосконалення існуючих психологічно переконливих засобів тлумачення сенсу життя людини, яка уявляє, має почуття, страждає й радіє, є смертною і наївно вірить у безсмертя. Стосовно релігії – це удосконалення процедури богослужінь, розвиток образності й емоційності проповідей; для нерелігійних концепцій – розвиток мистецтва, особливо високих його жанрів, піднесення естетичної культури людей;

- формування шанобливого ставлення кожної людини до цінностей родини, родоvodu, нації, людства, здатності осягати таємниці тих кодів, завдяки яким людина й може прилучитися до цих цінностей;

- відкриття в кожній дитині (людині) її обдаровань, талантів, призначення, без реалізації яких життя має обмежений сенс.

Прогрес моралі виявлятиметься в розширенні сфери її застосування, зростанні її відповідності високим цінностям життя і культури, підвищенні авторитету, постійному розширенні діапазону морального вибору особистості. Правда, збільшення можливостей позитивного вибору пов'язане з можливостями зла, тобто негативного вибору. Якщо настане такий час, коли одна людина зможе врятувати все людство, то це означатиме, що вона зможе і знищити його.

Ощадливість – моральна якість, яка виявляється у дбайливому ставленні людини до матеріальних і духовних благ. Протилежною моральною якістю є марнотратність, невиправдана розкіш, безгосподарність. Уже Гесіод вважав ощадливість позитивною якістю людей. Поняття “О”. має кілька значень. Моральний аспект цього феномену виявляється в шанобливому ставленні до результатів людської праці, раціональному використанні суспільного багатства на благо усіх людей. Значущість ощадливості людства якісно зростає в умовах сучасної екологічної ситуації, яка настійно вимагає обмеження марнотратності людини стосовно природних ресурсів.

Obligatio sub fide nobili (лат.) – Зобов'язання “під слово честі”.

Omnes, quantum potes, juva (лат.) – Усім, скільки можеш допомагай.

Omnia vincit amor (лат.) – Любов перемагає все.

Optima fide (лат.) – З повною довірою, добросовісно.

O tempora, o mores! – О, часи, о звичаї !

П

Паніка – стан жаху, що супроводжується різким послабленням волевого контролю. При цьому інстинкти фізичного самозбереження пригнічують здатність людини до самооцінки; раптовий, заразливий страх, що опановує людину (індивідуальна **П.** у стані самотності чи агорафобії) чи групу людей, натовп (групова і масова **П.**) у хвилину дійсної чи уявної небезпеки. Основними ознаками панічних нападів є сильний страх, переляк, розгубленість, відчуття неминучої смерті, що насувається. Людина в такому стані не може сказати, чого саме вона боїться, їй складно сконцентрувати увагу і взяти себе в руки. Дослідникам удалося виявити комплекси чинників перетворення більш-менш організованої групи в панічний натовп (соціальні, загально-психологічні, соціально-психологічні та ідеологічні, фізіологічні) і детально розробити інструкцію “Що робити при паніці?” Оскільки однією з причин **П.** є раптова втрата багатьох позитивних якостей (ясності ума, сили волі, витримки, мужності тощо), то знання, які саме з цих якостей і як саме слід актуалізувати в ситуації **П.**, буде не зайвим. Сильні особистості часто здатні перетворити навіть дикий, сліпий натовп у керовану групу людей. Історія знає такі приклади.

Афоризми: “В паніці людині здається, що на неї спрямовані всі прожектори і весь світ тільки тим і живе, щоб знайти її” (Е.-М. Ремарк); “Страх і паніка – дві різні емоції. Страх – допомагає вижити, паніка – вірна смерть” (Chsing Mavericks); “... паніка біжить незрівнянно швидше, ніж ноги, що її несуть” (Ж. Сарамаго); “Люди в паніці не слухають розум і не хочуть чути істину” (Т. Гудкайнд); “Якою б безвихідною не здавалась тобі битва, яка має відбутися, не варто панікувати завчасно” (Ч. Карен).

Патоцентризм – (грец. *pathos* – біль, страждання) – один із видів екологічної етики, до якої вдаються захисники прав тварин, згідно з якою (**П.** етикою), заборона мучити тварин є обов'язком стосовно самих тварин. В основі такої точки зору лежить переконання, що всі природні істоти, які можуть страждати, є самоцінні. **П.** ставить моральну цінність тварин в залежність від інтенсивності болю і страждань, які виникають в істот, здатних відчувати, у відповідь на їх знищення. Наприклад, рослини мають меншу моральну цінність, ніж ссавці.

Патріотизм (грец. *patriotes* – земляк, співвітчизник) – це любов та відданість своїй батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам, готовність іти на жертви в ім'я інтересів

свого народу. **П.** виявляється в почутті гордості за матеріальні і духовні надбання свого народу, прагненні зберегти самобутність своєї культури, мови, традицій предків. Як це не дивно (більш того, образливо!), але навіть відомі люди часто негативно висловлювались проти патріотизму. Причини цього такі. По-перше, у деяких з цих людей термін “патріотизм” асоціюється з розпалюванням ненависті агресивними політиками проти сусідніх народів (“Патріот – ... іграшка в руках державних мужів і знаряддя в руках завойовників” – А. Бірс). По-друге, митці, як правило, адресують свої твори не виключно своєму народу, а людству (“Не може бути ні патріотичного мистецтва, ні патріотичної науки” – І.-В. Гете). По-третє, люди, які проживають у країнах, які не були окупованими (тривалий час), не можуть збагнути справедливої ненависті борців за визволення свого народу (“Патріотизм за своєю суттю є агресивним, а патріоти, як правило – люди злі” – О. Уайльд). Століттями Україна була окупована “старшим братом”, але на думку О. Уайльда, ми не мали права навіть гніватися на окупантів, на циркуляр Валуєва, на організаторів голодомору. Висловлювань, які паплюжать священне ім'я “патріот”, дуже багато. Задумуючись над причиною такої дикості, приходиш до висновку: люди, країна яких не зазнала утисків чужинців, живуть собі спокійно, не вдаючись до “пишних слів”. Свобода, любов до своєї культури, мови, традицій предків для них явища звичні, як повітря. Тому для них часто незрозумілим є стогін уярмлених народів і гнів кращих його синів (послухаймо цих “непатріотів”: “Патріотизм – руйнівна, психопатична форма ідіотизму” – Дж.-Б. Шоу; “Душа і суть того, що зазвичай розуміють під патріотизмом, є і завжди були моральним боягузством” – М. Твен; “Патріотизм – добродесність порочного” – О. Уайльд; “Патріотизм – це останній притулок негідника” – С. Джонсон; “Патріотизм псує світову історію” (не завойовники, не агресори, а патріоти???) – І.-В. Гете.

Патріоти мають багато моральних чеснот. **П.** – носій культури, мови, самобутності свого народу, своїх предків (без таких людей життя наших пращурів втратило б будь-який сенс!). Він, як правило, глибоко переконаний в доброму майбутньому свого народу; вольовий, принциповий, нетерпимий до несправедливості, рішучий, відважний. Без таких людей багато сучасних вільних народів залишались би поневоленими чи й винищеними. Відсутність почуття патріотизму негативно впливає на моральну культуру людини. Для таких людей характерна рабська психологія. Їм легко нав'язати мову чужинців, віру, перетворити в духовних рабів.

Афоризми: “Важливо, щоб ти був готовий умерти за свою країну; але ще важливіше, щоб ти був готовий прожити життя заради неї (Т. Рузвельт); “Не питай, що твоя батьківщина може зробити для тебе, – запитай, що ти можеш зробити для своєї батьківщини” (Дж. Кеннеді); “... патріотизм – це щохвилинна дія, спрямована на захист інтересів своєї країни в будь-якій точці світу” (О. Бочаров); “Патріотизм – це не вибух емоцій, а спокійна і міцна відданість, що триває впродовж усього життя людини” (Е. Стівенсон); “Патріот – це людина, яка всім серцем любить свою країну, готова пожертвувати своїми інтересами і життям заради свого народу і разом з тим з повагою ставиться до інших народів.” (М. Тофтул).

Паульсен Фрідріх (1846 – 1908) – німецький філософ і педагог. У своїй праці “Система етики” **П.** систематизував усі найважливіші риси новітньої етики. Він дотримувався такої точки, згідно з якою вчинки оцінюються як погані чи добрі на підставі тих результатів або цілей, до яких вони тяжіють за самою своєю природою. Цю точку зору **П.** протиставляє формально-інтуїтивній, що оцінює дії безвідносно до їхніх результатів, на підставі чисто формальної вимоги чистоти морального спонукання. Він обґрунтовує недостатність такої формальної етики, яка не має для оцінки вчинків ніякої точки опори. Акт бажання блага ближньому, на думку **П.**, безумовно отримує позитивну моральну оцінку саме тому, що він спрямований до певного факту, а саме до блага нашого ближнього. На думку **П.**, тільки реальне значення наших вчинків для нашого власного життя і для життя оточуючих нас людей є підставою, на якій можна створювати моральні цінності. Проте якби таким способом визначати загальні норми моральності, то звідси не можна зробити висновок, ніби кожен окремий вчинок оцінюється лише за його результатами. Кожне діяння, кожен вчинок може мати в кожному окремому випадку різне індивідуальне значення. Порушення моральних норм заради допомоги ближньому теж є негативним, але справді злими він вважає лише вчинки, зроблені зі злим умислом. **П.** протиставляв свою етичну концепцію гедонізму, вважаючи задоволення чи незадоволення похідним моментом певного життєвого змісту морального блага. Життя людини складне і суперечливе. Не всі його прояви, на думку **П.**, є благом. Благо життя полягає в його повноті та у вільному розкритті всіх функцій. Проте ідеал морального блага має різний зміст у залежності від тих життєвих форм, до яких він належить, тому слід розрізняти блага індивіда, блага нації, держави, людства.

Основна праця: Система етики”.

Педагогічна етика – вчення про педагогічну мораль, що є різновидом загальнолюдської і разом з тим професійної моралі, яке (вчення) досліджує об'єктивні основи, сутність, специфіку, структуру й основні функції моралі працівників педагогічної діяльності, формулює основні принципи і норми моралі педагога. Об'єктивною основою специфіки педагогічної моралі є особливості педагогічної діяльності, насамперед унікальність предмета праці – дитини чи молодшої людини, які здобувають освіту і піддаються свідомому й цілеспрямованому виховному впливу з боку педагога, та характер суперечностей і конфліктів, які виникають (чи можуть виникнути) між педагогом і учнем (чи в учнівському колективі), педагогом і батьками учнів, між педагогами тощо. Специфіка **П. е.** особливо переконливо виявляється у вимогах щодо ставлення педагога до своєї праці. Назвемо деякі з них:

- педагог повинен любити свою дисципліну, постійно цікавитись її досягненнями і проблемами; любити свою працю і вбачати в ній серцевину смислу свого життя;
- постійно пам'ятати про специфіку своєї професії і враховувати її у своїй діяльності;
- усвідомлювати відповідальність за результати своєї діяльності ;
- уміти виявляти гнучкість свого ставлення до вихованців і фактів історії та сьогодення, бути толерантним;
- рахуватись з реальністю, насамперед з тим, якою є сучасна молодь. Легше всього заявити про те, що він (педагог) не хоче мати справу з такою молоддю, тому що ..., чи оголосити їй війну. Комусь же потрібно (необхідно!) навчати її і виховувати. Результатом розмірковувань про свою відповідність вимогам сучасної школи (чи вузу) є або відмова від педагогічної діяльності (що рідко трапляється), або наполеглива праця по розвитку і вдосконаленню своєї педагогічної майстерності й особистих якостей.

Аналізуючи моральні проблеми відношень “педагог – учень”, “педагог – учнівський колектив”, “педагог – педагог”, “педагог – батьки учня”, “педагог – керівник навчального закладу”, **П. е.** формулює специфічні принципи і норми, необхідні у кожному з названих відношень.

Нові етичні проблеми у житті вузівського колективу виникли у зв'язку зі змінами у сфері вищої освіти, що визначаються положеннями Болонської декларації, основною ідеєю якої є перехід від *викладання* до організації *самостійного навчання* студентів. Проте ця ідея (перемістити центр освітньої і виховної роботи на самоосвіту, саморозвиток і самовиховання) поки що не працює. Викладання (курси лекцій) скорочується, зокрема й

курс етики, а самостійна робота студентів поки що не зазнала змін на краще.

Песимізм (лат. *pessimus* – найгірший) – світорозуміння, світобачення і переживання буття, сповнене недовіри до майбутнього, безнадії, занепадництва духу. Історія філософії знає численні спроби підвести теоретичну базу на користь тези, ніби **П.** є виправданим (чи й необхідним) ставленням до буття особистості, суспільства або й людства загалом. Протилежним поняттям є “оптимізм”. Основними теоретичними концепціями **П.** є його радикальна форма та відносний **П.** Перша розглядає песимізм як такий, що має безумовний характер, вважаючи людське буття стражданням, а небуття – позбавленням страждань, а друга (відносний **П.**) визнає недосконалість людського буття, засилля зла, проте ці недоліки, згідно з цією точкою зору, піддаються подоланню. Можна назвати причини і численні обставини, що сприяють песимістичним настроям людей, проте історія свідчить про те, що найчастіше песимістичні настрої виникають у кризові періоди історії. Прояви **П.** давали про себе знати ще в Давньому світі. Так, давньогрецький поет Гесіод (8 – 7 ст. до н. е.) вважав, що людині не можна уникнути горя і страждань. В поемі “Роботи і дні” він поділив людську історію на п’ять епох – золоту, срібну, мідну, героїчну та залізну, впродовж яких життя людей ставало дедалі важчим і гіршим. Думка про повернення до “золотої доби” (досконалішого минулого) висловлювалася не лише Гесіодом, а й багатьма іншими мислителями впродовж двох з половиною тисячоліть. “Етикою песимізму” називали розуміння моралі **О.** Шопенгауером. Людина, на його думку, постійно переживає почуття неспокою, невдоволення, тривоги, перебуває у стані розчарування і **П.** Звільнитися від страждань можна лише відмовившись від волі до життя. **П.** погляди характерні для Е. Гартмана, який вважав, що людство, усвідомивши неможливість щастя, неминучості і вічності страждань, визнає цей світ абсурдним і прагне небуття. “Рішучим песимістом” називав себе О. Шпенглер. І серед найсучасніших філософських систем є песимістичні чи такі, що тяжіють до **П.**

Афоризми: “Песимізм – це настрій, оптимізм – воля” (Е.-О. Шартъє); “Песиміст бачить труднощі при кожній нагоді; оптиміст у будь-яких труднощах бачить можливість” (В. Черчіль); “Мої знання песимістичні, але моя віра оптимістична” (А. Швейцер).

Підозрілість – негативна моральна якість, що виявляється у схильності людини не довіряти іншим, постійно чекати обману (в словах і справах) з їх боку, у постійному почутті страху, невпевненості в собі та інших людях. Підозрілива, недовірлива людина викликає негативні почуття, тому що вона ображає

партнерів постійними сумнівами в їх чесності. Існує думка, що недовірливість людини є наслідком її власної нечесності, яку вона переносить і на інших людей: мовляв, вони такі ж, як і я. Настійлива і абсурдна **П.**, особливо пов'язана з ревнощами або переслідуваннями, іноді є наслідком психічного захворювання – параної. Підозрливій людині, як правило, притаманні такі моральні вади: недовірливість, ревнивість, осудливість, брехливість, боягузтво, лицемірність, нетерпимість, легкодухність, примхливість, дріб'язковість, зрадливість, мстивість, невдячність, ненадійність, нерозважливість (для деяких категорій підозрливих – схильність до перелюбу). Моральною вадою є і протилежна крайність – невиправдана довірливість, яка іноді є причиною багатьох негараздів.

Афоризми: “З великим коханням не можуть ужитися чорні підозри” (П. Абеляр); “Підозрлість – чеснота боягуза” (І. Гете); “Підозрлість – трутизна, що отрує життя” (Ф. Клігер); “Підозрювати чесну людину – значить нанести їй безмовну образу” (П. Сір); “Підозрлість – це, скоріше, чеснота, ніж порок, поки вона діє як собака, яка стереже, але не кусає” (Дж. Галіфакс).

Підступність – негативна моральна якість, яка виявляється в лукавстві, схильності людини до хитрих і злих намірів і вчинків, прихованих зовнішньою доброзичливістю; результати дій з таким умислом – відповідні поведінка і вчинки. **П.** іноді несе небезпеку особливо тому, що не дає змоги зразу виявити наявність прихованих ворожих намірів, які, як правило, пізніше несподівано проявляються.

Афоризми: “Підступність – форма зловредності тактичних людей” (А. Реньє); “Брехливе обличчя приховує все, що задумало підступне серце” (В. Шекспір); “Підступність дає перевагу злу, ...” (Ціцерон); “Віддаляйтесь від підступної людини, навіть якщо ви в родстві чи близькі з нею” (І. Дамаскін); “Брехня і підступність – притулок дураків і боягузів (Ф. Честерфільд).

Платон (427 – 348) – давньогрецький філософ, на думку якого існує надприродний світ ідей і світ чуттєвих речей. Первинним він вважав світ вічних, незмінних, самодостатніх (божественних, мудрих, досконалих) ідей-сутностей, а вторинним, похідним – чуттєвий світ, окремі предмети якого є блідими копіями відповідних ідей: прекрасні речі існують тому, що є ідея прекрасного; благо існує, оскільки є ідея блага і т. д. Ідеї, за **П.**, не тільки загальне (рід) начало, причина, а й образ та зразок.

Світ ідей для людини як чуттєвої, тілесної істоти недоступний. Проте в ній існує безсмертна душа, розумна і вища частина якої причетна до світу ідей. Будучи обтяженою нерозумною частиною, яка, поєднуючись із тілом, стає рабом, душа забуває

про своє колишнє існування у світі ідей. Тому пізнання є нагадуванням того, що закладено в людині. Тобто людина розвиває одвічно притаманні своїй душі потенції, якості, а виховання лише оформляє, розкриває їх. Визнання вродженості чеснот дало змогу **П.** обґрунтувати становість моралі. Найвища чеснота, мудрість властива філософам, тому саме вони здатні найефективніше управляти державами. Хоробрість, сила духу є вродженою чеснотою воїнів, захисників держави. Землеробам і ремісникам, на його погляд, властива помірність. Справедливість він вважав найважливішою чеснотою держави, що уможливає її існування: «...державу ми визнали справедливою, коли наявні в ній три різні за своєю природою стани роблять кожен свою справу». Тому справедливість, згідно з концепцією **П.**, означає «...займатися своєю справою і не втручатися в чужі...». Перехід з одного стану в інший є найбільшою шкодою для держави, найбільшим злочином і несправедливістю. Однак дітей, які мають високі задатки, треба із усією пошаною переводити до вищого стану, і навпаки.

Щоб зберегти державний устрій і спосіб життя, **П.** рекомендував обмежити спілкування з іноземцями, а громадянам своєї держави заборонити виїжджати в інші країни. Особливо важливим, на його думку, було досягнення цілковитої одностайності громадян. Розмірковувати про державні закони, творити їх, обговорювати і оцінювати правила поведінки громадян є правом і обов'язком мудреців і правителів. Для збереження спокою в державі він радив вислати за межі країни без права повернення поетів, оскільки вони схильні бентежити уми співгромадян. Збивати їх зі шляху доброчесності. Тих, хто впав у безчестя через нерозуміння, необхідно, на його думку, відправляти до в'язниці на п'ять років, а за повторну аналогічну провину – страчувати, як і вільнодумців. Ідеальна держава **П.** не передбачала місця для свободи та індивідуальності навіть для воїнів. Правителі мали вирішувати все (зокрема, належність людей до певного стану, їхні смаки тощо), тобто громадяни фактично були позбавлені можливості морального вибору.

В античній Греції людина мислила себе частиною полісу. **П.** довів цю ідею до логічного завершення, ототожнивши структури індивідуальної психіки, моральної свідомості і державного устрою. Він віддавав пріоритет державі, яка, на його думку, є не зовнішньою умовою існування індивіда, а єдиною моральною організованою формою земного буття. Самовдосконалення особистості залежить від виконання нею обов'язку: людина стає моральною, долаючи межі індивідуального буття, наповнюючи його суспільним змістом. Найважливішою, за **П.**, у світі ідей є ідея блага як передумова всього правильного і прекрасного. В

античному світі благо тлумачили як мету, спрямовану на досягнення щастя людини. Таких поглядів дотримувався і **П.**, вважаючи, що людина повинна прагнути до світу ідей, де стають можливими справжнє благо і щастя.

П. розрізняв душевні (божественні) і земні (людські) блага, зазначаючи, що від земних, які поділяються на тілесні і майнові, залежать душевні блага. На його думку, душевні блага диференціюють відповідно до структури душі: «...в людині залежить від душі, а в самій душі – від розуму». Отже, **П.** виокремлював систему благ, у якій зовнішні блага підпорядковані тілесним, тілесні – душевним, душевні – інтелектуальним. При цьому він надавав перевагу розуму як носію загального, основі співмірності, законності, порядку та справедливості. Благо він трактував як те, заради чого людина живе і працює, як мету прагнень, «найдосконаліше», красу, співмірність, істину. Відповідно до структури своєї душі людина може долучитися до блага або через розуміння, або через утіху, або через синтез уміння і втіхи. Оскільки **П.** найбільше переймався проблемою вдосконалення державного устрою, то й у питаннях долучення людини до блага він відводив державі головну роль. У процесі осягнення блага людині необхідно самозаглибитись, якомога ретельніше звільнити душу від впливу тіла, щоб актуалізувати в пам'яті забуте зі світу ідей знання ідей блага. Пізнання-нагадування є одночасно і моральним очищенням. Благо людини залежить від єдності морального піднесення і пізнання.

Основою моралі і моральним зразком, за твердженням **П.**, є божество, тому людині слід уподібнюватися Богу наскільки це можливо. Головне завдання морального виховання полягає в тому, щоб домогтися від громадян добровільного підкорення законам: «...похвала й осуд повинні виховувати людей і робити їх покірними і слухняними тим законам, які будуть видані». **П.** цінував правдивість, розумність і розсудливість громадян. Земне життя, на його думку, відволікає людину від головного – потягу до істинного блага, тобто потойбічного світу. «Ті, хто справді віддані філософії, зайняті, по суті справи, тільки одним – умиранням і смертю», – писав він. Смерть – «...це дійсно очищення від усіх [пристрастей], а розсудливість, справедливість, мужність і сам розум – засіб такого очищення». Неодмінною умовою очищення душі є здобуття істинного знання, досягнення чистої любові до знань та еросу як потягу чуттєвого до надчуттєвого. Істиною володіють лише боги, а філософ знає шлях до неї і прагне очистити душу, перемогти земний світ, щоб уподібнитися божеству.

Думки **П.** не завжди узгоджуються між собою, що спричиняло

різне розуміння його етичної концепції, зокрема щодо питання про співвідношення етики особистої та соціальної етики. Одні вчені вважають, що у **П.** етика особистості підпорядкована соціальній етиці, яка служить політиці. Інші стверджують, ніби його індивідуальна етика (етика самовдосконалення, самопіднесення) доповнюється соціальною, в основу якої покладено принцип безумовного підпорядкування громадян інтересам держави. Моральні мотиви поведінки людини вони визнають первинним стосовно інших мотивів, проте в ідеальній державі **П.** не передбачив морального вибору і моральних мотивів. Попри те, що його філософія заснована на хибних засадах, вона була визнана багатьма мислителями. **П.** справді збагатив етику цінними думками про мету людської діяльності, чесноти людини (зокрема про справедливість), співвідношення блага особистості і держави тощо. На деякі з них спирався Арістотель.

Основні твори: "Держава"; "Закони" (незакінчена праця); "Теетет"; "Гіпій Більший"; "Парменід"; "Федон" і багато інших.

Повага – оцінка почуття честі і гідності того, на кого спрямована ця оцінка. Вона ґрунтується на визнанні якихось (інтелектуальних, моральних, професійних тощо) якостей людини. Помилковим є визначення **П.** як високої оцінки тільки гідності людини, оскільки гідністю наділяється кожна людина від народження (у судовому процесі прокурор, визнаючи гідність злочинця як людини (навіть убивці), не принижує його гідність, що виявляється як у змісті, так і в тоні судової промови). **П.** заслуговують усі люди уже за те, що вони люди. **П.** ж за честь заслуговують лише ті люди, які заслужити її своїми добрими справами. **П.** передбачає справедливе відношення до людей, яких поважаєш, визнання рівності їх прав на задоволення інтересів, права на свободу; чуйність, ввічливість, делікатність, скромність, толерантне ставлення до їх переконань, інтересів, прагнень. З **П.** несумісні несправедливість, приниження честі і гідності людини, недовіра, грубість, насилля,

Поліандрія (грец. *poli* – багато і *andreios* – чоловічий) – рідкісна форма полігамії, згідно з якою жінка перебуває в кількох шлюбних союзах з різними чоловіками. У 19 ст. **П.** існувала в алеутів і деяких групах ескімосів. Має місце в деяких етнографічних групах південної Індії та Тибеті. Поліандрічна родина має дві форми:

– нефратернальна (неспоріднена), в якій кілька родинно непов'язаних між собою чоловіків одружуються з жінкою, яка займає високе соціальне положення. Характерними ознаками цієї форми **П.** є те, що чоловіки ділять між собою економічні обов'язки і право на сексуальний доступ до жінки;

– фратернальна (братня), в якій кілька братів утворюють спільне господарство з однією жінкою. Така форма **П.** виникає за умови “дефіциту” жінок у певної спільноти людей, наприклад, у племені.

Полівірність – вид міжособистісних стосунків, за яких людина зберігає вірність двом або більше обранцям. Громадська думка засуджує такі стосунки, вважаючи їх зрадою (єдиній, обраній). Для полівірної особистості кожен обранець є незамінимим, потрібним і значущим. **П.** притаманні ті ж ознаки, що й для моногамної вірності: сталість у прив'язаностях та стосунках, відданість своїм обранцям, внутрішня стійкість по відношенні до труднощів і спокус. **П.** майже завжди є результатом морального вибору самої особистості.

Порок (моральна вада) – стійка негативна моральна якість. Осмислення сутності **П.** і їх різновидів передбачає їх класифікацію. Мислителі різних епох по-різному класифікували моральні вади. Найчастіше основою такої класифікації вибирали засіб здійснення порочного вчинку – розум, слово чи діло. Результатом такого поділу будуть три групи **П.**: 1) моральні вади, що проявляються в схильності до проступків розумом (свідомістю): байдужість, безвілля, безпринципність, боягузтво, жадібність, задрість, зарозумілість, легковажність, лінивість, легкодухість, підозрілість (недовірливість), нерішучість, ревнивість, самовдоволеність, самозакоханість, самовпевненість, черствість тощо; 2) моральні вади, що проявляються у схильності до проступків словом: безсоромність, брехливість, бундючність, буркотливість, вульгарність, грубість (брутальність), дратівливість, запальність, лихослівність, лицемірність, марнославство, нахабність, неввічливість, непристойність, нескромність, нетерпимість, нечемність, осудливість, пихатість (чванливість), підлабузництво, підлесливість, примхливість (капризність), сварливість, схильність до хамства, святенництво, хвалькуватість, цинізм, чванство; 3) моральні вади, що проявляються в схильності до проступків ділом: агресивність, віроломність, дріб'язковість, жорстокість, зрадливість, користолюбство, мстивість, нахабність, невдячність, ненадійність, нерозважливість, низькопоклонство, підлість, підступність, схильність до вбивства, схильність до перелюбу, схильність до самогубства, сутяжність, упертість, схильність до шахрайства.

Деякі моральні вади можуть проявлятися в різних родах проступків. Так, слово буває жорстокішим від аналогічного вчинку. Проте жорстокість раціональніше віднести до проступків ділом і відповідних моральних вад. Це стосується й деяких інших вчинків: зрадити можна не лише ділом, а й словом.

До того ж моральним вадам, що виявляються в схильності до проступків словом, передують вади, які виявляються у схильності до проступків розумом, а вадам, що виявляються в проступках ділом, передують вади, які виявляються у схильності до проступків розумом і словом. Слід зазначити, що моральні вади настільки погано усвідомленні, що багато з них навіть не мають спеціальних термінів для їх позначення. Це виявляється в тому, що багато термінів, які позначають моральні вади, утворюють із термінів, що позначають відповідні чесноти і заперечні слова “не” або “без” (нескромність, нечемність, безпринципність, безсоромність). Правда, подібні терміни утворюються на рівні буденної свідомості (у лоні моралі), а завдання етики полягає в тому, щоб піднести статус цих слів до рівня наукових термінів, якими позначають відповідні поняття, та з'ясувати їх зміст і обсяг.

Афоризми: “Модні пороки зйдуть за доброчесність” (Мольєр); “Чужі пороки у нас на виду, а свої – за спиною” (Сенека); “Небагато пороків досить, щоб затьмарити багато чеснот” (Плутарх); “Порок не залишається непокараним, оскільки бути порочним – уже покарання” (Боецій); “Вище досягнення суду: коли порок настільки засуджений, що від нього відмовляється і злочинець!” (О. Солженіцин).

Походження моралі. Зародження і розвиток моралі є тривалим, складним і суперечливим процесом. Якщо історія, етнографія, антропологія, досліджуючи його, послуговуються історичним методом, якому властиві емпірична конкретність, географічна, хронологічна й етнографічна визначеність, то етика намагається осягнути загальну логіку, закономірності виникнення моралі, з'ясувати, коли, як і для чого вона виникла.

Розв'язання цієї проблеми залежить від розуміння природи і сутності моралі. Пояснюючи процес її виникнення, кожна з точок зору виявила свої слабкі місця. Так, у марксистсько-ленінській концепції дискусійним є твердження, ніби виникнення моралі передуює зародженню самосвідомості людини. Саме це стало однією з підстав недооцінювання, ігнорування особистісного начала в моралі. А історичний підхід часто використовувався для обґрунтування класової сутності моралі, що не узгоджується із загальноновизнаним твердженням про її всезагальний характер. Визнання класової сутності моралі суперечить іншому положенню цієї концепції, згідно з яким мораль виникла ще в безкласовому суспільстві.

Загалом роль моралі недооцінювалась, оскільки її розглядали як елемент надбудови. Занижувалася цінність особистісного начала в моралі, яку трактували переважно як форму суспільної свідомості. Ставлячи понад усе роль колективу, марксистсько-

ленінська концепція ігнорувала свободу особи, певною мірою обґрунтовувала й виправдовувала потворні явища морального життя (наприклад, доноси у трудових колективах, школах, навчальних закладах, армії). Ця система розтлінно діяла на людей, нерідко підносячи моральні вади, навіть батькопродавство, до рангу морального ідеалу (вчинок Павлика Морозова). Серед різноманітних теорій походження моралі заслуговує на увагу твердження, що оскільки в первісному стаді моралі не існувало, то й стосунки стадних людей, як і поведінку тварин, не можна оцінювати моральними категоріями. Людоїдство (канібалізм), необмеженість статевих стосунків (проміскуїтет), статеві стосунки між кровними родичами (інцест), характерні для людей первісного стада, – явища не аморальні, а позаморальні. Однак, характеризуючи їх, не можна не констатувати, що первісні люди нерідко поводитися гірше тварин. З'ясування причин цього важливе й тому, що і в сучасному суспільстві існують причини негуманної поведінки людей та обставини, які цьому сприяють. І далеко не всі вони відомі науці, досліджені нею.

Загальноприйнята думка, ніби людоїдство спричинили часті й тривалі голодування, непереконлива, бо в аналогічні ситуації часто потрапляли й тварини. Оскільки первісна людина відрізнялася від тварини зародками свідомості, то логічно припустити, що саме свідомість сприяла виникненню людоїдства та інших потворних явищ людського буття. Канібалізм пов'язаний із руйнацією могутніх природних інстинктів, "запрограмованих" природою засобів харчування. На такі вчинки людина могла піти лише свідомо, а її раціональне начало було орієнтоване насамперед на досягнення вузькопрагматичних цілей. Цю думку ілюструють багато відомих з етнографії фактів. Наприклад, поїдання людей у первісному суспільстві під час затяжного голоду мало свою мотивацію: спочатку з'їдали взятих у полон представників інших племен, потім – одноплемінців, причому в такій послідовності: стариків, жінок, слабких чоловіків. Такою ж "раціональною" була відповідь вогнеземельців (тубільців острова Вогняна Земля) англійському природодосліднику Чарльзу-Роберту Дарвіну (1809–1882) на його питання, чому під час зимових голодувань убивають і з'їдають спочатку літніх жінок, а потім мисливських собак: "Собачки ловлять видру, а вони – ні".

Упродовж багатьох тисячоліть людство створює і розвиває противаги своєму вузькопрагматичному раціональному началу, яке іноді загрожує існуванню самої людини. Мораль і є однією з них. Деякі дослідники не погоджуються із твердженням, що етика є вченням про мораль. Так, в одному з американських

підручників з етики бізнесу йдеться: "Етика – вчення не про мораль, хоч це слово і використовують для означення відповідності традиційним суспільним правилам чи існуючим моральним поглядам людей. Незважаючи на те що існуючі норми та погляди можуть містити цінні узагальнення, етика не приймає їх безумовно, а піддає критичному аналізу та перевіряє на відповідність ще фундаментальнішим нормам. Іншими словами, звичай, традиція і прийняті у суспільстві норми ввічливості не є основою етики, навіть якщо з них і можна отримати цінну інформацію щодо того, що думають люди ". Цю точку зору спростовує хоча б те, що етика вивчає не тільки сучасну мораль, а й мораль минулого і майбутнього, а моральні норми є найфундаментальнішими, оскільки вони орієнтовані на найвищі, абсолютні вселюдські цінності – на добро.

Аналіз духовного життя людей первісного суспільства, зокрема виокремлення перших зародків моралі, ускладнюється дефіцитом відповідного емпіричного (заснованого на досвіді) матеріалу, а також тим, що свідомість людей тривалий час була синкретичною (нерозчленованою). Тому перші вияви моральних відносин і уявлень можуть бути відтворені переважно логічними засобами. Особливо важливим при цьому є глибоке розуміння сутності, призначення людини. Залежно від досягнень науки, світогляду авторів сформувалися відповідні концепції походження моралі, серед яких виокремлюють релігійні й нерелігійні (натуралістичні, соціально-історичні).

Правдивість – моральна чеснота, яка виявляється у звичці людини висловлювати лише істинні думки, об'єктивно оцінювати події. **П.** є необхідною умовою формування моральної довіри між людьми і взаєморозуміння у колективі і суспільстві загалом. Проте в умовах класового ладу (в якому кожен клас має "свою правду") необхідною умовою встановлення справжньої правди, *істини* є демократизація життя суспільства, права кожної людини на гласність. Деякі прояви неправдивості є виправданими, оскільки в сучасному світі не можна обійтися без приховування інформації з метою безпеки інтересів окремої особистості або відповідних спільнот – держави, економічної компанії тощо.

Афоризми: "Дві речі роблять людину богоподібною: життя для суспільства і правдивість" (Піфагор); "Правда сама по собі не є добродієм, але вона є необхідною умовою всього доброго" (Л. Толстой); "Брехуну не вірять навіть тоді, коли він говорить правду" (Цицерон).

Принципи етики – вихідні фундаментальні положення етики, на яких ґрунтується вся теоретична модель науки про мораль. Багато положень етики дедуктивно виводяться із її **П.**

(прямо чи опосередковано). При цьому виходять з того, що жодне положення етики не повинне суперечити її **П.** Іноді, характеризуючи **П.** етики, називають їх **П.** моралі. Лише умовно можна назвати найзагальніші положення моралі її **П.** **П.** – це положення осмислені й чітко окреслені. Формулюючи **П.**, як правило, вдаються до метамови (мови про мову, об'єктну мову; у нашому випадку – про мову моралі). Правда, на буденному рівні свідомості (а мораль у своїй основі є переважно буденною формою свідомості) іноді говорять про **П.**, точніше – про принциповість: “Він принциповий”; “Він безпринципний”. Принципovими називають людей, які дотримуються, в основному, одних і тих же норм поведінки. Значна частина цих (принципових) людей не назвуть вам жодного принципу, а деякі з них навіть не чули терміну “принципи моралі”. Називаючи людину принципovою, як правило, послуговуються інтуїцією.

Якими ж **П.** послуговується (повинна послуговуватися) етика? Згадаймо недалеке минуле, коли за відмову від одного із **П.** (партійності, матеріалізму тощо) могли посадити за ґрати, а в кращому разі – звільнити з роботи. До речі історія філософії свідчить про те, що більшість матеріалістичних концепцій були найбільш несумісними з вимогами моралі. Так, прибічники гедонізму, а ще раніше – чарваки-локаятики – проповідували індивідуалізм і егоїзм. Про це свідчать хоча б такі їх висловлювання: “Єдиний сенс життя людини полягає в задоволеннях, які дають чуттєві насолоди” (гедоністи); “О прекрасна! Будемо їсти і пити, адже минуле, о прекрасна, не належить тобі. О боязлива, воістину минуле не повертається. Це тільки поєднання (елементів)”. В умовах узаконеного плюралізму **П.** етики необхідно вважати такі положення, які були б прийнятними як матеріалістам, так й ідеалістам, як віруючим, так і невіруючим, як християнам, так і мусульманам. Людство не може з цим не рахуватися. Правда, людство не може собі дозволити абсолютного свавілля, насамперед людиноненависницькі **П.**, а тим більше – дії. Наприклад, людство ніколи не погодиться вважати тероризм сумісним з **П.** моралі. Висновок: **П.** моралі повинні мати загальнолюдський характер. Тому першим і основним **П.** етики є **П.** гуманізму. **П.** етики можна визнати і терпимість, плюралізм та деякі інші положення, що не суперечать **П.** гуманізму.

Приятелювання складається переважно на основі спільності неістотних інтересів та тимчасових незначних проявах особистих симпатій. На рівні **П.** стосунків можуть мати місце, але не є обов'язковими збіг уявлень про сенс життя, серйозна зацікавленість долею один одного. Ці стосунки є доброзичливими і виявляються у формі особистих зустрічей, телефонних розмов,

виконанні деяких взаємних послуг, обміні думками та оцінками життєвих подій тощо. У рамки **П.** стосунків не входить спільне досягнення значущих життєвих цілей, такого рівня душевної близькості, за якої спілкування веде до вдосконалення особистих якостей. Загалом **П.** стосунки не ґрунтуються на міцних, істотних засадах, а тому досить легко руйнуються, припиняються. Але зрідка вони переростають у товариські, а ще рідше навіть у дружні стосунки. Людина може мати багато приятелів, менше – товаришів і, як правило, одного-єдиного справжнього друга.

Провинність – становище, в якому опиняється людина, що порушила моральні норми. Оскільки людина як суб'єкт морального відношення має вибір у своїх діях, то вона є відповідальною перед іншими людьми і суспільством загалом, винуватою (провинність), якщо зігнорувала свій обов'язок, загально визнані моральні цінності. Коли людина сама визнає свою вину, то переживає муки совісті, почуття сорому, кається і нерідко прагне перебороти подібний стан, здійснюючи вчинки, які змогли б спокутувати її провину.

Якщо в праві встановлення вини¹ особи є підставою для її покарання, то в моралі той, хто провинився, піддається лише осуду громадською думкою. Протилежним “П”. (“провини”) є поняття “праота”.

У християнстві **П.** людини вважається одвічною як наслідок первородного гріха. Згідно з фрейдизмом, **П.** є результатом напруженості, яка постійно породжується суперечністю між сумлінням і настановами суспільства (“Над-Я”), з одного боку, і свідомістю, що орієнтується на реальність (“Я”) – з другого. Екзистенціалісти вважають, що людина перебуває у стані **П.** уже тому, що вона ізольована від світу, самотня, нездатна до спілкування, внаслідок чого є схильною до міжособистісних конфліктів. До того ж вона нездатна до самореалізації. Існують й інші точки зору на природу і сутність **П.** Прогрес моралі. Обґрунтування тези щодо прогресу в царині моралі передбачає з'ясування основних віх її розвитку, а також порівняльний аналіз моралі різних історичних епох. Основними віхами історичного розвитку моралі є відмова від канібалізму; упорядкування статевого стосунку; визнання представників інших родів і племен за повноцінних людей (крім того, різних народів і націй); визнання повноцінності культур усіх народів і права кожного народу на свою національну культуру, зокрема мову; визнання свободи совісті. До них можна зарахувати й відмову від рабства, кріпосництва, інквізиції, захист тваринного і рослинного світу від винищення (Червона книга), заборону війн, страти людей.

Теоретичне розв'язання проблеми **П. м.** наштотується на

численні труднощі. Йдеться насамперед про невинуватене ототожнення моралі як ідеального феномену (власне моралі, моралі у вузькому розумінні цього слова) з моральністю, тобто реальними стосунками між людьми, які контролюються громадською думкою з огляду на те, добрими вони є чи ні. Наприклад, випадки проміскуїтету, інцесту і навіть канібалізму трапляються і в наш час, проте це свідчить насамперед про характер моральності людей, причетних до цих випадків, а не про мораль, норми належної поведінки, підтримувані громадською думкою відповідного суспільства, а тим більше – людства.

Прогрес моралі. Обґрунтування тези щодо прогресу в царині моралі передбачає з'ясування основних віх її розвитку, а також порівняльний аналіз моралі різних історичних епох. Першими віхами історичного розвитку моралі була відмова від канібалізму; упорядкування статевих стосунків; визнання представників інших родів і племен за повноцінних людей (різних народів і націй); визнання повноцінності культур усіх народів і права кожного народу на свою національну культуру, зокрема мову; визнання свободи совісті. До них можна зарахувати й відмову від рабства, кріпосництва, інквізиції, захист тваринного і рослинного світу від винищення (Червона книга тощо), заборону війн, страти людей.

Теоретичне розв'язання проблеми прогресу моралі наштовхується на численні труднощі. Йдеться насамперед про невинуватене ототожнення моралі як ідеального феномену (власне моралі, моралі у вузькому розумінні цього слова) з моральністю, тобто реальними стосунками між людьми, які контролюються громадською думкою з огляду на те, добрими вони є чи ні. Наприклад, випадки проміскуїтету, інцесту і навіть канібалізму трапляються і в наш час, проте це свідчить насамперед про характер моральності людей, причетних до цих випадків, а не про мораль, норми належної поведінки, підтримувані громадською думкою відповідного суспільства, а тим більше — людства. Не сприяє теоретичному розв'язанню цих проблем ототожнення чи навіть зближення понять "мораль" і "етика". Тому про рівень моралі, моральності народу мало свідчать трактати на теми моралі, тобто дослідження з етики. Адже можна бути талановитим етиком, проголошувати гуманістичні ідеї, а жити за протилежними принципами, чинити зло, завдавати людям шкоди. Та й рівень морального розвитку людини не прямо залежить від її теоретичних знань. Стан моралі суспільства визначають і не окремі морально досконалі особистості (хоч вони й приносять йому славу), а система моральних норм і цінностей, якою керується громадська думка

цього суспільства. Наприклад, дуже висока моральна позиція Сократа не може бути поширена на народ і державу, які прирекли на смерть кращого із своїх синів.

Між мораллю як ідеальним феноменом, моральністю і теорією моралі (етикою) немає безпосереднього зв'язку. При загалом високому рівні моралі суспільства (що виявляється в характері громадської думки) моральність може бути низькою. А розвиток етики безпосередньо не свідчить про поступ моралі (етика інтенсивно розвивалась саме у період суспільних криз. Саме у цей час кращі уми народу одержували соціальне замовлення на теоретичне розв'язання відповідних моральних проблем). Це необхідно враховувати, визначаючи критерії прогресу моралі, з'ясовуючи, яка з тенденцій її розвитку домінує в тому чи іншому суспільстві. Чи не найскладнішим при розв'язанні проблеми історії моралі, її прогресу (чи регресу) та її майбутнього є питання про критерії прогресу моралі. У минулому до таких критеріїв зараховували "найбільше щастя найбільшій кількості людей" (І. Бентам); єдність, солідарність людей, любов тощо. Серед критеріїв морального прогресу сучасні автори виокремлюють:

- зростання обсягу духовної свободи особистості і розширення можливостей її вдосконалення;
- посилення впливу моральних засад на всі сфери суспільного життя;
- здатність моралі переборювати конфліктні ситуації;
- підвищення рівня морального протесту проти бездуховності й аморалізму;
- теоретичний розвиток моралі (?), постійне збагачення етики;
- формування нових, досконаліших засобів впливу і контролю за моральною поведінкою людей;
- ступінь духовної зрілості особистості, її здатність зробити вселюдські моральні цінності сенсом власного життя, відповідність її ідеалу свобідної і рівноправної особистості;
- розширення сфери дії моралі, підвищення її ролі в житті суспільства й особистості;
- зростання загального рівня освіти, розвиток етичних досліджень і збільшення обсягу моральної освіти (школа, засоби масової інформації (ЗМІ), мистецтво і література).

Навіть побіжний цей огляд свідчить, що не всі перелічені вище критерії науково обґрунтовані, оскільки, наприклад, мораль не піддається теоретичному розвитку, а використання засобів контролю за моральною поведінкою людей може мати надто невітні наслідки. Уже самé виникнення моралі свідчить про прогрес людини. Мораль, її норми є вищими, ніж доморальні засоби регулювання стосунків між людьми, оскільки норми

моралі винятково універсальні, пластичні, що дає змогу особі самостійно приймати рішення і діяти у будь-якій життєвій ситуації. Іноді моральними вважають дії за відсутності вибору, характеризуючи, наприклад, поведінку первісної людини як об'єктивно задану, жорстко детерміновану. На цій підставі позитивними моральними якостями первісної людини вважають і такі, що не були результатом свідомого морального вибору. Безперечно, де немає вибору, там немає і моралі. А вибір передбачає наявність у людини самосвідомості. Можна, мабуть, погодитися, що суб'єктом морального ставлення до світу спочатку була не окрема людина, а рід, плем'я, до якого вона належала. Невипадково з виникненням роду ввійшли в обіг поняття "свій", "чужий", а поняття, що свідчать про наявність самосвідомості ("мій", "твій"), виникли, очевидно, в період переходу від первіснообщинного до рабовласницького ладу. Якщо всесилля роду розглядати як результат делегування (передавання) індивідом своїх повноважень роду, то можна дійти висновку, що й індивід причетний до вибору, а отже, й до сфери моральних стосунків. Отже, свідченням морального прогресу в первісному суспільстві було упорядкування статевих стосунків і відмова від канібалізму. Суттєві зрушення відбулися у сфері моралі з переходом первісного суспільства до рабовласницького. Про моральний прогрес тодішнього суспільства свідчили такі явища людського буття:

- інтенсивне становлення самосвідомості особи, намагання теоретично осмислити її (самосвідомість). Цю думку підтверджує висловлювання "Пізнай самого себе", яке приписують то Фалесу, то Сократу;

- розвиток суспільного життя, проникнення моралі в політичні, правові та інші відносини, у сферу виробництва, науки тощо;

- розширення можливості морального вибору;

- розширення сфери дії моральних норм, які раніше стосувалися лише ставлення до одноплемінців. На цьому етапі відбулося формування уявлення про моральну цінність кожної особистості незалежно від кровної, расової, національної належності. Л.-А. Сенека, наприклад, вважав людину найсвятішим предметом для іншої людини, раба за його природою прирівнював до інших людей, в його душі вбачав ті самі начала гордості, честі, мужності, великодушності, які даровані й іншим людським істотам, хоч би яким був їх соціальний статус;

- визрівання уявлення про право кожного народу на свою культуру;

- виникнення спеціального вчення про мораль (етики),

завданням якого є свідомий і цілеспрямований вплив на мораль, реальні стосунки між людьми з метою їх удосконалення, гуманізації.

Виявити поступ моралі з приходом феодального ладу нелегко. Побуває думка, ніби феодалізм є загалом регресом людства. Аргументують її тим, що на першій стадії він відрізнявся від рабовласницького суспільства примітивнішими продуктивними силами, поверненням до панування натурального господарства, занепадом засобів сполучення, зниженням рівня культури, зокрема й моральної. Згідно з марксистською концепцією, навпаки, феодалізм — крок уперед в історії людства, оскільки він є необхідною ланкою в процесі вдосконалення способу виробництва. До того ж на відміну від раба і колони феодально залежний селянин був частково зацікавлений у розвитку виробництва, з чим рахувався і феодал, визнаючи в особі селянина юридичну особу. Моральні стосунки між селянами і стосунки між селянами та феодалами принципово відрізнялися від стосунків між рабами і між рабами й рабовласниками. Проте моральний поступ епохи виявляється насамперед у сфері стосунків між представниками панівного класу: між рабовласниками в рабовласницькому суспільстві, між феодалами — у феодальному.

Про моральний прогрес феодального суспільства свідчать такі факти:

- значно розвинутіші моральні стосунки селян порівняно зі стосунками рабів;

- гуманніше ставлення феодала до селянина, ніж ставлення рабовласника до раба. Селянин був визнаний суб'єктом і об'єктом морального відношення (раб не вважався людиною, а тому не міг бути об'єктом морального відношення);

- захист релігією, що відіграла істотну роль у житті феодального суспільства, всезагального характеру моралі. Так, Ісус Христос згідно з християнським віровченням віддав себе як спокутну жертву за всіх людей, а не тільки за майбутніх християн. А зі слів апостола Павла "Слава і честь, і мир усякому, хто робить добро" можна зробити висновок, що висока мораль доступна кожній людині. Ця позиція християнства позитивно впливала на станово-корпоративну мораль тієї епохи. Були й інші причини прогресу моралі:

- нейтралізація релігійною свідомістю негативного впливу на світогляд людини, прагматичного, практично-утилітарного ставлення до світу, яке в усьому прагне лише користі, зважаючи тільки на її антипод — шкоду;

- розвиток дворянської культури і моралі.

Епоха Відродження засвідчила суттєвий моральний поступ

людства. Воно ніби прокинулося від середньовічної сплячки, відкрило для себе вражаючі досягнення культури минулого (античності), заглянуло в майбутнє, в якому бачились різноманітні величні справи вільних від земних і небесних владик людей. У цю епоху панувало передчуття безмежної свободи, жадоби до життя, земного щастя. Тоді визнавали тільки один культ — культ земної краси, возвеличували індивіда, його буття. І цей індивід невдовзі голосно заявив про себе. Спонукав його до цього капіталізм, що не міг перемогти без такої могутньої зброї, як індивідуалізм. Проте захоплена творчими перспективами людина епохи Відродження часто поводитися нерозсудливо, егоїстично, жорстоко, аморально.

У Новий час, час утвердження капіталістичного суспільства було визрівання нової людини, яку не задовольняли феодальні реалії. Її світобачення, світовідчуття, моральні уявлення потребували принципово іншого суспільства. Про прогрес моралі у буржуазному суспільстві свідчать:

– руйнування феодальних моральних стосунків, заснованих на моральній нерівності станів, вічності суспільної ієрархії. Буржуазна мораль не визнавала заданих соціальною ієрархією ролей, успадкованої дисципліни, общинних, патріархальних традицій і звичаїв. Своїми головними принципами буржуазія проголосила свободу і рівність. Нові відносини між людьми мислилися як вільний і добровільний зв'язок рівних у своїх правах та інтересах індивідів, які вільно розпоряджаються своїм майном, власністю, діяльністю, життям не на шкоду іншим;

– набуття моралю всезагального характеру. Мораль буржуазного суспільства орієнтувалася не лише на "своїх" людей (як у первісному суспільстві), на вільних громадян (у рабовласницькому), на конкретний стан, корпорацію (у феодальному), а була моралю для всіх людей незалежно від раси, нації, віросповідання, соціального статусу. Важливу роль у формуванні всезагальної моралі відіграло створення світового ринку;

– створення умов для масового формування людини як особистості (особистості були й раніше – серед вільних громадян у рабовласницькому суспільстві, навіть серед рабів, феодалів). Це виявилось у духовній довершеності людини, в її здатності інтеріоризувати вселюдські цінності в особистісні цінності й мотиви поведінки. Відомо, що здатність людини усвідомлювати, відчувати і переживати себе як виокремлену із суспільства, нації, класу, колективу, сім'ї цінність породжує індивідуалізм як принцип буття і свідомості. У буржуазному суспільстві він цілком узгоджувався з ідеєю моральної автономії особистості, що є передумовою становлення зрілої моралі;

– усепроникність моральних стосунків, удосконалення всіх сфер суспільного життя. У буржуазному суспільстві значно розширилися можливості вибору (свободи) в економічному, політичному, релігійному житті особистості, що було гарантовано проголошеними буржуазією природними (притаманними кожній людині від природи за правом її народження) правами і свободами. Це право на життя, на влаштування його на власний розсуд, право на свободу, на вибір світогляду, вільну діяльність, на незалежність від волі інших людей, на свободу підприємництва тощо. Усі вони ґрунтуються на свободі приватної власності. Історія свідчить, що позбавлені приватної власності люди є беззахисними і будь-коли можуть бути позбавлені волі та життя;

– нове розуміння морального ідеалу. Рівень моральної досконалості людини у буржуазному суспільстві пов'язують з її особистою незалежністю, свободою, моральним суверенітетом, а основними чеснотами вважають активність, ініціативність, творчий підхід до справи, підприємливість, діловитість, ощадливість і бережливість, здорове честолюбство і кар'єризм, відповідальність у ділових стосунках, особливо у фінансових зобов'язаннях;

– зростання морального впливу на життя людства міжнародних структур: Організації Об'єднаних Націй (ООН), правозахисник організацій тощо.

Загалом прогрес моралі не є простим лінійним процесом. Кожен етап її розвитку пов'язаний з набутками і втратами. Наприклад, з переходом до феодального суспільства було втрачено такі позитивні особливості родоплеємної моралі, як несуперечливість, загально-значущість і неоднозначність. Формування у феодальному суспільстві станово-корпоративної моралі теж було кроком назад порівняно з мораллю, що існувала серед вільних громадян рабовласницького суспільства. Якщо для Платона невимушене спілкування (його він описує в одному з основних своїх творів – "Тімей") різних за своїм соціальним статусом людей не є дивиною, то за феодалізму спілкування без умовностей було неможливим. Утвердження моралі буржуазного суспільства теж не обійшлося без певних утрат. Буржуазний спосіб життя ґрунтується на засадах, згідно з якими раціональне, розумне ототожнюється з корисним. Більше того, відповідно до етики прагматизму добро й істина теж ототожнюється з користю. Тому не випадково найактивніші, найініціативніші, найраціональніше налаштовані вихідці із Західної Європи в XVII ст. побачили вигоду в запровадженні рабства в Америці, яке проіснувало до початку XIX ст.

Щоб збагнути причини різноманітних відхилень у буржуазній моральності, необхідно взяти до уваги, що людина перебуває в численних відношеннях із дійсністю — практично-утилітарному, політичному, релігійному, моральному, естетичному тощо, кожне з яких домінує залежно від життєвої ситуації: у черзі за дефіцитним товаром – практично-утилітарне; на мітингу – політичне; у храмі – релігійне; в театрі, філармонії, картинній галереї – естетичне. Від виду відношення людини до дійсності залежать її цілі, мотиви, думки, уявлення, почуття, емоції. Буржуазний спосіб життя робить людину схильною абсолютизувати практично-утилітарне відношення, внаслідок чого прагматична цінність предметів і явищ (користь) нерідко заступає цінності життя і культури (добро, красу, а іноді й істину). Про негативні наслідки переоцінювання, абсолютизації практично-утилітарного відношення писав К. Маркс: "Для зголоділої людини не існує людської форми їжі, а існує тільки її абстрактне буття як їжі... Пригнічена турботами, нужденна людина несприйнятлива навіть до найпрекраснішого видовища; торговець мінералами бачить лише меркантильну вартість, а не красу і не своєрідну природу мінералу". А перспектива отримати високий відсоток прибутку може штовхнути капіталіста навіть на злочин. Схильність буржуа до переоцінювання, абсолютизації практично-утилітарного відношення до дійсності ще не веде до однозначного негативного висновку про мораль буржуазного суспільства, оскільки вона покликана гармонізувати стосунки між людьми, перебороти крайній індивідуалізм, егоїзм, прагматизм, бездушний розрахунок. Буржуазне суспільство, враховуючи негативні тенденції свого способу життя, впродовж століть виробляло їм протизваги. Формування моральних вимог, їх прийняття громадською думкою і стало однією з таких протизваг. Про мораль буржуазного суспільства свідчить авторитет і сила громадської думки, а про моральність – реальне життя, характер реальних стосунків людей цього суспільства. Мораль буржуазного суспільства не можна вважати досконалою. Але досконалішої моралі людство поки що не знає. Про недосконалість цієї моралі свідчить соціальна несправедливість, розгул злочинності в деяких державах, розпуста, наркоманія. Особливо недосконалі стосунки людей як особистостей, що виявляється в характері товаришування, дружби, любові (зокрема, кохання), спілкування. Західні етики майже одноставно пишуть про незатишність сучасної людини, про домінування настроїв самотності й покинутості, про гіпертрофований прагматизм людських стосунків, про холодність, байдужість, а то й ворожість між людьми.

Прокопович Теофан (1681 – 1736) – український мислитель, богослов, церковний діяч. Створена на початку світу Богом матерія, на його думку, не може далі ні народжуватися, ні знищуватися, ні збільшуватися, ні зменшуватися. Високо оцінюючи розум людини, **П.** вважав, що істина не є чимось задалегідь даним у Біблії, а процесом набуття і нарощування людством знання. Істинне знання має велике значення для людини. Про розуміння **П.** проблем моралі свідчить насамперед курс етики, прочитаний ним у Києво-Могилянській академії в 1708 р. (збереглися лише чотири розділи цього курсу).

Етика, на його думку, має керувати людською поведінкою, “... досліджувати й навчати, у чому полягає найвище добро або найвище щастя й блаженство”, яке є метою доброї поведінки людини. У цій праці він розкриває сенс людської діяльності: кожна людина діє бо “... вона бажає чогось, заради чого це робить”, заради щастя. Осмислюючи природу добра, з'ясування причин та видів добрих дій, він пише: “...коли етика розглядає доброту людських дій і вивчає їх правильність, то ця доброта й правильність залежить від самої мети. А ті самі дії, оскільки вони виходять від спонукальної причини, в залежності від того, чи вони залежать від матеріальної чи формальної [причин], морально не є ані добрими, ані поганими. І тому говорити про їх мету означає визначити від чого залежить їх дія, і те що їх спрямовує. **П.** називає три основні причини дій: матеріальну, формальну і спонукальну, пояснюючи і оцінюючи їх з точки зору мотивацій щоденної практичної діяльності людини. Та якою б не була причина дії, основним є те, якою є ця дія доброю чи недоброю. Після цього **П.** переходить до осмислення категорій “добро” і “зло”, пов'язуючи їх з поняттями “бажаність”, “відповідність” та “невідповідність”. Добром він вважає те, що приносить користь і задоволення. З'ясовуючи сутність добра, він називає його різновиди. По-перше, добро поділяється на добре саме собою або нестворене, яким є лише Бог, і добро від іншого, або створене, яким є всі речі. Далі – на добро метафізичне чи таку відповідність, яка означає досконалість взагалі, й відповідає сама собою всім речам без відношення до інших; фізичне – яке відповідає кожній природі, наприклад, природні здатності й афекти; моральне або етичне, яке відповідає людині, і є бажаним нею”. Важливою властивістю добра **П.** вважає бажаність, тому “... будь-яке бажання приводить до добра”.

Основні твори: “Духовний регламент”; “Правда волі монаршої у призначенні спадкоємця своєї держави”; “Мистецтво риторики” (рукопис).

Пруські чесноти. Процес формування цивілізованого ставлення перших осіб держави (королів, царів)

прослідковується впродовж усієї історії. Деякі якісні зміни у процесі цього становлення залишили в пам'яті істориків і навіть получили відповідну назву, зокрема й термін “пруський чесноти”. Для ілюстрації сказаного назвемо відповіді двох самодержців, французького короля Людовіка XVIII і російського царя Олександра III. Людовік XVIII (18 ст.): “Точність – це ввічливість королів”; Олександр III (19 ст.): “Європа може почекати, коли російський цар вудить рибу”. Поняття “пруський чесноти” виникло у Пруссії у час правління королів Фрідріха Вільгельма I і його сина Фрідріха Великого. Перший виставляв себе як приклад дотримання чеснот і вимагав цього ж у підлеглих, а його син пояснював, що саме дотримання цих чеснот стало основою успішного існування багатоконфесійної і багатомовної прусської держави. Список прусських чеснот збагатився новими на початку 19 ст., в “епоху реформ”, коли у Пруссії відбулися реформи міського управління, армії, шкіл та університетів, податкової системи, а також зрівняння євреїв у правах. Ось список “пруських чеснот” (приблизний): щирість, скромність, старанність, слухняність (з відвертістю), прямолінійність, почуття справедливості (“кожному своє”), богобоязливість (з релігійною терпимістю), твердість (більше до себе, ніж по відношенні до інших), хоробрість, любов до порядку, дисциплінованість, почуття обов'язку, пунктуальність, чесність, самовідданість (“Хто поклявся на прапорі Пруссії, собі не належить”), ощадливість, мужність без жалю до себе (“Учись страждати не жалючись”), вірність, непідкупність, субординація, стриманість (“будь більшим, ніж здаєшся”), надійність. Деякі негативні вчинки, згідно з “пруськими чеснотами”, недопустимі. Наприклад, засуджується будь-яке запізнення (до речі, японська культура теж вважає запізнення недопустимим узагалі). Правда, і в Союзі практикувалася “недопустимість запізнь”, але якими методами! За Сталіна був Указ (1940 р.), згідно з яким запізнення на роботу на 20 хв. каралось законом.

Пунктуальність (лат. *punctum* – точка) – риса характеру і позитивна моральна якість людини, яка виявляється в надзвичайній акуратності, систематичному дотриманні правил моралі, насамперед правил етикету. Пунктуальною зазвичай називають людину, яка вчасно виконує свої обов'язки, наприклад, з'являється в назначений час. До речі, в різних країнах допускаються різні соціально прийнятні запізнення, які не вважаються порушенням правила **П**. У більшості сучасних західних країн, крім Німеччини, запізнення допускаються до 10 – 20 хв. У Японії запізнення вважаються неприпустимими. У Союзі був час, коли запізнення на роботу на 20 хв. було кримінально карне.

Афоризми: “Краще ніколи, ніж пізно” (Дж.-Б. Шоу); “Велике мистецтво – запізнюватись якраз вчасно” (С.Є. Лец); “Я звик бути пунктуальним, хоча це часто перетворюється в самотність” ((Б. Дізраелі); “Пунктуальність – ввічлива манера дорікати іншим за неточність”.

Пуританство (англ. *puritans*, від лат. *puritas* – чистота, від *purus* – чистий, простий) – стиль життя і діяльності людини, що був наслідком ретельного додержання системи поглядів, в яких закріплювалось патріархальне ставлення до питань сім'ї і шлюбу, фетишизувалась суворість звичаїв. **П.** притаманні крайня строгість моральних норм, аскетичне обмеження потреб, ощадливість і бережливість, працьовитість і цілеспрямованість, утримання від життєвих насолод, фанатичне заперечення розкоші і марнотратності, педантизм, дріб'язкова регламентація життєдіяльності особи. Такий спосіб життя суперечить принципам гуманізму і нерідко веде до лицемірства. Противники такого розуміння **П.**, не рахуючись із деякою умовністю, “стилізованістю” уявлень про пуританський спосіб життя, пуризм взагалі, називають численні факти із життя пуритан (послідовників кальвінізму в Англії) і цитати відомих мислителів, які свідчать про те, що “Жодна група людей не була так несправедливо обмовлена в ХХ ст., як пуритани”.

Афоризми: “Пуританство – постійна, маніакальна боязнь, що хтось, десь може бути щасливим” (Г.Л. Менкен).

Per abusum (лат.) – Шляхом зловживання.

Perfice te (лат.) – Вдосконалюй себе!

Pia desideria (лат.) – Благі наміри.

Pietas (лат.) – Благочестя, набожність, милосердя.

Pro bono (лат.) – Для публічного добра.

Propria laus sordet (лат.) – Самовихваляння погано пахне.

Р

Ревнощі – 1) неприязне, вороже почуття по відношенню до успіхів чи популярності іншої особи. Р. часто є наслідком заздрощів, себелюбства, марнославства людини. Проте, перебуваючи у рамках норми, Р. можуть бути і рушійною силою самореалізації людини, принаймні сприяти цьому процесу. 2) почуття пристрасної недовіри, сумнівів у коханні та вірності. Р. – це почуття не тільки недовіри, а й власної поразки. Розвитку Р. сприяють певні риси характеру людини, зокрема властолюбство, деспотизм, упертість, нездатність прощати, невіра у свою “конкурентоздатність”. Причинами Р. (часто це не причини, а приводи) є зрада, підозріла поведінка партнера, відсутність інформації про нього, компрометуюча інформація (яка може бути як істинною, так і хибною), розлука. Нерідко бувають і зовсім безпідставні Р. Ревнивець, як правило, є людиною емоційно нестійкою, тривожною. Він постійно боїться, що його партнер може зрадити, у всьому його підозрює, вимагає доказів вірності, хоч довести вірність майже неможливо. Не можна схвалювати поведінку і тієї людини, яка зовсім позбавлена почуття Р., і не реагує навіть тоді, коли зрада очевидна.

Афоризми: “Панують у світі три особи, і звати їх: Заздрість, Ревнощі, Злість” (Бомарше); “Бурхливі ревнощі скоюють більше злочинів, ніж користь і честолюбство” (Вольтер); “Ревнощі – сестра кохання, подібно до того, як диявол – брат ангелів” (С.-Ж. Буффле); “Ревнивець – це дитина, яка лякається чудовиськ, створених її уявою” (П. Буаст); “Ревнощі приголомшують і отруюють усе те, що є гарного і доброго в коханні” (Дж. Бруно).

Релятивізм моральний (лат. *relativus* – відносний) – морально-вольова установка, або морально-ціннісна позиція, згідно з якою всі можливі моральні норми та критерії оцінки цілком відносні й рівноцінні, оскільки не існує об'єктивної абсолютної системи моральних норм, їх абсолютного критерію. У відповідності з цим підходом, не існує ніякого абсолютного, універсального добра і зла, існують лише відносні та локальні (в рамках конкретних суспільств та історичних періодів) системи моралі. Усі вони нічим не кращі і не гірші одна за одну, оскільки не існує критерію, за допомогою якого їх можна було б оцінювати: самі критерії є релятивними. Поняття “Р. м”. є протилежним поняттю морального абсолютизму. Приводом для Р. м. є складність визначення категорії добра, такого

визначення, яке б охопило численні, фактично нескінченні його прояви. Рекомендуємо таке визначення добра: добро – найвища, абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом, воно стає самоцінним, а не служить засобом для досягнення інших цілей; уявлення про добро перебуває в органічному взаємозв'язку з ідеалом суспільства й особистості. *Релятивізм етичний* – це теоретичне обґрунтування **Р. м.** з метою його виправдання.

Рівність – принцип, що передбачає і вимагає однакового ставлення до подібних ситуацій, стверджує тотожність індивідів як суб'єктів моралі. Підставою для всіх видів **Р.** є формальна **Р.**, яка протистоїть довільності дій, шляхом введення певних правил поведінки і створення основ для внесення в діяльність індивіда певної безумовної послідовності. Історично уявлення про формальну **Р.** вперше знайшло своє вираження у правилі таліона: принцип покарання-відплати “рівним за рівне”, який виник у родовому суспільстві і був прийнятий древніми рабовласницькими системами права. Згідно з цим принципом, в разі нанесення якоїсь шкоди винуватцю завдають таку ж саму шкоду (“око за око, зуб за зуб”). *Золоте правило* і принцип “не нашкодь” установають вищий тип **Р.** – визнання рівної гідності осіб як представників людського роду (фундаментальне правило моралі). У політичній сфері існує поняття **Р.** політичних і громадянських прав, рівність громадян перед законами держави тощо. У соціально-економічній сфері існують два протилежні принципи: принцип рівного розподілу життєвих благ (який фактично приводив до “зрівнялівки” і, як наслідок, до втрати життєвої активності, ініціативи) і принцип повного санкціонування будь-якого виду нерівності їх розподілу, що склалися. Спробою подолати ці крайності є ідея **Р.** стартових можливостей та ідея контролю над **Р.** умов змагання. Проблема **Р.** всіх громадян держави перед законом має й моральний аспект, і поняття “рівність перед законом” і “рівність моральна” не збігаються. Про це свідчить хоча б наявність імунітету у свідків-родичів і осіб, які перебувають із обвинуваченим (підозрюваним) в особливих довірчих стосунках (адвокат, священник). Ці види імунітету свідків ґрунтуються на моральних вимогах поваги родинних почуттів людей, визнання цінності їх довірчих стосунків. Моральна **Р.** не може бути вичерпно виражена у праві (правда, право повинне відповідати принципам моралі, зокрема й принципу моральної **Р.** (в ідеалі). Складною, суперечливою і до цих пір невирішеною залишається проблема економічної та соціальності справедливості і **Р.** в суспільстві. Священною є ідея-мрія соціалістів-утопістів про

майбутнє справедливе суспільство. Проте варварська спроба її втілення надовго обезславила цю мрію.

Афоризми: “Рівності не в тому, що ними всі користуються, а в тому що, вони надані” (Сенека); “Рівність – найміцніша основа кохання” (Лесінг); “Дружба є рівність” (Піфагор).

Різновиди моральних відносин. Попри те, що мораль є вселюдським феноменом, існує немало підстав для виокремлення модифікацій моральних відносин і відповідних учень про ці відносини. Однак різновидів моральних відносин так багато і вони настільки різнопланові ("розкидані" у часовій, просторовій, соціальній площинах), що класифікувати їх важко. До численних труднощів належить насамперед проблема вибору основи (принципу) поділу. Найлегше в цій ситуації вдатися до дихотомії (грец. *dichotomia*, від *dicha* — на дві частини і *tome* — переріз) — поділу вихідного поняття на два суперечні видові поняття (моральні стосунки людей можна поділити на особистісні і неособистісні, професійні і непрофесійні), але такий поділ не дає змоги вибудувати складну, багатоступеневу класифікацію.

В основу поділу моралі на історичні типи покладено специфіку способу виробництва: у суспільстві з первісним способом виробництва існує відповідна, тобто первіснообщинна мораль, у суспільстві з рабовласницьким способом виробництва — рабовласницька тощо. Згідно з цим поділом характер моралі визначається способом виробництва. Оскільки і в сучасному світі існують різні способи виробництва (первіснообщинний, феодалний, капіталістичний), то це ускладнює проблему осмислення моралі як уселюдського феномену. Визнавши, що мораль має всезагальний характер, наївно було б ігнорувати специфіку моралі народів Європи, Азії, Америки, Африки, Австралії та Океанії. Однак і мораль навіть одного народу далеко не однакова, оскільки на неї впливає багато чинників: належність до певної релігії, соціальної, професійної групи тощо. Крім того, моральні стосунки можуть бути особистісними (між приятелями, друзями, закоханими, рідними) і неособистісними. Учення про особистісні моральні стосунки людей ще не набуло самостійного статусу, очевидно, тому що ці стосунки традиційно зводять до аналізу спілкування, додаючи іноді питання любові, шлюбу та сім'ї.

Досить розгалуженою є етика неособистісних моральних стосунків. Вона охоплює професійну етику (учительська етика, медична етика, юридична етика, етика підприємця тощо) і непрофесійну етику (вчення про специфіку моралі європейських, азійських, африканських, американських, австралійських та полінезійських народів; етика народів

християнського, мусульманського та ін. Віросповідань). Осібне місце посідає моральне ставлення людини до природи. Відповідно до цієї схеми класифікації моральних відносин розрізняють різновиди етичної теорії. Вчення про моральне ставлення людини до природи називають екологічною етикою. Моральне ставлення людини до неживої природи є важливим розділом цього вчення, який можна розглядати як самостійний напрям екологічної етики (на відміну від учення про моральне ставлення людини до живої природи — біологічної етики), що донині не має адекватної назви. До речі, біологічна етика має своїм предметом моральне ставлення людини не тільки до флори і фауни, а й до себе, до людини як живої істоти.

Така класифікація різновидів моральних відносин умовна, оскільки вони не існують у чистому вигляді. Кожна людина, наприклад, одночасно є представником і людства, і свого народу; перебуває і в особистісних, і в неособистісних відносинах; належить до певної професійної групи тощо. Проте без класифікації моральних стосунків людей не можна виявити й осмислити їх специфіку.

Розпуста – це аморальний спосіб життя, який виявляється насамперед у сексуальній сфері. Про це свідчать хоча б такі терміни: “дім розпусти”, “ притулок розпусти”, “кубло розпусти”, “публічний дім”; зневажання певних правил чи законів; непокірність, неслухняність.

“Душа розпусника з презирством ставиться до його тіла” (Монтеск'є); “Розпуста снідає з Багатством, обідає з Бідністю, вечеряє із Злиденністю і лягає спати з Ганьбою” (Б. Франклін); “Збереження незайманості ставиться в провину жінкам, між тим, як в чоловікові понад усе цінують розпущеність” (Л.-К. Вовенарг); “Злість, як і похоть, у приступі своєму не знає сорому” (Дж. Галіфакс).

Розсудливість – властивість характеру людини, яка виявляється у здатності чітко відрізнити доцільне від недоцільного, керуватися принципами, що орієнтують її на досягнення максимального власного блага, щастя; схильність людини до міркування, обдумування заздалегідь усіх важливих рішень, до пошуку виважених, аргументованих висновків і позицій. Розсудлива людина керується в першу чергу розсудком, а не розумом (в його філософському розумінні). Якщо розум концентрує свою увагу на суперечливості предметів і явищ об'єктивної дійсності і вдається до діалектичної логіки, то завдання розсудку полягає у виборі твердого, формально-логічно обґрунтованого, однозначного рішення. Розсудлива людина, як правило, некваплива, говорить виважено, діє впевнено. Розсудливості часто протистоїть емоціональність

людини. Але ці риси характеру, як свідчать практика, часто органічно поєднуються (повинні поєднуватись). Синонімами щодо “**Р**” є поняття “розважливість”, “поміркованість”, “обачливість”, “наявність здорового глузду”. Протилежним щодо “**Р**” є поняття “імпульсивність”. **Р**. є позитивною рисою людини лише за умови, якщо, прагнучи досягти щастя, вона рахується з інтересами інших людей.

Rectam viam instare (лат.) – Наставляти на путь істини.

“Remedia amoris”(лат.) – “Ліки від кохання”.

Res ipsa loquitur (лат.) – Справа говорить сама за себе.

Rumor publicus (лат.) – Громадська думка.

С

Садизм (франц. *sadism*, від прізвища франц. письменника де Сада (1740 – 1814), який описав це явище) – вид статевого збочення, при якому статеве задоволення досягається за допомогою заподіяння статевому партнерові фізичного болю і тілесних пошкоджень при одночасній підкресленій демонстрації його приниження і підкорення. Осмислення проблеми **С.** на перших порах мало лише прикладний, сексопатологічний характер і відбувалось у рамках різних психоаналітичних шкіл і напрямів. Пізніше інтерпретаційні моделі психіатрії були перенесені на поведінку психічно “нормальних” індивідів, які вдаються до різних форм **С.**, що не перебувають у прямому зв'язку з сексом. Вивчення проблеми **С.** в моральному аспекті дає змогу глибше проаналізувати психічні джерела явищ лиходійства, злочинності. В цьому розумінні **С.** виступає як прояв глибинного прагнення перетворити іншу людину в неживу річ, позбавлену здатності до самостійних проявів волі. Насильницька дія (ментальна чи фізична) робить максимально можливий вплив на духовний світ жертви, переповнюючи її страхом і болем – афектами, надзвичайно руйнівними для особистості. **С.** – схильність до заподіювань іншим безцільних мук.

Афоризми: “Саме прагнення до влади є найхарактернішою формою прояву садизму” (Е. Фромм); “Садист, у всякому випадку, не байдужий до страждань своїх жертв” (Н. Кліффорд).

Самовладання – моральна якість, що виявляється у здатності людини володіти собою, контролювати свою поведінку, приборкувати розумом свої емоції, схильності, бажання, якщо вони заважають адекватно діяти в тій чи іншій ситуації, особливо екстремальній, не реагувати на зовнішні подразники, які заважають прийняти раціональне рішення й ефективно діяти (самовладання не можна вважати позитивною моральною якістю. Все залежить, на які цілі воно спрямоване. Так, чим більшим **С.** володіє злочинець, тим більше лиха він може наробити). **С.** передбачає наявність насамперед сильної волі та цілої низки інших якостей, необхідних, щоб підпорядкувати свою діяльність розв'язанню свідомо поставлених перед собою завдань: витримки, терпіння, стримування, холонокровності, незворушності, спокою, сміливості, стійкості, рішучості. Названі якості вкрай необхідні в екстремальних ситуаціях, зокрема за умови, коли психологія натовпу породжує паніку і паралізує волю людей, яким загрожує велика небезпека. Тут не обійтися

без сильної волі, тверезого розуму, швидкого розрахунку і твердої руки. **С.** передбачає наявність у людини самоконтролю і самодисципліни. Основними проявами **С.** є терпіння, спокій, незворушність, самодисципліна, стійкість. Несумісними із “**С.**” є поняття “нестриманість”, “неврівноваженість”, “легкодухність”, “нерішучість”, “безвілля”, “боягузтво”. Що **С.** саме по собі не можна вважати позитивною моральною якістю, свідчить хоча б те, що виключним **С.** володіли і відомі диктатори, тирані, злочинці.

Афоризми: “Ніяка влада не більша й не краща, ніж влада людини над собою” (Сенека); “Умій володіти собою, якщо не хочеш, щоб інші володіли тобою” (В. Георгієв); “Є певна межа, після якої витримка, самовладання перестає бути чеснотою” (Е. Бьорк); “Не можу довірити людині керувати іншими, коли та не в змозі керувати собою” (Р.-Е. Лі); “Влада над собою – найвища влада, поневоленість своїм пристрастям – найстрашніше рабство” (Сенека); “Здатність до самовладання – головна відмінність між людиною і звіром” (Г. Спенсер)..

Самогубство (медичний термін “суїцид” – лат. *suus* – свій, вільний) – свідоме самостійне позбавлення себе життя, спричинене своєю безпосередньою, умисною і бажаною дією. Причини **С.** різні – життєві негаразди, стан сильного душевного розладу, психічне захворювання. Ці причини полягають не лише в особистісних деформаціях індивіда і обстановці, яка травмує психічно, але соціально-економічній та моральній організації суспільних спільнот. Моральні чинники нерідко є причинами (або обставинами, що підсилюють дію причин) **С.**, і наука повинна виявити ці причини. Психологія давно вже працює над проблемою самогубств (суїциду), етика відстає в цьому відношенні. Про необхідність дослідження етичних аспектів цієї проблеми свідчить хоча б перелік деяких мотивів **С.**: 1)переживання самотності, відчуженості, неможливості бути зрозумілим; 2)любовні невдачі, нерозділене кохання, ревності, сексуальні ексцеси; 3)почуття образи, провини, сорому, незадоволеністю собою; 4)страх перед ганьбою, глузуванням, приниженням; 5)бажання повернути до себе увагу, викликати співчуття, жаль. Про актуальність цієї проблеми, зокрема й для етики, свідчить страшна статистика: за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у світі щороку близько мільйона людей покінчують життя самогубством, тобто одна людина кожні сорок секунд. Про те, що **С.** виникає здебільше через незадоволення духовним, а не матеріальним життям людей свідчить хоча б те, що в розвинених і багатих країнах самогубств не менше, ніж у бідних країнах. Наприклад, Швеція тривалий час є одним із лідерів за кількістю **С.** Одним із перших учених,

який досліджував проблему **С.** був французький соціолог Еміль Дюркгейм, який у своїй праці “Самогубство” довів, що насправді **С.** є соціальним феноменом, продуктом тих значень, очікувань і угод, які виникають у процесі спілкування між собою. Він вказав на те, що індивіди, які мають потужнішу сітку соціальних зв'язків є менше схильними до **С.**, ніж індивіди, які слабо пов'язані з життям соціальних груп.

У християнстві **С.** вважається гріхом. В ісламі **С.** також засуджується, але вважається, що мученики, які померли в ході джихаду, одразу попадають до Раю. В індуїзмі та буддизмі **С.** вважається безглуздом, оскільки, згідно з концепцією реінкарнації, в наступному житті самогубець повернувся б у ту ж саму ситуацію.

У культурі багатьох народів **С.** вважається почесним чи навіть обов'язковим у деяких випадках, зокрема японські самураї практикували ритуальне **С. сепуку** (або *тофуку* чи *харакірі* – розрізання живота коротким мечем), а в Індії довгий час існувала традиція *самі* – самоспалення вдови після смерті чоловіка.

Афоризми: “Можна співчувати самогубцю, але не можна співчувати самогубству” (С. Соловйов); “Самогубство – наслідок відчуття особистого краху” (Ф. Іскандер); “Самогубство – мольба про допомогу, яку ніхто не почув” (Р. Алєєв); “Самогубство вбиває двох” (Г. Міллер); “Піти із життя легше, коли не держать узи дружби і любові” (І. Шевелєв).

Самодисципліна. З'ясувавши в результаті самоконтролю, якими є наші думки, добрими чи злими, людина повинна правильно на це відреагувати: або розвивати, втілювати, культивувати ці думки і почуття, або покласти їм край, подавити і викоренити. У цьому й полягає функція **С.** Все добре високоморальна людина розвиває і культивує, а лихе – подавляє і викорінює.

Санкції моральні – (їх слід відрізнити від юридичних – кримінальних, адміністративно-правових, дисциплінарно-правових та майнових) – форми морального впливу з метою забезпечення дійовості моральних норм (осудження, способи заохочення і покарання тощо). Формальні санкції здійснюються з урахуванням суворості процесуальності (закон, регламент, дисциплінарна інструкція, організаційний статут, кодекс і т. п.). Неформальні санкції – це стихійні реакції середовища, групи чи окремих людей. Моральні санкції у професійних і корпоративних моральних кодексах можуть поєднуватись із санкціями адміністративно-конституційними. Формальні санкції за своєю сутністю є негативними і репресивними. Вони роблять ставку на моральну самооцінку особистості, на пробудження її моральних

почуттів. **М. с.** можуть бути як позитивними, які виявляються в моральному визнанні (схвалення, похвала, висловлення поваги, пошани, слави), так і негативними, які є відповіддю на порушення моральних вимог і виявляються у висловах осуду, зауваженнях, застереженнях, у критиці і недобрій славі, в бойкоті, вимогах публічного визнання вини і покаяння.

Сартр Жан-Поль (1905 – 1980) – французький мислитель і письменник, який часто роздумував над проблемо сутності буття, насамперед "живої свідомості", суб'єктивно-діяльного аспекту свідомості, завдяки якому конкретний індивід, будучи "закинутим" у світ "конкретних ситуацій", вдається до певних дій, вступає у стосунки з іншими людьми і речами, прагне до чогось, приймає життєві рішення, бере участь у суспільному житті тощо. Вся ця діяльність розглядається як духовна самореалізація індивіда, його суб'єктивного, особистісного начала. Зовнішній світ, усі предмети об'єктивної дійсності, за **С.**, є лише "знаками" індивідуальних людських значень, смислових утворень людської суб'єктивності. Ці предмети є лише приводом для рішень індивіда, його вибору, а також вибору себе. "Буття для іншого" виявляє фундаментальну конфліктність міжособистісних відносин. Суб'єктивність ізольованої свідомості, на думку **С.**, набуває зовнішньої предметності, як тільки існування особистості потрапляє в кругозір іншої свідомості, для якої "Я" особистості є лише елементом значущого інструментального комплексу, що утворює світ. Ставлення до іншого – це боротьба за визнання свободи особистості в очах іншого. Так формується "фундаментальний проект" людського існування – "бажання бути Богом", тобто досягти самодостатнього "буття в собі". Оскільки реалізувати цей проект неможливо, людина залишається лише "марним прагненням". Ці аргументи **С.** використовував для спростування можливості реалізації ніцшеанського ідеалу надлюдина як нескінченного самоствердження. Вихідним пунктом концепції **С.** є проблема, яку розв'язували герої Ф. Достоевського: якщо Бога немає, то все дозволено. Адже неможливо знайти критерії цінностей, принаймні в надчуттєвому світі, немає апіорного розрізнення добра і зла, немає досконалого розуму, здатного орієнтувати людей серед цінностей життя. Тому кожен індивід самотужки обирає моральні цінності, "проектую" своє життя, наповнює його змістом чи робить беззмістовним, пустим. Людина приречена на свободу. І ця свобода, здатність обирати згідно зі "своїми істинами" виокремлює її з-поміж інших явищ живої і неживої природи. Від надприродних сил (Бога) людина не залежить, бо їх немає. Немає раз і назавжди даної, незмінної людської природи, немає детермінації (людина себе "проектую" і реалізує). Людина є

свобода. Проте свободна, творча діяльність людини не об'єктивується, не набуває предметності, а якщо й набуває, то відчужується. Тому змістом цієї самодіяльності є унікальні біологічні залежності індивіда, досвід раннього дитинства, особливо психологічні травми тощо. Невипадково **С.** називав свій метод екзистенціальним психоаналізом, який ставить завдання прояснити обличчя індивідуальності шляхом виявлення обставин дитинства і специфічних біологічних залежностей, у відповідь на які індивід себе будує. Свобода індивіда як носія неспокійної суб'єктивності може бути лише "розжиманням буття", утворенням у ньому "тріщини", "ніші". Перебуваючи у відчуженому від нього світі, індивід приречений на несправжнє існування. Жити в сучасному світі, на думку **С.**, як живе в ньому "задоволена собою свідомість", можна лише, відмовившись від своєї справжності, своїх рішень і свого вибору, перекинувши їх на чийось анонімну відповідальність – на сім'ю, народ, державу тощо. Правда, і ця відмова є відповідальним актом особистості, оскільки вона має свободу волі, може протистояти будь-яким надіндивідуальним силам. Прагнучи поєднати екзистенціалізм із марксизмом, **С.** включав до "проекту" індивіда і матеріальну обумовленість людської діяльності, намагався відтворити картину суспільно-історичного процесу як цілісної системи. Проте об'єктивні економічні і соціальні структури фігурують у його вченні як відчужена надбудова над внутрішньо-індивідуальними елементами "проекту" індивіда, як "антилюдське".

Концепція **С.** обминула корінні проблеми етики, оскільки ґрунтувалася на засадах індивідуалізму і позиції чистої суб'єктивності. Індивід, на його думку, може прилучитися до "інших" тільки "поглядом", але цей погляд далекий від бажаних людських стосунків. Однак захист **С.** унікальності кожної людини, її свободи і відповідальності позитивно вплинув на світову філософську думку, зокрема й на теорію моралі.

Свавілля – 1) Спосіб діяти людини на власний розсуд, ні з ким і ні з чим не рахуючись, не зважаючи на думку і волю інших; самовладдя, антисоціальний егоїзм, який ігнорує правила етики. 2) Самочинні дії влади, яка ніким не контролюється, ігнорує думки і бажання громадян; самовладдя, необмежена влада, яка ігнорує принципи законності і справедливості і ґрунтується на насильстві; "**С**". – поняття багатозначне. В історії філософії до поняття "**С.**" вдаються при аналізі співвідношенні детермінізму і свободи волі. Так, Т. Гоббс, указавши на відмінність законів природи і суспільства, писав, що соціальні закони, будучи створеними начебто на основі правильних умовиводів, нерідко містять багато розбіжностей. Основною

причиною цих розбіжностей він вважав свавілля. **С.**, на його думку, є наслідком того, що люди, діючи свідомо, іноді керуються хибними ідеями, нормами, правилами. У повсякденному житті люди вдаються до терміну **С.**, стикаючись з негативними наслідками непродуманих, нераціональних, нерозумних дій. У цьому розумінні говорять про свавілля, наслідком якого є хаос, “пробки” на дорогах, незаконні, свавільні дії міліції тощо.

Світська етика – нерелігійна, тобто мирська, світська етика, яка ґрунтується на переконанні, що людина сама, не звертаючись до тієї чи іншої релігії, може вільно визначати, що таке добро і зло, яка їх природа і сутність. **С. е.** етика покликана допомогти людині самостійно налагоджувати стосунки з іншими людьми, спираючись на знання, одержані наукою впродовж тисячоліть. Прибічники світської і релігійної етик, як правило, непримиримо налаштовані одні проти інших. У наш час, час толерантності і плюралізму здається, ніби такої конфронтації легко можна уникнути: нехай кожна людина вільно обирає таку теорію моралі, яка їй влаштовує. Насправді реалізувати можливість вільного вибору кожною людиною тієї теорії моралі, яка їй ближча, прийнятніша, дуже непросто. Батьки дуже часто нав'язують своїм дітям свою точку зору на цю проблему. Коли ж дитина стає повнолітньою, то їй не доводиться вибирати: вона, як правило, дотримується точки зору батьків.

Свобода волі – здатність людини самостійно, у відповідності зі своїм світоглядом робити вибір між добром і злом, приймати рішення і діяти. Моральним вважають лише такий вибір, за якого людина керується моральним мотивом, внутрішньою, суб'єктивно-особистісною спонукою до дії, зацікавленістю в її реалізації і орієнтацією на моральні чинники. Керуючись моральними мотивами, людина орієнтується на найвищі, безумовні вселюдські цінності, зважає на ймовірність морального осуду в разі недотримання моральних вимог. Оскільки моральний осуд не передбачає примусових, організаційних санкцій, то суб'єкт морального відношення може здійснювати цей вибір самостійно. Моральна свобода відрізняється від економічної, політичної, релігійної. Категорія “**С. в.**” окреслює проблему можливості і здатності людини бути самостійною, самодіяльною, творчою особистістю і разом з тим виражати в моральній діяльності свою суспільну сутність. Об'єктивною передумовою моральної свободи людини є переборення суперечності між нею і суспільством, внаслідок чого моральні вимоги перестають протистояти особистості як зовнішня, чужа сила, що суперечить її потребам та інтересам. Будучи морально свobodною, здійснюючи моральний вибір, людина реалізує себе

як творча особистість. Тому вона змушена відповідати за свій вибір, свою поведінку. Крайностями стосовно точки зору, що визнає наявність свободи волі людини, є індетермінізм і детермінізм (метафізичний). Старий (метафізичний) детермінізм ототожнював детермінізм з причинністю, яку розумів механістично, заперечуючи об'єктивний характер випадковості, статистичних зв'язків. Звідси фаталістичні висновки про те, що людина (й суспільство в цілому) приречена жити і діяти за відведеною їй “програмою”. І ні про яку свободу волі, свободу вибору, рішення і дії не може бути й мови. Індетерміністи, навпаки, заперечують причинні зв'язки між явищами, між теперішнім і майбутнім, визнають волю автономною, свавільною силою. Наслідком цього є волюнтаристичні, суб'єктивістські та індивідуалістичні висновки. Правда, деякі індетерміністи (зокрема представники баденської школи В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) визнавали принцип детермінізму тільки в науках про природу, але заперечували можливість його застосування в “науках про дух”.

Афоризми: “Свобода волі означає... не що інше, як здатність прийняти рішення зі знанням справи ...” (Ф. Енгельс); “Ти називаєш себе свобідним. Свобідним від чого чи свобідним для чого...” (Ф. Ніцше); “Частенько одна і та ж людина робила і добро, і зло. Це все через свободу волі. Вся справа в ній” (Т. Тратчетт); “Той, хто вірить у свободу волі, ніколи не любив і ніколи не ненавидів” (М. Ебнер-Ешенбах); “Тільки в силі волі полягає умова наших успіхів на вибраному полі діяльності” (В. Белінський).

Священництво – показна форма благочестя і набожності, різновид морального формалізму та лицемірства. Громадська думка засуджує **С.**, оскільки така поведінка розрахована переважно на публіку. Прояви **С.**: демонстративність поведінки; невідповідність демонстрованих людиною чеснот істинній її сутності; крайності в запереченні дій, які є (або здаються) аморальними.

Розрізняють **С.** свідоме (лицемірство) і неусвідомлене. Лицемірство виявляється у формі “носіння маски” високоморальної людини при явно усвідомленій невідповідності свого реального морального обличчя масці “праведника”. **С.** неусвідомлене часто буває своєрідною брехнею самому собі, прагненням виділитися, завоювати довіру або повагу. **С.** приховує за собою недовіру до людей, підозрілість, зневажливе до них ставлення, прагнення маніпулювати іншими. Воно є негативною формою пристосувальної реакції людини до моральних вимог суспільства. Близькими до “**С.**” за значенням є терміни “самовдоволення”, “лицемірство”, “фарисейство”, “нещирість”.

Афоризми: “У різноманітні і жорсткості етичних заборон виявляється крайня моральна нерозбірливість і святенництво” (Г.-К. Честертон); “Все, що йде поза рамки нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації” (І.Огієнко. Видозмінений вислів Ф. Ніцше); “Відсутність смаку – одна з тих вад, які невіддільні від святенництва”.

Себелюбство – позитивне моральне почуття (воно може перерости у відповідну моральну якість), в якому виражається повага людини до самої себе як особистості, що ґрунтується на визнанні своєї гідності. **С.** є проявом самосвідомості людини, що має глибоко особистісний характер і певним чином спрямовує вчинки людини, враховуючи свої власні здібності і можливості. Коли людина не любить, не поважає себе, то вона не може любити і поважати інших. **С.** стає негативною якістю людини, якщо вона переоцінює себе, що дає про себе знати в її негативній поведінці і діяльності. Існує і протилежне розуміння **С.**, коли самолюбиву людину називають егоїстом. Так, на думку Ж.-Ж. Руссо, *любов до себе* є природнім почуттям, а *себелюбство* – це похідне, штучне явище, що виникає лише в суспільстві, змушуючи кожного індивіда надавати собі більшого значення, ніж іншому. Воно і спонукає людей чинити одне одному всіляке зло.

Сексизм (анг. *sexism*, від лат. *sexus* – стать) – світогляд, згідно з яким проголошується думка, згідно з якою чоловіки і жінки мають різні права. **С.** може виявлятися у формі ненависті, недооцінки або упередженого ставлення до представників тієї чи іншої статі : *мізогінія* (ненависть, зневага, огида до жінок, жінконенависництво) чи *мізандрія* (людиноненависництво). **С.** називають і стереотипізацію суджень по відношенню до представників відповідної статі. Прикладом **С.** є домінування жінок (матріархат) і домінування чоловіків (патріархат).

Наслідком **С.** є статева дискримінація, тобто дискримінація людини за статевою ознакою чи *гендерною ідентичністю*. **С.** у суспільстві може бути представленим у вигляді відповідних стереотипів, офіційно закріплених положень чи навіть ідеології. Прихильниці та прихильники такого емансипативного руху як фемінізм становлять авангард у боротьбі із **С.** У багатьох західних країнах **С.** є предметом для законодавства і соціальних досліджень, зокрема гендерних студій.

* *Гендерна ідентичність* – це усвідомлення індивідом себе як представника даної статі, відчуття свого жіночого чи чоловічого

тіла, усвідомлення своєї приналежності до чоловічої чи жіночої статі у соціальному контексті. Гендерна ідентичність не є автоматичною надбудовою над біологічною статтю, вона поетапно формується в особистості в ході виховання та соціалізації.

Сексуальна етика – різновид етики, об'єктом вивчення якого є широке коло сексуальної поведінки людини, зокрема сексуальні контакти. Це і проблеми, що стосуються згоди, заснування і різних аспектів шлюбу, зокрема і питання шлюбної вірності і дошлюбного та нешлюбного акту, і питання про те, як рід і влада виражаються через сексуальну поведінку, і питання охорони здоров'я, і типових зіткнень через сексуальну поведінку.

Сила волі. С. в., як правило, визначають як позитивну моральну якість людини, рису характеру, що виявляється в її здатності досягати поставлених нею цілей, в умовах необхідності долати перешкоди. При цьому додають, що **С. в.** “... цінувалася в людині ще з давніх часів і цінувалася завжди”. З таким визначенням можна погодитись, зробивши три “незначні” поправки: по-перше, вона не обов'язково спрямована на добрі справи, а тому її не можна вважати **позитивною** якістю людини; по-друге, **С. в.** не належить до власне **моральних** якостей людини, оскільки вона іноді спрямована і проти моральних почуттів, смаків, поглядів; по-третє, людством завжди цінувалася не **С. в.** як така, а за умови, коли вона була спрямована на перемогу прогресу, добра, справедливості. **С. в.** виявляється в контролі розумом будь-якої діяльності людини, будь-яких почуттів, зокрема й моральних. Вона ґрунтується на твердій, іноді фанатичній, спрямованості розуму на реалізацію певних життєвих планів. При цьому розум контролює всі дії людини, підкоряючи їх певним життєвим планам. А ці плани можуть бути як прогресивними, високоморальними, так і протилежними. Історія знає немало таких фактів, коли люди з надзвичайною **С. в.** боролися проти прогресу, свободи, справедливості. Вони нам відомі, і немає сенсу називати їх імена, оскільки вони не заслуговують навіть слави ... Герострата.

С. в. справді виявляється насамперед тоді, коли необхідно долати перешкоди. Але ці перешкоди не завжди є зовнішніми. Іноді **С. в.** спрямована на переборення “внутрішніх перешкод”: подолання своїх почуттів, смаків, уподобань (не тільки негативних, а іноді й позитивних), якщо вони стають на перешкоді реалізації своїх стратегічних життєвих планів. Кажуть, що іноді доводиться “наступати собі на глотку”. **С. в.** виявляється насамперед в самодисципліні, що є необхідною умовою переборення опору зовнішніх і внутрішніх сил і реалізації своїх планів. Іноді **С. в.** ототожнюють із силою духу, з

чим можна погодитись лише за умови, коли в понятті “дух” будуть мислитись, як позитивні, так і негативні властивості. Для людини із **С. в.** притаманні такі риси характеру: впевненість у собі, твердість, непохитність, стійкість, які (риса характеру) можуть бути як позитивними, так і негативними властивостями людини. Все залежить від того, на що вони спрямовані, на творення добра чи зла. Психологи називають такі складові **С. в.:** віра, бажання, сміливість і терпіння. Протилежними рисами характеру є невпевненість у собі, нерішучість, залежність від думки інших людей, боязкість. Важливо зазначити, що, якщо на перших порах воля, як правило, керується переважно розумом, то в процесі реалізації життєвих планів розум одержує підтримку з боку почуттів. Цьому сприяє емоційне задоволення, яке переживає людина в цьому процесі. Унаслідок чого людині, яка має **С. в.**, все менше й менше доводиться переборювати опір своїх внутрішніх сил. Хибне уявлення про **С. в.** як позитивну якість є, зокрема, та обставина, що навіть талановита людина, яка не має **С. в.**, не може самореалізуватись. **С. в.** слід відрізняти від упертості, яка не має відношення до реалізації “стратегічних” життєвих планів.

Афоризми: “Вільну волю не приневолять ніхто” (М. Аврелій); “Керують тим, хто не може коритись самому собі” (Ф. Ніцше); “Воля – цілеспрямованість, поєднана з правильним судженням” (Платон); “Завжди будь волі своїй господарем, совісті ж своїй – рабом” (М. Ебнер-Ешенбах); “Волі не дано керувати нами” (С. Далі).

Сім заповідей (див. заповіді).

Сінгер Пітер (народ. 1941 р.) – відомий сучасний австралійський філософ, який спеціалізується у сфері екологічної етики. Світову славу йому принесла наукова праця “Звільнення тварин”, опублікована в 1977 р., яка ознаменувала сучасний “Рух за права тварин”. І сьогодні уже тисячі людей нашої планети є активними учасниками цього Руху. Якщо раніше захисники тварин піддавали лише осуду людську жорстокість, то **С.** запропонував поширити на тварин принципи свободи, рівності і братства, тобто визнати за тваринами (на рослин і неживу природу теорія **С.** не поширювалася) природне право на життя, свободу і щастя. **С.** є автором терміну “спесієтизм”, яким він позначав поняття про перевагу одного виду живих істот над іншими, в даному випадку перевагу людей над “не-людьми”.

Основний твір: “Animal Liberation”.

Скептицизм (англ. *scepticism*, франц. *scepticisme* від грец. *skeptikos* – недовірливий) – гносеологічна позиція, яка полягає в сумніві щодо можливості досягнення достовірної істини і наявності надійних критеріїв її встановлення. Поміrkований **С.** –

критичне, тверезе ставлення до чого-небудь, насамперед до процесу пізнання, існуючих поглядів, теорій. Раціональним у **С.** є визнання принципу сумніву, який справді є необхідним моментом ефективного пізнання. Обмеженість **С.** полягає в абсолютизації цього принципу. Моральний **С.** заперечує можливість раціонального обґрунтування норм моралі, принижує здатність людини орієнтуватися у сфері моральних цінностей, зокрема, посилаючись на брак певності позитивних мотивів для людських вчинків. Типовим прикладом морального **С.** є *цинізм*. **С.** виник ще в Давній Греції. Парадоксально, але античні скептики визнавали силу розуму, але, на їх думку, ця сила полягає не в його результативності, а в його впертих, навіть якщо безрезультатних, пошуках.

Засновником **С.** був Піррон, якого Тімон, його учень, характеризував як втілення морального ідеалу. В етиці представники **С.** проповідували незворушність, незатьмареність душі та ще утримання від суджень. Якщо у стані сумніву розум не знає, що вибирати, то в стані утримання від суджень розум знає, що нічого не слід вибирати. У цьому разі він виявляє не слабкість, а силу. Наслідком сумніву чи відсутності знання є розгубленість, сум'яття, почуття жалю і невдоволення, а наслідком утримання від суджень – спокій, незворушність, цілковита внутрішня вдоволеність. **С.** відкидали думку про залежність щастя від успіхів пізнання, оскільки філософи, на їх думку, по-перше, не дуже близькі до істини, а, по-друге, якби їм навіть вдалося знайти істину, то це не тільки не наблизило б людей до щастя, а навіть віддалило б. Бо істина є чимось всезагальним, що виходить за межі індивіда і загрожує його підкорити. А той, хто не має судження про те, що добре чи погане, і не уникає його, і не гониться за ним, залишається незворушним. Подальший розвиток філософії **С.** пов'язаний з іменами Аркесілая, який заперечував, що в результаті утримання від судження моральна дія стає неможливою (Середня Академія), Корнеада (Нова Академія), Енесидема, Агріппи, Секста Емпірика (пізній скептицизм). В епоху Відродження філософії **С.** дотримувався М. Монтень, центральне місце у працях якого займали проблеми етики. Будучи критиком аскетичної моралі, Монтень проповідував життя у відповідності з природою і розумом, вважав щастя і утіхи основним рушієм вчинків людини. У Новий час принципів **С.** дотримувався Д. Юм, який присвятив проблемам теорії моралі третю книгу "Трактату про людську природу". Дослідники його творчості зазначають, що він більше всього творчих сил віддав проблемам розвитку психології моралі. На думку, Д. Юма, людська природа є незмінною за своєю сутністю, і всі вчинки людей є жорстко детермінованими.

“Правила моралі, – писав він, – не є висновками нашого розуму... Цінність наших вчинків не полягає в їх узгодженні з розумом...”. При прийнятті моральних рішень розум не спрацьовує: “Там, де пробуджені афекти, немає місця для свобідного уявлення”.

У повсякденному вжитку **С.** називають людей, які часто сумніваються. Творча особистість, керуючись принципами науки, насамперед законом достатньої підстави, не приймає на віру пропонованих їй думок, а тим більше думок, які їй нав'язують силою. Отже, крайнощі **С.** і бездумної віри в можливості людського пізнання є невипроданими. Істину потрібно шукати посередині, як справедливо зазначав геніальний Арістотель.

Афоризми: “Завжди корисно піддавати свої погляди і плани випробуванню скепсисом” (Б. Якунін); “Будь-яка віра починається із скепсису” (О Уайльд); “Скептицизм – найлегша філософія” (Кемп); “Скептицизм – система лінєвих” (Г. Бічер); “Скептицизм – безплідний берег без гавані і маяків” (Г. Бічер).

Сковорода Григорій Савич (1722 – 1794) – український філософ і письменник, філософія якого, відповідаючи західноєвропейській традиції, водночас була закономірним наслідком розвитку української думки. Характерними рисами його філософії є діалогізм і символічно-образний стиль мислення. **С.** слухав лекції М. Козачинського, і їх погляди на мету філософії та деякі проблеми етики збігалися. Він, як і М. Козачинський, розглядав філософію як науку, що повинна приводити до щастя: “Философия, или любовь к мудрости, направляет весь круг дел своих на тот конец, чтобы дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, светлость мыслям, как главе всего. Когда дух человека веселый, мысли спокойны, сердце мирное, то все светлое, блаженное, веселое. Это есть философия». Розмірковуючи над зв'язком філософії з життям, **С.** прийшов до етичної проблематики. У своїх філософських роздумах він зосереджувався на пошуку істинного шляху до щастя і блаженства, вважав найважливішим у людині її емоційно-вольове начало – “серце”. Саме із серця, за його переконаннями, випливають думка, прагнення, почуття. Мораль людини він також пов'язував із серцем. Увесь світ, на його думку, складається з видимої (твар) і невидимої (Бог) натур. Дійсність **С.** поділяв на три гармонійно взаємопов'язані світи: макрокосм (природа), мікрокосм (людина) і символічний світ (Біблія). Мікрокосм теж складається з видимої і невидимої натур. Справжня, дійсна людина народжується тоді, коли вона осягає невидиме і стає не тільки тілесною, а й духовною людиною. За своєю сутністю, своїм серцем людина тотожна Богу. Пізнаючи себе, людина пізнає Бога. Служіння Богу, любов до нього є

одночасно і любов'ю до себе. Людина є центром світу, в якому сходяться всі проблеми життя, пізнання і діяльності. Тому принцип "Пізнай себе" пронизує всі його твори. Самопізнання (воно ж і Богопізнання) є ключем до розкриття всіх таємниць світу і людини.

Етика С. є наукою про людину, її щастя і шлях самовдосконалення, про благо, добро і зло, смисл життя. Досягти щастя, за його переконаннями, можна лише дотримуючись веління своєї внутрішньої натури, проявом якої є "сродність" із певним видом праці. Пошуки і правильний вибір праці за покликанням є справжнім вираженням людини, її життєдіяльності, самоутвердження. В цьому аспекті принцип "Пізнай себе" означає: пізнай свої природні здібності, нахили до певного виду діяльності, пізнай своє покликання. Оскільки "несродна" праця є головним джерелом нещастя людини.

У контексті проблеми "сродної праці" С. розглядав проблему рівності людей, проголосивши ідею "рівної нерівності". За його твердженнями, існує одна неминуча нерівність – нерівність здібностей і покликань у певному виді діяльності. Ця нерівність має природне походження. Ідея "рівної рівності" є дурницею: "І що є дурнішим від рівної рівності, яку дурні у світ ввести даремно намагаються?". Пізнання, істина є повноцінними, якщо вони сприяють доброчесності, моральному самовдосконаленню. Щастя людини передбачає і відповідний суспільний устрій. Ідеальним є суспільство, здатне забезпечити людині реалізацію її творчих здібностей шляхом освіти. Щастя доступне всім, бо природа нікого не обділила. Варто лише пізнати в собі "справжню людину". У цій думці закорінений висновок, що самопізнання і є універсальним способом перебудови людини і світу. Критерієм моральних норм С. вважав їх відповідність природі людини. На відміну від багатьох філософів, чий спосіб життя не узгоджувався з їхніми поглядами, С. як учив, так і жив.

Основні твори: "Наркіс. Розмови про те: Пізнай самого себе"; "Вступні двері до християнської добронравності"; "Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті ..."; "Боротьба архистратига Михаїла з сатаною, про це: Легко бути добрим" тощо.

Скромність – позитивна моральна якість, яка виявляється в таких властивостях людини: вона не претендує на наявність у неї виключних чеснот, достоїнств чи особливих прав; добровільно підпорядковує себе вимогам громадської дисципліни; обмежує свої потреби розумними рамками; ставиться до всіх людей з повагою, виявляє терпимість до їх неістотних недоліків (пам'ятаючи, що немає людей без недоліків);

критично ставиться до своїх власних заслуг і недоліків; є простою, природною, залишається сама собою, не грає невластивої для себе ролі. Поки нахабство вважається другим щастям, скромним приходиться нелегко. Тому **С.** іноді вважають чесною, яка поки що не допомагає в житті. Щоб вижити, скромним людям іноді доводиться жити за існуючими “правилами гри”. У наш час афішувати свою персону, свої успіхи та можливості, своє багатство стало нормою життя. Поняття “**С**” не тотожне поняттям “страх”, “лякливість”, “нерішучість”. Арістотель ставив **С.** десь посередині між сором'язливістю і безсоромністю.

Афоризми: “Скромність по відношенню до душі є тим же самим, що сором'язливість до тіла” (Ф. Бекон); “У всьому слід триматися міри, навіть у скромності” (А Франс); “Чим розумніший, тим скромніший” (Ціцерон); “Скромною людиною, як правило, захоплюються, якщо хто-небудь що-небудь про неї чув” (Е. Хоу).

Смисл (сенс) життя – морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, виправдовується перед собою та іншими; реальна змістовність життя людини, яка відповідає названому уявленню. Виникнення уявлень про **С. ж.** пов'язане із зародженням і розвитком самосвідомості людини, появою можливості свідомого вибору. За словами Е.Фромма, людина – єдина тварина, для якої власне існування є проблемою; вона повинна її розв'язати, і їй від цього нікуди дітися. Поява цієї проблеми у свідомості людей пов'язана не тільки із змістовністю їх життя, а й з нуждою, хворобами, муками совісті, нерозділеним коханням, зрадою тощо. Однак основна причина її виникнення полягає в усвідомленні своєї смертності, скінченності свого існування. Будучи смертною, людина змушена задумуватись, чи є в людському житті те, що не зникне разом із її смертю. Для смертної людини існування становить нескінченну цінність, що ігнорують творці тоталітарних режимів та заполітизовані ідеологи, які їх обслуговують. Проте справжнє людське життя не вичерпується існуванням. Воно передбачає наявність смислу існування. Питання про **С. ж.** виникає тоді, коли від питання “Бути чи не бути?” переходить до питання “Ким бути?” і нарешті до основного “**Яким бути?**”. Іноді **С. ж.** ототожнюють з метою, яку ставить перед собою індивід. Прагнення реалізувати мрію наповнює життя особистості відповідним змістом. Проте **С. ж.** не можна звести до досягнення певної мети. Не можна беззастережно стверджувати, що **С. ж.** є стільки, скільки людей. Етику цікавить те, що характерне для смислу людського життя загалом. Та й кожна людина, обираючи життєвий шлях, сенс

свого життя, орієнтується на загальне уявлення про сенс людського життя, хоч і не копіює його.

У розумінні проблеми **С. ж.** сформувалося дві основні точки зору. Одна полягає в турботі людини лише про себе, про своє самовдосконалення, благополуччя, самореалізацію, спасіння. Згідно з другою точкою зору, **С. ж.** не обмежується існуванням індивіда і полягає, наприклад, у служінні Богу, певній ідеї тощо. Такий підхід іноді видається дуже високим, а тому привабливим. Проте історія свідчить, що заради сумнівних і псевдовеликих ідей загублено мільйони людських доль. Очевидно, **С. ж.** треба шукати між цими крайнощами – граничним егоїзмом і фанатичним альтруїзмом. Точка зору, згідно з якою **С. ж.** цілком заперечується, неприйнятна, аморальна. Існування різних точок зору на проблему **С. ж.** є природним. Важливо тільки враховувати, що в моральному житті віра в наявність **С. ж.** відіграє істотну роль. Без неї життя людини справді втрачає смисл. Представлений у теоретичному мисленні **С. ж.**, навіть за умови логічної достовірності етичної концепції, не обов'язково є психологічно переконливим для конкретного індивіда. Одне з традиційних визначень **С. ж.** : змістовна наповненість життя, розуміння свого призначення у світі (насамперед у соціальному), цільова спрямованість, ціннісна орієнтованість, те, ради чого варто проживати своє життя. Релігія і філософія завжди прагнули дати відповідь на питання **С. ж.** Всі світові релігії загалом принижують значення земного життя. Справжнім життям вважається (для праведних) безтурботне спостерігання Бога в райських умовах, що є платою за віддану віру і земні страждання за неї. Філософія впродовж тисячоліть пропонувала найрізноманітніші концепції **С. ж.**: оптимістичні і песимістичні, конструктивні й деструктивні, такі, що возвеличують людину, і такі, що принижують її. Та людина, навіть орієнтуючись на певну пропоновану тим чи іншим мислителем концепцію стратегічного вибору життєвого шляху, загальної установки на життя, має пережити пошуки свого смислу життя і наповнювати його своїм смислом. Загальновідомо, що результатом життя зі смислом є досягнення щастя. То ж, аналізуючи проблему **С. ж.**, необхідно з'ясувати, що ж таке щастя. Мислителі, як правило, однобоко тлумачили феномен щастя. Так, гедоністи зводили щастя до одержання максимуму насолод, в кращому разі виправдовуючи лише олюднені насолоди. Немало авторів тлумачать щастя, як життя з високим смислом, творчістю, служінню людству. Проте не кожна людина може домогтися високих досягнень у науці, мистецтві чи політичному житті хоча б тому, що для цього потрібні відповідні природні дані, відповідні соціальні умови і навіть доля везіння. Подібні

концепції не влаштовують пересічних людей, кожна з яких хоче бути щасливою, жити зі смыслом. Оригінальну концепцію **С. ж.** запропонував австрійський психолог і психіатр В.-Е. Франкл, який виклав свій екстремальний досвід виживання в концентраційному нацистському таборі, у своїй праці “Людина в пошуках смыслу”. Це демократична, гуманна концепція сутності життя і шляхів наповнення його смыслом. (див.: Віктор Еміль Франкл). Сучасні наукові, технічні і технологічні зрушення свідчать про кардинальний перегляд людством у майбутньому всіх існуючих концепцій **С. ж.**

Афоризми: “Вища ганьба заради життя втратити його сенс” (Ювенал); “У житті немає іншого сенсу, крім того, який людина сама надає йому, розкриваючи свої сили, живучи плідно” (Е. Фромм); “Якщо в житті немає задоволення, то має бути хоч який-небудь сенс” (Діоген); “Потрібно любити життя більше, ніж сенс” (Ф. Достоевський); “Вільний лише той, хто втратив усе, заради чого варто жити” (Е. Ремарк).

Сміливість – позитивна моральна, волюва якість людини, яка виявляється в наявності психологічної установки, спрямованої на рішучі вчинки; у здатності тверезо оцінювати обстановку і себе в ній і приймати адекватні рішення незалежно від наявності страху. Почуття страху має кожна нормальна людина. Як справедливо писав Марк Твен: “Сміливість – це опір страху і контроль над ним, а не відсутність страху”. Смілива людина завжди готова захищати інтереси свої, своїх рідних і близьких, своєї справи і своєї нації. Особливо важливо (і далеко не легко) виявляти **С.** в екстремальних ситуаціях. Є думка, що **С.** не можна ототожнювати із хоробрістю, що хоробрість є виявом **С.** Ніби почуття хоробрості без сміливості триває не довго; без **С.**, що передбачає глибоке розуміння виклику, що загрожує людині, хоробрість сліпа.

Афоризми: “Сміливість – початок перемоги”(Плутарх); “Сміливий у справі слів не злякається” (Софокл); “Сміливість дає надію на краще майбутнє (?)”; “Мудрий не знає хвилювань, людяний не знає турбот, сміливий не знає страху” (Конфуцій).

Снобізм (англ. *snob*) – 1) модель поведінки або стиль життя людини, що полягає в копіюванні манер, смаків, напряду думок, поведінки вищого суспільства; в претензіях на приналежність до вищих соціальних верств. Сноб – людина, яка претендує на вишукано-витончений смак, на виняткове коло занять, інтересів. 2) “Сноб” – термін, який уживався в аристократичному середовищі для характеристики людей нешляхетного, неаристократичного походження, що прагнули “пролізти” у вище суспільство. Сноби особливо ретельно дотримуються правил вищого світу і нехтують усім, що виходить за межі цих правил.

Колись слово “сноб” звучало образливо. У наш час на снобів велика мода. Люди, які нажили невідомими засобами мільйони і мільярди і які нерідко далекі від справжньої освіти і культури, ведуть себе як сноби: хвастають своїми багатствами – “заморськими” віллами, яхтами, вертольотами тощо. В сучасній Україні бути снобом престижно. Таланти (вчені, конструктори, лікарі) нерідко живуть як жебраки, а сноби казяться від жиру. Характерними моральними якостями сучасних снобів є честолюбність, схильність до демонстрації власної гідності та значущості, претензії на належність до вищих соціальних верств, користолюбство, марнославство, нескромність, зарозумілість, самовдоволеність.

Афоризми: “Снобізм – це єдина рослина, яка розцвітає навіть у пустині” (С. Довлатов); “Ми втрачаємо навіть життя з радістю, лише б про це говорили” (Б. Паскаль); “Ми більш охоче кланяємося знайомому, який їде в екіпажі, ніж іншому, який їде пішки” (Ж. Петі-Сан).

Совість (сумління) – результат інтеріоризації моральних вимог суспільства в її самовимоги; вияв моральної самосвідомості особистості, її здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати оцінку своїх вчинків. Як категорія етики “совість” виражає нерозривний взаємозв'язок моралі і людської особистості. Людину, яка має розвинуте почуття **С.**, називають совісною. Совісна людина відповідальна, відзначається глибоким почуттям морального обов'язку. Вона ставить перед собою високі моральні вимоги, уважна і чуйна, здатна долати ниці пристрасті. Наявність **С.** свідчить про укорінення моралі в духовно-емоційному світі особистості. Тому совісна людина поводить себе пристойно й за відсутності зовнішнього контролю, тобто діє не свавільно, а справді вільно. Для неї неприйнятна вседозволеність.

Безсовісній людині необхідний зовнішній контроль, оскільки моральні вимогами не стали її самовимогами. **С.** виконує запобіжну та ретроспективну (пов'язану з оглядом минулих подій) функції. Виконуючи запобіжну функцію, совість наполягає на дотриманні моральних норм, насамперед заборон, змушує людину уникати певних дій, якими б принадними і навіть раціональними вони не здавалися. При виконанні ж ретроспективної функції в ситуації моральної поразки особистості голос совісті глушить усі інші (добрі й лихі) голоси.

С. перебуває у зв'язку зі страхом, соромом, виною, каяттям. Страх є етапом тривоги, неспокою, спричиненим загрозою втрати честі; сором – переживанням невідповідності своєї

поведінки моральним вимогам перед людьми; вина – переживанням цієї невідповідності перед внутрішнім “я” або Богом; каяття є одним із найефективніших механізмів морального самовдосконалення особистості, що виявляється як почуття жалю з приводу скоєних вчинків. Проблема **С.** аналізувалась уже в Давній Греції, зокрема саме греки звернули увагу на те, що вона не завжди вказує на правильний шлях, що трапляються “помилки совісті” (правда, в грецькій філософії не було терміну “**С.**”: уперше він з'явився у стоїків). Проте лише в християнстві був створений ґрунт для вчення про **С.** Аналіз проблеми **С.** має місце в посланнях апостола Павла. Він розрізняв ступені **С.**. **С.** він пов'язував не тільки з явищами релігійного життя, але й з практичними цілями моралі. Цікавою є концепція **С.** Канта. Немало думок про походження і природу **С.** можна знайти у Ніцше. Він писав, зокрема, про подвійну **С.**, розрізняючи мораль панів і мораль рабів. Про диференційований характер **С.** писав Маркс: “У республіканця інша совість, ніж у монархіста, в імущого – інша, ніж у неімущого, у мислячого – інша, ніж у того, хто не здатен мислити”. Численні точки зору на проблему походження **С.**, в кінцевому підсумку, зводяться до двох протилежних теорій – інтуїтивізму та еволюціонізму. Перша ґрунтується на умоглядному твердженні, згідно з яким є природною властивістю людини. Вона не заперечує розвитку **С.** і залежності її проявів від історичних умов, проте вважає зародок **С.** основною властивістю людського духу (Ламартин називає **С.** “законом законів”; Кант вважає категоричний імператив, або моральний закон апріорним). У кінцевому підсумку **С.** проголошується голосом Божим. Головною трудностю інтуїтивізму є проблема помилок **С.**, питання хибної **С.**. Якщо **С.** – це голос Божий, то як пояснити помилки **С.** і відсутність її (дійсну чи позірну) у злочинців? Еволюціонізм пояснює розвиток **С.**, виходячи із психологічних і соціологічних умов людського життя. Основним її недоліком є висновки про мінливий і відносний характер **С.**

Афоризми: “Чиста совість є постійним святом” (Л.А. Сенека); “Совість – це емоційний сторож переконань” (Р. Ролан); “Найкраща гігієна – чиста совість” (К. Чапек); “Краще краска сорому на обличчі, ніж пляма на серці” (М.-С. Сааведра); “Уся сила моральної совісті полягає в усвідомленні зробленого” (Д. Дідро).

Сократ (прибл. 470 – 399 до н.е.) – давньогрецький філософ про роль якого в історії етики побутують різні думки: одні вважали його першим великим моралістом, інші (зокрема, Гегель та Ніцше) – руйнівником канонів етики. Етична філософія мислителя мала практичний, прикладний характер, оскільки він

не бачив сенсу вивчати те, що не зумовлює корисних практичних змін. **С.** був проповідником і теоретиком моралі. Щоправда, не залишив по собі жодної філософської праці. Основними джерелами про його життя і вчення є твори учнів **С.**, зокрема Платона і давньогрецького історика Ксенофонта (прибл. 430 – 355/354 до н.е.). Критикуючи етичні погляди софістів за релятивізм, абсолютизацію особливого, специфічного і навіть випадкового, він абсолютизував загальне і тривке. Спільним для всіх чеснот, на його думку, є знання: наприклад, мужність полягає в знанні того, як переборювати небезпеки, справедливість – у знанні того, як дотримуватись божественних і людських законів. На цій підставі він доходить висновку, що справедливість, як і всі чесноти є мудрістю.

Завдяки мудрості людина пізнає загальне в найрізноманітніших предметах, явищах, вчинках людей. Справедливість цих міркувань у тому, що мислення узагальнено відображає дійсність, з огляду на це філософ передусім цікавиться загальним. Однак твердження **С.**, що знання є тим спільним, що об'єднує всі чесноти, не можна вважати обґрунтованим. Певний час не було науки про мораль, знання про мораль, але існували мораль, чесноти, спільне в чеснотах. До того ж невиправданим і неможливим є намагання визначити загальне всіх чеснот, стоячи на позиціях граничного раціоналізму. Крім того, на думку **С.**, знання є доброчесністю (добрим, благом), без них неможливо зробити вибір, щоб мати втіху і уникнути страждань. Ототожнення **С.** доброчесності зі знаннями передусім означає свідоме й відповідальне ставлення індивіда до способу свого життя, моральної поведінки. Вважаючи розум рушійною силою, **С.** визнавав суверенність індивіда, тобто моральні норми, авторитет яких традиційно орієнтувався на зовнішніх силах (суспільство з його громадською думкою, Бог), людина повинна виправдати перед своїм розумом: «Такий я завжди, а не тільки тепер: я не здатний скоритися нічому з усього, що в мені є, крім того переконання, яке після ретельної перевірки здається мені найкращим.». Розум індивіда є основним критерієм і суддею щодо моралі. Доброчесність означає здатність керуватися своїми переконаннями і протистояти хибним думкам інших людей, хоч би якими вони не були і скільки б їх не було. Боятися слід не зовнішнього осуду, головне – не вступити в суперечність із собою.

Розмірковуючи над суперечністю між реальними моральними стосунками (моральністю) тогочасного афінського суспільства і моральною свідомістю, **С.** задумувався, чому всі визнають абсолютну цінність доброчесності, але не дотримуються її. Він дійшов висновку, що громадяни Афін не знають доброчесності.

Він був переконаний у можливості витлумачення загальних понять моралі, оскільки, на його погляд, усі чесноти є різновидами знання. Крім того, **С.** намагався з'ясувати основу основ усіх чеснот – сутність поняття «добро» взагалі. Проте витлумачити це він так і не зміг, дійшовши висновку: «Я знаю лише те, що нічого не знаю». Очевидно, істину **С.** розумів не як завершений результат пізнання, а як процес її пошуку. На відміну від людей, які «знають» відповіді на будь-які моральні питання і нав'язують їх іншим, він на це не претендував. У цьому переконує його відповідь Менону (персонажу з твору Платона «Менон»). На питання, чи можна навчитися добродітності **С.** пропонував шукати її разом, постійно розмірковувати, відкидаючи явно хибні й односторонні визначення чеснот, і так наближатися до істини.

Загалом учення **С.** було закликком і вимогою критично ставитися до реальних моральних стосунків (моральності) та моральної свідомості, громадської думки. Навіть якби людству вдалося вичерпно витлумачити основні поняття етики, заклик мислителя розмірковувати, здійснюючи моральний вибір, залишався б актуальним, адже кожна моральна ситуація (а їх безліч) потребує адекватного вирішення.

Сором – моральне почуття, що є проявом самосвідомості людини і виражає осуд мотивів своїх дій, вчинків і відповідних моральних якостей як таких, що принижують її гідність. При цьому людина або сама переживає почуття **С.**, або під впливом інших людей, які негативно реагують на її поведінку (аморальну). Людина соромиться своєї поведінки або гордиться нею, але не завжди адекватно. Бувають випадки, коли людина соромиться своїх добрих справ. **С.** виражається в обтяжливому занепокоєнні, незадоволенні собою, жалкуванні про скоєне. Переживання **С.** може виникати і при спогадах про аморальний вчинок, здійснений у минулому. Іноді людина переживає почуття **С.** і за аморальні дії інших людей, свідками яких вона була. Частіше всього вона соромиться за рідних і близьких людей, але, як це не парадоксально, бувають випадки, коли вона переживає почуття **С.** і за чужих, іноді навіть антипатичних для неї людей. У цьому випадку людина соромиться, мабуть тому, що їхня непристойна поведінка принижує її гідність як Людини: (серед нас, людей, є й такі. Який сором!). **С.** є зовнішнім проявом совісті, а отже, її виникненню передувало виникнення самосвідомості людини. Здатність соромитися залежить і від рівня цивілізованості людини, традиційної, звичної поведінки соціальних спільнот і навіть від моди. Сучасні молоді люди звикли оголяти такі частини тіла, що літнім людям іноді таке поводження здається непристойним, іноді навіть дикунським.

Зовнішні ознаки переживання **С.** є почервоніння, опускання очей тощо. **С.** часто паралізує людину, а іноді інтенсивне і тривале переживання сорому змушує людину радикально змінити весь свій спосіб життя. Іноді **С.** як моральне почуття протиставляють природному началу в людині. Проте це протиставлення безпідставне. Людина повинна гордитися своїм тілом і не соромитися будь-яких його потреб, якщо вони задовольняються по-людськи. Сором'язливість людини не завжди є позитивною якістю, оскільки вона (сором'язливість), будучи надмірною, нерідко стоїть на перешкоді самореалізації людини. Російський філософ І. Кон, виявляючи основний зміст поняття “сором'язливість” за книгою Ф. Зімбардо, називає такі її ознаки: 1) складність у стосунках з іншими людьми; 2) негативні емоційні стани (тривожність, депресія, самотність тощо); 3) брак наполегливості та труднощі виразу своєї думки; 4) надмірна стриманість (що не дає можливості оцінити істинні якості та здібності сором'язливої людини); 5) невміння показати себе (що сприяє іншим вважати сором'язливу людину недобррозичливою, такою, що уникає спілкування); 6) складність спілкування і міркування у присутності інших людей; 7) надмірна рефлексивність та зосередженість на самому собі.

Афоризми: “Сором часто забороняє те, чого не забороняють закони” (Сенека); “Сором – страх перед очікуваним безчестям” (Платон); “Говорити найважче тоді, коли соромно мовчати” (Ф. Ларошфуко); “Любов – це самий перевірений спосіб перебороти почуття сорому (З. Фрейд); “Соромливість – мати самої прекрасної із усіх пристрастей людського серця – любові” (Стендаль).

Соціальна етика – різновид етики, в якому досліджуються ідеали, моральні принципи і норми поведінки різних класів, соціальних верств і груп суспільства. Виникнення **С. е.** зумовлене суспільним і професійним поділом праці та пов'язаними з ним соціальними відмінностями між людьми і типовими конфліктами, які виникають (або можуть виникати) між людьми цих спільнот.

Спецієсизм (анг. *speciesism* від лат. *speciesismus*) або **видовий шовінізм** – ущемлення людиною інтересів або прав усіх інших живих істот (під терміном “інші живі істоти” звичайно мають на увазі тварин); система використання насильства з метою усунення, обмеження інших видів живих істот-конкурентів; переконання в тому, що одні живі істоти мають перевагу над іншими, насамперед люди над тваринами. Термін **С.**, за однією з версій, увів англійський мислитель Річард Райдер, за другою – австралійський екофілософ Пітер Сінгер. Антиспецієсистів, які виступають за права тварин, називають

“захисниками тварин”, “зоозахисниками”, “біоцентристами”. На думку прибічників прав тварин, безжалісна експлуатація тварин людиною і нехтування їх інтересами є такою ж дискримінацією, як расизм, сексизм та інші форми дискримінації людей (див.: *сексизм*).

Співвідношення мети і засобів. Мета є однією зі складових поведінки і свідомої діяльності людини, яка характеризує передбачуваність результату її діяльності і шляхи його досягнення з використанням відповідних засобів. Це і своєрідний засіб інтеграції дій людини, адже завдяки меті вони набувають певної послідовності, системності, стають своєрідним проектом діяльності людини, що визначає характер і системну впорядкованість її різних актів і операцій. Під час досягнення мети відбувається процес переборення суперечності між реальною життєвою ситуацією і метою як прогнозованим результатом діяльності людини. Інтегральну функцію мети визнають не всі мислителі. Наприклад, В. Вундт переконаний, що між нею і результатами є суттєві розбіжності.

Проблема співвідношення мети і засобів її досягнення існує споконвіку. А міркування про те, що прогрес матеріальної і духовної культури спрямований проти людини, були відомі в різні часи. Факти іноді свідчать, що реалізація добрих намірів призводить до результатів, які є моральним злом. Натомість зло, низькі мотиви діяльності, як зазначають деякі мислителі, можуть бути і рушійною силою суспільного прогресу. У сфері моралі цей парадокс постає як суперечливість між цілями і засобами: висока мета досягається аморальними засобами. Така історична практика живила висновок, що задля досягнення високої мети виправданим є використання будь-яких засобів (макіавеллізм): обману, наклепів, жорстокості тощо. Противники макіавеллізму категорично стверджують, що висока мета має досягатися високоморальними засобами. Досвід підтверджує, що застосування негуманних засобів спотворює найгуманніші цілі.

Якщо проблема співвідношення мети і засобів стосується питань права і правозастосування, то набуває правового статусу. Наприклад, учасники кримінально-процесуальних відносин, діючи в установлених законом межах, мають різні цілі і для досягнення їх вдаються до різних засобів. У тоталітарних державах метою кримінального процесу є неодмінне викриття злочинця і жорстоке його покарання "на науку іншим". Система доказування переважно ґрунтується на самообмові, а головним засобом одержання доказів є катування. У демократичних державах проблема співвідношення мети і засобів у кримінальному процесі розв'язується на принципово інших правових і моральних засадах. Метою кримінального процесу є

захист особи і суспільства від злочинних посягань за допомогою справедливого правосуддя, яке водночас має бути і моральним.

Вступаючи в моральні відносини і відповідно діючи, люди, як правило, мотивують свою поведінку. Мотив є основою вчинку, внутрішньою спонукою до дії і виражає зацікавленість у її реалізації. Він взаємопов'язаний з метою, бажаним результатом дії. Реалізуючи мету, людина використовує засоби, що можуть бути як моральними, так і аморальними. Розрізнити їх непросто. Так, деякі засоби карного розшуку, на перший погляд, є тотожними тим, якими користуються злочинці: проникнення у злочинну групу, конспіративність, оперативна комбінація (дезінформація), вербування, облуда, приховане спостереження й розвідка тощо. Моральним вважається необхідний і достатній для досягнення моральної мети засіб, який не суперечить вищій і найвищій меті, не змінює її морального характеру. Це формулювання містить дві вимоги до засобів морального вибору — ефективність і моральну цінність. Засоби в кримінальному процесі повинні бути не лише моральними й ефективними, а й дозволеними законом. Необхідною умовою їх ефективності є науковість. Законодавство має створювати умови для постановки тільки суспільно корисних й узгоджених з інтересами людини як особистості цілей, а також для використання моральних засобів їх досягнення. Передумовою справедливості є незалежність судів, інших правоохоронних органів, створення відповідних матеріальних умов для їх працівників.

Співчуття – 1) чуйне, доброзичливе, прихильне ставлення до іншої людини, що виявляється в розумінні її почуттів, переживань, думок; умінні поставити себе на місце людини, яка потребує співчуття; наданні їй моральної підтримки, а при потребі – і практичної чи матеріальної допомоги; 2) жаль, висловлений усно чи письмово з приводу горя, що спіткало когонебудь. Протилежними поняттями є “нечулість”, “байдужість”, “бездушність”. Виникнення самосвідомості робило людину схильною до егоїзму. У процесі історичного розвитку людина виробила почуття, що протистоїть егоїзму – **С**. Ми переймаємось горем інших настільки, наскільки вважаємо їхнє горе нашим власним. **С**. є одним із важливих проявів гуманізму у відношеннях між людьми. Варто враховувати, що виявлення **С**. потребує належного такту. Особливу здатність людини щиро і проникливо співчувати іншим людям називають емпатією. **С**. можна виявити словом і ділом, відповідним вчинком. Проте це почуття є далеко не типовим для сучасного людства, про що свідчить статистика: сотні мільйонів людей живуть у великій бідності, а інші, маючи мільйони і мільярди, купуються в

розкоші (вони, до речі, теж іноді *говорять* про **С**). Проблемі **С**. надавалось великого значення багатьма народами. Так, у Стародавньому Китаї (у буддизмі) богинею милосердя і співчуття вважалася Гуань-Інь. Вона допомагала людям у багатьох сферах життя. Її батько, цар, будучи незадоволеним її поведінкою, вирішив убити свою дочку. Проте володар пекла врятував її, і вона, оселившись у пеклі, перетворила його на рай. **С**. високо цінується у християнстві. Так, апостол Петро навчав: “Будьте всі одностайні, чуйні, виявляйте братську любов, сердечне співчуття”. Згідно з принципами біологічної етики, людина має співчутливо ставитись не лише до людей, а й до “братів наших менших” – тварин. Телевізійна програма “Натура” (Natura) багато робить для формування співчутливого ставлення до тварин.

Афоризми: “Співчуття – основа всієї моралі” (А. Шопенгауер); “Співчуття є найголовніший і, може, єдиний закон буття людини” (Ф. Достоєвський); “Краще бути предметом заздрощів, ніж співчуття” (Геродот); “Співчуття до тварин настільки пов'язане з доброю натурою, що можна напевно стверджувати: той, хто жорстокий до тварин, не може бути добрим” (Ж. Поль).

Спіноза Бенедикт (1633 – 1677) – нідерландський філософ-пантеїст, основною метою філософії якого було досягнення загального природного порядку, частиною якого є людина. Коло проблем, які досліджував **С**., дуже широке. Це і проблема Бога, і природи та походження душі, і природи афектів та їх негативного впливу на людину, і могутності розуму та свободи людини. Але в центрі його уваги було створення етики. На його думку, етика має ґрунтуватися на вчені про вічну і нескінченну природу (субстанцію). У людині тіло й мисляча душа є однією й тією ж сутністю, але тіло розглядається з боку протяжності, а душа – з боку мислення. Всі психічні процеси він звів до двох начал: до розуму (волі) і пристрастей (афектів). **Б**. дотримувався принципів раціоналізму і навіть намагався розкрити зв'язок між рівнями пізнання і моральної досконалості. Визнаючи егоїстичну сутність тогочасного суспільства, він був змушений зважувати на реальність та індивідуалізм ізольованого суб'єкта, який ставиться до суспільства як до зовнішнього і часто ворожого середовища, засобу задоволення своїх інтересів. **С**. також прагне перебороти етичний індивідуалізм шляхом синтезу ізольованого суб'єкта з родом. У працях **С**. простежуються думки, близькі до епікуреїзму. Він цінував насолоди, доводив, що вільна людина ні про що так мало не думає, як про смерть, а її мудрість полягає саме в роздумах про життя.

С. розрізняв позитивні і негативні афекти (пристрасті), які подовжують або скорочують життя людини: наприклад, радість подовжує його, а сум — скорочує. Похідними позитивними

афектами є веселість, любов, надія, впевненість тощо. Розуміння добра і зла філософ теж пов'язував із вченням про афекти. Добром, на його погляд, є те, що збільшує життєздатність людини, що корисне, а злом — те, що зменшує життєздатність, що шкідливе. Добро і зло — це радість і сум, досягнуті і пережиті у своїх причинах. Вважаючи афекти причиною інтелектуальної і моральної обмеженості людини, він спрямовував вістря своєї етичної концепції на їх приборкання. Його етична теорія опирається на вчення про вічну і нескінченну природу, яку він ототожнював з Богом. У ній поєднуються принципи раціоналізму з пантеїзмом (філософським вченням, за яким Бог ототожнюється з природою). Розумність, а тому й моральність, тлумачив як вищий шар світового цілого, розумну поведінку, як момент всезагального взаємозв'язку світу. **С.** дотримувався думки про вторинність духу, вважаючи його доступним об'єктивному пізнанню атрибутом Бога-Природи.

Не розуміючи суспільно-історичної сутності людини та її моралі, прагнучи перебороти етичний індивідуалізм, **С.** визнавав родову природу людини як суб'єкта моральних відносин. Тому обґрунтував ідею інтелектуальної любові, стверджуючи, що розум, будучи спрямованим на пізнання природи як цілого, а також її атрибутів, стає практичною позицією людини, з огляду на це його слід називати не знанням, а любов'ю. Інтелектуальна любов виявляє субстанціональність (сутність) людини, поєднує її з природою, включає у всезагальний взаємозв'язок світу. Інтелектуальна любов освіченого громадянина — це насамперед любов Бога-Природи до себе.

Егоїзм, на думку **С.**, є елементарним способом існування, який ґрунтується на буденному рівні пізнання, суб'єктивній думці. У моралі цьому рівню пізнання відповідає мотивована індивідуальним почуттям дія. Це добрий намір, проте він може бути невдалим або хибним. Моральність дії передбачає єдність намірів і їх реалізації, а для цього необхідно пізнати каузальні (причинні) зв'язки світу як цілого. Буденний рівень пізнання, афекти, що є стимулами поведінки, вносять розлад у взаємодію людини із зовнішнім світом. Людині, яка живе афектами, природа як ціле недоступна. Моральність є пізнанням, що приборкує афекти, а свобода душі — пануванням розуму над ними. Щоправда, на його думку, розум не перебуває в постійному конфлікті з афектами. Більш того, всі спричинені пристрастями дії можуть бути породженням і розуму, який це робить ефективніше, ніж пристрасті.

Однак попри безперечні глибину й оригінальність, етичній концепції **С.** властива певна наївність. Зокрема, він стверджував, що егоїстичний суб'єкт в егоїстичному світі може

перебороти егоїзм завдяки інтелектуальній любові до світу, Бога-Природи, піднявшись з її допомогою до свідомого синтезу індивідуального начала з родом. Щоправда, філософ здогадувався про нездійсненність цього, зазначаючи, що шлях до свободи є важким і відкритим для небагатих, тому "пороки будуть, доки житимуть люди". Проте абсолютизація цього підходу, ігнорування нескінченності й унікальності деяких моральних ситуацій зумовляють неефективність раціоналізму у сфері етики.

Основні твори: "Етика"; "Короткий трактат про Бога, людину та її щастя"; "Богословсько-політичний трактат".

Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права. Про **С.** розмірковували ще давньогрецькі філософи. Так, за словами Демокріта, тільки ті люди любі богам, яким ненависна несправедливість, а Платон вважав несправедливість найбільшим злом, яке тільки може містити душа, а справедливість – найбільшим благом, предметом, ціннішим за золото.

Категорія **С.** є однією з провідних у мислителів Нового часу, коли почався розвиток буржуазних демократій і постала необхідність обґрунтування ідеї правової держави. Цю проблему намагалися осмислити не тільки філософи, а й історики, юристи, політики, педагоги, письменники. Для буденної свідомості **С.** є чимось само собою зрозумілим. Проте при спробі потрактувати це поняття виникали певні труднощі. Основна з них полягає в конкретно-історичному характері **С.**, на що звертав увагу ще Д. Юм, який розглядав **С.** як штучну чесноту на відміну від інших, природних. Конкретно-історичний характер справедливості не можна абсолютизувати, оскільки це веде до релятивізму і нігілізму. Традиційно справедливістю вважають порядок співжиття людей, який відповідає гуманістичним уявленням про природу і сутність людини та її невід'ємні права, про гармонійне узгодження потреб та інтересів особистості, суспільства і людства. На відміну від понять блага і антиблага, добра і зла, за допомогою яких оцінюють окремі явища, взяті самі по собі, **С.** характеризує співвідношення двох чи більше явищ з точки зору благ і антиблаг між людьми. Вона передбачає відповідність між практичною роллю різних індивідів у житті суспільства та їх становищем, між правами та обов'язками, їх діяльністю і винагородою, реальними заслугами та їх громадським визнанням, між злочином і покаранням. **С.** потребує еквівалентного обміну діяльністю та її результатами. Вона одночасно визначає відносини між людьми з приводу їх

взаємних обов'язків і з приводу розподілу створених спільними зусиллями матеріальних і духовних благ.

Проблема **С.** в її моральному смислі виникає тоді, коли індивід замислюється, чи повинен він дотримуватися вимог моралі в умовах, коли люди часто нехтують ними, і наскільки це справедливо. **С.** як самостійна владна сила діє відповідно до характеру вчинку, абстрагуючись від будь-яких особистісних симпатій чи антипатій. Тому богиню правосуддя Феміду зображують в образі жінки, очі якої зав'язані, а в руках – ваги (терези). Феміда зважує добро і зло наосліп, прагнучи, щоб ніяка пристрасть не схитнула чаші терезів. Сфера застосовуваності поняття “**С.**” безмежна. Вона охоплює політичні та економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, вчинки, життєві позиції людей і навіть розподіл везіння та невдач. У суспільствах з різним соціально-політичним ладом проблема “**С.**” розв'язується по-різному, то краще, то гірше. І це залежить не тільки від рівня демократичності ладу, а й від тих можливостей, які закладені в його природі, сутності. Суспільства, яке відповідало б у повній мірі принципам справедливості, ніколи не було і немає. Тому мислителі, які переймаються проблемами справедливого майбутнього, ось уже майже дві з половиною тисячі років б'ються над цією проблемою (Платон, соціалісти-утопісти, К. Маркс). Навіть досягнення абсолютної справедливості у правових відносинах не гарантує **С.** у особистісних стосунках. *Зауважимо, якщо людина, маючи значні творчі задатки не може себе реалізувати, для неї **С.** – ніщо.*

Афоризми: “Можна бути справедливим лише будучи людинолюбним” (Л. Вовенарг); “Найрідкісніша річ, яку лише можна віднайти на землі – це по-справжньому справедлива людина” (Д.-Ф. Купер); “Справедливість – істина в дії” (Б. Дізраелі); “Природа до всіх справедлива. Яка несправедливість!” (А. Давидович); “Розіслали запрошення на торжество справедливості. Ніхто не прийшов...” (Е. Кашцев).

Страх – внутрішній стан, обумовлений реальною чи уявною небезпекою. Загалом **С.** негативно впливає на людину, її поведінку, зокрема й на мораль. Але існує думка, що **С.** зіграв не останню роль в історичному процесі становлення людини, зокрема в об'єднанні людей у племена, створенні держави, об'єднанні держав. Люди впродовж історії прагнули до об'єднання, оскільки спільна боротьба проти небезпек ефективніша. Проблема **С.** займає ключове місце в кожній релігії, оскільки лише вона обіцяє людині вічне життя. Біологи і психологи вважають почуття **С.** корисним, оскільки воно сповіщає про небезпечні ситуації. Філософи, особливо дослідники

моралі, навпаки, вважають **С.** шкідливою емоцією з поганими наслідками. Але між цими твердженнями немає суперечності, оскільки кожна з них акцентує увагу лише на одному аспекті проблеми **С.** Хибною є лише абсолютизація цих точок зору. Теорію моралі цікавить перш за все проблема виховання людини, здатної приймати у стані **С.** адекватні рішення і діяти згідно із загальноприйнятими моральними нормами. Формування сили волі, орієнтованої на добро, є визначальним фактором здатності людини переборювати **С.** Кожна людина має почуття **С.** (це нормально), але одна людина здатна контролювати це почуття і діяти адекватно, по-людськи, а друга у цій же ситуації діє неадекватно, не по-людськи, порушуючи загальноприйняті норми поведінки. Перших (кращих із них) називають сміливими або мужніми, а других (деяких із других, бо серед них є і люди з психічними розладами) називають боягузами.

Афоризми: “Наш страх – це джерело хоробрості для наших ворогів” (Т. Манн); “Зроби перший крок і ти зрозумієш, що не все так страшно” (Сенека); “Наскільки людина перемагає страх, настільки вона людина”

(Т. Карпейль); “Знати людину глибоко – страшно” (Г. Тютюнник); “Зроби те, чого ти боїшся, і ти уб'єш страх” (М. Твен); “Якщо хочеш не знати страху, не чини зла” (Л. да Вінчі).

Сунь-цзи (за однією версією – жив у VI ст. до н. е.; за іншою – в IV ст.) – давньокитайський мислитель, який часто переходив від традиційного конфуціанства на позиції даосизму. Моральне начало він розглядав як найхарактернішу якість людини, що є найвищим досягненням природи. Оскільки людина, на думку Сунь-цзи, за своєю природою зла, її добродетельність формується унаслідок практичної діяльності, тобто виховання. Без знання моральних правил і законів неможливе управління, їх джерелом є раціонально організоване суспільство, яке потребує чіткого регулювання і регламентування людської поведінки. Суворий і нещадний закон має бути основою її норм. Для того щоб був порядок у державі, правитель повинен спиратися на закон, поширювати знання норм поведінки, адже “правитель – човен, простий народ – вода”. Однак вода, хоч і тримає човен, не має перевертати його. Отже, сповідуючи людинолюбство як моральний принцип, підмінюючи право мораллю, пошановуючи традиції, конфуціанство намагалось регулювати соціальні відносини, що певною мірою йому вдавалось. Саме в цьому виявлялися його неабиякий соціальний прагматизм і моральна сила. Вихована в такому дусі людина вивіряла свої вчинки з інтересами інших людей, вважаючи справжнім благом те, що

вважають благом усі. Сунь-цзи належить багато влучних висловлювань про війну. Є в нього і висловлювання, які стосуються моральних проблем: “Погані якості і проступки людини залежать від неї самої”; “Той, хто правильно вказує на мої помилки, – мій учитель; той, хто правильно відзначає мої правильні вчинки, – мій друг; той, хто мені лестить, – мій ворог”.

Схвалення санкції. Санкція – частина норми, в якій зазначаються заходи громадського осуду у випадку невиконання, порушення її диспозиції. Призначення **С.** – забезпечувати здійснення диспозиції моральних норм. Караюча функція **С.** виконується в моралі громадською думкою (зовнішній примус) і судом совісті, самоосуд (внутрішній примус). У праві самоосуд для **С.** основної ролі не відіграє, хоча він у якійсь мірі береться до уваги при розв'язанні конкретних справ. Крім **С.** як обов'язкових елементів моральної норми, існують так звані факультативні **С.**, зокрема заохочення та оцінка.

Sacrilegia minuta puniuntur, magna in triumphis feruntur (лат.) – За малі злочини карають, за великі – прославляють.

Salus populi suprema lex esto! (лат.) – Благо народу хай буде вищим законом (Благо народу – вищий закон).

Salus publica (лат.) – Суспільне благо.

Sic fata voluerunt (лат.) – Так забажала доля, так судилося.

Sine amicitia vita nulla est (лат.) – Без дружби немає життя.

Si tibi vis omnia subjicere, te subjice rationi (лат.) – Якщо ти хочеш усе підкорити собі, то підкори самого себе розуму.

Status animi (лат.) – Моральний стан людини, стан духу.

Summum bonum (лат.) – Найвище благо.

III

Табу (полінез. *tabu* або *tapu* – заборонений) – негативні приписи, тобто категоричні заборони на різні дії людей, порушення яких у первісному суспільстві спричиняло відповідні санкції; *переносно* – щось заборонене і те, чого не можна торкатися (певної теми у розмові, речі тощо). Подібні заборони характерні для будь-якого первісного суспільства, де їх називали по-різному. Термін “табу” та феномен табування як звичай уперше відзначив Дж. Кук (1771 р.). Сукупність **Т.**, що накладалися старійшинами, вождями і жерцями, охоплювала різні сторони життя людей і поширювалась на такі групи предметів і явищ: на людей (правителів, воїнів, жінок); спілкування, сексуальні і шлюбні відносини, форми поведінки, дії повсякденного життя (відкриття обличчя, вихід або вхід до житла); їжу і питво; тварин, рослин та інших предметів і символів цих предметів (зброю, амулети); відвідування певних місць; слова (заборона вимовляти імена деяких людей, небіжчиків, тварин, богів, духів); зображення людей, предметів природи (заборона зображувати людину в ісламській культурі) та багато інших. Вважалося, що порушення заборон карається надприродними силами (у вигляді хвороби, смерті чи інших нещасть) і застосуванням різноманітних соціальних санкцій з боку роду (племені) чи їх старійшин, вождів. Залишки **Т.** (заборон) дають про себе знати у всіх світових релігіях.

Існує кілька концепцій походження, сутності та функціонування **Т.** Основні з них такі: магічна (автор – Дж. Фрезер); релігієзнавча (Е. Тейлор); психологічна (надає психоаналітичне тлумачення **Т.** як вираження амбівалентних станів і стосунків, підкреслює роль **Т.** як форми первісної моралі (З. Фрейд)); антропологічна, або функціональна (тлумачить **Т.** як форму соціального контролю. Б. Малиновський та ін.) тощо. Засобами соціального контролю та керування були не тільки норми-заборони (табу), а й норми-дозволи, норми-зразки. Поступово деякі з цих норм набули морального характеру, необхідною умовою чого стало виникнення самосвідомості людини, її здатності до самостійного і щирого вибору хоча б тому, що моральні норми мають позаінституційний характер. Навіть заборона канібалізму, сексуальних зв'язків між рідними на перших порах носила позаморальний характер.

Афоризми: “Догма – табу на думку” (Є. Ханкін); “Якби змії був забороненим, Адам і його з'їв би” (М. Твен).

Таліон (лат. *talion*, від *talio* – помста) – правовий принцип, за яким у разі нанесення якоїсь шкоди винуватцю завдають таку ж шкоду. Формула **Т.** впродовж історії набувала різних варіантів. Класичним прикладом формулювання **Т.** є біблійне “око за око, зуб за зуб”. **Т.** був характерним для різноманітних примітивних систем права. Тогочасним людям імпонував принцип відплатної справедливості, тому він користувався неабиякою популярністю у давнину, а для деяких людей він здається правильним і до цих пір. Одним із найдавніших кодексів, в якому широко використовувався принцип **Т.**, були закони Хаммурапі. За законами Хаммурапі принцип **Т.** застосовувався до рівних у правовому відношенні осіб. Так, згідно із цими законами, коли *авілум* виштрикне око *авілуму*, то треба виштрикнути око і йому. Проте, якщо він це вчинить проти *мушкенума*, то виплачує винагороду, а якщо виштрикне око рабу, то виплачує його господарю половину вартості цього раба.

Т. регулювали відносини не тільки між людьми і надприродними силами, але забезпечували і правові відносини між людьми. Це була універсальна формула еквівалентної відплати: “Життя за життя, око за око, руку за руку, збиток за збиток...”. На ранніх етапах розвитку людства **Т.** використовувався в якості регулятивного засобу у всіх архаїчних, доправових співтовариствах. Універсальність **Т.** виявилася в його здатності регулювати і ворожі, і дружні стосунки. І в тих, і в інших він виявляв себе як цивілізуюче начало, оскільки навіть у ситуаціях жорстокої ворожнечі і кровної помсти споруджував нормативно-обмежувальний бар'єр на шляху вседозволеності. **Т.** увійшли у звичаєве право всіх цивілізованих народів і залишилися там на перших ролях аж до виникнення писаних законодавств. Правило **Т.** первісних людей набагато гуманніше і справедливіше за численні теперішні конфлікти, коли людей позбавляють життя за незначні образи.

Теодицея (від новолат. *theodicea* – боговиправдання від грец. *theos* – Бог і *dike* – право, справедливість) – сукупність релігійно-філософських доктрин, покликаних узгодити існування Бога як творця і правителя Всесвіту з існуванням у цьому світі темних сторін буття, узгодити наявність зла й несправедливості з ідеєю мудрості, благості та всемогутності Бога. Над цією проблемою задумувались ще філософи Давньої Греції, Середньовіччя (насамперед Фома Аквінський), а сам термін “**Т.**” був введений В. Лейбніцем у 1710 р. Існує чимало версій **Т.**: інтерпретація зла як посланого людині випробування, тлумачення зла як покарання людства за гріхи, як наслідок наділення Богом людини свободою волі тощо.

Терміни етики. Етика використовує основні терміни моралі, надаючи їм точного, чітко окресленого значення. Так терміни “добро”, “зло”, “справедливість” та багато інших у мові моралі займають місце логічного присудка, предиката, нібито ними позначається щось само собою зрозуміле. Наприклад: “Справедливість – добро”; “Крадіжка – зло”. У мові ж етики ці терміни позначають категорії, які займаючи місце логічного підмета (суб'єкта судження), і потребують визначення. Наприклад: “Добро – це найвища, абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої...”; “Зло” – це поняття моралі і категорія етики, в якій відображається ...”. Звичайно, будучи метомовою стосовно мови моралі (об'єктної мови), мова етики поповнюється і власними термінами, наприклад, “гедонізм”, “евдемонізм”, “скептицизм” (назва етичних учень) тощо. Необхідно брати до уваги, що й відомі етики часто ототожнюють мову етики із мовою моралі (див.: “Словарь по этике» под редакцией

А. А. Гусейнова и И. С. Кона. – Москва, 1989, стр. 433 – 434).

Товаришування є вищим рівнем особистісних стосунків, ніж приятелювання. Об'єктивною основою товаришування (як і приятелювання) є потреба кожної людини у спілкуванні, спільній діяльності, переборенні самотності, душевної ізольованості від інших людей. Проте стосунки товаришування викликаються до життя вищим рівнем потреб у спілкуванні та спільній діяльності, подібними умовами життя, наслідком чого є відповідна емоційна забарвленість стосунків, яка виявляється насамперед у вибірковості, взаєморозумінні, симпатії, готовності до взаємодопомоги. Товариські стосунки налагоджуються на основі істотніших життєвих обставин, потреб та інтересів людей, ніж приятельські. Товариські стосунки іноді переростають у дружні.

Толерантність (лат. *tolerantia* – терпимість) – терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки, звичаїв тощо. **Т.** не можна ототожнювати з байдужістю чи бездумним прийняттям чужих думок, переконань, смаків, способу життя. Її також не можна вважати поступкою, потаканням чи потуранням. Не можна вважати проявом **Т.** і соціальну несправедливість, відмову від своїх переконань (чи нав'язування іншим своїх). Вона полягає у визнанні права кожної людини мислити, діяти, жити згідно зі своїми поглядами. Проте **Т.** має свої межі. Не можна миритися із людиноненависницькими поглядами, фанатизмом, спробами агресивних сусідів позбавити твій народ права на державотворення, рідну мову, культуру, звичаї.

Т. означає повагу, прийняття і правильне розуміння культур інших народів, способів самовираження особистості, її

самобутності. Існує немало класифікацій **Т**. Так, розрізняють політичну, національну, релігійну, расову **Т**. У соціології досліджують такі її різновиди **Т**. (правда, у цьому поділі допущені логічні помилки, насамперед поділ здійснюється не за однією основою, але в навчальній літературі подібні помилки зустрічають дуже часто):

- расова і національна толерантність;
- гендерна толерантність;
- толерантність по відношенню до інвалідів;
- релігійна толерантність;
- політична толерантність;
- освітня толерантність;
- міжкласова толерантність;
- сексуально-орієнтаційна толерантність.

Толерантність традиційно ототожнюють з терпимістю, але в останній час все більше авторів наполягають на тому, що толерантність (лат. *tolerans* (*tolerantis*), на відміну від терпимості (терпіти – це покірливо зносити біду, щось важке, неприємне, не протидіючи, не жаліючись), тлумачать як готовність вислухати і в певному розумінні “прийняти” думки (чи дії) інших людей, які відрізняються від власних навіть за умови, що ми не згодні з ними, не схвалюєте їх.

Тофтун Михайло Григорович (рік народження – 1931) – автор підручників і посібників з етики та логіки: “Етика”; “Логіка”; “Логіка для юристів”; “Логіка: словник-довідник”, “Філософія. Короткий виклад” (у співавторстві) тощо. Деякі з цих праць неодноразово перевидавалися.

Традиція (лат. *traditio* – передача) – форма передачі елементів культури, соціального досвіду – звичаїв, побуту, обрядів, норм співжиття, правил і манер поведінки, усталених поглядів і переконань, цінностей, смаків, що склалися історично й передаються з покоління в покоління та зберігаються впродовж тривалого часу. Традиції тією чи іншою мірою і в тих чи інших формах наявні в будь-якому суспільстві та в усіх сферах культури. Дотримання культурних **Т**. сприяє збереженню національної ідентичності та консолідації нації. Невипадково, що голодомор 1933 р. був спрямований саме проти українських селян, носіїв національних традицій. Тривала русифікація мешканців міст “валуєвими” та “кремлівськими вождями” ще довго буде на перешкоді консолідації української нації.

Афоризми: “Утрата коренів і відсутність традицій невротизують маси і здатні викликати колективну істерію” (К. Юнг); “Традиціоналісти – песимісти по відношенню до майбутнього і оптимісти по відношенню до минулого” (Л. Мамфорд); “Увесь сукупний культурний світ у всіх його формах

прийшов із традицій” (Е. Гуссерль); “Сила традицій і сила творчості в їх поєднанні – животворне джерело будь-якої культури” (П. Савицький).

Турбота – комплекс дій по відношенню до якого-небудь об'єкта, націлений на його благополуччя; піклування про когонебудь; увага до чийось проблем. Турбуватися можна про людей, тварин, рослин, речей. Люди найбільше турбуються (повинні турбуватися) про малих дітей (вони *ще* не в змозі турбуватися самі про себе), людей похилого віку (вони *уже* не зможуть...), хворих, (вони в кращому разі *тимчасово* не можуть турбуватися про себе).

Taedium vitae – Відраза до життя.

Tempus aureum – Золотий вік

Tu ne cede malis – Не відступай перед бідю...

У

Узурпація (лат. *usurpatio* – використання, незаконне захоплення, зловживання) – насильницьке захоплення державної влади або її присвоєння будь-якою партією, організацією, державним органом чи посадовою особою, яким така влада або певний обсяг влад, повноважень за конституцією і законами не належать. Узурпація державної влади може відбуватися збройним шляхом або в результаті змови. У всіх демократичних країнах **У. д. в.** вважається тяжким державним злочином. **У. д. в.** є порушенням не лише юридичних законів, а й принципів, норм і правил моралі. Тому узурпаторам приписують цілу низку моральних вад: владолюбство, амбіційність, нахабство, інтриганство, мстивість, насильство, марнославство, жорстокість, агресивність.

“Урбанізація” (франц. *urbanisation*, англ. *urbanization*, від лат. *urbanus* – міський) – поняття багатозначне. **У.**, зокрема, називають поширення рис та особливостей міського життя на сільське. В радянські часи **У.** відводилось особливе місце в процесі русифікації українців. Ціллю голодомору 1933 р. було знищення носіїв мови і культури українського народу, насамперед селян. Автору відомо, що його родичі, які втекли до міста (“Город Красный Луч, колонія треста...”) вижили, а їх діти і внуки забули свою мову, звичаї, культуру, втратили деякі моральні якості, притаманні мешканцям українського села.

Утилітаризм (франц. *utilitarisme*, від лат. *utilis* – користь, вигода) – принцип оцінювання всіх предметів, процесів і явищ тільки з погляду їхньої корисності, можливості служити засобом для досягнення певних цілей; напрям в етиці, який вважає користь основою моральності та критерієм людських вчинків; вузький практицизм, прагнення діставати з усього безпосередню матеріальну вигоду. Основоположник утилітаризму І. Бентам вважав основою моралі корисність, яку ототожнював з насолодою. Він вбачав кінцеве призначення моралі в тому, щоб сприяти природному прагненню людей переживати насолоду й уникати страждань. У сприянні “найбільшому щастю” (задоволенню) для “найбільшого числа людей” полягає, на його думку, смисл етичних принципів і норм. Абсолютизація утилітарного критерію оцінки норм поведінки дезорієнтує людину в царині моральних стосунків, а дослідника сутності моралі віддаляє від справжнього об'єкта його дослідження. Але тепер, в умовах приватної власності на засоби виробництва та масового зубожіння мільйонів громадяни нашої країни, вони не

можуть не тільки ігнорувати фактор користі, вигоди, а й змушені повсякчасно на нього орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці. У цих умовах виникає нагальна потреба узгодження принципу **У.** з принципами етики, настільки це можливо. У сфері ж етики бізнесу проблема поєднання цих принципів є основною. У країнах Заходу епоха дикого капіталізму, коли панував принцип **У.**, а норми моралі повсюдно порушувались, минула. І в них є непоганий досвід олюднення моральних стосунків між людьми, хоча соціологи постійно виявляють конфліктні ситуації, теоретичне розв'язання яких можливе тільки спільними зусиллями соціологів та етиків. Яскравим прикладом таких учених є американський філософ і соціолог Джон Ролз, який досліджував проблему справедливості (основна його праця “Теорія справедливості”).

Афоризми: “Немає користі від людини, що здобула увесь світ, а душу свою занастала” (Біблія); “Жадібність і користоловство є найбільше чудовисько і корінь зла” (П. Вільям); “Великі прикроці виявляються завжди плодом неприборканого користоловства” (Вольтер).

Утопія (англ. *utopia*, букв. – місце, що не існує, від грец. *u* – ні і *topos* – місце); за іншою версією: *ou* – благо і *topos* – місце – благословенне місце) – 1) вчення про ідеальну державу, перебудову суспільства на основі спільності майна, рівності всіх людей, обов'язковості праці, стирання відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею. 2) *перен.* – фантазія, химера.

Соціалісти-утопісти, керуючись найгуманнішою у світі ідеєю, змалювали картину справді справедливого, Людського життя. Утопістами їх назвали тому, що їх вчення не відповідало закону достатньої підстави. Вони скоріше *демонстрували* картину справедливого суспільства, адресуючи її передусім до серця людей, а не до їх розуму (про це свідчить хоча б використання деякими з них художніх образів).

Людство ніколи не відмовиться мріяти про справді справедливе суспільство, яке буде керуватися найгуманнішими моральними принципами. Зараз, коли московські комуністи і їх прихвостні (навіть сучасна компартія України є явно проросійською) зганьбили цю священну мрію, використавши її для досягнення своїх шовіністичних цілей, мільйони людей відвернулись від цієї благородної ідеї. І надовго відвернулись. Наша країна повернулась до капіталізму не тому, що він є людяним ладом, а тому, що кращого поки що у світі не було. Але ті прояви несправедливості, про які писали утопісти, тепер стали значно зрозумілішими для мільйонів людей, результати праці яких знову опинилися в чужих руках, у руках купки мільярдерів.

Іноді в провалі так званого соціалістичного ладу звинувачують Горбачова. Але, за Марксом, перемагає той лад, який забезпечує вищу продуктивність праці. Проте за рівнем розвитку продуктивності праці Союз випередили навіть колись економічно нерозвинені країни Азії. Союз існував за рахунок нещадній “експлуатації” природних багатств, які по праву належать нащадкам. Домігшись вищого рівня продуктивності праці, демократичні держави Заходу багато зробили, щоб підняти рівень моральної культури своїх народів. Правда, моральних (і не тільки моральних) проблем у них залишається чимало. Про це свідчать дослідження відомих етиків і соціологів, наприклад, загальновідома праця американського мислителя Джона Ролза “Теорія справедливості”.

Ubi Concordia, ibi victoria – Де згода, там перемога.

Umbram suam metuere – Боятися власної тіні.

Usus (est) tyrannus – Звичай – це тиран.

Utopia – Нездійсненна ідея.

Ut sementem feceris, ita metes – Що посієш, те й пожнеш.

Фанатизм (франц. *fanatisme*, від *fanaticus* – несамовитий, шалений) – сліпа, беззастережна, нерозважлива, доведена до крайності відданість своїй вірі, ідеям, поєднана з граничною нетерпимістю до будь-яких вірувань і поглядів; палка відданість кому-, чому-небудь. Розрізняють **Ф.** релігійний, політичний, національний тощо. Фанатик, як правило, має такі негативні моральні якості: відсутність щонайменших сумнівів у правильності своєї примарної мети і готовність “іти до кінця”; відсутність страху і готовність до смерті; абсолютна глухота до найраціональнішої аргументації; позбавленість розсудливості, здорового глузду, здорової фантазії (тому сперечатися з ним немає сенсу: він глухий до людей, які не поділяють його погляди); готовність до знищення людей і будь-яких життєвих цінностей; відчуженість від усього, крім своєї хворобливої ідеї, яка стає єдиним смыслом його життя; смерть нерідко дає йому більше задоволення, ніж життя, яке для нього є всього лиш підготовкою до смерті ради нав'язаної абсурдної ідеї; поведінка фанатика нагадує поведінку загіпнотизованої людини; позірна щирість. Поняття “**Ф.**” має й інший смисл (на нашу думку, це скоріше троп, ніж поняття). Великі люди іноді відзначалися такою силою волі, сконцентрованою своєю творчих сил, незламною енергією, що їх називали фанатиками (мабуть, люди не зуміли адекватно назвати цей високий феномен). У деяких афоризмах говориться саме про такий фанатизм: “Без фанатизму нічого не доб'єшся” (Е. Перон); “Шалений фанатизм створює велике” (В.Сергеєчев).

Афоризми: “Фанатизм – якесь божевілля, породжене нездатністю вмістити *повноту* істини”(М. Бердяєв); “Революцію готують генії, здійснюють фанатики, а результатами користуються пройдисвіти” (О. Бісмарк); “Історія фанатизму написана одними сльозами і кров'ю”(П. Буаст); “Фанатики – це люди, які інтенсивніше вмирають, ніж живуть” (Ж. Петан); “Фанатики готові знищити світ, щоб урятувати його від того, чого вони не розуміють” (?).

Фарисейство (грец. *phariseios*, від давньоєвр. *parus* – той, що відокремився) – 1) вчення релігійно-політичної секти, що існувала в Іудеї (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) і представляла середні (торговельно-ремісничі) прошарки іудейського населення; **Ф.** вбачили шлях до порятунку народу в шануванні всіх традицій, дотриманні обрядів, що передавалися з покоління в покоління – “усного закону”, протиставляючи себе тим самим писаному в Торі закону; 2) переносне значення – негативна моральна якість

людини, яка виявляється в лицемірстві, святенництві, зовнішній і нещирій благочестивості; один із проявів формалізму в моралі. **Ф.** виявляється в беззастережному, сліпому, але зовнішньому, формальному (або показному) виконанні правил поведінки, оскільки вони одержали офіційну санкцію чи закріпились у традиції. **Ф.** фактично зводить норми поведінки до ритуалу, який уже втратив своє справжнє підґрунтя.

Афоризми: “Релігія – комплекс ритуалів, важливих і корисних, але їх самодостатня переоцінка народжує фарисейство” (І. Шевелєв); “Сон праведника приємніший Богу, ніж цілонічне неспання святоші” (Талмуд); “Найсудовішою карою для святоші було б залишити його на самоті з Богом” (Е. Хаббард).

Фаталізм (франц. *fatalisme*, від *fatalis* – наперед визначений долею) – віра в зумовленість буття, невідворотність долі; світогляд, в основі якого лежить переконання в неминучості подій, які вже “запрограмовані” наперед і лише виявляються в майбутньому як спочатку закладені властивості буття. Людина умоглядно бачить минуле, сьогоднішнє і майбутнє, але ніби окремо одне від іншого. До минулого людина ставиться як до досвіду, який уже не піддається активному впливу. А до майбутнього – як до потенційно існуючого, тобто заздалегідь закладеного в саму світобудову, але прихованого і недоступного для відчуттів і мислення. Тому (за винятком випадків нетрадиційного передбачення) майбутнє не піддається ніякому впливу людини. Свобода волі людини, таким чином, відсутня, оскільки в людини немає вибору – майбутнє вже існує (у прихованому вигляді). До теперішнього людина ставиться по-різному: або як до того, що піддається впливу, але в дуже вузьких і мало значущих рамках здібностей окремого індивіда, або як доступного лише для споглядання, але такого, що не піддається свідомим змінам.

Ф. не сприймається людством всерйоз, про що свідчить хоча б те, що кожна держава має уряд, який, керуючись науковими прогнозами (у кращому разі), сприяє реалізації теперішнього і планує майбутнє життя своєї держави, свого народу. **Ф.** суперечить успіхам науки, яка проникає в майбутнє, прогнозує його. І це стосується не лише футурології, й багатьох інших наук, насамперед суспільних. Згідно з концепцією **Ф.**, люди приречені бути пасивними спостерігачами за подіями, не можуть ні вибирати, ні діяти, а отже, не можуть бути суб'єктами морального відношення. Термін “**Ф**”. нерідко вживається як синонім “побутового песимізму”, який породжується життєвими невдачами, наслідком чого є невіра в можливість благополучного результату будь-якої ініціативи людини. Як же ставиться до **Ф.** релігія, зокрема християнство? У світоглядному плані космічний **Ф.** змінюється християнським провіденціалізмом. Сучасна

релігійна філософія, особливо католицька, намагається поєднати провіденціалізм зі свободою людської волі. Християнство наділяє людину свободою волі, що виявляється хоча б у тому, що вона може вплинути на своє майбутнє (чи майбутнє своєї душі), наприклад, молитвою, своїми добрими чи недобрими вчинками. Фаталіст, якщо він живе за своїми переконаннями, є максимально пасивним, безініціативним. Він не планує ніякі дії, чекаючи, куди “поведе” його доля. Протилежним поняттям стосовно “Ф” (іншою крайністю) є “волюнтаризм”, який фактично не визнає об’єктивних законів розвитку природи та суспільства і рекомендує діяти і намагається діяти так, як йому заманеться (якщо він справді прагне жити за принципами Ф.; прагне жити або думає, що живе, а не дійсно живе, бо жити, не рахуючись з об’єктивними законами, неможливо).

Афоризми: “Подібні категорії – “час”, “природа”, “доля” – знімають з людей відповідальність за все, що відбувається кругом” (Т. Мор); “Варто руці долі хоч один раз гнівно опуститись на нас, як чергові її удари обрушаться з подвійною силою” (М. де Сад); “Люди будуть робити одне й те ж, як ти не бийся” (М. Аврелій); “Ми безпечно прямуємо до прірви, закривши очі чим попало, щоб не бачити, куди біжимо” (Б. Паскаль).

Фейєрбах Л.-А. (1804 – 1872) – німецький філософ, на думку якого, в центрі уваги філософії повинна бути людина як найвища істота природи. Відповідно, етика має посісти у філософії центральне місце. Етична система Ф. ґрунтувалася на засадах антропологізму, згідно з яким усе надприродне зводилося завдяки людині до природи, а завдяки природі все надлюдське – до людини. Ф. заперечував безсмертя душі. Людина є живою, тілесною, чуттєвою істотою, що має родові властивості. Вона є творчою істотою, що продукує як себе, так і надприродний світ.

Не розуміючи суспільної сутності людини й ігноруючи реальні економічні, соціальні, політичні та інші суспільні зв’язки, в яких перебувають люди, Ф. моделював суспільство як рід на основі “атома” цього роду – “Я”. Від “Я” він переходив до “Я” і “Ти”, будучи переконаним, що сутність людини полягає тільки в родовій спільності, в єдності людини з людиною – єдності, яка, попри те, ґрунтується на відмінності між “Я” і “Ти”.

В етичній системі Ф. соціальний характер людського життя вичерпується духовно-моральною сферою, тобто фактично зводиться до комунікації між “Я” і “Ти”. Тому його етичне вчення пропагує утопію міжлюдських стосунків.

Критикуючи етику Канта, Ф. доводив, що всі спекуляції про право, волю, свободу та особистість без людини, поза, а тим більше над нею, є спекуляція без реальності. Принципово нового значення він надавав поняттю “егоїзм” виходячи з того, що найважливішим,

найістотнішим чуттєвим об'єктом для людини є сама людина. На його думку, кожний індивід постає як чуттєва істота в тому розумінні, що для розкриття своєї чуттєвості він потребує іншого індивіда. Егоїзм, себелюбство філософ вивів далеко за межі індивідуалістичного самозбереження, трактуючи їх (егоїзм і себелюбство) не як користь, вигоду, а як прагнення індивіда присвоїти багатство людських сил, опрідмечених у науці, мистецтві, в інших формах суспільної діяльності.

Теорія моралі **Ф.** є не етикою обов'язку і доброї волі, а етикою любові і щастя. Добро він вважав утвердженням щастя, а зло – запереченням прагнення до щастя. У його етиці прагнення до щастя, емоційність людини постають як суспільний феномен, адже чуттєвість людини – це передусім відчуття нею іншої людини. Правда, філософ іноді стверджував, що індивідуальне прагнення до щастя виключає щастя іншої людини і загалом щастя всіх людей. З огляду на це завдання моралі полягає в тому, щоб за допомогою знань і волі піднести до рівня закону людського мислення і діяльності єдність власного і чужого щастя, яка закладена у природі самих речей. Крім того, **Ф.** доводив і те, що людина є родовою (суспільною) істотою. Тому “Я” перебуває у взаємозв'язку із “Ти” і, відповідно, бажання щастя іншій людині є таким же органічним, як і бажання щастя собі. На думку **Ф.**, мистецтво, релігія і філософія є засобом втілення сутності людини. Релігія є відношенням людини до своєї власної сутності, але таким відношенням, в якому вона відокремлює свою сутність від себе і ставиться до неї як якомусь відмінному від себе і навіть протилежному собі явищу. Усі свої кращі якості людина переносить на небо і приписує їх Богу. Бог, на думку **Ф.**, фактично є портретом людини (ідеальної).

Піддаючи критиці релігію, він разом з тим прагнув виявити в ній раціональні “зерна”, вважаючи, що релігія не є результатом простого неуцтва людей. Вона має багато достоїнств, зокрема в релігії не можна не бачити приписи до благоговійного ставлення до людини, особливо до почуття любові. Однак, на думку **Ф.**, при всіх своїх відносних достоїнствах релігія є формою містифікації дійсного життя людини. Теологія не знає дійсної людини. А любов до Бога є відчуженою, хибною формою справжньої любові – “любові до інших людей”. **Ф.** писав: “Не Бог створив людину, а людина створила Бога”; “Бог – це ідеал людини”. При цьому Бога він наділяв кращими якостями людини – любов'ю і добротою. На зміну традиційним релігіям, за **Ф.**, повинна прийти “релігія” любові до людини. Проблема любові займала особливе місце в етиці **Ф.** Енгельс писав про “надмірне обожнення любові” **Ф.** (до речі, слово “надмірне” тут зайве: обожнення не може бути надмірним). Любов людини різноманітна, писав **Ф.**, – любов до

грошей, речей, окремих істот, до людини, добра, Бога, істини. Вона виявляється в ставленні дитини до батьків, чоловіка до дружини, брата до брата, друга до друга, взагалі людини. Предметом любові є людина тому, що вона є самоціллю, розумною і здатною до любові істотою. Істинність і цінність любові визначається змістом і обсягом почуття: “Чим глибший предмет любові, тим вона сильніша, а за цією силою визначається цінність любові: чим більше ти віддаєш самого себе, тим істинніша твоя любов. Не можна любити без самовіддачі”(цю ідею детально розробив пізніше Е. Фромм). Визначеність людини виникає лише через любов. Людина лише тоді щось значить, коли любить. Саме в любові до іншого виявляється факт самого існування і того, хто любить, і об'єкта любові – іншої людини. Завдяки любові пізнається особистість, “Де немає любові, – писав Ф., – там немає й істини”. Є тільки одне зло – це егоїзм, і тільки одне благо, це – любов. Етична концепція Ф. вражає бідністю її змісту порівняно з концепціями Гегеля і Маркса, що спричинено нерозумінням того, що реальна людина перебуває в економічних, політичних, соціальних та інших відносинах суспільства.

Основні твори: “Сутність християнства”; “Думки про смерть і безсмертя”; “Про філософію і християнство”; “Основи філософії майбутнього”; “Сутність релігії”.

Феліцитологія (грец. *felicitas* – щастя) – філософсько-етична традиція (і життєва установка), згідно з якою єдиним (або вищим) благом людини є щастя. Так, Арістотель писав, що щастя “... ми завжди вибираємо ради нього самого і ніколи заради чогось іншого”, тобто воно є ціллю життя людини, а не засобом. Оскільки ж ціль життя різні люди розуміють по-різному, то етика повинна рахуватись з цим і прагнути їх (відмінності) перебороти.

Фемінізм – (франц. *feminisme* від лат. *femina* – жінка, самиця) – жіночий рух (і його ідеологія) спрямований на створення і захист рівних політичних, економічних і соціальних прав жінок. Ф. включає в себе насамперед прагнення до встановлення рівних можливостей для жінок у сфері освіти та зайнятості. “Ф” – поняття багатозначне (деякі автори стверджують, ніби їх є сотні). Найчастіше його визначають то як ідеологію, то як рух. Ось деякі з цих визначень: 1) Ф. – соціально-політична теорія, в якій аналізуються проблеми гноблення жінок та причини надання переваги чоловікам в історичному минулому і сьогоденні, а також осмислюються шляхи подолання чоловічої переваги над жінкою; 2) Ф. – широкий соціальний рух за рівність прав і можливостей для жінок, що протистоїть соціальній системі, в якій положення різних статей нерівноправне. На жаль, і сьогодні є держави, в яких положення жінки жахливе.

Фетишизм (франц. *fetichisme*, від *facticus* – штучний, підроблений) – 1) одна з раних форм релігійних вірувань, що виявлялася в поклонінні предмету неживої природи, нібито наділеному чудодійною силою; 2) сліпе поклоніння чому-небудь, обожнювання; 3) приписування речам самим по собі специфічно соціальних властивостей і внаслідок цього надприродних особливостей (наприклад, товарний фетишизм); 4) переносне значення – статеве збочення, хворобливий потяг до речей, предметів одягу тощо, які належать особі протилежної статі. Фетишем міг бути будь-який предмет, що вразив уяву людини або з яким асоціюються її життєві удачі: камінь незвичної форми, шматок дерева, частина тіла тварини (зуби, шматки дерева, ікла і т. д.). Особлива група **Ф.** пов'язана з поширеним у багатьох народів світу культом предків. Їх зображення стають **Ф.**, яким поклоняються, зокрема ідолам – людиноподібним фігуркам з каменю, дерева, глини. До наших днів дійшло багато **Ф.** у формі амулетів-оберегів (амулет-*оберіг* мав *оберігати* свого власника). Уперше проблему **Ф.** докладно описав французький учений Шарль де Брюс у книзі “Культ богів-фетишів”. Пізніше дослідники цієї проблеми висловили кілька точок зору про природу та сутність **Ф.** Цікаво, що люди не завжди ставилися до **Ф.** з належною повагою. Це виявлялось у тому, що фетишам не тільки дякували, а й “карали”: били, а іноді (африканський звичай) вбивали в нього залізні цвяхи, щоб їх прохання було переконливішим. Культ **Ф.** не міг не впливати на відношення людини до навколишнього світу, на стосунки між людьми, а отже, і на формування моральних норм.

Філантропія (грец. *philanthropia* – людинолюбство) – любов до людей, гуманне, доброзичливе ставлення до них, що виявляється в добродійності, безкорисливій допомозі та покровительстві нужденним, заступництві за них, жертвуванні своїм часом, грошима, навіть репутацією, задля благочинності. Формами **Ф.** в Давній Греції були громадські трапези, роздача грошей нужденним, будівництво храмів і лазень. У Давньому Римі набула великого значення допомога нужденним як засіб досягнення влади. Старозавітна мораль визначала благодійність як першу і невідкладну справу. У Старому Завіті зустрічаються вказівки на такі види філантропії: допомогти бідному, нагодувати голодного, напоїти спраглого, одягнути голого, допомогти хворому і каліці, надати гостинність бездомним і мандрівникам, подбати про в'язнів. Ісламська **Ф.** проявляється в чотирьох напрямках: надання добровільної безплатної допомоги у вигляді різних дарів, милостині, пожертвувань; добровільна безвідсоткова виплата боргу нужденним у ньому; обов'язкова виплата *закята* (певного відсотка річного доходу за певних обставин); *вакф* (вічне

пожертвування, яке є найкращим видом благодійності в ісламі). У буддизмі **Ф.** піднесена до рангу космічного закону, тільки дотримуючись якого, віруючий може досягти головної мети – нирвани. Схиляння перед знанням в буддизмі призводить до того, що поширення “Вчення” вважається найвищою формою благодійності.

Філантроп, як людинолюбець, володіє переважною більшістю позитивних моральних якостей (усіма позитивними моральними якостями жодна людина володіти не може). Протилежним феноменом щодо **Ф.** є мізантропія. Афоризми про **Ф.** чомусь часто негативно оцінюють цей феномен.

Афоризми: “Філантроп: людина, яка відверто роздає украдене” (Л.-Л. Левінсон); “Філантроп, захоплюючись благодійністю, втрачає будь-яке людинолюбство” (О. Уайлд); “Часто **Ф.** дуже хороша, але **Ф.** плюс п'ять відсотків річних ще краща” (С. Родс).

Фома Аквінський (1225 – 1274) – середньовічний філософ, теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, який після смерті був удостоєний почесного звання «ангельський доктор», у 1323 р. – зачислений до святих, а в 1879 р. його філософія офіційно проголошена філософською доктриною Ватикану. **Ф. А.** започаткував філософський напрям томізму (Фома – Томас). Згідно з його вченням, «існуюче» і «благе» є тотожним, а індивід – особистісним поєднанням душі і животворимого нею тіла. Душа людини нематеріальна і само-суцтя, проте сама по собі не є «повною» людиною, вона реалізується завдяки тілу. Вище благо **Ф. А.** вважав ціллю цілей (вплив Арістотеля). Таке його визначення зумовлене теологічним сприйняттям світу: тотожність людських цілей з благом постає як вираження благості буття загалом. У змістовому плані вище благо можна розуміти як цілковиту тотожність з Богом, крім того, його конкретизують як блаженство, щастя. Людині благо доступне настільки, наскільки вона здатна до богоуподібнення, а блаженство досягається завдяки інтелектуальному спогляданні Бога. Цим твердженням **Ф. А.**, на відміну від Августина Аврелія, заперечував безпосередню можливість споглядання Бога. З огляду на це можна зробити висновок, що блаженство в його розумінні не доступне людині, оскільки вона як соціально-природня істота здатна робити висновки про Бога тільки на основі наслідків буття. Діяльність людського розуму обмежена чуттєвістю.

Людина, як і будь-яка реальність, загалом є благом, проте вона знаходиться на такому ступені досконалості, на якому можливий відхід від благості, тому її діяльність пов'язана з недоліками, злом. Абсолютного зла, за **Ф. А.**, не існує (протилежна думка б суперечила християнському монотеїзму (вірі в єдиного Бога)). Воно виявляється лише як відхід від блага, наприклад, у природному

світі – натуральне псування речей. У діяльності і поведінці людини зло народжується недосконалою волею, яка не підкоряється законам, правилам. За переконаннями **Ф. А.**, Бог є буттям, яке має раз і назавжди встановлений, координований і субординований порядок. Моральне життя індивіда полягає в дотриманні цього порядку в особистих і суспільних справах. У вченні про добродієність та окремі чесноти **Ф. А.** розкривав шляхи і способи їх досягнення, закономірно висловлюючи свій погляд на проблему свободу волі. Необхідною ознакою добродієсного вчинку вважав довільність. Проте не всі вчинки людини залежать від її волі, оскільки вона може сковуватися примусом, страхом, невіданням, жадобою, хтивістю. Людський рівень свободи у вчинках починається тоді, коли їх детермінує розум.

Пристрасті (любов, ненависть тощо) самі по собі не є ні злом, ні добром: вони набувають позитивного або негативного морального значення залежно від того, наскільки їх контролює розум. Пристрасті, які підкоряються розуму і скеровуються ним, підсилюють добродієність вчинків, оскільки ці вчинки здійснюють внаслідок дії не тільки розуму, а й бажань, волі, пристрастей. Розум людини **Ф.А.** вважав обмеженим, оскільки йому недоступні істини божественного розуму, які є предметом віри. Проте у відведених йому межах розум людини відіграє значну роль, контролюючи всі етапи вільного вчинку: прагнення до чогось (вольовий акт), вибір (зважування мотивів, обдумування способу дій), схвалення та відповідні дії. Інші душевні здатності, наприклад, пристрасті, є причетними до добродієсних вчинків завдяки розуму. Щоправда, дія людського розуму не може гарантувати справді вільну, орієнтовану на добру поведінку, тому для добродієсного життя людині необхідна допомога Бога, яка виявляється у законах і благодаті.

Зако́ни **Ф. А.** поділяв на такі види:

- вічний закон (згідно з ним Бог регулює всі вчинки);
- природний закон (є відображенням вічного закону в розумних істотах, що ґрунтується на принципі, за яким необхідно дотримуватися блага та уникати зла);
- людський закон (сукупність державних законів, що втримують людей від зла за допомогою страху, сили).

Участь Бога в моральному житті людини є постійною і всепроникливою, адже вічний закон існує безпосередньо в ній як сумління, крім того, зміст моральної поведінки людини регламентовано Божими заповідями. Здається, ніби вона в таких умовах готова до цілковито добродієсного життя, проте, потопавши в гріхах, нащадки Адама не можуть обійтися без Божественної благодаті, як хворі – без лікаря. Однак, на відміну від Августина Аврелія, **Ф. А.** не заперечував можливість раціонального

обґрунтування критеріїв добродесного способу життя, вважаючи, що в певних межах добродесність є наслідком діяльності людського розуму.

Чесноти **Ф. А.** поділяв на розумові, моральні (як і Арістотель) і богословські, а розумові – на інтелектуально-умоглядні і практичні. Характеризуючи моральні чесноти, доводив, що вони належать до частини душі, що прагне і жадає, є якостями характеру людини. Істотно відрізняючись від розумових чеснот, вони не можуть існувати без розуму. Моральні чесноти він поділяв на ті, що виражають стосунки між людьми (насамперед справедливість) і чесноти, які характеризують ставлення людини до себе, своїх пристрастей. До головних моральних чеснот зараховував розсудливість, справедливість, помірність, мужність. Їх наявність забезпечує людині блаженство, яке полягає не в чуттєвій, а в інтелектуальній діяльності, точніше в найвищій її формі – спогляданні. Блаженство полягає в пізнанні Бога. Йдеться не про опосередковане пізнання, що досягається шляхом осмислення створеного ним світу, а про безпосереднє його споглядання. Проте в земному житті таке споглядання неможливе. Найвищими вважав такі богословські чесноти, як віра, надія, любов.

Попри те, що **Ф. А.** знайшов компроміс визнанням визначеної наперед Богом долі особи і наявністю в неї свободи волі, його вчення піддавалося критиці прибічників як раціоналістичних, так і ірраціоналістичних теорій (які, виходячи із визнання обмеженості можливостей розуму в процесі пізнання, протиставляли йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання). Одні його опоненти визнавали більшу автономність особистості і меншу її залежність від волі Бога, інші – проповідували єднання людини і Бога.

Основні твори: «Про буття і сутність»; «Про істину»; «Сума проти поган»; «Про Божественні імена»; «Сума теології»; «Про вічність світу».

Формалізм – додержання зовнішніх форм у чомусь, коли про їхню доцільність не дбають, внаслідок чого шкодять суті справи. **Ф.** виявляється в бюрократизмі, преклонінні перед буквою закону, тобто в буквальному дотриманні правил етикету обряду, ритуалу навіть у тих випадках, коли життєва ситуація робить їх безглуздими, комічними або драматичними; у невинуватій регламентації, вимогливості до дрібниць, дотриманні зовнішніх формальностей. При цьому інтересам дотримання формальних правил приносять у жертву інтереси змісту людського спілкування. Формаліст має численні моральні вади: бездушність, недоброчливість, невічливість, нечесність, самовпевненість, черствість, нетерпимість, чванство, дріб'язковість, бундючність, духовну сліпоту, схильність до хамства.

Франк Віктор Еміль (1905 – 1997) – австрійський мислитель, психіатр, психолог, в'язень нацистського концентраційного табору. В юності захоплювався творчістю З. Фрейда і А. Адлера. Пізніше він відійшов від психоаналізу і створив свою оригінальну теорію, викладену ним у праці “Людина в пошуках смислу”. На відміну від скептичної позиції Фрейда, саме пошук смислу життя він назвав шляхом до душевного здоров'я, а втрату смислу – головною причиною не тільки нездоров'я, а й багатьох інших людських бід. Якщо Фрейд “у своїх дослідженнях людської психіки... зупинився в підвалі”, то Ф., не задовольнившись блуканням по підвалах людської психіки, створив власну теорію, діаметрально протилежну фрейдизму. Враховуючи величезні життєві труднощі, яких іноді зазнають люди, труднощі, здавалося б несумісні з пошуками смислу життя, він вказує на нелегкий, але чи не “найдемократичніший” шлях до наповнення життям смислом. При цьому він, по-перше, відмовляється говорити про якийсь вичерпний, всеохоплюючий смисл життя, оскільки такий смисл був би чимось трансцендентним для людини, таким, що перебуває за межею її волі. Нескінченний смисл лежить за рамками обмежених можливостей людського пізнання і діяльності. По-друге, смисл життя не можна дати зовні. Його треба віднайти кожній людині особисто. Надання сторонньою людиною смислу іншій людині було б моралізаторством, ігноруванням наявності в неї свободи волі, морального вибору. По-третє, смисл життя є для кожного, і для кожного існує свій окремий смисл. **Ф.** вважав, що все наше життя має смисл, і воно зберігає цей смисл у будь-яких умовах і за будь-яких обставин. Навіть вина, страждання і смерть можуть бути перетвореними в щось позитивне. Вдаючись до ціннісного підходу при визначенні шляхів знаходження людиною смислу життя, він виділяє три групи цінностей: *цінності творчості, цінності переживань і цінності відношення*. Перші реалізуються у продуктивній творчості (рос. “созидание”), і кожна людина може вбачати смисл життя у творчості. Творчість **Ф.** поширює як на великі, так і на так звані малі справи. Якщо ти виконуєш свої професійні обов'язки чесно, вдосконалюєш навички творення, то твоє життя наповнюється смислом. Це стосується і виконання повсякденних обов'язків по підтриманню особистого життя і життєзабезпечення своїх рідних і близьких. Мають життєвий смисл і будь-які справи, виконання яких утверджує людську гідність, зокрема у сфері побутової культури, триманні свого житла і тіла в чистоті, охайності тощо. Безглуздими є високі мрії, якщо людина не виконує свої професійні обов'язки, не здатна навіть доглядати за собою. Друга група цінностей – *цінності переживання*. Це цінності, що виявляються в чутливості людей до предметів і явищ зовнішнього світу (почуття прекрасного,

високого) або любові, зокрема кохання. Миті зачарованості оточуючим світом, закоханості чи любові, турботи про рідних і близьких людей, розділеної радості і печалі карбуються назавжди в нашій свідомості. І спогади про ці небуденні епізоди життя переконують нас у виправданості нашого існування. *Цінності відношення* – це наші зусилля по переборенню таких факторів, які обмежують життя людини, – страждання, біль, поневіряння, смерть – і компенсація за наші зусилля у формі позитивних емоцій. “Те, як вона, – пише про людину **Ф.** – приймає тягар життя, як несе свій хрест, та мужність, яку вона виявляє в стражданнях, достоїнство, яке виказує, будучи присудженою і приреченою, – все це є мірою того, наскільки вона склалась як людина”. Звідси випливає висновок: життя людини ніколи не може бути позбавленим смислу. Воно сповнене смислом до самого кінця – до самого останнього подиху. І поки свідомість людини не покинула людину, вона повинна постійно реалізовувати названі цінності й нести за це відповідальність.

Основні твори: “Людина в пошуках смислу”; “Лікар та душа” тощо.

Франко І. Я. (1856 – 1916) – український письменник, філософ, громадський діяч, який часто звертався до проблем етики. На його думку, науки умовно можна поділити на фізичні, або природні (науки про зовнішній світ), і антропологічні (науки про людину), які становлять, по суті, єдиний нерозривний ланцюг, одну цілісність, бо людина також є витвором природи, а все, що вона зробила і що може зробити, мусить бути зроблене не тільки на підставі вроджених сил. Властивості людини, які є предметом вивчення антропологічних наук, **І. Ф.** поділяв на тілесні і духовні. До антропологічних наук він зараховував логіку, психологію, педагогіку, історію, етнографію (Науку “про життя різних народів, про їх спосіб життя, звички і т. д.”), суспільну економію. Проте вони, за його словами, “не вичерпують всієї науки, подібно як праця і турботи про хліб насущний не вичерпують ще всього життя.

Кожна людина, а тим більше людина, що живе в суспільстві і на кожному кроці із суспільством тісно пов'язана, мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то є поняття істинності, справедливості, правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності, що є предметом останньої і найвищої науки – етики. Етика вчить людину жити по-людськи, вона керує завжди і всюди її кроками, вона змінює тваринну природу людини і облагороджує, і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові”. Здійснення цього високого етичного

ідеалу, за переконанням **І. Ф.**, відбудеться не скоро, але “кожне слово, що ширить здорові, світлі думки поміж людьми, прискорює його; кожний вчинок, що диктується справжньою людською моральністю в душі, прискорює його; кожне благородне братське спонукання прискорює його”. **І. Ф.** доводив, що суспільство розвивається за об'єктивними законами, а поступ людства “веде до добра”. Основою цього поступу є дві могутні сили – голод (матеріальні і духовні потреби) і любов (чуття, що здружує людей). Однак людський розум ще не став одним із джерел цього поступу.

Людину **І. Ф.** вважав доброю від природи: “Не в людях зло, а в путах тих, котрі незримими вузлами зв'язали сильних і слабких з їх муками і їх ділами”. У своїх соціально-філософських шуканнях він звертався до марксизму, поділяючи його ідею визволення трудящих, водночас заперечував крайній раціоналізм марксизму, який, ігноруючи національні цінності та свободи особистості, абсолютизує роль способу виробництва, “виплоджує” фаталізм.

Багато зробив **І. Ф.** для пробудження і розвитку соціальної та національної самосвідомості українського народу. У своїй художній творчості він постійно ставив і прагнув осмислити морально-етичні проблеми: розкривав моральний потенціал простих людей, українського народу; змальовував наполегливі, часто трагічні шукання людського щастя; прагнув осмислити істотні взаємини між людьми, особою і суспільством. Темою боротьби добра і зла пройняті навіть його сонети. Вважаючи, що письменник має орієнтуватися на найновіші досягнення науки про людину і суспільство, **І. Ф.** пристрасно стежив за розвитком соціології, етики, естетики, розмірковував над актуальними їх проблемами.

Основні твори: “Мислі о еволюції в історії людськості”; “Із секретів поетичної творчості”; “Принципи і безпринципність”; “Що таке поступ?”; “Суспільно-політичні погляди Драгоманова”; “Одверий лист до галицької української молодезі” тощо.

Функції моралі. Головним завданням моралі є перетворення потенційного буття індивіда як людини на актуальне. Творчо інтеріоризуючи моральні вимоги, орієнтуючись у своїй діяльності й поведінці на абсолютні вселюдські цінності, перетворюючи їх в самовимоги, індивід освоює їх, стає співтворцем, що сприяє становленню його як цілісної, автономної одиниці буття, Людини. Досягнення цього пов'язане з багатьма супровідними діями, які лише здаються головними через свою безпосередність. Адже, прагнучи гармонізувати відносини між людьми, суспільство регулює їх різними засобами, зокрема й за допомогою моральних вимог. При цьому індивід з його прагматичними егоїстичними інтересами часто розглядається як така ланка суспільства, що заважає його гармонізації. Проте кінцевою метою

функціонування, суспільства є формування людини як цілісної, всебічно розвиненої особистості. Цю роль виконує насамперед мораль, яка ґрунтується на принципі, згідно з яким людина є найвищою цінністю.

Функціональний аналіз моралі дає змогу розкрити деякі її грані. Серед найважливіших функцій моралі виокремлюють регулятивну, оцінно-імперативну, комунікативну, пізнавальну, виховну, орієнтуючу та ін. Цей поділ умовний, оскільки перелічені функції часто перетинаються. Так, регулятивна функція включає в себе оцінно-імперативну й орієнтуючу, а виховна – мотиваційну й деякі інші. До того ж суто функціональний підхід до вивчення моралі таїть у собі загрозу її недооцінювання: мораль, а водночас і найвищі вселюдські цінності, можуть розглядатися як засіб досягнення локальних цілей – прагматичних, політичних тощо.

Регулятивна функція моралі. Цю функцію моралі здебільшого вважають головною, доводячи, що основний зміст моралі становлять відповідні вимоги (норми, правила, приписи). Саме завдяки їм мораль виконує регулятивну роль. Відомо, що в житті суспільства взаємодіють дві протилежні тенденції: упорядкованість, що забезпечує його стабільність, і хаос, який загрожує його існуванню. Щоб усунути цю загрозу, суспільство вдається до різних регулятивних засобів – права, політичних й адміністративних механізмів. Проте силові важелі регулювання життя суспільства не завжди дають бажаний ефект. До того ж при їх використанні часто ігнорують необхідність рахуватися із вселюдськими цінностями і провідну істину моралі, яка проголошує основною цінністю людину. А це негативно впливає й на розвиток суспільства.

До специфічних особливостей моральної регуляції поведінки людини належать:

- повноцінний вияв у моралі свободи, самостійності особистості. Жоден із засобів регулювання людської поведінки не здатен забезпечити такої їх реалізації;

- універсальність, однакова зорієнтованість на кожну людину;

- поширеність на всі сфери життя людини;

- заснованість на протиставленні належного (ідеального) існуючому;

- постановка перед людиною максимальних вимог. Здебільшого вони є нездійсненними, оскільки ідеалу не можна досягти;

- опора на громадську думку і внутрішнє переконання особистості, передусім – на її сумління;

- пов'язаність переважно з духовними санкціями, насамперед з громадською думкою та особистим самоосудом чи схваленням своєї поведінки.

Поведінка людей регулюється й іншими позаінституційними засобами, насамперед звичаями, які історично передують моралі.

Звичай – вид суспільної дисципліни, яка історично (і стихійно) склалася і поширилася в суспільстві чи колективі; загальний, звичний стиль дій і вчинків, якого повинні дотримуватися індивіди, групи, суспільство загалом.

У людському житті, попри всю його різноманітність і ускладненість, ситуації часто повторюються, що вимагає від людини однотипних вчинків. Загальноприйняті у конкретному суспільстві прийоми і способи праці, форми суспільно-політичної діяльності, шлюбно-сімейного життя, взаємини людей у побуті, релігійні ритуали тощо – все це утворює звичаї в найширшому їх розумінні. У вузькому розумінні звичаями вважають дії, які відтворюються масами стихійно. Саме їх часто ототожнюють з мораллю, а ще частіше – з моральністю.

Звичаї відрізняються від моралі насамперед неможливістю вибору, оскільки людина змушена діяти так, як це прийнято у конкретній спільноті. На вимогу "Роби так, як мусять робити всі інші люди" людина чинить відповідно до моральних вимог і своїх переконань, насамперед відповідно до свого сумління, тобто здійснює вибір. Якщо мораль різко протиставляє належне суццюму, то звичай їх ототожнює: "Роби так, як роблять усі інші". Звичаї відіграють важливу роль у житті суспільства, оскільки вони є наймасовішою формою регуляції людського життя. Адже в буденних ситуаціях людина спілкується, діє згідно з певними, звичними для неї, її спільноти, середовища загалом, традиціями. Лише в неординарних ситуаціях, коли вчинок пов'язаний із необхідністю вибирати, людина не може покладатися на звичне, тобто на звичай, шукаючи адекватних рішень у сфері моралі. У цій ситуації доводиться робити самостійний вибір – вибір моральний.

Як і мораль, звичай є необхідним засобом регулювання поведінки людей. Він об'єднує, цементує спільноту, визначає буденні взаємини її індивідів, формуючи та оберігаючи її традиції, а відповідно, і забезпечуючи її стабільність. Мораль або підсилює роль звичаю, якщо для неї такий стан речей виправданий, або діє опонуюче щодо невиправданого, на її погляд, звичаю, намагаючись подолати його. Правда, засудження мораллю конкретного звичаю не завжди виправдане, оскільки й мораль не є абсолютною досконалістю. Оптимально, коли дія, що відповідає звичаю, реалізується згідно з моральним вибором. Тоді вона перестає бути звичаєвою, а стає вчинком, тобто моральним феноменом.

Крім позаінституційних, існують інституційні форми регулювання поведінки людей зі своїми специфічними нормами.

Основною з них вважають право, норми якого встановлюються і проголошуються від імені держави.

Мораль і право мають у собі багато подібного і водночас відмінного, специфічного.

Спільними для моралі і права є такі особливості:

- належність до форм суспільної свідомості;
- функціонування як систем відносно стійких норм, які регулюють поведінку людей і поширюються, принаймні формально, на всіх громадян суспільства;

- поширеність на всі сфери людського життя.

Відрізняється мораль від права такими ознаками:

- моральна свідомість (як і естетична) має особистісний характер, тому моральні вимоги інтеріоризуються індивідом у самовимоги. Правові норми реалізуються як обов'язкова для індивіда воля держави, будучи переважно зовнішніми щодо нього;

- правові норми поширюються на всіх членів суспільства (його громадян), а моральні – на всіх людей;

- мораль має загальнолюдський характер, а правові норми не поширюються на деякі приватні, передусім інтимні аспекти життя особистості;

- правові норми мають інституційний статус, а моральні – позаінституційний (народжуються, як правило, стихійно і живуть у суспільній свідомості);

- моральні норми є усними, а правові – викладають на письмі (крім звичаєвого права);

- правові норми чітко окреслені, впорядковані, систематизовані (кодифіковані), відповідно інтерпретовані, що дає змогу ефективно відстежувати їх виконання. Норми моралі такому впорядкуванню не піддаються. Кожній людині доводиться самостійно інтерпретувати норми моралі, особливо в нетипових життєвих ситуаціях, і завдяки цьому ставати їх співтворцями. Незавершеність і усний характер моральних норм робить їх універсальними, придатними для всіх випадків життя;

- реалізація норм права забезпечується за необхідності заходами примусу (адміністративними, кримінальними й економічними санкціями) за допомогою правосуддя, яке здійснюється службовими особами. Вимоги моралі підтримуються силою громадської думки і особистісною переконаністю індивідів. Моральна санкція здійснюється засобами духовного впливу, причому не окремими людьми, наділеними певними особливими повноваженнями, а всією соціальною групою, суспільством чи й людством загалом;

– кожний антисуспільний вчинок (проступок) заслуговує на моральний осуд, але не всі вони піддаються кримінальному покаранню.

Водночас мораль і право перебувають у тісному взаємозв'язку, що сприяє розвитку їх обох. Орієнтуючись на загальнолюдські моральні норми, державне законодавство постійно удосконалюється. А прогресивні державні закони, норми у свою чергу сприяють розвитку моралі.

Оцінно-імперативна функція моралі. Суть її полягає в тому, що мораль осмислює дійсність такою, якою вона повинна бути, тобто як ідеальну модель належного. Це осмислення охоплює процедуру морального оцінювання дійсності, насамперед відповідності поведінки, вчинків людей найвищим уселюдським цінностям, добру. Наслідком такого осмислення є відповідні повеління.

Комунікативна функція моралі. Справжнього морального значення будь-який вчинок людини може набути тільки в міжособистісних стосунках, у контексті спілкування. Поза спілкуванням немислимі становлення і розвиток людини як особистості, функціонування суспільства загалом. Змістовність спілкування людей значною мірою залежить від рівня їх моральної культури, яка за належних умов виявляється у доброзичливості, взаємоповазі, приязні. Саме у такій площині реалізується **К. ф. м.**

Пізнавальна функція моралі. Завдяки моралі індивід одержує перші уявлення про норми поведінки, які пред'являє йому суспільство (не тільки інформацію про норми, а й про те, як ними керуватися), про добро і зло, честь і гідність тощо. Моральна свідомість загалом належить до буденного рівня, тому це пізнання має інтуїтивний характер. Щоб спростувати скептичне ставлення до пізнавальної ролі моралі, потрібно враховувати, що вона є однією з могутніх сил, які зумовлюють рефлексію, тобто осмислення людиною власних дій і їх законів; діяльність самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини. Так, будь-який моральний осуд громадською думкою змушує людину замислитися над відповідною моральною проблемою, а відтак і звернутися до етики, тобто теорії моралі. Моральні проблеми постійно оволодівають свідомістю, переживаються, осмислюються. Результати такого осмислення впливають на характер моральних почуттів людини. Саме тому їх іноді називають "почуттями-теоретиками". Отже, чогось людину навчає мораль, а чогось (глибше і ґрунтовніше) – її теоретичне мислення, пробуджене неспокоєм моральної самосвідомості, наприклад муками сумління.

Виховна функція моралі. Мораль не лише збагачує індивіда інформацією про людське буття, а й допомагає йому орієнтуватися

в житті як системі цінностей. Вона апелює не стільки до розуму, скільки до уяви і почуттів, виконуючи виховну функцію. Завдяки моралі здійснюється передавання досвіду попередніх поколінь, формуються уявлення індивіда про добро і зло, гідність і честь, справедливість, що сприяє його самовдосконаленню, виробленню практичних навичок жити і діяти згідно з вимогами суспільства, викоріненню пороків. Гуманізуюча роль моралі виявляється і в орієнтації особистості на найвищі вселюдські цінності в осмисленні мети і сенсу життя, виборі власного життєвого шляху.

Орієнтувальна функція моралі. Пізнавальна функція моралі не тотожна науковому пізнанню. Вона збагачує людину не просто знаннями об'єктів самих по собі, а орієнтує у світі культурних цінностей, допомагає ставитися до них диференційовано, віддаючи перевагу вищим цінностям, які відповідають її потребам, інтересам і смакам. Мораль орієнтує не тільки в повсякденному житті. Адже від рівня моральної культури залежить і те, чи буде людина прагнути орієнтуватися "на добро", обираючи життєвий шлях та розв'язуючи різноманітні особистісні проблеми.

Мораль як універсальний регулятор поведінки людини, відносин між людьми виконує найрізноманітніші функції, які обумовлюються сферою, характером вияву життєдіяльності особи, соціальних груп, суспільства.

Vae soli – Горе самотньому.

Ventis verba profundere – Кидати слова на вітер.

Verba magistri – Слова вчителя.

Veritas odium parit – Правда очі коле.

Vestis virum reddi – По одязі зустрічають, по уму проводжають.

Vincit, qui patitur – Хто має витримку, той переможе.

Vir obscurus – Темна, сумнівна людина.

Vitae sal amicitia – Дружба – сіль життя.

Vita sine libertate nihil – Життя без свободи – ніщо.

Vivere militare est – Жити значить боротися.

Х

Хайдеггер Мартін (1889–1976) – німецький філософ, творчість якого мала вирішальний вплив на формування сучасної філософської герменевтики, екзистенціалізму, антропології, філософії мови тощо. Основою всього існуючого **Х.** вважав людське існування. Смысл буття він прагнув розкрити у процесі аналізу людського буття, оскільки тільки людині відома його тимчасовість, скінченність, смертність людини. А тому тільки їй "відкрито" її буття. Онтологічна основа людського існування – його скінченність, тимчасовість, яка і є найістотнішою характеристикою буття. Переживання тимчасовості, минулості **Х.** ототожнював на перших порах з гострим почуттям особистості. За його переконаннями, зосередженість на майбутньому дає людині справжнє існування, а наслідком домінування у свідомості теперішнього є те, що "світ речей" (буденний світ) заступає людині її скінченність. Духовний досвід особистості, яка відчуває свою неповторність, однократність і смертність, **Х.** виражав у поняттях "турбота", "страх", "рішучість", "совість", "вина" тощо. Структура людського буття в його цілісності, за **Х.**, є турботою, що становить єдність "буття-у-світі", "забігання наперед" і "буття при внутрішньому існуючому". Поняття "буття-у-світі" акцентує увагу на нерозривності людського буття і світу, суб'єктивного і об'єктивного начал. "Буття-у-світі" – це внутрішнє, апіорне визначення людини. В понятті "забігання наперед" мислиться відмінність людського буття від будь-якого наявного, предметного буття. Людське буття в цьому сенсі є тим, чим воно не є, оскільки воно постійно "уникає" себе, "забігає наперед", а тому завжди є можливістю. "Буття при внутрішньому існуючому" є специфічним способом ставлення до речей як супутників людини у відведеному їй часі. Щире, інтимне ставлення людини до речі, як чогось близького, зігрітого людським теплом, яке річ віддає людині, протиставляється сучасному збайдужілому "маніпулюванню" речами. Кожен момент "турботи" становить певний модус часу: "буття-у-світі" є модусом минулого, "забігання наперед" – модусом майбутнього, а "буття при внутрішньому існуючому" – модусом сьогоденного, а сам час, на думку **Х.**, рухається від майбутнього до минулого.

Людське буття буває дійсним і недійсним. Недійсним є буття, в якому переважає сьогоденне, а людське буття розглядається як річ. Традиційно людину розглядали саме як річ. Наслідком цього було переконання, ніби будь-яка особистість може бути

замінена іншою особистістю ("незамінних людей немає"). Такий підхід орієнтує на формування пересічної людини, яка прагне бути "такою, як всі", не здатної відповідати за свої вчинки. Справжнє буття, за **Ж.**, передбачає усвідомлення людиною своєї минулості і свободи. Пізніше, аналізуючи проблему людського існування, він звертався до понять, які виражають реальність не стільки особистісно-моральну, скільки безособистісно-космічну ("буття" і "ніщо", "основа" і "безосновне", "утаєне" і "відкрите", "земне" і "небесне", "людське" і "божественне").

Основні твори: "Буття і час"; "Що таке метафізика?"; "Кант і проблеми метафізики", "Гельдерлін та суть поезії"; "Ніцше" (У 2 томах), "Феноменологія і теологія".

Хамство – емоційна, агресивна, пишномовна, підкреслено показова дія, спрямована на свідоме приниження честі і гідності особистості, або порушення загальноприйнятих норм і правил людиною, яка надіється на те, що адекватної відповіді чи протидії опонент чинити не в силі через слабкість, залежність, безпомічність. **Ж.** може виявлятися у вигляді фізичних дій, словесних образ або у формі порушення громадського порядку в усній формі. Спрощена Біблейська інтерпретація розуміння **Ж.**: Хам – син Ноя публічно висміяв свого батька, коли той, будучи п'яним, заснув на вулиці голим. Деякі автори відрізняють **Ж.** від грубості, визначаючи її як безпосередню, природну, некультурну реакцію, а **Ж.** – як результат спотвореної культури. Людина-хам, як правило, має цілу низку моральних пороків: агресивність, нахабність, віроломність, жорстокість, зарозумілість, самовпевненість, брутальність, лихослівність, неввічливість.

Характер моральний (грец. *charakter* – риса, особливість) – сукупність моральних якостей особистості, що є об'єктом її моральної оцінки. **М. ж.** виявляється в поведінці людини, її ставленні до природи, суспільства, оточуючих людей. Формування позитивного **М. ж.** підростаючого покоління є основним завданням морального виховання. Етика, з'ясувавши природу і сутність добра і зла, позитивних (і негативних) моральних якостей, специфіку морального характеру, дає рекомендації, як ефективно організувати виховний процес. Завдання морального виховання, формування позитивного **М. ж.** у наш час ускладнюється різкою зміною ідеології, коли так звана комуністична ідея (в її російському варіанті виконання) зазнала кризи, а нова до цих пір чітко не сформульована і, звичайно ж, не "опанувала масами". Так було завжди. Наприклад, криза релігії в епоху Відродження породила таке квазіаморальне явище, яке одержало назву "антититанізм". Розгул дикого індивідуалізму, зокрема розпусти (навіть у монастирях!?) тоді не мав меж. Моральну кризу переживаємо ми й зараз. А

телебачення й інтернет підсилюють цю кризу, пропагуючи насильство, розпусту тощо, а курс етики поступово вилучається із навчальних програм. То ж прогнози на майбутнє у сфері моралі невтішні.

Харизма (грец. *charisma* – милість, Божий дар) – особливе обдарування, духовна, інтелектуальна та інша винятковість особистості, завдяки якій вона має надзвичайну популярність, викликає захоплення, глибоку повагу; емоційно-психічні здібності людини, завдяки яким її цінують як обдаровану особливими властивостями і здатною ефективно впливати на інших; приписувана або дійсно притаманна особистості така сукупність властивостей, яка викликає глибоку повагу в її послідовників, їх беззастережну довіру і безумовну віру в її виключність; якість особи, що визнається надзвичайною, притягальністю, завдяки якій вона оцінюється, як обдарована надлюдськими, надприродними або, щонайменше, особливими силами і властивостями, недоступними іншим людям. Такий дар людини іноді називають “іскрою Божою”. Яскравим прикладом такої людини був М. Ганді та національні герої, які організовували збройну боротьбу проти чужинців і перемагали їх. Іноді некритично налаштовані люди вважали харизматичними “великих” авантюристів і навіть людоїдів таких як, Сталін, Гітлер тощо. Якості харизматичного лідера іноді містифікують. У соціологію термін “**Х.**” ввів німецький мислитель Ернст Трельч.

У повсякденному вжитку висловлювання “У нього є харизма” означає, що людина справляє незабутнє враження на оточуючих, і вони, піддаючись її впливу, готові йти за нею.

Холізм (англ. *holism* від грец. *holos* – цілий, увесь). У широкому значенні: принцип філософії та науки, який полягає у визнанні якісної своєрідності та пріоритету цілого стосовно його частин; у вузькому значенні під **Х.** розуміють “філософію цілісності”, розроблену Я. Сметсом, який ввів у філософську мову термін “**Х.**” у 1926 р., виходячи з твердження Арістотеля, що “ціле більше, ніж сума його частин”. У теорії пізнання **Х.** спираються на такий принцип: пізнання цілого має передувати пізнанню його частин. Цього принципу дотримувалися чимало філософів. Так, Гегель писав: “... тільки ціле має сенс”. У XVII – XIX ст. з розвитком науки вчені почали розглядати будь-яку систему як похідне від частин, і вважали, що властивості будь-якого об'єкта можуть бути виведені з аналізу його елементів. Наслідком такого тлумачення співвідношення частин і цілого було нігілістичне ставлення до філософії, яка, формулюючи всезагальні закони, фактично цікавиться перш за все цілим. У наш час **Х.** розробляється в загальній теорії систем. На принципи **Х.**

відкрито спирався К. Уїлбер у розробці інтегральної психології. На нашу думку, К. Маркс при написанні “Капіталу” теж керувався принципом, подібним до **X.**, оскільки він моделював соціальну реальність то як суспільство загалом, систему суспільних відносин, то як систему діяльностей чи функціональних місць. Людина фігурує в його моделі як наповнення конкретних функціональних місць. Потрапивши в певне місце, вона діє згідно з нормою, яка, керує нею. Тому діяльність, поведінка людини, згідно з цією моделлю, приречені на несвободу. Така нормована поведінка є строго соціалізованою, детермінованою (жорстко визначеною, обмеженою). Індивідуальність, унікальність особистості виглядають у цій моделі як негативні явища, що розладнюють функціонування суспільства як системи. Така модель суспільства певною мірою потрібна для осмислення суспільства як системи. Проте вона абстрагована від людини як відносно самостійної одиниці буття, з якої вилучено те, що перебуває у центрі уваги етики. Адже відсутність можливостей, простору для морального вибору, свободи, особистої відповідальності за вибір унеможлиблює існування самої моралі. До речі, В. Ленін відверто визнавав, що в марксизмі немає етики коли писав: “Не можна не визнати... справедливості твердження Зомбарта, що в самому марксизмі від початку до кінця немає ні грана етики”. Правда, в навчальній літературі з так званої марксистсько-ленінської філософії мораль визнавалась, але тільки як одна із форм *суспільної* свідомості.

Ц

Церемоніал (франц. *ceremonial*, від лат. *caeremonials* – той, що стосується культових обрядів) – офіційно прийнятий розпорядок урочистих прийомів, процесів тощо; розпорядок, установлений для якогось обряду, церемонії (церемонія – ряд дій символічного характеру, традиційно обов'язкових для тих або інших випадків суспільного чи релігійного життя). Під **Ц.** розуміють, по-перше, увесь комплекс традиційно обов'язкових обрядів і форм, що регулюють усі сфери суспільного і релігійного життя. По-друге, форми, що регулюють зовнішнє поведіння людей між собою, все те, що називають етикетом. По-третє, лише порядок здійснення церемоній, установлений для того чи іншого урочистого випадку (шлюбний **Ц.**, **Ц.** вручення нагород, **Ц.** коронації тощо). У **Ц.** часто немає нічого доцільного, нічого свідомо придуманого, його дотримуються за традицією. **Ц.** відзначається надзвичайною живучістю. Часто його дотримуються і тоді, коли суспільство давно уже вийшло із тих умов, які викликали його до життя. У деяких народів вони зберігаються довше, в інших – менше. До перших належить, наприклад, Китай, Японія тощо. Надзвичайно великого значення надавав **Ц.** Конфуцій, який виступав за непорушність установлених небом порядків у Піднебесній (Китаї). Згідно з Конституцією України, президент видає указ про Державний Протокол та Церемоніал України (№746\ 2002), до якого майже щорічно вносяться уточнення).

Афоризми: “У весільній церемонії беруть участь дві каблучки: одну надівають на палець нареченої, другу просилають у ніс нареченого” (Р. Орбен); “...цивілізовані люди неймовірно винахідливі у способах витратити своє коротке життя на докучливі церемонії” (С. Моем); “Ми разом, чи надовго, чи ні – хто знає? Ми разом, і цього достатньо, до чого нам усякі церемонії” (Е.М. Ремарк); “Усі весілля подібні одне до другого, але всі розлучення цікаві по-своєму” (У. Роджерс).

Цинізм (франц. *cynisme*, від лат. *cynicus* – цинік) – 1) вчення філософської школи кініків, які проповідували зневажливе ставлення до надбань людської культури, насамперед моральної, повну незалежність людини від суспільства, повернення до “природного” стану; 2) нігілістичне, відверто зневажливе, зухвале ставлення до людської культури, нахабність, брутальність, нехтування нормами моралі. Однією з причин **Ц.** є егоїстичний характер людини. Іноді **Ц.** стають люди, які розчарувалися в загальноприйнятих ідеалах. У наш час таких людей є немало.

Афоризми: “Цинік небезпечний перш за все тому, що він підносить злобу до доброчесності” (А. Моруа); “Вічна спокуса, проти якої я безупинно веду боротьбу, – цинізм” (А. Камю); “Із скепсису в цинізм входять, щоб не повернутись” (?); “Цинізм – це гумор в поганому настрої” (Г.-Дж. Уеллс); “Цинік – людина, яка, почувши аромати квітів, озирається в пошуках гроба” (Менкен).

Цінності (моральні) – це різновиди добра і зла та їх численні прояви. Тому цінності поділяють на позитивні і негативні. Добро у свою чергу має багато модифікацій. Прояв добра обов'язково є проявом або справедливості, або милосердя, або чесності тощо. Добро як таке не може мати цінності, оскільки воно не має окремого буття. Це абстракція, в якій мисляться всі явища, яким притаманні ознаки добра. Правда, *знання* добра взагалі може набути статусу позитивної моральної цінності за умови, що людина, знаючи, що таке добро, буде керуватися його принципами. Добро може бути результатом свідомої свобідної дії окремої людини (наприклад, діяльність матері Терези), сім'ї (приклад конкретної сім'ї, яка з добрими намірами всиновила чужу дитину), конкретної країни (відмова України від атомної зброї), людства (“Конвенція про транскордонне забруднення повітря ...”). Більшість проявів добра становлять чисто духовне значення. Проте деякі з них мають не тільки духовне (чисто моральне) значення, а й матеріальне. Наприклад, щедрість, милосердя, справедливість. Носіями моральних цінностей можуть бути не лише окремі люди, але й спільноти людей (сім'я, трудовий колектив, суспільство). Готовність творити позитивні моральні цінності не детермінується знанням людини (як це пояснювали Сократ і Платон), а залежить від морального виховання, вироблення практичної звички робити добро. Лише ту людину можна назвати Людиною, яка в своїх помислах і діях орієнтується на принципи добра і справедливості.

Цнота – позитивна моральна якість, чеснота, що виявляється у статевій стриманості (протилежні поняття – “нестриманість”, “блуд”, “розпуста”, “хтивість”); стан чоловічого та жіночого організму до моменту першого сексуального контакту (“*цїл*” іноді перекладають, як “здоровий”, “непошкоджений”, “чистий”, “цїлий”). У жінок є анатомічна ознака цноти, а в чоловіків вона відсутня. Людину, яка не мала сексуального контакту, називають “незайманою”(“незайманим”). У деяких країнах поважається і цінується статус незайманої (діви), особливо відносно поглядів на сексуальну поведінку дівчини (“*молодої*”) до весілля. Церковно-слов'янський термін “целомідрія” означав моральну і тілесну чистоту і невинність (лат. *castitas*). У християнстві смисл слова “цїломудріє” передбачає повернення до первісної цінності нашої природи, яку людина мала перед гріхопадінням Адама і Єви.

Афоризми: “Дух же целомудрія, і смиренномудрія, терпіння і любові, даждь ми, рабу Твоєму ...” (із молитви); “Небо завжди протегує невинності!” (П.-О. Бомарше); “Дотримання цнотливості ставиться в закон жінкам, між тим в чоловіках вони над усе цінують розбещеність. Чи не забавно?” (Л. Вовенарг); “Не занадто важко бути ангелом, якщо ти – безстатева істота” (Л. Кумор); “Від – стриманості ніхто поки не помер. Але й не народився” (А. Давидович); “Цнотливість жінок – це здебільшого просто турбота про добре ім'я і спокій” (Ф. Ларошфуко).

Calamitas virtutis occasio – Нещастя – пробний камінь доблесті; буквально: “Біда дає привід для мужності”.

Castigat rident mores – Сміхом бичують пороки.

Cave canem – переносно: Пильнуй! Май на увазі! Буквально: “Обережно, злий собака!”

Cave me, domine, ab amico, ab inimico vero me ipse cavebo – Боже, захисти мене від моїх друзів, а від недругів я захищу себе сам.

Conscientia mille testes – Совість – тисяча свідків.

Censura morum – Буквально: “Контроль моралі”.

Cogitationis poenam nemo patitur – Нікого не карають за його думки (крім, звичайно ж, “найдемократичніших”, комуністичних держав).

Consensus omnium (лат.) – Загальна згода.

Consuetudo est quasi altera natura (лат.) – Звичка – друга натура.

“Contra spem spero” (лат.) – “Без надії сподіваюсь”.

Cum infamia (лат.) – Сором і ганьба.

Ч

Чайна церемонія – буденна побутова процедура чаювання, що набула в Японії особливого канонізованого дійства, що розгортається в часі. Відбувається у спеціально організованому середовищі, “режисура” ритуалу будується за законами художньої умовності близької до театральної. Архітектурний простір організовується з допомогою класичних мистецтв, але при цьому цілі ритуалу є не художніми, а релігійно-моральними. Самі японці вважають, що суть чаювання можна передати з допомогою трьох понять – “відпочинок”, “гостинність”, “розрада”. Аналогії цій процедурі немає в жодній культурі Заходу або Сходу. Будучи простою за загальною схемою, **Ч. ц.** являє собою зустріч господаря і одного або кількох гостей для спільного чаювання. При цьому основна увага приділяється найретельнішій розробці всіх деталей, аж до найменших, що стосується місця дії і його тимчасової організації. Чай завезли до Японії з Китаю в VII ст. Проте порівняно поширеним пиття чаю стає в Японії лише в XII ст. У 1194 р. засновник Дзен-буддизму в Японії священник Ейсай, повернувшись із Китаю, привіз чайні кущі і став вирощувати при монастирі чай для релігійного ритуалу. Йому належить і перша книга про чай – “Кісса Едзекі”, в якій ідеться про користь чаю для здоров'я. У XVI ст. в самурайських колах увійшла в моду гра “чайне змагання”. При цьому чай привозили з різних місць, і, випивши чашку чаю, учасники гри повинні були визначити його батьківщину. З тих пір чаювання стало звичаєм. Етикет **Ч. ц.** ґрунтувався на працях таких ченців, як Іккю Сюдзун (XV ст.) Його учень Мурата Дзюко заклав основи чайної традиції завдяки у Псімацу. Патріархом же сучасної **Ч. ц.**, яка відома в Японії і за кордоном, став купець Сенно Рікю (XVI ст.). **Ч. ц.** стає мистецтвом, яке у свою чергу породило такі мистецтва, як *ікебана*, стиль кераміки в дусі *вабі*, японські сади, вплинув на порцеляну, живопис, інтер'єр японського будинку тощо. Чайний ритуал вплинув навіть на загальний характер світосприйняття японців, визначив розмірений спосіб їх життя, естетичні і моральні уподобання, психічний склад. Японці кажуть, що всякий, хто добре знайомий з **Ч. ц.**, повинен уміти регулювати свою поведінку у всіх випадках життя з легкістю, гідністю і витонченістю.

Японські дівчата перед заміжжям брали уроки *тя-но-ю* (“чайна церемонія”, або “культ чаю”), щоб придбати гарну поставу, витончені манери. Класичне чайне дійство як процес регулюється чотирма принципами: гармонія (*ва*), шанування

(кей), чистота (сей) і спокій (дзяку), які називають “чотирма шляхетними істинами” шляху чаю, за аналогією з “чотирма шляхетними істинами” буддизму, підкреслюючи їх найважливіше значення для чайної церемонії. “Гармонія” передбачає внутрішню єдність між учасниками чаювання: всі присутні стають якимось внутрішнім однорідним цілим. Цей принцип передбачає гармонію з оточуючими предметами, упорядкованість світобудови, Неба і Землі тощо. “Шанування” означає, що учасник чаювання повинен з повагою ставитись до присутніх в чайній кімнаті, до свого настрою, до дійства, до оточуючих речей. “Чистота” означає, що брати участь у чаюванні можна лише з чистим серцем і помислами, без будь-яких корисливих намірів. Чистота ототожнюється з добром, і звільнення від нечистот асоціювалося з набуттям заступництва богів, і, отже, зі здоров'ям і отриманням усіляких благ. Проходження учасників чайного дійства по “росяній землі”, ополіскування рота і обмивання рук перед входом у чайну кімнату повторює церемонію очищення водою рук і рота перед входом у синтоїстичне святилище. “Спокій” означає, що необхідною умовою участі в чайній церемонії є спокійний стан духу як “господаря”, так і “гостей”. З повним спокоєм, тобто без хвилювання чи роздратування учасники чаювання повинні ставитись до ритуалу, використовуючи відповідне начиння. Має “спокій” і глибинний буддистський смисл, який відкривається в процесі чайного дійства: спокій дає можливість досягнути справжній сенс буття. Детальний опис **Ч. ц.** займає не один том.

Чванство – негативна моральна якість, яка виявляється: в зарозумілому ставленні до людей; ігноруванні чи й зневажливому ставленні до творчих надбань свого народу чи й людства загалом; незаслуженому звеличенні своєї персони; гордості за свої уявні успіхи, соціальне положення, можливості і права; у тому, що вважає себе особливою, винятковою, неповторною. **Ч.** є наслідком низької інтелектуальної і моральної культури. Синонімами **Ч.** вважають “бундючність”, “зарозумілість”, “пиха”, “хвастощі”, “чванливість” .

Афоризми: “Вище чванства немає мерзотнішого пороку” (Менандр); “Чванство – зворотній бік боягузтва” (?); “Іноді досить не примиритися із зарозумілістю і чванством, щоб перетворити їх в ніщо” (Н.-С. Шамфор); “Подібно до того, як грошима визначається вартість товару, словами визначається ціна чванства” (Ф. Бекон).

Чесність – позитивна моральна якість людини (див. – *честь*).

Чеснота (доброчесність) – позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків;

якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості. Наявність в особистості чеснот свідчить не лише про її соціальну сутність (вона діє згідно із загальноприйнятими нормами), а й про те, що вона є суверенною одиницею буття, оскільки має свободу волі, можливість власного вибору, самостійного рішення і дії. **Ч.** є однією із двох форм об'єктивації моралі поряд із її принципами, нормами, приписами. Правда, на відміну від останніх, в яких відображається надособистісна загальнозначуща сутність моралі, вона виражає індивідуальність і, так би мовити, “свавільність” моралі. **Ч.** є проявом моралі як форми суспільної свідомості, інтеріоризованим особистістю і реалізованим нею в конкретних діях, тобто перетвореним у факт моральності (рос. “нравственности”).

Ч. має такі властивості: вона співвіднесена з високою, самодостатньою ціллю і ніколи не зводиться до статусу засобу; виступає як свобідний, свідомий, зважений спосіб дії, в ході якої особистість бере на себе ризик власного рішення; включаючи в себе моменти інстинкту, пристрасті, схильності, вона є осмисленим, перетвореним у звичку феноменом. Протилежною моральною (тобто аморальною) якістю стосовно **Ч.** є порок, моральна вада. У різні історичні епохи перевага віддавалась різним чеснотам. Так, за Платоном, основними **Ч.** вважались: справедливість, стійкість (сила духу), розсудливість (обачність), поміркованість (тверезість). Арістотель вважав основними дещо інші **Ч.** і виключно глибоко розкрив зв'язки їх з пороками, ввівши поняття міри і розглядаючи пороки як крайнощі. У стародавньому Римі високо цінувались: мужність (смівливість), гідність, серйозність, авторитет (владність), благочестя (релігійність). Християнські **Ч.** поділяють на Божі і моральні. До Божих **Ч.** належать віра, надія і любов, а до моральних – покора, послух, лагідність, щедрість, поміркованість, чистота і ревність у доброму. Покора стосується честі людини, послух – її свободи, поміркованість – їди і пиття, чистота – нашого тіла, ревність у доброму – праці

Кожного християнина повинні прикрашати лагідність і щедрість. Ці чесноти особливо цінуються, оскільки вважається, що саме вони є джерелом усіх інших чеснот. Великого значення надається і справедливості. Головним чеснотам протиставляють сім головних (смертних) гріхів (див.: “Гріх”). У сучасному прагматичному світі багато **Ч.** знецінюються. Егоїзм, насилля, нецензурщина пропагується засобами інформації щоденно і щогодинно. Виникли нові глобальні проблеми, які змушують людство прогнозувати майбутнє, зокрема й відносини між

державами і стосунки між людьми. Засилля прагматизму викликало до життя етику бізнесу, яка повинна пояснити, як установити справедливі стосунки (насамперед між роботодавцем і найманим робітником) хоча б формально. У деяких організаціях та установах навіть утворюють спеціальні комітети, що мають розв'язувати моральні проблеми. Осмисленню сутності чеснот може допомогти їх упорядкування, наприклад, така класифікація:

– чесноти, що проявляються у схильності людини дотримуватися принципів добра *розумом*: мудрість, доброзичливість, співчуття, небайдужість, щирість, довіра, скромність, терпимість (толерантність), поміркованість, відсутність задрощів;

– чесноти, що виявляються у схильності дотримуватися принципів добра *словом*: правдивість, комунікабельність, відвертість, привітливність, ввічливість, чемність, лагідність, стриманість, пристойність;

– чесноти, що виявляються у схильності дотримуватися принципів добра *ділом*: працьовитість, принциповість, рішучість, обов'язковість, надійність, пунктуальність, небайдужість, добродійність, милосердя, щедрість, людяність, мужність, справедливість, вдячність, надійність, вірність, відданість, упевненість, некорисливість (некорисливий – безсрібник). Названа класифікація є умовною уже хоча тому, що деякі чесноти можуть проявлятися в різних родах вчинків. Так, щирість може виявлятися як у доброчесному слові, так і в доброчесному мисленні, і в доброчесній дії.

Афоризми: “Чеснота не залишиться на самоті. У неї неодмінно знайдуться сусіди” (Конфуцій); “Чеснота бідняка – душевна щедрість” (А. Камю); “Кожен, хто дотримується чеснот, не може не мати багатьох ворогів” (Соломон); “Чеснота – перемога великодушності над користю” (Г. Левіс); “Ні до золота іржа, ні до чесноти ганьба не пристануть” (Піфагор).

Честолюбство – моральна якість, що проявляється в діяльності, спрямованій на завоювання авторитету, слави, почесностей, нагород. **Ч.** є негативною моральною якістю, якщо воно є самоціллю, способом вдоволення високих амбіцій. Якщо ж **Ч.** є засобом, який сприяє реалізації творчих задумів, то вона є позитивною моральною якістю. Історія знає приклади, коли честолюбні плани сприяли самореалізації видатних людей.

Афоризми: “Честолюбство саме по собі, можливо, і порок, але воно часто є джерелом гідності” (Квінтіліан); “Велике честолюбство здавна перетворювало розсудливих у безумців” (І. Кант); “Честолюбство – надмірне бажання слави” (Б. Спіноза); “Честолюбство – це нескромність розуму” (І. Девенант); “Честолюбство – останній притулок невдач” (О. Уайльд).

Честь – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні соціального статусу, роду діяльності й моральних заслуг (і відповідному ставленні до неї суспільства, яке рахується з її заслугами, репутацією). Чесну людину наділяють такими якостями: благородство, гідність, незаплямована репутація і добре ім'я. Це шанована людина, яка користується повагою, має незаплямовану репутацію і добре ім'я. Поняття “**Ч**” іноді диференціюють за принципом її приналежності: честь військового, честь педагога, честь юриста, честь дівчини тощо. Честь нерідко ототожнюють з гідністю. Проте це різні моральні якості. Гідність людина одержує від народження за те, що вона *людина*, а честь треба заслужити своїми справами. Гідність ґрунтується на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, незалежно від соціального стану, релігійної, расової, національної чи професійної належності чи репутації. Гідністю володіє кожна людина. Так, суддя, спілкуючись із злочинцем-убивцею, веде себе пристойно, рахуючись із його гідністю. Очевидно, і заборона смертної кари за найтяжчі злочини випливає із принципу гідності, який передбачає право кожної людини на життя. Поняття “**Ч**” пов'язують з реальною життєдіяльністю людини, соціальним статусом, визнаними чеснотами. Її оцінюють диференційовано, що знаходить відображення, зокрема, в понятті “репутація” (“добра репутація”, “погана репутація”). Уявлення про **Ч**. у своєму класичному вигляді сформувалось у феодальній моралі, де дотримання кодексу честі було зовнішньою ознакою належності до відповідного стану і способом усвідомлення свого місця в ньому. У подальшому розуміння **Ч**. особистості пов'язується з її належністю до соціального стану, але до уваги береться перш за все особливі заслуги людини, її праця, міра людяності, що і визначає міру **Ч**. і поваги. Формування і реалізація моральних чеснот є утвердженням власної **Ч**. і гідності людини. А коли ці якості людини визнають інші люди, приходить визнання і повага. Отже, поняття “**Ч**.” в етиці пов'язують із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і достоїнств людини як представника певної спільноти і виконавця конкретної соціальної ролі, роду діяльності (батька, професіонала, громадського діяча, спортсмена тощо). Справжня **Ч**. передбачає ту міру поваги, яку людина об'єктивно заслужила своїм способом життя і високоморальною поведінкою. Моральні якості, несумісні з честю: безчестя, безславність, безпринципність, продажність, брехливість, ганьба.

Афоризми: “Честь – це нагорода, яка присуджується за доброчесність” (Арістотель); “Істинна честь не може терпіти неправди” (Г. Філдінг); “Для кого навіть честь – дрібниця, для того

і все інше (нікчемне)”(Арістотель); “Честь – оце істинна краса”(Р. Ролан); “Честь дорожча від життя” (І. Шіллер); “

Чижевський Дмитро Іванович (1894 – 1977) – український вчений, історик філософії, славіст, культуролог. Коло питань, які досліджував **Ч.**, дуже широке. Особливе місце в його творах займали питання співвідношення між універсальним та індивідуальним (унікальним) у культурі, що виявилось, зокрема, в його цікавості до ідей етнопсихології про самотність національних культур і світоглядів, у вивченні філософської думки українського, російського, чеського та словацького народів. На переконання **Ч.**, слов'янські культури належать до антично-європейської духовної традиції, а тому європейську культуру неможливо осмислити без урахування внеску слов'янських народів. Досліджуючи вплив західної культурно-філософської традиції на культуру слов'янських народів, **Ч.** водночас застерігав проти її абсолютизації. Цю традицію не слід вважати єдиним універсальним еталоном, оскільки ці традиції перебували у процесі взаємовпливу. **Ч.** – засновник наукового історико-філософського українознавства. Принципи дослідження історико-філософських проблем він поєднував із компаративістським підходом та врахуванням глибинних архетипів української духовності. У **Ч.** є свої праці з етики. До того ж він досліджував історико-філософські проблеми, зокрема й етичні концепції, що дає додаткову підставу судити про його етичні погляди, зважаючи на те, з якими положеннями він згоджувався, а які критикував. **Ч.** поділяв точку зору Г. Сковороди, згідно з якою, людина може творити власне буття через здійснення свободи вибору між добром і злом, які на самому початку існування роду людського ведуть постійну космічну боротьбу за її (людини) душу. Життя – арена одвічної боротьби добра і зла, яка часто дає непередбачувані наслідки. Світ в цілому й окремі речі (зокрема й індивід) поділяється на зовнішню і внутрішню частини, які постійно перебувають у процесі боротьби між собою. Аналізуючи твори філософів-просвітників, **Ч.** піддав критиці їх етику як формалістичну, що дивиться на людину як на елемент раціонально побудованої конструкції. Будь-яка етика, що нехтує внутрішнім особистим моральним досвідом і прагне моральну поведінку вибудувати на розумово обґрунтованому принципі, на думку **Ч.**, неминуче стає формальною. А формальна етика, в основі якої лежить просвітницька абсолютизація розуму і розсудку, є поверховою, оскільки нехтує унікальністю осіб і ситуацій, в яких люди діють. У своїй доповіді “Проблема формальної етики” він писав, що формальна етика ігнорує індивідуальність, оскільки формальний принцип байдужий до неповторного в особистості,

“індивідуальність розчиняється в надіндивідуальному, особисте – в безособовому”, неповторне в особистому житті втрачає свою значущість. При цьому він нерідко вдається до терміну “безпосередність”, яка є основою будь-якого морального, естетичного та релігійного почуттів. У моральній оцінці, на його думку, необхідно брати до уваги як “внутрішній досвід” особистості, так і неповторність ситуації, в якій вона діє. **Ч.** негативно ставився до утилітаризму та натуралізму в етиці. Надаючи певного значення психологічному моменту в моральних почуттях, він негативно ставився до психологізму в етиці, який веде до релятивізму. Почуття стає моральним лише тоді, коли в ньому як психічному феномені людина відкриває духовне начало, оскільки мораль є найважливішим проявом духовного. **Ч.** погоджується з тими мислителями, які вважають, що розкрити причини соціальних і духовних патологій можливо лише за умови з'ясування природи людини.

Основні твори: “Філософія на Україні ...”; “Нариси з історії філософії на Україні”; “Філософія Сковороди”; “Коменський і західна філософія”; “Історія української літератури від початків до доби реалізму”; “Філософія життя Л.Штура...”; “Логіка” тощо.

Чуйність – моральна якість, яка характеризує ставлення особи до оточуючих її людей. **Ч.** є проявом культури особистості, її гуманістичної налаштованості. Вона виявляється в уважності, ввічливості, доброзичливості, відкритості, щирості, тактовності тощо. Оскільки **Ч.** виявляється у ставлення як до рідних і близьких, так у ставленні до будь-якої людини, то слід враховувати такий феномен, як *міра чуйності*. **Ч.** людині притаманні такі якості: внутрішня потреба робити добро; уважне ставлення до людей, їх бажань, потреб, інтересів, проблем, які їх хвилюють; тактовне ставлення до їх самолюбства і гордості, почуття честі і власної гідності, до їх емоцій, почуттів, переживань; готовність прийти на допомогу, розділити з ними їх труднощі, радість і горе; розуміння мотивів, якими вони керуються у своїй поведінці; готовність прощати; уникати розбіжностей, конфліктів, досягати компромісу. І разом з тим бути сама собою, відданною своєму ідеалу. **Ч.**, як правило, приходить з досвідом,. Людина налаштована так, що добре починає розуміти переживання інших тільки після того, як сама пройде через страждання і сльози. **Ч.** несумісна з грубістю, чванством, зарозумілістю, нетерпимістю, недовірою.

Афоризми: “Співчуття чужій радості – це дар значно рідший, ніж співчуття чужим стражданням” (Ч. Дарвін); “І на похоронах Чінгіс-хана хтось сказав: “Він був чуйний ...”(?)”; “Основою людського щастя є доброта, відвертість і чуйність” (Е. Золя); “За всі ліки потрібніша чуйність. Чуйність – це найкращі ліки” (?).

Ш

Швейцер Альберт (1875 – 1965) – німецько-французький мислитель, теолог, лікар, музикознавець і органіст, центральною ідеєю вчення якого було благоговіння перед життям. За його словами, етика благоговіння перед життям спонукає усіх людей виявляти інтерес до кожної людини, її долі і віддавати всю людську теплоту тим, хто її потребує. Вона не дає змоги вченому жити тільки наукою, навіть якщо він приносить їй велику користь. Митцю вона не дає змоги жити лише своїм мистецтвом, навіть тоді, коли він творить добро людям. Людині, зайнятій будь-якою справою, ця етика не дозволяє думати, що вона зробила все, що могла і повинна була зробити. Теорія благоговіння перед життям вимагає від усіх, щоб вони частку свого життя віддали іншим людям. Як це зробити, кожна людина повинна вирішити відповідно до свого розуміння і обставин життя. Свою діяльність **Ш.** розпочав як проповідник, але невдовзі дійшов висновку, що діяльна допомога чесніша, ніж словесне втішання.

Не погоджуючись із твердженням Р. Декарта "Я мислю, отже, існую", **Ш.** проголосив формулу: "Я – життя, яке хоче жити, я – життя серед життя, яке хоче жити". Коли людина думає про себе і своє місце у світі, то вона стверджує себе як волю до життя серед таких самих воля до життя. У мислячій людині воля до життя приходить до згоди з собою. Такої згоди досягають діяльністю, спрямованою благоговінням перед життям. У результаті цього мисляча людина стає моральною особистістю, а утвердження її волі до життя переростає в моральне завдання: "Етика, отже, полягає в тому, що я відчуваю спонукання виявляти рівне благоговіння перед життям як стосовно моєї волі до життя, так і стосовно будь-якої іншої". У цьому виявляється основний принцип етики **Ш.**, за переконаннями якого добром є те, що служить збереженню і розвитку життя, а злом – те, що знищує життя або перешкоджає його збереженню та розвитку.

З'ясовуючи причини неефективності традиційної етики, **Ш.** висловив багато парадоксальних думок: "Абстракція – це смерть для етики", "Істинна етика починається там, де перестають користуватися словами", "Етика вмирає в словах, а наукове знання тільки з допомогою мови народжується". Зважаючи на твердження, що "етика є живе ставлення до живого життя", можна зробити висновок, що **Ш.** ототожнював етику і мораль. Та це не зовсім так. Етика, на його думку, можлива не як знання, а як індивідуальний вибір, дія, поведінка. Отже, етикою він вважав не тільки мораль у вузькому розумінні, а й моральність.

Враховуючи неспроможність традиційної етики однозначно визначити об'єкт її дослідження, **Ш.** доводив, що етика повинна народитися із містики, яку він розглядав як прорив земного начала в неземне, минушого у вічне. Саме тому етика, на його погляд, неможлива як система знань, оскільки неземне і вічне не можна виразити з допомогою мови і мовлення. Тому етика можлива не як знання, а як вибір і поведінка (тобто – моральність). Йдеться про особливий спосіб буття людини у світі, живе ставлення до живого життя, яке може досягти буттєвої стійкості завдяки його усвідомленості, укоріненості в мисленні.

Обґрунтовуючи цю думку, **Ш.** доводив, що воля до життя таїть у собі суперечність, відповідно до якої одне життя стверджується (принаймні може стверджуватися) за рахунок іншого. Тому самоствердження волі до життя етично не може відбуватися стихійно. Тільки в людині як свідомій істоті воля до життя залежить від мислення, яке доводить, що етика містить свою необхідність у собі і що індивід повинен "скоритися вищому одкровенню волі до життя" в собі. Мислення дає індивіду силу протистояти запереченню життя щоразу, коли його життя зіштовхується з іншим життям. Містична природа етики реалізується в раціонально осмислених і санкціонованих розумом діях і поведінці людини. Етику, як її розумів **Ш.**, слід шукати не у книгах, бібліотеках, а в свідомості й способі життя людини, оскільки вона є просвітленою розумом мораллю, яка виявляється в захисті життя. Етика **Ш.** репрезентує його розуміння, відчуття і переживання життя, благоговійне до нього ставлення, що виявилось в подвижницькому способі життя. А написане ним – це ще не етика, а всього лише знання, яким він керувався, формуючи своє гуманістичне ставлення до життя.

Замість моральних норм, правил, приписів концепція **Ш.** пропонує єдине правило – благоговійне ставлення до життя скрізь і завжди, де і коли зустрічався б індивід з іншими проявами волі до життя. Це означає, що ламаючи дерево, кривдячи когось, людина коїть зло, а вирощуючи сад, піклуючись про людину чи рятуючи тварину від загибелі, робить добро. Жорстока буденність часто суперечить вимогам морального принципу. Людина як земна істота не може не завдавати шкоди іншим живим організмам. Проте вона може поводити себе морально, зводячи до мінімуму шкоду, яку вона наносить живому в своєму існуванні й діяльності. Її творча воля до життя одночасно виявляється і руйнівною, тому совість не може бути чистою ("Чиста совість – це винахід диявола"). Згідно з принципом благоговіння перед життям ("Ніхто з нас не має права пройти мимо страждань, за які, ми, власне, не несемо відповідальності, і не запобігти їм"), воно сповнене страждань. І тільки приспана, "чиста" совість не реагує на ці страждання.

Етика благоговіння перед життям, за **Ш.**, є етикою особистості. Виступаючи від імені суспільства, етика перестає бути етикою: "Загибель культури відбувається внаслідок того, що створення етики передовіряється державі". **Ш.** справді створив етику для себе, просвітлену розумом і моральністю і згідно з нею жив. Він неодноразово намагався реалізувати свій принцип служіння людині. У студентські роки піклувався про безпритульних дітей, пізніше займався влаштуванням життя бродяг і людей, які відбули тюремне ув'язнення. А в тридцять років залишив усі справи, які обіцяли йому успішне майбутнє, освоїв професію лікаря і присвятив себе лікуванню хворих в одній з африканських країн. Етика **Ш.**, за його словами, – не те, що він написав, а те, як він жив. А в житті він стверджував себе як волю до життя. Обґрунтована ним теоретична концепція допомогла йому окультурити, гуманізувати свою волю до життя, привчити її рахуватися з іншими волями до життя, керуватися принципом благоговіння перед життям.

Основні твори: "Філософія культури"(у 2 т.); "Християнство і світові релігії"; "Цивілізація й етика"; "Шукання історичного Ісуса"; "Індійська філософія".

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 1861) – геніальний український поет, який мав рідкісну чутливість до зла, різноманітних моральних проблем, про що переконливо свідчить його поезія. Попри твердження одних дослідників, ніби він вважав зло проявами природи (злої природи) людини, інших – що він був переконаний в соціальній зумовленості зла, а ще інших – "метафізичній" (зло від Бога чи диявола), незаперечним є те, що він усе своє життя бився над цією проблемою, вступав у діалог навіть із Богом, страждав, що зло панує між людьми ("Гриземося, мов собаки, за маслак смердючий"), у суспільних та міжнародних відносинах ("Кавказ"). Його непокоїла основна проблема етики: якщо життя людини залежить від долі, то вона позбавлена вибору, не несе відповідальності за свої вчинки і за життя загалом. Однак "доля", як "воля" , "правда" у Т. Шевченка – не поняття, а відповідні уявлення, втілені у своєрідні образи. Його міркування в царині етики ґрунтувалися на визнанні необхідності дорожити свободою (волею), вірити в майбутнє свого народу, не миритися з несправедливістю (неправдою), не давати волі силам зла, любити Україну, як матір. І ця любов буде дороговказом у житті.

Основні твори: "Кобзар"; "Щоденник" тощо.

"Шляхетність" (благородство) – поняття, яке спочатку означало сукупність особистісних якостей, притаманних, як правило, людині, що походила із знатного роду, тобто аристократу, дворянину, які набувалися в ході спеціального

виховання, необхідного для несення відповідальності, яка покладалася на неї в силу походження; в переносному смислі – сукупність моральних якостей, яка характеризує людину або окремі її вчинки з точки зору високих мотивів, якими вони продиктовані, здатність жертвувати особистими інтересами на користь інших людей, суспільства. **Ш.** називають окремих людей або їх вчинки. Якими тільки якостями не наділяють **Ш.** людей різні автори. Назвемо основні з них: благородство, наявність почуття честі і власної гідності, самовіддана вірність обов'язку, тверда воля і міцна віра, уміння і готовність відповідати за свої слова і справи, великодушність, порядність, гордість, сміливість, душевна чистота, щедрість, внутрішня і зовнішня культура, витонченість, гарні манери поведінки. Високі моральні якості **Ш.** людини є природними добрими проявами внутрішньої сутності людини, не обумовленими будь-якими законами, заборонами, правилами чи приписами. **Ш.** люди роблять добро непомітно, не заради визнання чи нагороди. **Ш.** несумісна з хизуванням та милуванням собою, своєю поведінкою.

Афоризми: “Шляхетність почуттів не завжди супроводжується шляхетністю манер” (О. Бальзак); “Шляхетність – це готовність діяти всупереч власним інтересам” (С. Довлатов); “Коли нам платять за шляхетний вчинок, його у нас забирають” (Н. Шамфор); “Шляхетна людина винить себе, мала людина звинувачує інших” (Конфуцій); “Усі жінки заслуговують на компліменти. У кожної жінки є щось шляхетне” (Р. Вальзер).

Шовінізм великодержавний – вид шовінізму, що виявляється в ідеології і політиці великих (націй з численним населенням) націй, які під прапором вищості своєї нації над іншими намагаються поневолити їх, позбавити їх самостійності, а часто й культури, мови, звичаїв, нав'язати свою мову і культуру, асимілювати інші народи. Таку політику прагнули реалізувати перші європейські поселенці в Америці; англійці – у численних своїх колоніях; Росія, яка окупувала одну шосту земної кулі. Причому, нерідко це робилося під виглядом благого приводу. Просуваючись на схід, росіяни ніби несли культуру, знищуючи місцеве населення, споюючи (а потім сміючись над ними: “Чукча, чюкча”; до окупації чукчі були сильним, добрим і на диво витривалим народом). При цьому, тих, хто винищував народи Сибіру, оспівували (убивць типу Єрмака). Просуваючись на південь, вони використовували в своїх цілях високоосвічених людей України, насильно русифікували українців, прагнули присвоїти історію українського народу (Київської Русі), його славних історичних осіб, навіть присвоїти собі право на керівництво християнською православною церквою України, яка виникла в Київській Русі тоді, коли Росії як держави ще не було. Організувавши так звану революцію в 1917 р., нові

керівники Росії, спекулюючи на священних мріях соціалістів-утопістів, ставили своїм завданням завоювання всього світу, опираючись на п'яту колону в інших державах (Компартії) і кинувши всі кошти трудящих на озброєння. Нас вони називали "радянськими людьми", тобто людьми позбавленими своєї національної самобутності, русифікованими, росіянами другого сорту. Наслідки цього духовного гвалтування існують і ще довго будуть існувати. Русифіковані українці нерідко почувають себе незатишно серед тих, хто зберіг свою культуру і мову. І вони в цьому не винні. Справжні наміри Москви першими розгадали югослави, а пізніше – китайці. Англія без колоній живе і процвітає. Так може процвітати і будь-який інший народ, якщо він і справді Великий.

Шопенгауер Артур (1788 – 1860) – німецький філософ, творець концепції, яка стала одним із джерел філософії життя. Наукове світорозуміння він вважав ілюзорним, класичну філософію – шарлатанством, а діалектику – "жонглюванням абстрактними формулами". Його праці істотно вплинули на європейську філософію, зокрема й на етику.

Світ, на думку філософа, існує лише настільки, наскільки людина його уявляє. Уявлення розпадається на суб'єкт і об'єкт: споглядання того, хто споглядає. Без суб'єкта уявлення немає його об'єкта, який набуває просторової і часової визначеності (йдеться не про предмети об'єктивного, матеріального світу, а про уявлення). Проте цього для пізнання, що керується принципом каузальності (причинності), недостатньо, оскільки постає питання, чи не є світ чимось більшим та іншим, ніж уявлення. Зрештою, суб'єкт пізнання на основі досвіду може виявити в собі дві принципово різні сутності: своє тіло, яке постає для нього як уявлення, об'єкт серед об'єктів, а також те, безпосередньо знайоме кожному, що називають волею. Тіло – це об'єктивація волі, а воля – це в-собі-буття тіла.

Концепція **Ш.** ґрунтувалася на двох основних положеннях: "світ – це воля в собі" і "світ – це уявлення для нас" (згадаймо "речі в собі" і "речі для нас" Канта). Світ як річ у собі постає у **Ш.** як сліпа "воля до життя". Поняття, на його думку, – це тільки абстракції, тому більш вмотивованим за декартівське "Я мислю, отже, існую" вважав твердження "Я хочу (волю), отже, існую". Саме в бажанні суб'єкт виступає сам по собі, розкриває свою сутність, тобто волю. Вона завжди перебуває у стані прагнення, оскільки цей потяг є її єдиною сутністю. Воля не має чітко окресленої мети, якої можна досягти. Вона невгамовна, ніколи не може бути вдоволеною, а людина – щасливою.

Волю **Ш.** розумів як космічне начало (світ постає як наслідок волі до життя), внутрішню сутність усіх сил (сили, завдяки яким

людина має прагнення; сили, що спричиняють розвиток рослин, навіть силу тяжіння). Воля як "річ-у-собі" перебуває, за його переконаннями, поза простором і часом. Вона безпричинна і непізнавана, не має об'єктивної основи і певної мети. Воля до життя подрібнюється на нескінченну множину об'єктивацій, кожній з яких притаманне прагнення до абсолютного панування, що виражається у війні всіх проти всіх. Вищим ступенем об'єктивацій волі **Ш.** вважав людину – істоту, наділену розумним пізнанням, яке він розцінював тільки як допоміжний засіб діяльності.

Якщо воля як "річ-у-собі" й основа будь-якого явища є свобідною, то все, що стосується цього явища, зокрема й емпірична людина, підкоряється необхідності. Людина може обирати рішення, і ця можливість робить її ареною боротьби мотивів. Кожен індивід пізнає себе всією волею до життя. Усі інші індивіди існують у його уявленні як щось залежне від нього, що є джерелом безмежного егоїзму людини. Держава не знищує егоїзм, оскільки вона – лише система збалансованих одиничних волей. Переборення егоїстичних імпульсів відбувається, на думку філософа, у сфері мистецтва і моралі. Будучи результатом творчості генія, мистецтво ґрунтується на здатності до "незаінтересованого споглядання", в якому споживач мистецтва постає "чистим безвільним" суб'єктом, а об'єктом – ідея (у платонівському розумінні). Музика як найвищий вид мистецтва має на меті не відтворення ідей, а безпосереднє відображення волі.

За словами **Ш.**, те, що в людині, набагато важливіше від того, що є у неї. Високо цінуючи здоров'я, він, однак, не поділяв гедоністичних поглядів: "Дурень ганяється за насолодами і знаходить розчарування; натомість мудрець лише уникає горя". Недооцінюючи дружбу, обстоюючи переваги самотності, вважав, що людина уникає, терпить чи любить самотність відповідно до того, яка цінність її "Я". Користь самотності вбачав і в тому, що саме на самоті кожен бачить у собі те, чим він є насправді. Істинна дружба – примара. Реальна дружба ґрунтується на взаємному благу, спільних інтересах, але як тільки інтереси зіштовхуються – дружба руйнується. Навіть шлюбні узи філософ вважав неприйнятними ("Одружитися – означає наполовину зменшити свої права і вдвічі збільшити свої обов'язки").

Етична концепція **Ш.** песимістична, через що його називали філософом "світової скорботи". Він вважав існуючий світ найгіршим із можливих, а полемізуючи з Гегелем, проголосив тезу: "Все дійсне нерозумне, все нерозумне дійсне". Одночасно діяти розумно і морально, на його думку, неможливо. Істинна доля людини завжди є трагічною: "Оптимізм, – стверджував філософ, – видається мені не тільки безглуздом, а й, правду кажучи,

безсовісним поглядом, гіркою насмішкою над неказаними стражданнями людства". Правда, з точки зору молодості життя здається нескінченним майбутнім, однак з точки зору старості воно постає як дуже коротке минуле. Проте життя і смерть є трагічними лише для пересічної, нездатної досягнути їх таємниці людини. Для людини, здатної споглядати сутність світу, тобто волю, а досягнувши її, – відмовитися від неї і завдяки цьому досягнути абсолютної безтурботності, спокою, метою життя є смерть: "Смерть – це кінцевий висновок, *resume* життя, його підсумок..." Справжній філософ, мудрець, який досягнув таємниці світу, не боїтиметься смерті, оскільки і в житті знає, що він ніщо. Саме тому в ньому відсутнє бажання індивідуального буття. А через заперечення волі до життя людина, за **Ш.**, може досягнути вічної добродетності.

Істотною ознакою життя людини філософ вважав страждання, яке є невідворотним. Те, що називають щастям, завжди фактично зводиться до звільнення людини від страждань. Однак, звільнившись від одних страждань, людина зазнає інших страждань і нудьги. Ілюзорний світ марновірства і релігії не рятує людину від самотності, тому вона завжди лишена на саму себе. Визнання домінуючої ролі страждання в житті людини привело його до висновку, що співчуття (спів-страждання) є найважливішим моральним принципом. Співчуття стосується не тільки людини, але, на чому наголошував **Ш.**, і тварин. Відкриваючи людині невикоріненість страждань, свідомість, на думку **Ш.**, вказує шлях звільнення від світового зла. Зрозумівши, що воля в усіх її проявах одна, людина може дійти до стану цілковитої відсутності бажань. І тоді її воля не утверджуватиме своєї сутності, а заперечуватиме. Йдеться про перехід до аскетизму, мета якого полягає у знищенні не тільки життя тіла, а й волі, виявом якої є тіло. Це спричиняє розширення у світовій волі індивідуальної, перехід її у небуття, внаслідок чого весь останній світ (світ-об'єкт) перетворюється на ніщо, оскільки без суб'єкта немає об'єкта. Такі думки також близькі індуїстському вченню про нірвану.

За твердженнями **Ш.**, проповідувати мораль легко, а обґрунтувати важко. Тому він високо цінував етичний зміст своєї філософії, оскільки вона визнає волю сутністю людини. Індивід сам себе творить, а тому вчинки людини є справді її власними вчинками, а отже, можуть бути поставленими їй у провину. Концепція **Ш.** відчутно вплинула не тільки на філософів, а й на митців, зокрема на німецького композитора Ріхарда Вагнера (1813–1883).

Основні твори: "Світ як воля і уявлення"; "Дві основні проблеми етики"; "Афоризми і максими".

Щ

Щастя – стан найвищого внутрішнього вдоволення людини умовами свого буття, повнотою і осмисленістю життя, реалізацією свого людського призначення. Об'єктивною основою **Щ.** є творчі успіхи, міра добродетності людини, сукупність факторів, які визначають її життєве благополуччя (здоров'я, матеріальний добробут, везіння тощо). Громадська думка і народна мудрість **Щ.** вважають людей здорових, красивих, багатих, закоханих (яким відповідають взаємністю); тих, хто має багато друзів; тих, хто досяг високого соціального статусу; тих, хто максимально себе самореалізував і заслужив повагу співвітчизників тощо. Проблема **Щ.** постійно фігурує в буденному спілкуванні людей. Актуальна вона у філософії та мистецтві. Деякі мислителі, насамперед евідемоністи, вважали її основою, а всі інші проблеми – похідними щодо неї. Вона справді досить актуальна, оскільки уявлення про **Щ.**, розуміння його сутності істотно впливає (принаймні може впливати) на характер життєдіяльності людини.

Однозначно визначити поняття “**Щ.**” не можуть навіть фахівці. Часто це пов'язано із невмінням розрізнити три феномени: власне щастя; уявлення про щастя (зауважимо, що мораль є формою свідомості буденного рівня, яка не роздвоює світ на реальний і його ідеальний образ); “щастя” як категорію етики. Все це породжує непереборні труднощі, оскільки втрачається справжній предмет теоретичного аналізу. Дослідження феномену **Щ.** можна розпочати з робочого визначення. згідно з яким воно тлумачиться як особливий психічний стан, складний комплекс переживань людиною найвищої вдоволеності своїм життям. “Щастя, – на думку Дж. Локка, – у своєму повному обсязі є найвище задоволення, на яке ми здатні, а нещастя – найвище страждання”. Можна жити змістовним, творчим життям і не переживати такого інтенсивного почуття, яким є почуття **Щ.**, а отже, фактично не бути щасливим. Це свідчить про ємність цього феномену і наявність у ньому істотного суб'єктивного моменту. Проте ілюзії вдоволення життям можна досягти і штучними засобами (алкоголь, наркотики тощо). Але після цього неодмінно настає тяжкий стан (похмілля, ломка) і прозріння, розуміння того, що ілюзія **Щ.** принципово відрізняється від справжнього **Щ.** А **Щ.** є вдоволенням без каяття (Л. Толстой). Водночас пропоноване визначення є надто широким, оскільки не всі люди, що переживають стан найвищої вдоволеності своїм буттям, справді

Щ. Вдоволення своїм буттям може бути результатом перекрученого уявлення про смисл життя і призначення людини. Правда поняття “перекручене уявлення про смисл життя і призначення людини” так часто використовувалось різними ідеологами, що до його інтерпретації доводиться ставитись обережно. Пропоноване визначення надто широке й тому, що подібні почуття можуть викликатись інтенсивним естетичним ставленням до дійсності, в акті якого людині нерідко вдається максимально абстрагуватися від практично-утилітарних, соціальних, політичних, моральних та інших проблем, деактуалізувати їх і всім єством відчути і пережити безмежну радість свого простого буття, присутності у світі, переживання вдоволеності буттям, скажімо, на лоні природи (“Intermezzo” М. Коцюбинського). Проте естетичні почуття вдоволення буттям істотно відрізняються від почуття **Щ.**, оскільки воно є реалістичнішою, натуралістичнішою формою відчуття і переживання буття.

З'ясовуючи об'єктивні онови **Щ.**, потрібно враховувати народну мудрість про сутність **Щ.** та висловлювання відомих мислителів і синтезувати ці “раціональні зерна” істини. **Щ.** вважають людей здорових (“Здоровий жебрак щасливіший від хворого короля” – А. Шопенгауер); красивих (природа, як кажуть, надала їм значний аванс); багатих (багатство забезпечує свободу дій); закоханих, яким відповідають взаємністю (“Найвище щастя в житті – це впевненість у тому, що вас люблять, люблять заради вас самих, точніше сказати – люблять всупереч вам” (В. Гюго); тих, хто має близьких друзів (... яке щастя – дружба, подібна до тієї, яка існує між нами, – писав К. Маркс Ф. Енгельсу. – Ти-то знаєш, що жодні стосунки я не ціную так високо”); тих, хто досягнув високого соціального статусу; хто максимально себе самореалізував і заслужив повагу співвітчизників (“ Ми буваємо щасливими, тільки почуваючи, що нас поважають” – Б. Паскаль) тощо. Зрозуміло, що одного здоров'я, багатства чи природної краси замало для того, щоб бути справді щасливими, а володіти всіма перерахованими благами неможливо. Без деяких із них людина може бути щасливою, без інших (здоров'я, повноцінне спілкування, реалізація творчих потенцій) – ні. Очевидно, ідеально щасливих людей не буває. **Щ.** людини можуть загрожувати і природні катаклізми. До того ж “перед обличчям деяких нещасть якось соромно бути щасливим” (Ж. Лабрюйель).

Афоризми: “Існує три грандіозних закони щастя в житті: 1) треба щось робити; 2) треба когось любити; 3) треба на щось сподіватися” (Дж. Едісон); “Щастя не в тому, що ми в чомусь досягли успіху, а в самому досягненні успіху” (Т. Гоббс); “Ви перетинаєте весь світ у пошуках щастя, а воно завжди поруч, на

відстані витягнутої руки будь-якої людини...” (Горацій); “У житті є тільки одне безперечне щастя – жити для іншого” (М.Г. Чернишевський); “Треба вірити в можливість щастя, щоб бути щасливим” (Л.М. Толстой).

Щирість – моральна якість людини, яка виявляється в чистоті і повноті виражених нею почуттів та відповідних вчинках. Щира людина говорить і робить те, у правильність чого вона вірить. У неї відсутня суперечність між тим, що вона говорить та робить, і тим, як вона повідомляє про ці почуття і наміри співбесіднику. **Щ.** – прояв чесності і справедливості. Щирих людей називають щиросердечними, просто сердечними, прямодушними, відвертими, справжніми. Спостерігаючи спілкування щирої людини, складається враження, ніби вона спілкується не з іншою людиною, а сама з собою, приділяючи співбесіднику стільки уваги, скільки хотіла б отримати сама. **Щ.** протистоять лицемірство, обман, спроби приховати ті корисливі мотиви, якими людина керується. Не слід забувати і про те, що іноді людина, керуючись благими намірами, приносить зло. Розрізняють **Щ.** у спілкуванні, і **Щ.** у стосунках між людьми. **Щ.** у спілкуванні виявляється в живому, вільному й енергійному вираженні позитивних почуттів, що викликає добрі почуття, іноді захоплення співбесідника. **Щ.** у стосунках визначаються чистотою намірів, відсутністю “другого дна”, негативного і небезпечного (“корисливого”) підтексту. **Щ.** у взаємостосунках перевіряється не красномовством, не щирістю красивих слів, а справами. Навіть коли людина сама вірить у те, що вона говорить щиро, у житті вона може бути ненадійною. І, навпаки, чесна і щира людина може здатися нещирою, якщо вона не вміє “щиро спілкуватися”. **Щ.** загалом високо цінується, але іноді вона є просто недоречною. Слід зауважити, що **Щ.** характеризує не зміст вчинку, а його відповідність спонукальному мотиву, а тому визначає вчинок людини лише формально.

Афоризми: “Щирість є мати правди і вивіска чесної людини” (Д. Дідро); “Щирість – це одкровення серця...” (Ф. Ларошфуко); “Трохи щирості – небезпечна річ, багато ж щирості – безумовно фатальна” (О. Уайльд); “Єдине, що людина завжди робить щиро, так це – помиляється” (Хань Сян-цзи); “Щире кохання виявляється в нещасті. Як вогник, воно тим яскравіше світить, чим темніша нічна імла” (Леонардо да Вінчі).

Ю

Юм Дейвід (1711 – 1776) – англійський філософ, історик, економіст і публіцист; попередник агностицизму і позитивізму. Теорія пізнання **Ю.** склалася в результаті осмислення і переосмислення філософії Дж. Берклі. Первинними сприйняттями **Ю.** вважав безпосередні враження зовнішнього досвіду (відчуття), вторинними – чуттєві образи пам'яті (“ідеї”) і враження внутрішнього досвіду (афекти, бажання, пристрасті). Проблему відношення буття і свідомості **Ю.** вважав теоретично нерозв'язною (на думку автора цього словника, ті, хто вважає її розв'язною, часто не усвідомлюють, що це переконання ґрунтується на аксіомі, правда, дуже великого ступеня достовірності). **Ю.** вважав, що прості ідеї (чуттєві образи пам'яті) залежать не від предметів об'єктивного світу, а від зовнішніх вражень. Складні ідеї він називав психологічними асоціаціями простих ідей. Існування причинних зв'язків **Ю.** теж вважав недоказовим, що зрештою привело його до агностицизму.

Розуміння моралі **Ю.** можна охарактеризувати так:

1) мораль – це сфера рішень, зусиль, суджень, орієнтованих на загальні інтереси і загальне благо;

2) мораль виявляється у сфері взаємодії між людьми, вона спрямована на встановлення і підтримку примиреності між людьми; вона двоїста за своєю природою, і її двоїстість виявляється як у відмінності природних і штучних чеснот, так і в характері моральної обов'язковості, в якій виражається необхідність, з одного боку, сприяти благу інших людей, що випливає із розуміння притаманного їй завдяки симпатії того, що недолік блага стає передумовою їх страждань, а з другої – необхідність виконувати угоди партнерства, які сприймаються як значимі самі по собі;

3) моральні відносини – це відносини партнерства, взаємодопомоги, обопільності, взаємної прихильності; при цьому основну увагу **Ю.** приділяв послугам, що здійснюються в надії на відповідну дію-відповідь. Проблема автономії суб'єкта морального відношення **Ю.** не цікавила.

Основною темою його праці “Дослідження про принципи моралі” був аналіз відношення розуму і почуттів у моралі. Важливе місце в ній займало також питання про те, чому віддати перевагу в пізнанні моральних принципів – логічній аргументації чи особливому внутрішньому відчуттю, міркуванням чи почуттям. Аналізував **Ю.** і питання про те, чи

кожна обдарована розсудком людина дотримується загальних принципів моралі. Одного розуму, на його думку, не досить, щоб розрізнити те, що заслуговує морального схвалення чи осуду. Моральність визначається почуттям. Доброчесністю є те, що викликає приємні почуття, схвалення, а пороком – те, що викликає неприємні почуття, страждання. У цьому трактаті **Ю.** аналізує основні поняття етики, насамперед соціальні моральні якості – доброзичливість, справедливість, вірність обов'язку тощо. Великого значення у моральній сфері він надавав користі. Користь, на його думку, є головним джерелом справедливості. При цьому **Ю.** визнавав, що дати чітке визначення основним поняттям етики неможливо. Етичні погляди **Ю.** одержали подальший розвиток у теорії “симпатії” А. Сміта, в утилітаризмі І. Бентама і Дж.-С. Мілля та аналітичній метаетиці ХХ ст. У центрі філософії **Ю.** перебувало вчення про людину (тому його вважають одним з перших філософів Нового Часу, який зацікавився проблемами моралі). Навіть розуміння природничих наук, на його думку, залежать від науки про людину, “...оскільки вони є предметом пізнання людей і останні міркують про них з допомогою своїх сил і здатностей”. Так, свій трактат “Про людську природу, або Спроба застосувати на досвіді метод міркування до моральних предметів” **Ю.** розпочинає з теорії пізнання (книга перша “Трактату”). Другу книгу він присвячує дослідженню людських афектів. І лише в третій переходить до моралі, проблемам чеснот, справедливості і власності, держави і права як найважливіших тем вчення про людську природу. На думку **Ю.**, в основі вчення про людину лежить теорія пізнання. До основних властивостей людської природи він включав:

1) “Людина – істота розумна, і, як така, вона знаходить належну поживу в науці...”;

2) “Людина не тільки розумна, а й соціальна істота...”;

3) “Людина, крім того, істота діяльна, і завдяки цій схильності, а також через різні потреби людського життя вона повинна віддаватися різноманітним справам і заняттям”. “Отже, – робить висновок **Ю.**, – природа, очевидно, вказала людині змішаний спосіб життя, такий, який їй найбільше підходить, таємно попереджуючи людей про можливість зайвого захоплення кожною окремою схильністю задля уникнення втрати здатності до інших занять і розваг” (цю проблему пізніше називали проблемою формування всебічно розвиненої особистості, від якої останній час відвернулися, орієнтуючись, очевидно, на формування людини-робота). Під “змішаним способом життя” людини **Ю.**, очевидно, розумів те, що недавно називали її всебічним, гармонійним розвитком.

Основні твори: “Трактат про людську природу”; “ Історія Англії” (8 томів); Есе: “Моральні та політичні нариси”; “Про безсмертя душі”, “Епікуреєць”; “Стоїк”; “Скептик”; “Про самогубство” тощо.

Юнг Карл Густав (1875 – 1961) – швейцарський психоаналітик, психіатр, філософ культури, засновник аналітичної психології. У своїй ранній творчості орієнтувався на концептуальний синтез вчення Е. Гартмана про несвідому волю і теорію П. Жане про дисоціацію особистості. Будучи одним із найближчих наукових співробітників З. Фрейда, **Ю.** відкинув чимало його положень, а деякі з них розвинув. Значну увагу він приділяв проблемі особистості та її типології. При цьому він виділив чотири пари властивостей, які взяв за основу типології особистості:

- 1) “мислення” / “почуття”;
- 2) “інтуїція” / “відчуття”
- 3) “судження” / “сприйняття” (“раціональність” / “ірраціональність”);
- 4) “екстраверсія” / “інтроверсія”.

У залежності від властивості раціональність / ірраціональність у людини домінує одна із перших двох пар властивостей: (“мислення”/ “почуття” – для “раціоналів” (логіків), “інтуїція” / “відчуття” – для “ірраціоналів” (етиків). При цьому поняття “екстраверсія” / “інтроверсія” застосовувалось тільки для проявів цієї домінуючої пари властивостей. **Ю.** писав, що логік налаштований на виділення у предметі, що став об'єктом розгляду, об'єктивних закономірностей або особливостей, які дають змогу виділити певний клас об'єктів. Він абстрагується від конкретних ситуацій, поділяючи всі властивості та інші прояви об'єкта на істотні, значущі, характерні для всього класу об'єктів, і неістотні, малозначущі, і вилучає останні із розгляду. Етик же, на його думку, вживається в ситуацію, пробуючи емпатично відчувати, що відбувається саме з цим об'єктом, не співставляючи його з об'єктами того ж класу, і розглядаючи всі спостережувані властивості як значущі.

Основні твори: “Архетипи і колективне несвідоме”; “Психологічні типи”; “Спогади, сновидіння, розмірковування” тощо.

Юридична (лат. *juridicus* – судовий) **етика** – різновид теорії професійної моралі, в якому принципи і категорії загальної і професійної етики застосовуються для аналізу моралі, що діє чи повинна діяти в юридичній сфері. Особливості професії юриста зумовлюють специфіку моралі людини, яка присвятила своє життя захисту права. Це актуалізує і роль науки про цю мораль – юридичної етики. Специфіка моралі і етики юриста обумовлена

насамперед специфікою типових конфліктів, які трапляються в цій сфері діяльності (чи можуть виникати) і тим, що його діяльність істотно торкається прав та інтересів людей, впливає на їх долі. Тому таким важливим є її моральний вимір. Безперечно, передусім вона регулюється чинним законодавством держави, однак немало в ній залежить не тільки від правової, а й від моральної свідомості юриста. Істотне місце в **Ю. е.** займає проблема моральних якостей, необхідних для юриста. Законодавство передбачає моральні вимоги до діяльності і судів, і правоохоронних органів та їх працівників. Адресуються вони конкретним людям. Передумовою правової та високоморальної діяльності судів та правоохоронних органів є справедливі закони. Проте вона немислима за відсутності у служителів закону, права відповідних моральних та професійних якостей, серед яких виокремлюють:

– досконале знання чинного законодавства. Без цього юристу не уникнути неправової й аморальної діяльності навіть за наявності в нього багатьох високоморальних якостей і спрямованості на добро. Тому деякі юристи, передусім судді, неодмінно повинні мати вищу юридичну освіту;

– уміння правильно застосовувати знання законів, зважаючи не лише на їх букву, але й на дух, яке неможливе без відповідного фахового і життєвого досвіду. Цим зумовлена регламентація вікового цензу і стажу професійної діяльності кандидата на посаду судді;

– наявність добрих намірів, глибоких переконань у необхідності жити і діяти згідно з чинним законодавством і високими моральними принципами. Без цього не будуть належно реалізовані ні висока професійна освіта, ні найдосконаліші фахові вміння. Іноді загальні моральні норми не спрацьовують, а вчинок юриста не може вважатися високоморальним, оскільки він ігнорує специфічні моральні норми представників цієї професії. Наприклад, адвокат, отримавши від підсудного інформацію-зізнання у злочині, не може виступати у суді свідком проти обвинувачуваного як з точки зору права, так і згідно з принципами моралі. Моральні якості працівників різних юридичних спеціальностей мають свої особливості. Так, для працівників міліції, крім перелічених моральних якостей, необхідні ще й мужність, стійкість, самовладання, кмітливість, висока професійна майстерність, володіння правилами етикету. З огляду на особливості різних юридичних спеціальностей, правомірним є твердження про необхідність виокремлення етики слідчої, судівської, адвокатської, етики арбітра, нотаріуса, юристконсультанта тощо. Звичайно, ефективного виконання юристом свого

професійного обов'язку передбачає формування в нього не тільки вузько-професійних чеснот, а й загальнолюдських моральних якостей – гуманності і вимогливості до себе та інших людей, чесності, сумлінності, неупередженості. Проект правил юридичної (адвокатської) етики України був схвалений 23 лютого 1996 р. Український проект Кодексу адвокатської етики одержав високу оцінку фахівців Ради Європи. Пізніше він був доопрацьований.

Юркевич Памфіл Данилович (1826 – 1874) – видатний український філософ (на нього, як і на багато інших мислителів, його творчу спадщину претендують і наші північні сусіди), який прагнув обґрунтувати розуміння філософії як основи цілісного світогляду, в якому духовне життя людства розкривається в системі його релігійних, розумових, етичних та естетичних складових. Філософія **Ю.** відображає моральні цінності української нації, зв'язок і гармонійне співіснування людини з природою. Його “філософія серця” (кордоцентризм) є своєрідною етичною концепцією, яка представляє національну традицію українського способу мислення, своєрідного світопереживання і менталітету.

У центрі уваги **Ю.** перебувала людина, її природа і сутність, тому вся його філософія просякнута етичною проблематикою. Пояснюючи власне розуміння сутності людини, він виходив із антиномії “серце-голова”, розумне і морально-добре, виступаючи проти ототожнення цих феноменів. Розмежовуючи поняття розумності і морально-доброго, **Ю.** вважав, що причиною цього ототожнення є та обставина, що моральні вчинки є розумними, звідки іноді роблять неправильні висновки, ніби розум є джерелом моралі. На думку **Ю.**, причина такої плутанини полягає в тому, що люди перестали розвивати своє духовне життя, їх серце черствіє, і все більш комфортно вони відчувають себе у сфері спокійного, неупередженого та байдужого розуму. Та якщо істини розуму ґрунтуються на емпіричних та логічних підставах, то моральні – на безперечному схваленні певних актів волі. Віддаючи належне розуму, **Ю.** писав, що розум даний людині і для того, щоб постійно думати про мораль, відносини із світом, про добро, і міркувати про переваги та недоліки існуючих норм буття, змінювати і гармонізувати їх. Тільки за таких умов переважає моральна вільність особистості. Людина для **Ю.** – моральна особистість, і йому було незрозуміло, чому в морально-правових ученнях так мало уваги приділяється природному людському потягу до морально-доброго. Моральну діяльність **Ю.** вбачав у здатності людини робити добро, вміти йти на компроміс, виконувати обов'язки, мати почуття відповідальності, честі і справедливості. З огляду на ідею

справедливості людина, на його думку, здійснює добро, а отже, відповідні моральні вчинки. Зло вона чинить тоді, коли порушує моральний обов'язок, моральний закон.

Основні твори: “Ідея”; “З науки про людський дух”; “Матеріалізм і завдання філософії”; “Серце і його значення у духовному житті людини...”; “Мова фізіологів і психологів”; “Читання про виховання”; “Курс загальної педагогіки з додатками”.

Юстин (? – 165 н. е) – філософ і богослов, представник ранньої патристики, мученик за віру. Значне місце у своїй творчості присвятив захисту християн від неправдивих звинувачень. Разом з тим він відстоював “... людей будь-якої раси, яких несправедливо ненавидять і переслідують”. **Ю.** надавав великого значення пізнанню, осягненню істини, але разом з тим поділяв думку, згідно з якою, справжнім “любителем мудрості” є “любитель діяння”, а “любитель слів” є не філософом, а філологом, софістом. Пізнання не повинно залишитися тільки пасивним спогляданням, воно повинно виражатися у втіленні справедливості в практичних вчинках. **Ю.** виділяв такі християнські чесноти: любов (у тому числі й до ворогів), терпимість, чистоту, повагу до правди і безстрашність перед лицем смерті. Для нього мораль і любов є ознаками християнина, і те, як він живе, є свідченням на користь його вірності істині. Христос, на думку **Ю.**, – це вища істина, з якої почалося творіння, і яка набрала тілесної форми, щоб навчити людей правди. **Ю.** звертався до римлян зі словами: “Не лякайтеся бруталної сили упереджень і марновірства, не поступайтеся тиску натовпу невігласів, не виносіть вироків в умовах нерозумного поспіху під впливом нищих наклепів! Ви можете нас убити, але ви не можете нанести нам шкоди”.

Основні твори: “Апологія”(два твори, дві “Апології”).

Я

Язичництво (церк. – слов. «языцьы» – народи, чужинці, іновірці) – будь-яка (не обов'язково політеїстична) традиційна релігія певного народу, відмінна від сучасних світових релігій. «Языцьы» – у стародавній Україні називали насамперед греків-християн, які поширювали серед давніх українців монотеїзм (віру в одного бога). Цим терміном послуговувались церковники-християни після хрещення Русі, використовуючи його у війні проти традиційної для українців релігії. Слово «язичник» має негативний відтінок, а слово «поганець» – відкрито лайливий. Світові релігії сприяли виробленню багатьох загальних цивілізованих цінностей, зокрема й моральних, які мають уселюдський характер, зближенню народів тощо. Проте важко переоцінити втрати неповторного, оригінального, унікального в духовному житті кожного народу, зокрема й українського. Людство повинно нагадувати букет (кожен народ – то своєрідна квітка в букеті, яка має свій колір і запах). Наслідком єднання народів буде в кращому разі порозуміння, відсутність війн, максимальне задоволення утилітарних потреб. Проте цей «букет народів», очевидно, матиме жалюгідний вигляд – безбарвність, сірість, невизначеність. Це стосується і специфіки звичаїв та способів виконання моральних норм різними народами. Характеризуючи **Я.**, як правило, називають такі його істотні ознаки:

- **Я.** – це спосіб життя, а не тільки релігія;
- у язичництві Божественне вважається іманентним, присутнім у всіх речах світу. Воно є частиною створеною богами світу і підкоряється його законам (в інших, монотеїстичних релігіях Бог вважається трансцендентною особистістю, що може бути присутнім у створеному Ним світі, але не тотожній йому і не залежить від його законів);
- культ героїзму (священного героїзму) – героїчний вчинок представляється як вищий чин, часто прирівнюваний до діянь Бога;
- **Я.** є внутрішньо орієнтованим: переживання Божественного відбувається насамперед усередині конкретної людини, тоді як більшість семітських релігій є зовнішньо орієнтованими (цінується насамперед зовнішній вияв вірувань та релігійних переживань, наприклад, ходіння до храму, участь у ритуалах тощо).

Якобі Фрідріх Генріх (1743 – 1819) – німецький письменник і філософ, представник так зв. філософії почуття і віри. Розсудок

(здатність міркувати), на його думку, не здатний відкрити в людині споконвічне і безумовне джерело її особистості і притаманної їй свободи, що неминуче веде до натуралізму, атеїзму, детермінізму або до суб'єктивного ідеалізму. Високо цінуючи критичний характер філософії І. Канта, **Я.** виступив проти багатьох її положень, зокрема, проти “категоричного імперативу”, називаючи її розсудковою, формальною схемою, яка ігнорує всю багатоманітність морального життя. Різним видам раціоналізму **Я.** протиставляв апологію безпосереднього знання, яке називав “почуттям, “ вірою”, одкровенням”. Наявність безпосереднього знання, на думку **Я.**, впливає з потреби розсудку, з одного боку, в первинному матеріалі, а з другого – в методологічній основі принципів раціонального доведення. Опора на безпосереднє переживання “позареалістичних істин” привела **Я.** до заперечення самої можливості систематичної побудови філософії, оскільки будь-яка фіксація переживання, на його думку, веде до його обмеження, а отже, до спотворення. Ця риса його світогляду була переосмислена Ф.-В.-Й. Шелінгом, В. Дільтеєм, Л. Фейєрбахом та ін.

Більшість своїх уявлень про людину, її мораль, значення почуттів індивіда **Я.** відобразив у художній творчості, тому в центрі уваги його критиків перебувала саме вона. Різкій критиці піддав Гегель ірраціоналістичну “філософію життя” і теорію моралі **Я.**, звинувачуючи його в тому, що він “... називає речами те, що є найбільш життєвим, – вітчизну, народ і закони, до яких люди ніби звикли, як звикають до речей. Він розуміє їх не як священні речі, а як прості... Він сприймає як просту випадковість і залежність те, в чому полягає вища необхідність і вища енергія моральної свободи, – жити згідно із законами народу...”. Підводячи підсумки своєї критики **Я.**, Гегель зазначав, що той ігнорує поняття народу, обмежуючись поняттям індивідуальності, “...концепцією, котра вічно повертається до суб'єкта, яка на місце моральної свободи ставить вищий ступінь педантичності і дріб'язковості, запопадливий егоїзм і моральне самолюбство...”. Гегель писав, що **Я.** протиставляє людину суспільству, яке є нібито цілковито чуже людині. Жива людина, за Гегелем, – це людина в певному конкретному суспільстві і його людська цілісність і життєвість можуть знайти своє вираження в її зв'язку з цим суспільством. Ізольована від суспільства людина, на думку Гегеля, виявляється такою ж схематичною і абстрактною, як і людина в кантівсько-фіхтіанській абстрактній моральній заповіді. Ф. Шлегель висміював **Я.** за те, що в нього немає поняття народу. Проте в **Я.** були і прихильники. Найбільший вплив ідеї **Я.** зробили на

академічну “філософію життя”, а також на різні концепції інтуїтивізму. А німецький письменник Жан Поль навіть визнавав себе учнем **Я.**

Основні твори : “Листи про вчення Спінози”; “Про трансцендентальний ідеалізм”; “Філософія почуттів і віри “ (у співавторстві) та багато інших.

Якості моральні – основні істотні якості людини, які характеризують її моральний облік, рівень загальної моральної культури. Ці якості, на відміну від моральних *властивостей*, характеризують не окремі моральні зусилля, вчинки людини, а стабільну і послідовну її поведінку, спосіб життя. Моральні якості поділяються на позитивні (гуманність, людяність, патріотизм, справедливість, безкорисливість, чесність і гідність, великодушність, совісність, скромність, тактовність, вірність обов'язку, гуманне ставлення до природи та ін.) і негативні (людиноненависництво, егоїзм, безпринципність, цинізм, грубість, боягузтво тощо). За іншою основою поділу розрізняють індивідуальні і суспільно-значущі **Я. м.**, які перебувають між собою в тісному взаємозв'язку. Іноді ці якості умовно поділяють і на такі види: “Можна”, “Не можна” і “Треба”. “Можна” – це ті **М. я.**, які не суперечать внутрішнім переконанням людини і відповідають нормам і правилам, установленим у суспільстві. Ці якості не наносять нікому шкоди. Деякі з них визначені як права особистості і закріплені правовими законами. До них належать честь, гідність, справедливість, совість. До **М. я.** “Не можна” належать ті з них, які викликають особисту неприязнь і суперечать устоям суспільства. Ці якості засуджуються суспільною мораллю і, крім того, вони закріплені у правовому відношенні і тягнуть за собою кримінальну або адміністративну відповідальність. Йдеться про користолюбство, заздрість, безсоромність. І, нарешті, до моральних якостей типу “Треба” належать такі **Я. м.**, які спонукають людину діяти належним способом навіть за умови, що це не відповідає внутрішнім установам особистості, але має високу суспільну значущість. Невиконання вимог, поставлених перед особистістю, може привести до порушення норм і правил поведінки і привести до покарання. Мова йде про обов'язок і відповідальність (на думку автора цього словника, якість людини має моральний характер лише тоді, коли людина діє не з боязні покарання, а по добрій волі). Лише в системі **М. в.** визначають моральне обличчя людини, її моральне здоров'я, від якого залежать стосунки людини в сім'ї, трудовому колективі, в громадському житті. Особливу роль відіграє моральна культура людини в переборенні конфліктних ситуацій, якими переповнене все людське життя.

Необхідною умовою формування високих моральних якостей людини є виховання її у сім'ї, навчальних закладах, трудовому колективі. Важко переоцінити в цьому процесі роль самовиховання, яке передбачає освоєння теорії моралі, етики, знання якої дають можливість піднести стихійну моральну культуру до рівня усвідомленої, рівня переконань. Виключно негативно впливає на мораль молодих людей непристойна поведінка представників народу в парламенті (телебачення постійно демонструє їх бійки).

Афоризми: “Розуміти, що є справедливе, відчувати, що є прекрасне, бажати того, що добре, – така мета розумного життя” (А. Платен); “Я не знаю інших ознак вищості, крім доброти” (Л. Бетховен); “Щоб любити добро, потрібно всім серцем ненавидіти зло” (Ф. Шіллер); “Більше думай про совість, ніж про репутацію” (Т. Сір); “Ніхто не вільний від вад” (Сенека).

Ямвліх (245/ 280 – 325/ 330) – античний філософ-неоплатонік, учень Порфірія, глава Сирійської школи неоплатонізму в Аламеї. У своїй творчості він поєднав неоплатонізм з теургією (магічне “мистецтво” досягнення богоподібного стану; “мистецтво” впливати на божества, духів, демонів за допомогою певних церемоніалів), над якою він інтенсивно працював. **Я.** написав багато творів, значна частина яких зберіглася. Деякі з його творів є коментарями на твори Піфагора, Платона, Арістотеля. Він продовжував розробку категорій, до яких вдавався Плотін. Так, в “єдиному” Плотіна він розрізняв два “єдиних”. Перше те, що вище будь-якого буття, будь-якого пізнання, будь-якого іменування. Друге вважав началом всього наступного, а тому воно іменується не тільки Єдиним, а й Благом. Політичні і моральні добродетності **Я.** вважав тільки нижчими ступенями. Вища добродетель, на думку **Я.**, полягає в абсолютному єднанні з богом. Погляди **Я.** вплинули на творчість багатьох філософів, зокрема на Піко делла Мірандолу, на прибічників оккультизму тощо. **Я.** користувався великою популярністю принаймні впродовж двох століть.

Основні твори: “Звід піфагорійських учень (10 книг); “Про богів”; “Халдейська теологія”; “Платонова теологія”; “Про символи”; “Про єгипетські містерії”.

Ян Чжу (440–360 або 414–334) – давньокитайський мислитель-вільнодумець, який вважав, що шлях людського життя визначається не небом і долею, а природною необхідністю. Людина є частиною природи, тому підкоряється її законам. Він критикував конфуціанство, виступав проти містики, висміював віру людей у силу знахарів і ворожбитів, заперечував безсмертя. А якщо людина смертна, то щасливого життя необхідно домагатися на землі. Для людини важливо

почуватися щасливою, турбуватися про своє життя, звільнитися від жорстоких деспотів, тобто від будь-яких перешкод, що заважають вільно жити (слухати музику, милуватися красою, вдихати аромати, мислити, говорити, знаходити душевний спокій у прекрасному). Завдяки розуму вона розрізняє добро і зло, приборкує пристрасті, які руйнують і поневолюють її. На його думку, будучи найрозумнішою істотою, людина займає особливе місце на землі. Вчення **Я. Ч.** одні дослідники кваліфікують як егоїстичне, інші, не погоджуючись із такими твердженнями, наводять його висловлювання про необхідність людей допомагати і співчувати одне одному.

Ясперс Карл (1883 – 1969) – німецький філософ і психіатр, один із засновників філософії екзистенціалізму. На думку **Я.**, філософія повинна дати людині орієнтири існування у світі, “висвітлити екзистенцію” та здійснити “стрибок до безумовного буття”. Будучи екзистенціалістом, він аналізував проблеми буття (“буття у світі”, “існування”), екзистенцію (необ’єктивовану людську самість), трансценденцію (неосяжну межу будь-якого буття і мислення). Цим видам буття, за **Я.**, відповідають філософія орієнтації у світі, екзистенційне осяяння і метафізика, яка повинна дати розгадку шифру абсолютного світу. Філософствування, на його думку, дає орієнтири поведінки людини у світі, здатне “освітити” екзистенцію і наблизити людину до трансценденції, здійснити “стрибок до безумовного буття”. Філософія, за **Я.**, не пізнає буття, а засвідчує його існування. Перевагу слід надавати тій філософії, комунікативність якої найефективніша. Екзистенція “... існує лише постільки, поскільки співвідносить себе з іншою екзистенцією і трансценденцією”. Ця співвіднесеність здійснюється в акті комунікації, яку він розглядав як глибоко щире, особистісне спілкування “в істині”. Поняття “комунікація” є центральним в аналізі **Я.** етичних, аксіологічних і гносеологічних проблем, оскільки їй він відводив особливе місце у структурі світогляду людини. Тільки комунікація “дарує” людині її справжню сутність: “Я один не є самістю для себе, але стає таким у взаємодії з іншою самістю”. Будь-яке зло (моральне, соціальне, інтелектуальне) є для **Я.** передусім глухотою до чужої екзистенції. Водночас він був проти безнадійно отруєного демагогією поверхового, безособитісного масового спілкування.

Важливу роль у філософії **Я.** відіграють поняття “воля до комунікації”, “свобода”, “гранична ситуація”, “вірність” тощо. Свободу він ототожнював з екзистенцією. Якщо пізнання є справою науки, то свобода – справою філософії. “Людина, – вважав **Я.**, існує або як предмет дослідження, або задля свободи”. При вивченні наукою людини завжди наявний

непізнаний “залишок” – необ’єктивована реальність, грань людського життя, яка не може бути об’єктом аналізу науки. І це добре, оскільки робить людину недоступною для вивчення з метою соціального маніпулювання. Екзистенція, на думку філософа, максимально виявляється в так званих пограничних ситуаціях: смерть, тяжка хвороба, страждання, провина. **Я.** називали політичним моралістом, оскільки він гостро реагував на несправедливість. Він писав про “німецьку провину”, про вияви реваншизму в повоєнній Німеччині, виступав проти несправедливостей в так званих соціалістичних державах. **Я.**, як і інші екзистенціалісти, всім своїм єством розумів, почував і переживав ту істину, що більша частину нашого життя (матеріальної і духовної діяльності і навіть спілкування) є не нашою, а детермінованою зовнішніми силами. Рідко трапляється, коли люди всім серцем віддаються роботі (*живуть* творчою працю), спілкуються з тими, з ким хочеться спілкуватися всім серцем, щиро діляться тими думками і почуттями, які справді просяться не просто “назовні”, але адресуються саме цій людині, яка їх поділяє. Екзистенціалісти зрозуміли одну з граней недосконалої людського життя і спілкування: його “штучності”, “казенності”, неприродності, нещирості. Як наслідок щирою, природною, нештучною, людиною як особистістю, цілісною самостійною одиницею буття людина може бути лише в “граничній ситуації”: там немає смислу фальшивити. Людина на німецькій мові – “...Man”. Людина, якою її бачать екзистенціалісти, – “man”. Перебороти об’єктивований світ “man”, згідно екзистенціалізму, можна лише завдяки справжньому людському спілкуванню і художньо-філософській творчості (мабуть, тому, що справжній митець пише не холодним розумом, а серцем і адресує свої думки і почуття “серцю” людини, вдаючись до художніх образів, а не абстракцій).

Основні твори: “Психологія світоглядів; “Духовна ситуація часу”; “Філософія” (у 3-х томах); “Ніцше і християнство”; “Про європейський дух”; “Про істину”.

Для нотаток:

Наукове видання

ТОФТУЛ Михайло Григорович

Сучасний словник з етики

Надруковано з оригінал-макета автора

Підписано до друку 12.03.14. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Bookman Old Style, Country Western Swing. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 24.2. Обл. вид. арк. 25.7. Наклад 300. Зам. 56.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua